

1-2/2013

Vydává Ústav pro soudobé dějiny AV ČR, v. v. i. Doporučená cena ve volném prodeji 176 Kč.

1-2/2013

SOUDOBÉ DĚJINY

Jakub Rákosník Kontinuita a diskontinuita vývoje sociálního státu v Československu (1918–1956)

Radka Šustrová „Bez sociální politiky to nejde!“

K výzkumu sociálněpolitické praxe na území Protektorátu Čechy a Morava

Igor Tomeš Metamorfózy sociálního státu v Československu v letech 1956–1989

Tomáš Vilímek Nástroj mocenské legitimizace i opatrovnictví

Sociální politika a její uplatnění v důchodovém zabezpečení v Československu a NDR (1970–1989)

Petr Sedlák Každodennost jako předmět a koncept dějepisného poznání

Marta Edith Holečková Konfliktní lekce z internacionalismu

Studenti z „třetího světa“ a jejich konfrontace s českým prostředím (1961–1974)

Pavla Šimková Menšiny a revize výkladu českých poválečných dějin

David Kovařík Nespolehlivé živly, anebo objekt sociálního inženýrství v českém pohraničí?

Kateřina Čapková Menšiny za komunismu

Dvě úvaby nad knihou Matěje Spurného

Recenze – Kronika – Anotace

SOUDOBÉ
DĚJINY

**Státní sociální politika
v Československu (1918–1989)**

Předplatné na ročník XX (2013), tj. 4 čísla:

300,- Kč (včetně poštovného) pro jednotlivce

350,- Kč (včetně poštovného) pro instituce

Předplatné pro zahraničí:

60 euro (včetně poštovného) pro jednotlivce

75 euro (včetně poštovného) pro instituce

Cena ve volném prodeji 88,- Kč za jedno číslo, 176,- Kč za dvojčíslo

Objednávky přijímá:

Ústav pro soudobé dějiny AV ČR, v. v. i.

Vlašská 9, Praha 1 – Malá Strana, PSČ 118 40,

tel.: 257 286 347

fax: 257 531 121

E-mail: dvorak@usd.cas.cz

Soudobé dějiny (ISSN 1210-7050)

Vydává Ústav pro soudobé dějiny Akademie věd ČR, v. v. i.

Obálka Aleš Lederer

Resumé Derek Paton

Sazba David Weber, Ondřej Huleš

Výtiskla Tiskárna Vězeňské služby Pankrác.

Časopis Soudobé dějiny byl registrován Ministerstvem kultury ČR dne 16. 4. 1993 pod číslem MK 6475.

© Ústav pro soudobé dějiny Akademie věd ČR, v. v. i., 2013

Informace pro autory

Časopis *Soudobé dějiny* vychází třikrát do roka (dvě čísla a jedno dvojčíslo). Redakce přijímá výhradně původní práce, které jsou výsledkem vlastní badatelské činnosti autora. Mohou být psány česky nebo slovensky, případně v hlavních evropských jazycích. Články, vzpomínky, edice dokumentů dodržují zpravidla rozsah jednoho až dvou autorských archů (16–32 stran).

K úpravě rukopisu:

1. Rukopis napsaný na počítači odevzdejte na disketě (WP nebo Word) nebo zašlete na e-mailovou adresu redakce soudobe.dejiny@usd.cas.cz nebo drapala@usd.cas.cz
2. Poznámkový aparát připojte pokud možno na stránkách pod čarou, nikoli souhrnně za celým textem.
3. a) V odkazech na archivní fondy a sbírky dodržujte toto pořadí údajů: název archivu a jeho umístění (při opakovaném odkazu jen jeho vžitá zkratka), název a značka fondu (sbírky), signatura, název nebo popis dokumentu.
b) V odkazech na literární prameny dodržujte toto pořadí údajů: **Monografie:** Jméno autora (v pořadí PŘÍJMENÍ [verzálkami], křestní jméno) – spoluautoři: *Název: Podnázev* (kurzivou). Místo vydání, nakladatel rok vydání, rozmezí stran. **Staf ze sborníku:** Autor stati – spoluautoři (viz výše): *Název: Podnázev*. In: Editor sborníku – spolueditoři (obdobně jako u autora monografie) (ed.): *Název sborníku: Podnázev* (kurzivou). Místo vydání, nakladatel rok vydání, rozmezí stran. **Staf z časopisu:** Autor stati – spoluautoři (viz výše): *Název: Podnázev*. In: *Název časopisu* (kurzivou), ročník, číslo (rok), rozmezí stran. **Staf z denního tisku:** Autor stati (viz výše): *Název: Podnázev*. In: *Název novin* (kurzivou), přesné datum, rozmezí stran.
c) Pro recenzi a anotaci: uveďte ještě další údaje o původcích (překladatel, editor, autor úvodu, doslovu, ilustrátor ap.) a o publikaci (např. vydavatel, liší-li se od nakladatele; edici, rejstříky, bibliografie ap.).
4. Připojte **resumé** v rozsahu 15–30 řádek pro překlad do angličtiny. Pro informace o autorech uveďte: rok narození, stručné sdělení o své odborné činnosti (aktuální zaměstnání, oblast specializace, případně název Vaší profilové publikace s místem a rokem vydání).

Soudobé dějiny

budou s potěšením publikovat anotace nejnovější knižní a časopisecké produkce domácí i zahraniční a předem za ně děkují.

Redakce

SOUDOBÉ DĚJINY

XX / 1-2

ÚSTAV PRO SOUDOBÉ DĚJINY AV ČR, v. v. i.

Z POVĚŘENÍ ÚSTAVU PRO SOUODOBÉ DĚJINY SPOLU S REDAKČNÍM KRUHEM ŘÍDÍ

Oldřich Tůma a Milan Drápala

REDAKČNÍ KRUH:

Eva Broklová, Milan Drápala, Stanislav Kokoška, Jiří Křestan,
Vítězslav Sommer, Jiří Suk, František Svátek, Oldřich Tůma,
Jiří Vykoukal

REDAKČNÍ RADA:

Adrian von Arburg, Brno
Vojtech Čelko, Praha
Jürgen Danyel, Postupim
Eva Hahnová, Augustfehn
Miloš Havelka, Praha
Peter Heumos, Mnichov
Ivan Kamenec, Bratislava
Łukasz Kamiński, Varšava
Karel Kaplan, Praha
Jiří Knapík, Opava
Michal Kopeček, Praha
Pavel Kosatík, Praha
Jan Křen, Praha
Jiří Křestan, Praha
Robert Kvaček, Praha
Françoise Mayerová, Praha
Martin Nodl, Praha
Alena Nosková, Praha
Milan Otáhal, Praha
Derek Paton, Praha
Jiří Pešek, Praha
Vilém Prečan, Praha
Petr Šafařík, Praha
Jiří Vančura, Praha

REDAKCE:

Milan Drápala (vedoucí redaktor)

Autorky a autoři

Kateřina Čapková (1973)

vědecká pracovnice Ústavu pro soudobé dějiny AV ČR, v. v. i., v Praze, zároveň přednáší na Newyorské univerzitě v Praze. Zabývá se historií 19. a 20. století se zaměřením na židovské dějiny ve střední a východní Evropě, náboženské a národnostní menšiny a problematiku uprchlíků a migrací. Publikovala monografii *Češi, Němci, Židé? Národní identita Židů v Čechách 1918–1938* (Praha a Litomyšl 2005), která v přepracované podobě vyšla anglicky pod názvem *Czechs, German, Jews? National identity and the Jews of Bohemia* (New York a Oxford 2012) a znovu česky (Praha a Litomyšl 2013). Spolu s Michalem Franklem je autorkou monografie *Nejisté útočiště: Československo a uprchlíci před nacismem 1933–1938* (Praha a Litomyšl 2008), která vyšla v německém překladu s titulem *Unsichere Zuflucht: Die Tschechoslowakei und ihre Flüchtlinge aus NS-Deutschland und Österreich 1933–1938* (Köln/R. 2012).

Marta Edith Holečková (1979)

doktorandka Ústavu českých dějin Filozofické fakulty Univerzity Karlovy v Praze. Věnovala se katolickému samizdatu v českých zemích v publikaci *Cesty českého katolického samizdatu 80. let* (Praha 2009) a podílela se na výzkumu pražské filozofické fakulty v letech 1970 až 1989, který byl završen vydáním kolektivní monografie *Náměstí Krasnoarmějců 2: Učitelé a studenti Filozofické fakulty UK v období normalizace* (Praha 2012).

Jiří Hoppe (1968)

vědecký pracovník Ústavu pro soudobé dějiny AV ČR, v. v. i., v Praze. Zabývá se československými a českými dějinami ve 20. století, zejména reformním hnutím v šedesátých letech a obdobím pražského jara 1968. Publikoval monografii *Opozice '68: Sociální demokracie, KAN a K 231 v období pražského jara* (Praha 2009).

Pavol Jakubec (1983)

interní doktorand Ústavu světových dějin Filozofické fakulty Univerzity Karlovy v Praze. Zabývá se dějinami Skandinávie a Polska ve 20. století, především norskou a polskou zahraniční politikou.

David Kovařík (1972)

vědecký pracovník brněnské pobočky Ústavu pro soudobé dějiny AV ČR, v. v. i. Věnuje se českým a československým dějinám po roce 1945, se zaměřením na poválečný život v pohraničních oblastech a moderní dějiny Brna. Je autorem práce

Proměny českého pohraničí v letech 1958–1960: Demoliční akce v českém pohraničí se zřetelem k vývoji od roku 1945 (Brno 2006), spolu s Adrianem von Arburgem a Tomášem Dvořákem vydal publikaci *Německy mluvící obyvatelstvo v Československu po roce 1945* (Brno 2010).

Sandra Kreisslová (1981)

odborná asistentka na Provozně ekonomické fakultě České zemědělské univerzity v Praze, kde vyučuje etnologii. Zabývá se výzkumem identitárních konstrukcí a kolektivní paměti, které sleduje na příkladu německého obyvatelstva pohraničních oblastí českých zemí a vzpomínání na období komunismu.

Milena Lenderová (1947)

profesorka českých dějin v Ústavu historických věd Filozofické fakulty Univerzity Pardubice. Věnuje se dějinám žen a genderu, kulturním dějinám a dějinám každodennosti, historii česko-francouzských vztahů v 18. až 20. století. Je mimo jiné autorkou monografií *K hříchu i modlitbě: Žena v minulém století* (Praha 1999), *Zdenka Braunerová* (Praha 2000), *Chytila patrola... aneb prostituce za Rakouska i republiky* (Praha 2002), *Tragický bál: Život a smrt Pavlína ze Schwarzenbergu* (Praha a Litomyšl 2004), *A ptáš se, knížko má... Ženské deníky 19. století* (Praha 2008) nebo spolu s Karlem Rýdlem *Radostné dětství? Dítě v Čechách devatenáctého století* (Praha 2006).

Jakub Rákosník (1977)

docent a tajemník Ústavu sociálních a hospodářských dějin Filozofické fakulty Univerzity Karlovy v Praze. Věnuje se moderním sociálním dějinám, dějinám sociálního státu a sociálních teorií. Publikoval monografie *Odvrácená tvář meziválečné prosperity: Nezaměstnanost v Československu v letech 1918–1938* (Praha 2008), *Sovětizace sociálního státu: Lidově demokratický režim a sociální práva občanů Československa 1945–1960* (Praha 2010) a spolu s Jiřím Nohou *Kapitalismus na kolenou: Dopady velké hospodářské krize na československou společnost v letech 1929–1934* (Praha 2012).

Petr Sedlák (1980)

historik, je zaměstnán jako učitel na základní škole. Zajímá se o antropologické a psychosociální perspektivy výzkumu v soudobých dějinách a bezprostředně poválečné dějiny každodennosti, zejména v konfrontaci české společnosti s převratnými změnami a rozkladem tradičního způsobu života.

Miroslav Šepták (1984)

odborný archivář Národního archivu v Praze a externí doktorand Ústavu světových dějin Filozofické fakulty Univerzity Karlovy v Praze. Zabývá se československou zahraniční politikou mezi světovými válkami, dějinami německy mluvících zemí ve 20. století, jejich politickým a stranickým systémem a současnými česko-rakouskými vztahy.

Pavla Šimková (1986)

vystudovala americkou kulturní historii, politologii a anglickou literaturu na univerzitě v Mnichově. Nyní pracuje v redakci biografického lexikonu k dějinám českých zemí v Collegiu Carolinu v Mnichově a zároveň je doktorandkou programu „Životní prostředí a společnost“ na mnichovské univerzitě. Ve svém odborném zájmu se orientuje na československé poválečné retribuční a environmentální historii.

Marek Šmíd (1979)

odborný asistent v Historickém ústavu Filozofické fakulty Jihočeské univerzity v Českých Budějovicích. Věnuje se českým církevním dějinám v evropském kontextu ve 20. století. Je autorem monografie *Nepřítel první republika: Radikalizace skupiny českých katolických intelektuálů v letech 1918–1938* (Brno 2011).

Radka Šustrová (1986)

jako historička působí v Památníku Lidice. Zaměřuje se na nacistickou sociální politiku, na historii německé menšiny v českých zemích a na téma dětí a mládeže ve třetí říši a v Protektorátu Čechy a Morava. Publikovala monografii *Pod ochranou protektorátu: Kinderlandverschickung v Čechách a na Moravě. Politika, každodennost a paměť 1940–1945* (Praha 2012).

Igor Tomeš (1931)

přední odborník v oblasti sociální politiky, práva sociálního zabezpečení a sociální správy. Dnes je profesorem evropské a české sociální politiky a práva na Filozofické fakultě Univerzity Karlovy v Praze. V letech 1959 až 1963 pracoval v zahraničí v Mezinárodní organizaci práce. Poté působil na Právnické fakultě Univerzity Karlovy, odkud byl na počátku takzvané normalizace z politických důvodů propuštěn. V letech 1970 až 1989 byl zaměstnán jako sociolog a zároveň externě pracoval na projektech strategie a metodiky sociálního plánování v podnicích. V prosinci 1989 byl jmenován náměstkem federálního ministra práce a sociálních věcí. Poté v roce 1992 založil spolu s Jiřinou Šiklovou katedru sociální práce na Filozofické fakultě Univerzity Karlovy a pracoval jako konzultant na projektech Světové banky a Evropského společenství v řadě zemí Evropy a Asie. Mezi jeho stěžejní publikace patří *Sociální politika: Teorie a mezinárodní zkušenost* (Praha 1996 a 2011), *Sociální správa* (vedoucí autorského kolektivu, Praha 2002 a 2009), *Sociální právo Evropské unie* (s Kristinou Koldinskou, Praha 2003), *Úvod do teorie a metodologie sociální politiky* (Praha 2010) a *Obory sociální politiky* (Praha 2011).

Dalibor Vácha (1980)

doktorand Historického ústavu Filozofické fakulty Jihočeské univerzity v Českých Budějovicích, zároveň učí na Střední zdravotnické škole a Vyšší odborné škole zdravotnické tamtéž. Zabývá se dějinami každodennosti, myšlením československých legionářů v Rusku a historií komiksu.

Tomáš Vilímek (1976)

vědecký pracovník Ústavu pro soudobé dějiny AV ČR, v. v. i., v Praze. Věnuje se československým a východoněmeckým dějinám v období komunistického režimu a demokratických revolucí v komparativní perspektivě, metodickým otázkám soudobých dějin a problematice vyrovnávání s minulostí. Publikoval monografii *Solidarita napříč hranicemi: Opozice v ČSSR a NDR po roce 1968* (Praha 2010).

Obsah

Státní sociální politika v Československu (1918–1989)

Sociální stát v Československu (Jakub Rákosník)
Úvodem k tematickému bloku 11

Studie a eseje

Jakub Rákosník Kontinuita a diskontinuita vývoje
sociálního státu v Československu (1918–1956) 15

Radka Šustrová „Bez sociální politiky to nejde!“
*K výzkumu sociálněpolitické praxe na území
Protektorátu Čechy a Morava* 40

Igor Tomeš Metamorfózy sociálního státu v Československu
v letech 1956–1989 65

Tomáš Vilímek Nástroj mocenské legitimizace i opatrovnictví
*Sociální politika a její uplatnění
v důchodovém zabezpečení
v Československu a NDR (1970–1989)* 89

Petr Sedlák Každodennost jako předmět a koncept
dějepisného poznání 120

Marta Edith Holečková Konfliktní lekce z internacionalismu
*Studenti z „třetího světa“ a jejich konfrontace
s českým prostředím (1961–1974)* 158

Diskuse

Pavla Šimková Menšiny a revize výkladu českých
poválečných dějin 178

David Kovařík Nespolehlivé živly, anebo projekt
sociálního inženýrství v českém pohraničí? 182

Kateřina Čapková Menšiny za komunismu
Dvě úvahy nad knihou Matěje Spurného 190

Recenze

Radka Šustrová O konci, nebo začátku?
*Česká historiografie a výzkum závěrečné
fáze druhé světové války* 199

Sandra Kreisslová Kde domov můj?
O ztrátě a (ne)nalezení nové vlasti 205

Jakub Rákosník Důstojný pokračovatel velkého otce
Politická biografie Prokopa Drtiny 211

Milena Lenderová Biografie Sidonie Nádherné jako zrcadlo doby 215

Miroslav Šepták Ze spojenců protivníky
*O československo-italských vztazích
mezi válkami* 219

Marek Šmíd Národní jednota versus náboženský svár 224

Pavol Jakubec Dánský azyl pre židovských detí z Československa 229

Dalibor Vácha Příběh ocelového města 231

Kronika

Jiří Hoppe „Minulost je bitevním polem současníků“
Konference k osmdesátinám Viléma Prečana 236

Anotace 242

Resumé 249

Politika

jako

absurdní

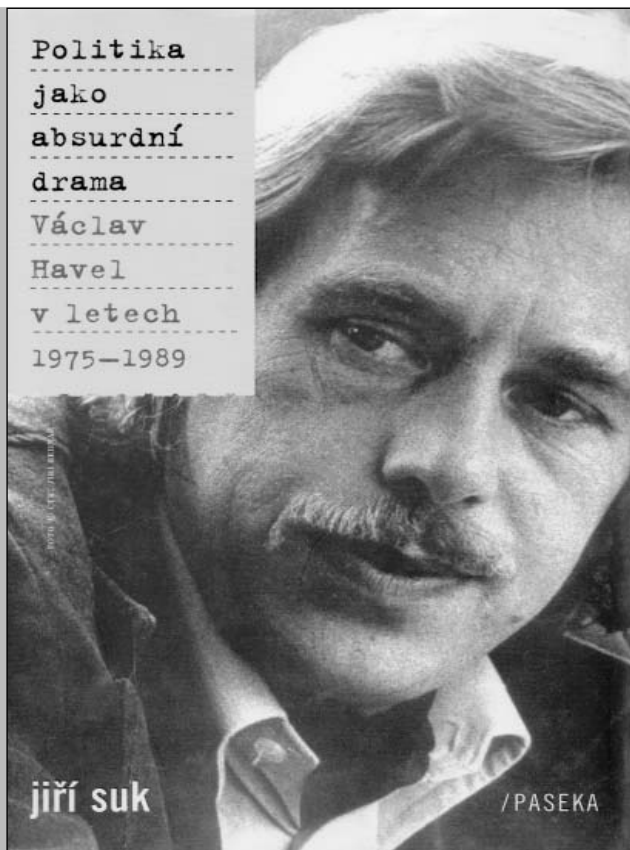
drama

Václav

Havel

v letech

1975–1989

V kulisách komunistického policejního státu s kafkovskými rysy rozehrává Jiří Suk osobní drama člověka s mimořádným intelektem a morální silou i nevyhnutelnými slabunami a limity, poznávajícího reálná úskalí politiky jako praktikované morálky a služby pravdě. Výklad se opírá o množství pramenů, od vyšetřovacích spisů a vězeňských svodek přes Havlovu bohatou osobní a úřední korespondenci až k záznamům zlomových politických jednání na konci „roku zázraků“. Důležitými články příběhu jsou eseje a divadelní hry Václava Havla, které zrcadlí stav tehdejší společnosti i proměňující se myšlení a postavení jejich autora, do jehož občanského a politického angažmá se v Sukově interpretaci neodbytně promítá absurdita dějin, typická pro středoevropský prostor. Knihu vydalo v roce 2012 nakladatelství Paseka.

NOVINKA NAKLADATELSTVÍ ACADEMIA

SLOVNÍK ČESKÝCH SOCIOLOGŮ

ACADEMIA

ZDENĚK R. NEŠPOR A KOL.

www.academia.cz / www.academiaknihy.cz / www.eknihy.academia.cz

Slovník českých sociologů obsahuje analyticky pojatá osobní hesla 178 klíčových postav české sociologie od jejich počátků v 19. století do současnosti. Zachycuje životní osudy těchto osobností, přináší soupis a kritický rozbor jejich díla a shrnuje jejich odborný i společenský vliv. Jedná se o vůbec první akademicky pojatou publikaci svého druhu v českém prostředí. Autoři hesel se přitom snažili nejen postihnout dobový význam jednotlivých osobností, ale také ukázat, v čem jsou jejich díla a myšlenky aktuální dnes.

Knihu vydalo v roce 2013 nakladatelství Academia.

Sociální stát v Československu

Úvodem k tematickému bloku

Při pročitání pramenů k české sociální reformě, jež navzdory již více než dvacetiletému provádění stále ještě není považována za dokončenou, patrně každý čtenář alespoň trochu obeznámený s dějinami sociální politiky zažívá smíšené pocity. Kolikrát narazí na návrhy doporučované jako zaručené léky na vleklou krizi sociálního státu, o nichž ví, že se je již naši předkové v předchozích desetiletích, či dokonce staletích pokusili realizovat, aniž by s nimi sklidili úspěch – a my se nejednou jen z důvodu nedostatečné znalosti jejich zkušeností snažíme chyby zopakovat. Německý filozof Theodor Adorno v závěru života rezignovaně používal metaforu o svém působení ve veřejném prostoru jako o svého druhu „lahvové poště“ trosečníka. Ten na pustém ostrově hází lahve se vzkazy do moře jen s velmi nejasnou nadějí, že se dostanou komukoli do ruky na druhé straně oceánu. Poznatky, jež mají ambici držet se dávného kréda *historia magistra vitae* a být promluvou k usměrnění naší současné praxe, se často podobají tomuto zvláštnímu druhu pošty. A přesto stále nové generace historiků se pokoušejí a patrně budou i nadále pokoušet s různou mírou úspěchu stále o totéž.

V novém tisíciletí se dočkalo téma dějin sociální politiky rostoucí pozornosti domácích historiků. Do roku 1989 kriticky a analyticky orientované práce bylo možné vytvářet v podstatě jen ve vztahu ke starším obdobím vývoje domácí sociální politiky, jak činil například Jan Janák v případech k předlitavské legislativě nebo Zdeněk Deyl u meziválečné republiky. Pro kritické zhodnocení sociální politiky po roce 1939, a zvláště po roce 1945, se historikům otevřely možnosti teprve v devadesátých letech. V té době však zrovna toto téma příliš nepřitahovalo pozornost badatelů – snad proto, že v polistopadových podmínkách bylo k dispozici tolik jiných, přitažlivějších a ve své době společensky více rezonujících „bílých míst“ v moderních dějinách, jež vyzývaly k prostudování. Teprve postupně – a v nemalé míře patrně i díky rostoucímu přísunu zahraniční literatury – začala být sociální politika vnímána nikoli jen v úzkém smyslu slova jako dějiny zákonů a statistických výkazů, nýbrž jako efektivní prostředek pro porozumění, jak fungovalo společenské uspořádání

v různých etapách dvacátého století. V tomto směru jistě dosud nejdále pokročila Lenka Kalinová, která navázala na své starší, více ekonomicky a sociologicky zaměřené práce z předlistopadové doby a vytvořila volně navazující trilogii, v níž mapovala dějiny sociální politiky od roku 1945 až do rozpadu Československa.¹

Výzkumy sociální politiky ve dvacátém století se dočkaly v posledních letech také žádoucí podpory ze strany grantových institucí. V roce 2009 Grantová agentura ČR přiznala financování projektu „Formování a vývoj sociálního státu v Československu v letech 1918–1992“ (číslo projektu 407/09/2087). Jeho hlavním cílem bylo vytvoření kolektivní monografie zachycující vývoj sociální politiky po celé období existence Československa.² Vedle dvou hlavních autorů (Igor Tomeš a Jakub Rákosník) do této publikace přispěli také další badatelé z České i Slovenské republiky (Jiří Biskup, Kristina Koldinská, Daniel Novák, Vojtěch Tkáč). Na projektu se podílelo i několik mladších historiků-doktorandů, kteří v jeho rámci publikovali studie a účastnili se konferencí, kde prezentovali své výzkumy (Iva Ďoubalová, Sandra Hrachová a Jiří Noha), anebo aktivně participovali při provádění archivních a knihovních rešeršů (Aleš Bříza). V neposlední řadě pak výsledkem tohoto badatelského projektu jsou i studie Jakuba Rákosníka, Igora Tomeše a Tomáše Vilímka obsažené v tomto dvojčísle časopisu *Soudobé dějiny*.

Na uvedený badatelský projekt, který byl po třech letech završen, v roce 2012 volně tematicky navázal další, financovaný tentokrát ze zdrojů Grantové agentury Univerzity Karlovy, nazvaný „Proměny rodinné politiky od Protektorátu Čechy a Morava po lidově-demokratické Československo“ (číslo projektu 617012). S předchozím projektem se částečně překrývá personálně i co do teoretických a metodologických východisek (členy řešitelského kolektivu jsou Ondřej Cinkajzl, Jakub Rákosník a Radka Šustrová). Z tohoto zatím nezavršeného projektu vzešla přípravná studie Radky Šustrové o funkcích sociální politiky v protektorátu, která je rovněž zařazena do aktuálního dvojčísla časopisu.

Následující tematický blok *Soudobých dějin* ukazuje, že historii sociální politiky se v dnešní době věnují badatelé všech generací – od nejmladších, čerstvých nositelů doktorských titulů, až po profesory-pamětníky. Příspěvky jsou tu za sebou řazeny v chronologickém pořadí.

Studie Jakuba Rákosníka se orientuje na postižení dlouhodobých vývojových tendencí sociální politiky v období mezi první světovou válkou a polovinou padesátých let. Autor zde především sumarizuje hlavní teze svých předchozích článků a monografických zpracování. Klade přitom důraz na vyznačení kontinuity a diskontinuity v obecné koncepci československé sociální politiky ve sledovaném období. Zároveň věnuje též pozornost otázkám konceptuálním, a to především vysvětlení používání

1 KALINOVÁ, Lenka: *Východiska, očekávání a realita poválečné doby: K dějinám české společnosti v letech 1945–1948*. Praha, Ústav pro soudobé dějiny AV ČR 2004; TÁŽ: *Společenské proměny v čase socialistického experimentu: K sociálním dějinám v letech 1945–1969*. Praha, Academia 2007; TÁŽ: *Konec nadějí a nová očekávání: K dějinám české společnosti 1969–1993*. Praha, Academia 2012.

2 RÁKOSNÍK, Jakub – TOMEŠ, Igor a kol.: *Sociální stát v Československu: Právně-institucionální vývoj v letech 1918–1992*. Praha, Auditorium 2012.

základních pojmů historické analýzy. Studie osciluje mezi dvěma krajními póly konstrukce kauzality – strukturálním a voluntaristickým vysvětlením. Její obsah lze shrnout v jednoduché metafoře: od Bismarcka přes Beveridgea ke Stalinovi. V personifikované podobě tato zkratka vyjadřuje dlouhodobý vývoj československé sociální politiky: od zdůrazňování zásluhových principů, jak byly charakteristické pro tradiční německo-rakouské sociální pojištění, přes podstatně více rovnostářsky orientované národní pojištění z roku 1948, silně ovlivněné britskou inspirací, až po sovětský model sociálního zabezpečení, který se rozvinul během let 1951 až 1956.

Studie Igora Tomeše chronologicky navazuje na předešlou a usiluje o zachycení hlavních vývojových linií sociální politiky v Československu mezi roky 1956 a 1989. Žánrově se částečně ze souboru vymyká tím, že autor si jako jediný mohl dovolit spojit v jednom textu naraci pamětnickou i historicko-analytickou. Díky tomu, že především ve druhé polovině šedesátých let působil v akademické sféře a aktivně participoval na řadě akcí směřujících k zásadním reformám československého sociálního modelu, poskytuje zde cenný vhled „insidera“ do tehdejšího intelektuálního vření. Za přínos pro další bádání lze jistě považovat i jeho rozbor „normalizační“ sociální politiky, za jejíž dominantní rys (zvláště v sedmdesátých letech) označuje takzvanou korporativizaci – tedy přenášení řady sociálních úkolů z beder státu na podniky, což ovšem ve svých důsledcích osudově podvazovalo efektivitu a rentabilitu výroby. Jeho článek tak výmluvně potvrzuje názor, který nedávno vyslovili němečtí historici Peter a Christa Hübnerovi na adresu Polska a Německé demokratické republiky, že socialistické diktatury v pozdní fázi své existence si snahou o zvyšování úrovně sociální ochrany obyvatelstva nevyhnutelně a doslova „podřezávaly větev“, na níž zároveň spočívala jejich ekonomicko-politická stabilita.³

Radka Šustrová se ve své dílčí studii zabývá obecnými otázkami výzkumu sociální politiky v éře Protektorátu Čechy a Morava. Kriticky rozpracovává výkladová schémata, mnohdy stále ještě přetrvávající z doby před rokem 1989. Prvním krokem k jejich překonání je opuštění čistě protektorátní, či dokonce české perspektivy a zasazení výzkumu protektorátní sociální politiky do širších říšskoněmeckých souvislostí. V jejím příspěvku je velmi silně přítomna inspirace přístupy, které se ve vztahu k výzkumu diktatur dvacátého století rozvíjely především v Německu (avšak nikoli jen tam) a jež si kladou za cíl nahlížet studovanou látku skrze optiku aktérů. Ideologie tak není zkoumána výhradně jako nástroj manipulace určené shora, nýbrž zároveň i jako prostředek vytváření nové sociálně-politické praxe realizované obyčejnými lidmi, kteří si mnohdy svérázně a utilitárně přizpůsobují ideologické kategorie vlastním zájmům a reprodukují je uskutečňováním svých životních strategií. Ostatně studium tématu *Eigensinn* v diktaturách dvacátého století, jak tuto výzkumnou perspektivu původně označili němečtí badatelé, není na stránkách *Soudobých dějin* ničím novým, což dosvědčuje i loňské tematické číslo 2/2012, nazvané „Socialismus jako myšlenkový svět“.

3 HÜBNER, Peter – HÜBNER, Christa: *Sozialismus als soziale Frage: Sozialpolitik in der DDR und Polen 1968–1976. Mit einem Beitrag von Christoph Boyer zur Tschechoslowakei*. Köln/R. – Weimar – Wien, Böhlau 2008.

Tomáš Vilímek se ve své pramenně obsáhlé studii zaměřil na období takzvané normalizace. Z bohatství témat si zvolil problematiku důchodového zabezpečení, kterou pojednává z perspektivy vztahů mezi Československem a Německou demokratickou republikou se zaměřením na konvergenci či divergenci modelů uplatňovaných v obou zemích a na případné ideové transfery ovlivňující jejich sociálněpolitickou praxi v sedmdesátých a osmdesátých letech. Zatímco na Západě byly tyto otázky kontroverzním předmětem veřejných debat o krizi sociálního státu, v prostředí za železnou oponou byly kritické připomínky disproportionality mezi rostoucími sociálními výdaji a chybějícími zdroji na investiční záměry povýtce jen předmětem interních debat úzkého stranického vedení. Tato empirická studie opřena o množství dosud nepublikovaných pramenů tak před čtenářem otevře pestrou paletu věcných, dogmatických a občasných na první pohled i zcela bizarních diskusí, jež ve své době zůstávaly veřejnosti v podstatě skryty.

Styl výkladu jednotlivých autorů se liší, stejně jako jejich způsoby interpretace pramenů či (re)konstrukce historické kauzality. Přesto však v jedné věci mezi nimi patrně panuje shoda. Historie sociální politiky není pouhým partikulárním polem výzkumu minulosti, jako stovky či tisíce jiných témat. Je naopak tématem, jehož prostřednictvím se můžeme pokusit pochopit fungování společnosti jako celku, její integraci i legitimizaci hierarchického či mocenského uspořádání, a tím se také navrátit k záměru, který sociální historiografii její zakladatelé již dávno na počátku dvacátého století vložili do vínku.

Jakub Rákosník

Kontinuita a diskontinuita vývoje sociálního státu v Československu (1918–1956)

Jakub Rákosník

Tematická šíře tohoto příspěvku si vyžaduje soustředění spíše na obecné otázky, zatímco dimenze empirická nutně v takovém případě ustoupí do pozadí. Ve starší i novější domácí historiografii máme k dispozici již solidní soubor literatury mapující hlavní sociální legislativu a zpracovávající též klíčové statistické zdroje (například Zdeněk Deyl, Lenka Kalinová, Karel Kaplan).¹ Tento časopisecký příspěvek nemá být ani tak sumarizací existujících poznatků o vývoji sociální ochrany ve sledovaném období jako spíše pokusem demonstrovat dlouhodobé vývojové tendence sociální politiky. Na jedné straně je zde věnována pozornost otázkám konceptuálním. Co je a co není sociální stát, nevyčteme z pramenů, protože jde o apriorní konceptualizaci, která je určována hodnotovými, často ideologickými a v nemalé míře i pragmatickými důvody badatelů. Bez precizního definování základních pojmů si stěží lze seriózní sociální vědu představit. A úkolem každého historika by mělo být řádné vysvětlení pojmů, které používá, včetně osvětlení důvodů pro zvolený způsob konceptualizace

1 Srv. KALINOVÁ, Lenka: *Konec nadějí a nová očekávání: K dějinám české společnosti 1969–1993*. Praha, Academia 2012; TÁŽ: *Společenské proměny v čase socialistického experimentu: K sociálním dějinám v letech 1945–1969*. Praha, Academia 2007; PRŮCHA, Václav a kol.: *Hospodářské a sociální dějiny Československa 1918–1992*, sv. 1–2. Brno, Doplněk 2004 a 2009; KAPLAN, Karel: *Proměny české společnosti 1948–1960*, sv. 1. Praha, Ústav pro soudobé dějiny AV ČR 2007; DEYL, Zdeněk: *Sociální vývoj Československa 1918–1938*. Praha, Academia 1985; ze zahraniční literatury viz zvláště INGLOT, Tomasz: *Welfare States in East Central Europe, 1919–2004*. Cambridge, Cambridge University Press 2008.

ve snaze o obhajobu vlastního postupu v očích ostatní badatelské obce. Poněvadž o aplikaci pojmu „sociální stát“ v domácí historiografii rozhodně nepanuje konsenzus, první tematická sekce tohoto článku je věnována právě této problematice. Na druhé straně tento příspěvek má za cíl postihnout základní vývojové linie, onu dimenzi kontinuity a diskontinuity československé sociální politiky. Sociální politiku lze stěží popisovat jako pouhý voluntarismus politických elit, stejně jako ji naproti tomu nelze vysvětlovat jen čistě deterministicky prostřednictvím působení strukturálních faktorů, jako jsou ekonomická, třídní, demografická struktura a podobně. Právě toto napětí mezi strukturou a jednáním, které tvoří klíčové téma snad všech sociálních věd – a historie v tom není žádnou výjimkou – je pak v popředí výkladu druhého, třetího a čtvrtého oddílu článku, v nichž je v chronologické posloupnosti demonstrováno právě na konkrétním vývoji sociální politiky.

Komunistický „sociální stát“ a terminologie sociálních věd

V recenzích na mou monografii z roku 2010 se opakovaně objevovala námitka vůči možnostem aplikovat pojem sociálního státu na podmínky centrálně plánované ekonomiky státněsocialistického typu.² Žánr recenze autorům znemožnil rozsáhleji rozpracovat otázky konceptualizace, což by z jejich strany vyžadovalo sepsání samostatné studie, a proto zůstalo jen u připomenutí problému – ovšem velmi závažného. Je skutečně otázkou, zda vůbec lze aplikovat pojem „sociální stát“ v Československu nejen na období po roce 1948, nýbrž i na období předchozí, včetně éry první republiky.

První krok, který může historik učinit, je pohled do dobových pramenů, zda vůbec tento pojem znaly, a pokud ano, tak v jakém významu se s ním zacházelo. Této problematice jsem věnoval jednu z pozdějších studií, a proto se zde omezím na nejnnutnější.³ V meziválečném Československu se pojem „sociální stát“ objevoval celkem zřídka. Nejčastěji tento pojem sloužil k vystižení konečných cílů socialistického hnutí (stejně jako před první světovou válkou), ať už šlo o směr revoluční nebo reformistický. Namísto tohoto širokého pojetí se postupně prosazovalo odlišné chápání, ve kterém byl sociální stát ztotožňován se státem, jenž se vyznačuje

2 RÁKOSNÍK, Jakub: *Sovětizace sociálního státu: Lidově demokratický režim a sociální práva občanů v Československu 1945–1960*. Praha, Filozofická fakulta Univerzity Karlovy 2010. Za pozornost stojí zvláště recenze (bez názvu) Vojtěcha Ripky v *Sociologickém časopise* (roč. 47, č. 1, 2011, s. 180–184), Zdeňka R. Nešpora v časopise *Lidé města / Urban People* (roč. 13, č. 3, 2011, s. 512–515), Martina Poláška v časopise *Střed/Centre* (roč. 2, č. 2, 2010, s. 150–155) a recenze Lenky Kalinové v *Soudobých dějinách* (KALINOVÁ, Lenka: *Socialistické Československo jako sociální stát: Inspirativní práce o teorii a vývojových tendencích sociálního státu*. In: *Soudobé dějiny*, roč. 19, č. 1, 2012, s. 114–123).

3 Podrobněji viz RÁKOSNÍK, Jakub: *Historie pojmu „sociální stát“ v Čechách*. In: ČECHUROVÁ, Jana – ANDRŠ, Pavel – VELEK, Luboš a kol.: *Posláním historik: Pocta prof. Robertu Kvačkoví k 80. narozeninám*. Praha, Nakladatelství Lidové noviny – Filozofická fakulta Univerzity Karlovy 2012, s. 323–338.

rozvinutou sociální legislativou. Vzhledem k tomu, že v propagandě německého nacismu (a do jisté míry i italského fašismu) se s označením „sociální stát“ pracovalo v pozitivních konotacích,⁴ po roce 1945 se tento termín v českém prostředí v podstatě zcela přestal užívat. Po únoru 1948 pak získal výhradně negativní sémantické zabarvení. Anglický pojem *welfare state* se překládal do češtiny jako „stát blahobytu“ nebo jako „stát sociálního blahobytu“ a byl vyhrazen západnímu světu ve smyslu populistického manévru vládnoucí buržoazie, která si dílčími ústupky v sociální oblasti vykoupila uchování kapitalistických výrobních vztahů. Lze tedy na jedné straně shrnout, že dobové prameny příliš nesvědčí ve prospěch používání pojmu „sociální stát“ pro sledované období. Na druhé straně však nelze popřít fakt, že historiografie není nucena (a často to ani není žádoucí) používat dobovou terminologii k popisu sociální reality.⁵

V druhém kroku se historik může porozhlédnout po existující odborné literatuře. Není pravda, že koncept sociálního státu aplikuje na sovětské satelity pouze Tomasz Inglot, jak tvrdil jeden z recenzentů.⁶ Příkladů použití pojmu „komunistický sociální stát“ či jeho ekvivalentu „socialistický sociální stát“ lze v literatuře, a to v titulech nikoli marginálních, nalézt daleko více.⁷ Zdá se, že ani domácí odborná literatura s tímto spojením nemá zásadnější problém.⁸ Nicméně lze souhlasit s tím, že kategorie „sociální stát“ se určitě častěji používá pro tržní ekonomiky, v jejichž rámci je komplex sociálních politik chápán jako korektor čistě tržních mechanismů.⁹ Pak ovšem stojíme před otázkou, jaké analytické pojmy použít, pokud se v kom-

4 V případě německých nacistů v tomto směru existuje jistá ambivalence. Zatímco zpočátku užívali pojem „sociální stát“ spíše v negativním významu a ztotožňovali jej s „prohnilou“ výmarskou demokracií, s upevňováním nacistické diktatury se začalo postupně ujímat pozitivní sémantické vymezení – ovšem rozuměl se tím „nacionálněsocialistický“ sociální stát (Srv. GRÄSER, Marcus: *Wohlfahrtsgesellschaft und Wohlfahrtsstaat: Bürgerliche Sozialreform und Welfare State Building in den USA und in Deutschland 1880–1940*. Göttingen, Vandenhoeck & Ruprecht 2009, s. 405 n.)

5 Stěžejí působí v historiografii nějaké problémy např. skutečnost, že aktéři procesu, který jsme zvyklí označovat jako „husitskou revoluci“, neznali pojem „revoluce“, stejně jako že pracovníci raně novověkých rozptýlených manufaktur, označovaných dnes za „protoindustriální výrobu“, netušili, co znamená industrializace.

6 Srv. INGLOT, T.: *Welfare States in East Central Europe, 1919–2004* (viz pozn. 1).

7 Srv. z novější literatury např. CASTLES, Francis G. – LEIBFRIED, Stephan – LEWIS, Jane – OBINGER, Herbert – PIERSON, Christopher (ed.): *The Oxford Handbook of the Welfare State*. Oxford, Oxford University Press 2010, s. 672; SCHMIDT, Manfred G. – RITTER, Gerhard A.: *The Rise and Fall of a Socialist Welfare State: The German Democratic Republic (1949–1990) and German Unification (1989–1994)*. Berlin – Heidelberg, Springer 2011; ORENSTEIN, Mitchell: Postcommunist Welfare States. In: *Journal of Democracy*, roč. 19, č. 4 (2008), s. 80–94; LEIBFRIED, Stephan – MAU, Steffen (ed.): *Welfare States: Construction, Deconstruction, Reconstruction*, sv. 1. Cheltenham, Edward Elgar 2008, s. xv.

8 Srv. VEČERNÍK, Jiří: Proměny a problémy české sociální politiky. In: *Sociologický časopis*, roč. 41, č. 5 (2005), s. 863–880; TOMEŠ, Igor: Československý sociální stát v období normalizace 1969–1989. In: *Fórum sociální práce*, roč. 2, č. 1 (2011), s. 51–78.

9 Inspirativním způsobem je nejnověji rozpracována možnost aplikace pojmu „sociální stát“ na případ Německé demokratické republiky v knize: ZACHER, Hans F.: *Social Policy in the Federal Republic of Germany: The Constitution of the Social*. Berlin – Heidelberg, Sprin-

parativní historiografii pokusíme o srovnávání režimů sociální politiky na obou stranách železné opony za studené války? Každá komparace primárně předpokládá převoditelnost zkoumaných jednotlivých fenoménů na společný pojmový základ. Proto se zdá být užitečnější než sofistikovaně promyšlet pojmové novotvary obrátit se k zavedeným pojmům a jejich aplikaci odpovídajícím způsobem vysvětlit. To si vyžaduje učinit ještě třetí krok, v němž se pokusím důkladněji demonstrovat užitečnost pojmu „sociální stát“ pro srovnávací historický výzkum poválečného období.

Komparace systémů sociálních politik v různých státech předpokládá synchronní přístup ke studovanému předmětu. Hledáme-li však původ sociálních států, znamená to aplikovat přístup diachronní, aby mohl být náležitě vysvětlen proces historické změny.¹⁰ Hlavním důvodem, proč jsem se posléze rozhodl k aplikaci konceptu sociálního státu na lidovědemokratické Československo a použil jej k synchronnímu srovnání se systémy sociálních politik v dalších státech, byla původně právě ona diachronická perspektiva. V knize *Sovětizace sociálního státu* pro hlubší studium této problematiky nezbylo místo, a proto jsem se k jejímu rozpracování vrátil v následujících textech.¹¹ V nich jsem se pokusil poukázat na okolnosti období, které jsem označil jako „dlouhá třicátá léta“ (1929 až 1945), během nichž se zformovaly podmínky pro možnost expanze sociálních výdajů v evropských státech v desetiletích následujících po druhé světové válce. Poněvadž oba citované texty se koncentrovaly více na zahraniční zkušenost, zde jen stručně resumuji jejich argumentaci a v dalších oddílech článku se více soustředím na aplikaci těchto zjištění na československé podmínky.

I když postupný růst veřejných výdajů (včetně sociálních) lze sledovat jako dlouhodobý proces od 19. století,¹² „dlouhá třicátá léta“ v tomto směru představovala specifické historické období, v němž se koncentrovalo několik důležitých změn. V důsledku hospodářské krize z let 1929 až 1933 došlo k otřesu existujících systémů sociální ochrany a k zásadní revizi dominantního paradigmatu ekonomické teorie – v literatuře bývá tato revize označována obvykle jako „keynesiánská revoluce“.¹³ Zpochybnění dosavadních zásad ekonomické ortodoxie vedlo k možnosti, aby vlády opustily striktní zásady zlatého režimu měny (zlatý standard) a využívaly rozsáhleji fiskální metody stimulace ekonomického růstu. Paralelním procesem byla společenská poptávka po garanci sociálních práv – v dobovém jazyce označo-

ger 2013, s. 6–9. Citovaný autor sice uvádí příklady aplikace tohoto pojmu na NDR, sám však k takovému přístupu zůstává skeptický.

10 K oběma přístupům v historiografii viz HROCH, Miroslav a kol.: *Úvod do studia dějepisu*. Praha, Státní pedagogické nakladatelství 1985, s. 208–214.

11 Viz RÁKOSNÍK, Jakub: *Dlouhá 30. léta (1929–1945): Konceptuální přístupy k transformaci modernity*. In: *Dějiny – teorie – kritika*, roč. 7, č. 2 (2010), s. 222–238; NOHA, Jiří – RÁKOSNÍK, Jakub: *Kapitalismus na kolenou: Dopad velké hospodářské krize na evropskou společnost v letech 1929–1934*. Praha, Auditorium 2012.

12 Srv. LINDERT, Peter H.: *Growing Public: Social Spending and Economic Growth Since the Eighteenth Century*, sv. 1: *The Story*. Cambridge, Cambridge University Press 2004, s. 173 n.

13 Z novější literatury k její genezi viz např. LAIDLER, David: *Fabricating the Keynesian Revolution: Studies of the Inter-war Literature on Money, the Cycle, and Unemployment*. Cambridge, Cambridge University Press 1999.

vané jako „sociální bezpečnost“ (*social security*).¹⁴ Vysoká míra nezaměstnanosti totiž zůstávala v drtivé většině evropských států konstantním fenoménem i v druhé polovině třicátých let po skončení velké hospodářské krize (s výjimkou Německa a částečně též Švédska). Za těchto podmínek poté propukla druhá světová válka, která sice problém nedostatku práce prostřednictvím válečné výroby rychle odstranila, na druhé straně však přinesla další strádání širokých vrstev obyvatelstva napříč Evropou.

Když si sociolog Miloš Havelka položil otázku po existenci totalitarismu v českých dějinách, soustředil se při hledání odpovědi na sociologickou dimenzi, vytvářející předpoklady totalitarismu. V tomto smyslu poznamenal: „Během okupace a v poválečném období tedy došlo nejen k definitivnímu rozkladu sociální struktury předmnichovské republiky, ale zároveň i k výrazné nacionální, sociální a do značné míry i ideologické homogenizaci českého obyvatelstva. S tím bylo spojeno ... zmasovění české společnosti.“¹⁵ Havelka ve své studii sledoval jiné cíle, avšak svou „sociologickou dimenzí“ bezděky upozornil na důležité předpoklady expanze sociální ochrany v poválečné Evropě. Světová válka zasáhla do sociální struktury obyvatelstva ve větší či menší míře v každé evropské zemi, jíž se dotkla, a přispěla tím ke genezi společensko-politického konsenzu po roce 1945. Argumentaci z výše uvedených prací lze (s jistým zjednodušením) shrnout do následujících kroků: velká hospodářská krize, zpochybňující dosavadní zásady ekonomické a sociální politiky, ve spojení s důsledky světové války vytvořila na straně obyvatelstva i politických elit ucházejících se v bezprostředně poválečném období o moc předpoklady pro akceptaci vyšší míry redistribuce a státního intervencionismu ve jménu příslibu plné zaměstnanosti a garance hospodářských a sociálních práv. Tento proces můžeme považovat za skutečný transnacionální fenomén, procházející napříč evropským kontinentem.¹⁶

Sociální bezpečnost, spočívající ve vytvoření komplexní sítě sociálních politik garantujících nárokovatelná sociální práva obyvatelstva – tedy to, co se v jazyce sociálních reformátorů 19. století označovalo jako zabezpečení „práva na existenci“ – představovala základní prvek tohoto poválečného konsenzu. Tuto transnacionální povahu příslibu sociální bezpečnosti výmluvně postihl jeden z tehdejších největších domácích odborníků na sociální politiku Antonín Zelenka,¹⁷ když v roce 1948 napsal: „Jde tu opravdu o nový, širší a plnější úsek vývojový na cestě, kterou se lidská společnost snaží dospět k uspokojivému řešení otázky, jak ochrániti

14 K tomuto pojmu podrobněji viz TOMES, Igor: *Úvod do teorie a metodologie sociální politiky*. Praha, Portál 2010, s. 31 n.

15 HAVELKA, Miloš: Srovnání nesrovnatelného aneb Existovala v nejnovějších českých dějinách epocha totalitarismu? In: *Soudobé dějiny*, roč. 16, č. 4 (2009), s. 607–624, zde s. 619.

16 Vytváření tohoto poválečného konsenzu v transnacionální perspektivě jsem rozpracoval ve studii „Volby 1946 jako výraz organizované modernity a národního konsenzu“ (konferenční příspěvek v tisku).

17 Po únoru 1948 emigroval, což mělo patrně za následek, že v českém prostředí upadl do zapomnění. Přitom však řadu let pracoval v Mezinárodní organizaci práce a stal se hlavně v 50. a 60. letech jednou z jejích nejpřednějších autorit.

člověka před důsledky ztráty a poklesu jeho pracovního výdělků. (...) A jako jinde i u nás je úloha jednak ulehčena, jednak však také ztížena tím, že nejde jen o vytvoření něčeho zcela nového, ale o přeměnu dosavadních dílčích systémů v nový, jednotný celek. (...) Je nezbytné, aby společnost, a tedy stát jako dnešní vrchol společenské hierarchie se skutečnou výkonnou mocí provedl opatření chránící pracujícího před hospodářskými důsledky těchto rizik; proto je nutný plný a rozvinutý systém sociální bezpečnosti. (...) Všude je především jasná tendence zahrnouti do systému sociální bezpečnosti co nejširší vrstvy obyvatelstva.¹⁸ Na stejném místě pak demonstroval realizaci ideje sociální bezpečnosti napříč kontinentem, ať již šlo o britské či jugoslávské národní pojištění nebo o sovětský model.

Konkretizaci těchto požadavků na mezinárodněprávní úrovni provedla Mezinárodní organizace práce v roce 1952 úmluvou číslo 102 o minimálních standardech sociálního zabezpečení. Komunistické Československo tuto úmluvu odmítalo ratifikovat s odůvodněním, že sociální práva, jež má garantovat, jsou v socialistické soustavě zabezpečena v rozsáhlejší míře, než zajišťují tyto elementární standardy.¹⁹ I lidovědemokratické Československo budovalo svou sociální politiku na principu garantovaných sociálních práv, jakkoli zde působila zároveň rozličná kritéria, nejčastěji se týkající třídního původu a zásluh o budování socialismu, jež diskriminovala či naopak zvýhodňovala určité skupiny obyvatel.

Pokud tedy budeme považovat realizaci projektu sociální bezpečnosti ve výše uvedeném smyslu za podstatu evropského modelu sociálního státu, pak je konsekvantní i aplikace pojmu „sociální stát“ jako analytického konceptu na státy z obou stran železné opony v poválečné Evropě. Koncept sociální bezpečnosti byl reakcí na výše zmíněné strukturální procesy, s nimiž byla Evropa jako celek konfrontována (nejen) během let 1929 až 1945, a budování socialistického řádu, fašisticko-korporativních modelů nebo různých typů sociálně-tržního hospodářství představovalo jen varianty této reakce, která na poli sociální ochrany vykazovala nejen odlišnosti, nýbrž i řadu společných rysů – a jedním z nich byl právě příslib určité verze sociální bezpečnosti.²⁰ Vzhledem k tomu, že odborná literatura dosud nenabídla pojem, který by lépe a výstižněji dokázal postihnout tyto společné kořeny, pak se i z ryze pragmatických důvodů kategorie „sociální stát“ zdá být nejužitečnější. Uvedené platí přinejmenším pro historické studium dějin sociální politiky z normativní perspektivy, tedy prostřednictvím právních předpisů a jejich

18 ZELEŇKA, Antonín: *Sociální bezpečnost*. Praha, Svaz zaměstnanců sociální a zdravotní služby [1948], s. 1–5.

19 Navzdory deklarovanému odmítání i československý zákonodárce příležitostně přihlížel k těmto zahraničním standardům a přizpůsoboval jim domácí předpisy, jak o tom svědčí např. důvodová zpráva k novelizaci zákona o sociálním zabezpečení družstevních rolníků z roku 1964 (*Společná česko-slovenská digitální parlamentní knihovna*, Národní shromáždění Československé socialistické republiky, Tisky, tisk č. 184, Vládní návrh zákona, kterým se mění zákon o sociálním zabezpečení družstevních rolníků – www.psp.cz/eknih/1960ns/tisky).

20 Podrobněji tuto argumentaci rozvádím spolu s Jiřím Nohou v první a závěrečné kapitole knihy *Kapitalismus na kolenou*, s. 9–29 a 301–310 (viz pozn. 11).

aplikace. Není vyloučeno, že ekonomická analýza srovnávající poválečné sociální politiky v jednotlivých zemích shledá užitečným jiný koncept, jenž bude jejím potřebám vyhovovat lépe než „sociální stát“, definovaný prostřednictvím uvedené normativní perspektivy.

Konsenzus první republiky a jeho rozpad

Navzdory výše uvedeným rozporům ve vztahu k období socialistické diktatury v Československu nepanují v soudobé historiografii celkem spory o možnosti, respektive nemožnosti aplikovat pojem „sociální stát“ na podmínky meziválečné první republiky. Zdá se, že negativní stanovisko je tu všeobecně sdílené, protože toto označení se patrně v žádné relevantní práci nevyskytuje (bez ohledu na to, že doboví aktéři příležitostně první republiku za sociální stát označovali). Hlavním argumentem pro toto odmítání je fakt, že existující sociální legislativa nevytvářela komplexní ochranu obyvatel a některé skupiny z ní byly vyloučeny (osoby samostatně výdělečně činné). Existovala sice záchranná sociální síť v podobě chudinské péče, její úroveň však mezi válkami stěží naplňovala požadavek garance elementární životní úrovně československých občanů.²¹

Politické elity nově ustaveného státu se přitom netajily ambiciózními plány reformy zděděné rakouské a uherské sociální legislativy. Nutno poznamenat, že na hlavních zásadách se do poloviny dvacátých let s levicí shodovaly i nejdůležitější pravicové politické strany – národní demokracie a agráři. Zdeněk Kárník kdysi vznik republiky definoval prostřednictvím konceptualizace čtyř paralelních revolucí – národní, hospodářské, kulturní a sociální.²² V souvislosti s posledně jmenovanou revolucí si podrobně všiml nejen proměn sociální stratifikace a geografické mobility obyvatelstva, nýbrž i sociální ochrany, o níž konstatoval: „Sociální zákonodárství a vládní nařízení sociální povahy se po převratu 1918 změnilo v úplnou lavinu a nepochybně začaly hrát v životě nižších sociálních vrstev podstatně větší roli než dříve. (...) Všeobecně platilo, že úroveň své sociální ochrany náležela Československá republika asi na sedmé až desáté místo v Evropě, tedy téměř po bok západoevropským demokraciím.“²³ Citovaný autor v těchto úryvcích akcentoval dva zásadní úkazy napomáhající porozumění dlouhodobým vývojovým trendům tehdejší sociální ochrany, u nichž je nutné zastavit se podrobněji.

Zprv se tedy jednalo o rychlý růst ingerence státní moci prostřednictvím sociální legislativy. Některá opatření přitom ovšem předcházela vznik samostatného státu a byla původně výhradním důsledkem válečného zápolení – to se týkalo především regulace cen či ochrany nájemníků, která se v důsledku prudké inflace rychle roz-

21 Srv. PÁTRA, Milan: *Chudinská péče v Čechách v letech 1918–1938 a její historické kořeny*. Diplomová práce obhájená na Filozofické fakultě Univerzity Karlovy v Praze v roce 2010.

22 KÁRNÍK, Zdeněk: *České země v éře První republiky (1918–1938)*, sv. 1: *Vznik, budování a zlatá léta republiky (1918–1929)*. Praha, Libri 2000, s. 194–197.

23 *Tamtéž*, s. 518 a 522.

šířila napříč evropským kontinentem a Rakousko-Uhersko v tomto směru nebylo žádnou výjimkou.²⁴ Další opatření byla přímým a bezprostředním důsledkem války. Demobilizaci armád a válečného průmyslu tak měly čelit podpory v nezaměstnanosti, pročež v letech 1918 a 1919 v řadě zemí včetně Československa, které vydalo zákon č. 63/1918 Sb., docházelo k jejich spěšnému zavádění, pokud již neexistovaly podle starší legislativy. Některé postupy ovšem s válkou již přímo nesouvisely a měly představovat novou kvalitu sociální ochrany obyvatelstva. Doslovnou vlajkovou lodí československé sociální politiky se stalo uzákonění osmihodinové pracovní doby (zákon č. 91/1918 Sb.). Československo bylo s touto úpravou skutečně na špičce vývoje, neboť washingtonskou smlouvu Mezinárodní organizace práce o osmihodinové pracovní době z roku 1919 signatářské státy ratifikovaly ve dvacátých letech jen váhavě. Sociálnědemokratický ministr sociální péče Lev Winter později, v roce 1924, s patřičným patosem tento zákon nazval „pracovním praporem nového světa, praporem, který ovládá široký obzor“.²⁵ Když odeznělo volání po radikální socializaci hospodářství z let 1919 a 1920 a když ve stejném období došlo k uzákonění pozemkové reformy, jež rovněž měla důležité sociální implikace pro venkovské obyvatelstvo, jakkoli ji nemůžeme považovat za součást standardně vymezovaného korpusu sociálního zákonodárství, soustředilo se sociálněreformní úsilí vlád na přípravu nového sociálního pojištění (zákony č. 221/1924 Sb. a č. 148/1925 Sb.).

O výše zmíněných opatřeních panovala (až na výjimky) principiální shoda mezi klíčovými stranami ovládajícími vládní politiku v první polovině dvacátých let. Dokonce i národní demokraté, dědicové českého liberalismu 19. století, byli ochotni do svého programu vtělit ustanovení o potřebě socializace výrobních prostředků, jakkoli jejich motivace vycházela z hospodářského nacionalismu (tj. vyvlastnění podniků či odvětví, jež nekontroloval český kapitál), a nikoli z tradic socialismu, jako tomu bylo u levicových stran. Agrárníci sice trvale v parlamentu vznášeli námitky proti existenci podpor v nezaměstnanosti pro městský proletariát, které v jejich očích způsobovaly nedostatek pracovních sil na venkově, kde byly daleko nižší mzdy než v urbánním průmyslu (a nejednou i nižší než podpory), nicméně navzdory své často agresivní rétorice se agrární poslanci vždy nakonec podřídili přísné koaliční disciplíně a zvedli ruku pro prodloužení podpor v nezaměstnanosti. Co se týká sociálního pojištění, v jeho potřebě se agrárníci shodovali se socialisty. Jejich program z roku 1919 kategoricky prohlašoval, že „hlavním prostředníkem této péče státní jest sociální pojištění, o něž všemi silami se zasadíme“.²⁶ Program

24 Například v Británii byl v dubnu 1918 schválen zákon upravující nájmy a hypotéky. Podobně v Německu platil dekret ze září 1918, který uzavírání nájemních smluv podroboval schválení administrativního orgánu. Rovněž Francie na konci války fixovala nájmy na stabilní výši. (Viz WINTER, Jay – ROBERT, Jean-Louis (ed.): *Capital Cities at War: Paris, London, Berlin, 1914–1919*. New York – Cambridge, Cambridge University Press 1997, s. 408.)

25 *Mezinárodní sjezd sociální politiky v Praze 2.–4. října 1924: Těsnopisecká zpráva podaná Mezinárodní sjezdovou komisí*. Praha, Sociální ústav Československé republiky 1925, s. 73.

26 HARNA, Josef – LACINA, Vlastislav (ed.): *Politické programy českého a slovenského agrárního hnutí*. Praha, Historický ústav AV ČR 2007, s. 101–109, dokument č. 10 – Návrh Programu

V poválečných poměrech vzbuzovali všeobecné rozhořčení takzvaní keťasové, kteří těžili z panujícího nedostatku a bídy. Na snímku demonstrace proti keťasům v roce 1919 (Národní archiv, Praha, Fotodokumentace 1897–1975, inv. č. 110)

z roku 1922 sice závazek podpory sociálního pojištění opakoval, zároveň však prolašoval, že „cla zemědělská jsou vitální potřebou československého zemědělství, která uspokojena býti musí, nemá-li nejen ono, nýbrž i celé naše národní hospodářství vydáno býti nebezpečí katastrofálních otřesů“.²⁷ Jak upozornil Antonín Klimek, nerušené projití legislativního návrhu pojištění zaměstnanců zákonodárnymi sbory bylo zabezpečeno koaličním výměnným obchodem – za sociální pojištění pro dělnictvo agrární cla pro zemědělce. Poté co bylo pojištění schváleno, se však socialistické strany s ohledem na nepopulárnost celní ochrany zemědělství (vedoucí ke zvýšení cen potravin, což by nelibě nesli jejich voliči) zdráhaly dát svůj souhlas k uzákonění těchto protekcionistických opatření. Byla to jedna z hlavních příčin (nikoli však jediná), proč napětí v tehdejší velké pravolevé, takzvané pětkové, vládní koalici překročilo únosnou mez a vyústilo ve vypsání nových předčasných voleb v roce 1925.²⁸ Takovému výměnnému obchodu mezi pravicí a levicí nebyly výjimkou,

Republikánské strany československého venkova, 29.4.1919, zde s. 103.

27 *Tamtéž*, s. 116–153, dokument č. 12 – Program „Republikánské strany zemědělského a maloroľnického ľidu“, 29.6.1922, zde s. 129.

28 Podrobněji viz KLIMEK, Antonín: *Boj o Hrad: Vnitropolitický vývoj Československa 1926–1935 na půdorysu zápasu o prezidentské nástupnictví*, sv. 2: *Kdo po Masarykovi*. Praha, Paneuropa – Institut pro střeoevropskou kulturu a politiku 1996, s. 312. Citovaný autor zde poznamenává, že to byla největší rána, jakou tehdejší koalice za celou dobu své existence utrhla.

nýbrž spíše pravidlem tvorby politické vůle v první republice. Nejednou mělo toto handlování přidech bizarnosti, jako když například v roce 1930 byla navzájem svázána při hlasování v parlamentu dobytčí cla s novelou podpor v nezaměstnanosti.²⁹ Jakkoli takové postupy mohou vyvolávat u dnešního čtenáře pohoršení, právě ony prvorepublikovému politickému systému dodávaly ve středoevropských poměrech značně neobvyklou stabilitu.

Schválením zaměstnaneckého sociálního pojištění (zákon č. 221/1924 Sb.), které poprvé přiznávalo právo na starobní důchod také dělnictvu (do té doby měli nárok na starobní penze jen státní zaměstnanci a vyšší úředníci v soukromých službách), považovaly pravicové strany, tedy agrárníci a národní demokraté, své sociálněreformní úkoly za splněné. Poválečný sociálněreformní konsenzus, notně nahlodaný otrávenou atmosférou uvnitř pětkové koalice, se tehdy definitivně rozpadl. V roce 1926 se vytvořila nová, takzvaná celně-kongruová koalice, později označovaná jako panská koalice. První z jejích názvů byl příznačný. Socialistické strany vzdorovaly právě přijetí zemědělských cel a státního příspěvku k platu církevních hodnostářů (kongrua). A tak přibráním německých občanských stran dokázali agrárníci spolu s dalšími českými a slovenskými nesocialistickými stranami vytvořit vládní koalici, která se obešla bez sociálních demokratů i národních socialistů (o komunistech nemluvě). Byla to v dějinách první republiky jediná v podstatě pravicová vládní koalice. Uzákonění sociálního pojištění bylo nejzazší mezí, kam zřejmě byly pravicové strany ochotny zajít.³⁰ Vláda občanských stran slyšela na stížnosti zvláště ze strany drobných a středních podnikatelů, že pojistné představuje nadměrnou zátěž pro jejich podniky. Proto také v říjnu 1927 tehdejší ministr sociální péče Jan Šrámek přišel s návrhem reformy, z níž později vznikla takzvaná první novela sociálního pojištění.³¹ Socialistům, a zvláště komunistům se podařilo zmobilizovat proti vládním záměrům ulici a v důsledku série lidových demonstrací z přelomu let 1927 a 1928 přimět koalici ke korekturám. Vláda nakonec dospěla s reprezentanty socialistů k určitému kompromisu, který poněkud obrousil ostrí reformy (zákon č. 184/1928 Sb.).³²

Zákon z roku 1924 o sociálním pojištění byl nový jen zčásti. Jistě zkvalitnil existující úroveň sociální ochrany námezdně pracujících – pojištění se ze své podstaty vždy orientuje na pracující, a nikoli na sociálně potřebné, které je nutné zaopatřovat z jiných zdrojů, protože nejsou schopni ze svých příjmů platit pojistné. Tento zákon

29 Viz TÝŽ: *Velké dějiny zemí Koruny české*, sv. 14: 1929–1938. Praha – Litomyšl, Paseka 2002, s. 57.

30 Srv. MATOUŠEK, Josef: *Jak čsl. národní demokracie uplatňovala svůj sociálně-reformní program?* Praha, Sekretariát Čsl. N. D. 1925, s. 10 n.; HARNA, J. – LACINA, V. (ed.): *Politické programy českého a slovenského agrárního hnutí 1899–1938*, s. 191–216, dokument č. 16 – Rezoluce přijaté sjezdem Republikánské strany zemědělského a maloroľnického lidu ve dnech 30. října – 1. listopadu 1932 v Praze, zde s. 205–208.

31 Ke kritice jejích ustanovení viz WINTER, Lev – ŠTERN, Evžen: *Útoky na sociální pojištění*. Praha, Ústřední dělnické knihkupectví a nakladatelství 1927.

32 Podrobněji viz DEYL, Zdeněk: *Vývoj dělnického sociálního pojištění v Československu v letech 1924–1938*. In: *Československý časopis historický*, roč. 24, č. 4 (1976), s. 508–534.

však zároveň i utužil dosavadní trendy, zděděné z předválečného rakouského i uherského sociálního práva, budovaného podle takzvaných bismarckovských principů.³³ Znamenalo to posilování režimu stavovské solidarity,³⁴ což se projevovalo v existenci navzájem uzavřených pojišťovacích, respektive zaopatřovacích systémů pro jednotlivé kategorie pracujících – pro horníky, soukromé úřednictvo, běžné zaměstnance a státní úředníky (s dílčími odchylkami pro některé speciální skupiny v rámci jmenovaných stavů). Každý systém měl vlastní právní úpravu, rozdílně nastavené dávky a služby a také vlastní orgány, které jej spravovaly. Bez hlubších změn tento systém přetrval až do roku 1948.

Druhý bod z výše uvedené citace Zdeňka Kárníka se týkal obecného hodnocení úrovně sociální ochrany v evropském kontextu. Vytváření takových hierarchií států je ovšem pro meziválečné období mimořádně riskantní. To si zjevně uvědomoval i citovaný autor, když vedle paušalizujícího údaje „o sedmém až desátém místě“ měl potřebu zhodnotit úroveň jednotlivých segmentů sociální ochrany. V některých

Transparent výmluvně ilustruje, co si část veřejnosti myslela o politické dohodě, na jejímž základě si kněží ke svému platu přilepšili o státní příspěvek (Národní archiv, Praha, Fotodokumentace 1897–1975, inv. č. 102)

33 Bismarckovská koncepce sociálního pojištění vychází z principu relace příjmů (a tím i pojistného) a dávek (tzv. *earnings-related benefits*). Naopak beveridgeovská koncepce vychází z principu minimální rovné dávky (tzv. *flat-rate minimum benefits*). Vyšší životní úroveň si střední a vyšší sociální třídy musí v tomto systému zabezpečit prostřednictvím soukromého připojištění u finančních institucí anebo prostřednictvím tzv. zaměstnaneckých penzí (*occupational pensions*). K této distinkci, která přetrvává na evropském kontinentě dodnes, důkladněji viz BONOLI, Giuliano: Two Worlds of Pension Reform in Western Europe. In: *Comparative Politics*, roč. 35, č. 4 (2003), s. 399–416.

34 K historickému vývoji stavovské solidarity v Československu, resp. České republice viz MUSIL, Libor: Statusová solidarita a česká sociální politika. In: *Sociologický časopis*, roč. 31, č. 4 (1995), s. 423–434, zde s. 423–426.

pak Československo dvacátých let patřilo ke skutečné evropské špičce (sociální pojištění), v jiných k dobrému průměru (péče o nezaměstnané), zatímco v dalších se nacházelo hluboko pod průměrem (bytová politika). Dnes je běžné poměřovat úroveň sociální ochrany podílem výdajů na hrubému domácím produktu, což je pro meziválečné období – s ohledem na nedostatek jak spolehlivých statistik, tak i důvěryhodných komparativních historických studií – značně problematické. Proto také následující závěry je nutné brát s notnou dávkou opatrnosti a chápat je spíše jen jako „vykopnutý míč“ pro další, podstatně důkladnější srovnávací studium.

V novější literatuře se o rámcový přehled vývoje sociálních transferů pokusil Peter Lindert. Podle něj se do osmdesátých let 19. století pohybovaly pod úrovní jednoho procenta HDP. Tradičně na špičce společenské redistribuce byla Velká Británie díky relativně rozvinuté chudinské péči na národní úrovni, jejíž kořeny sahaly až k alžbětinským zákonům z přelomu 16. a 17. století. V posledních dvou dekadách 19. století byla Británie předstížena v tomto ukazateli malými zeměmi Dánskem a Norskem, které tehdy začínaly budovat své systémy plošných starobních důchodů. Bismarckovské Německo, jemuž bývá přisuzováno zakladatelské dílo ve věci sociálního státu, se přitom z hlediska sociálních transferů pohybovalo daleko za zmíněnými zeměmi. Bylo to dáno povahou tamního pojištění, jehož financování leželo na bedrech zaměstnanců a zaměstnavatelů prostřednictvím pojistného, zatímco podíl daňových poplatníků prostřednictvím daní byl minimální. Obecně rychlejší růst sociálních výdajů nastal po první světové válce, což úzce souviselo s politickými okolnostmi – rozpadem starých monarchií ve středu Evropy a nástupem republikánských režimů v zemích, jako bylo Německo, Rakousko či Československo, v nichž působily vlivné sociálnědemokratické strany. Výmarské Německo tehdy získalo mezi evropskými zeměmi z hlediska úrovně sociálních transferů primát se svými téměř pěti procenty HDP. V závěsu za ním se pohybovalo v roce 1930 podle pořadí Dánsko, Švédsko, Norsko, Británie a Austrálie.³⁵ Vyjdeme-li z propočtů Antonie Doležalové, transferové výdaje se v Československu v době, kdy se již ekonomika stabilizovala, tedy v druhé polovině dvacátých let, pohybovaly mírně nad čtyřmi procenty HDP.³⁶ Z těchto kvantitativních údajů vyplývají dva závěry. Zaprvé, i když musíme mít na paměti jejich pouhou přibližnost, je z nich evidentní, že až do druhé světové války společenská redistribuce byla i ve státech s nejambicióznější sociální politikou v porovnání s dnešními poměry velmi nízká. Zadruhé, Československo zdá se patřilo z hlediska výdajů na sociální transfery k nejvíce redistribucionistickým státům, třebaže úrovně výmarského Německa nedosahovalo.

35 Viz LINDERT, P. H.: *Growing Public*, sv. 1, s. 173 n. (viz pozn. 12).

36 Viz DOLEŽALOVÁ, Antonie: *Rašín, Engliš a ti druzí: Československé státní rozpočty v letech 1918–1938*. Praha, Oeconomica 2007, s. 297. Není ovšem jasné, nakolik Lindert a Doležalová používají stejnou metodiku určování těchto výdajů.

V dlouhých třicátých letech

Periodizace meziválečného období je v české historiografii určována zásadně z perspektivy politických dějin. Má to jistě své výhody. Nahlížení let 1918 až 1938 jako jednotné epochy ovšem zastírá užitek, jaký nabízejí odlišné konceptualizace času při snaze o porozumění minulosti. Maďarský filozof, historik a ekonom Karl Polanyi ve své klasické práci z roku 1944 nazvané *Velká transformace* oproti našim zvyklostem zdůrazňoval vzájemnou kvalitativní odlišnost obou meziválečných dekad. V epoše ohraničené dvěma světovými válkami spatřoval zhroucení civilizace 19. století, která spočívala na čtyřech institucích: rovnováze moci, zlatém standardu, seberegulujícím trhu a liberálním státu. Na počátku třicátých let nastala náhlá změna. Jejímí mezníky bylo podle jeho názoru opuštění zlatého standardu Velkou Británií, pětileté hospodářské plány v Sovětském svazu, zahájení programu Nového údělu ve Spojených státech, nacistická revoluce v Německu a selhání Společnosti národů. Zatímco dvacátá léta byla z tohoto úhlu pohledu konzervativním pokusem o obnovu *statu quo ante*, třicátá léta znamenala revoluci.³⁷ Polanyiiovská perspektiva přitom není cizí ani dalším klasickým textům soudobé zahraniční historiografie³⁸ a podle mého názoru není bez užitku ani pro porozumění proměnám československé sociální politiky během velké hospodářské krize a po ní.

Československé vlády se ve třicátých letech nacházely ve značně nepříznivé situaci, kdy klesaly daňové výnosy a zároveň bylo nutno řešit sociální dopady krize, ať již formou podpory nezaměstnaných nebo financováním veřejných investičních projektů. Socialistické strany se tak ocitaly pod tlakem občanských stran a dostávaly se do defenzivní pozice. Svou aktivitu tedy soustřeďovaly (a to navíc ne vždy úspěšně) především na uchování existujících standardů sociálního zákonodárství za cenu rezignace na ambicióznější reformní politiku. I když se podíl vládních výdajů na celkovém hrubém domácím produktu nepohyboval nijak výrazně nad evropským průměrem, problém tehdejší československé fiskální politiky spočíval v něčem jiném.³⁹ Vládám se za krize nedařilo efektivně snižovat daňové zatížení obyvatelstva. Zatímco hrubý domácí produkt klesal, daně měly tendenci vzrůstat, což nepůsobilo potřebnou stimulaci ekonomického oživení, a jistě to bylo jednou (nikoli však jedinou) z příčin značně pomalého vymaňování československé ekonomiky z krize. Současně s tím vzrůstalo i zadlužení státu. V posledních letech první republiky se státní dluh rovnal zhruba dvěma třetinám hrubého domácího produktu (podle údajů

37 Viz POLANYI, Karl: *Velká transformace*. Brno, Centrum pro studium demokracie a kultury 2006, s. 9 a 26.

38 Srv. MAIER, Charles S.: *Recasting Bourgeois Europe: Stabilization in France, Germany, and Italy in the Decade after World War I*. Princeton, Princeton University Press 1975. Z novější literatury viz BOYCE, Robert: *The Great Interwar Crisis and the Collapse of Globalization*. Basingstoke, Palgrave Macmillan 2009.

39 Srv. MIDDLETON, Roger: *The Size and Scope of the Public Sector*. In: GREEN, S. J. D. – WHITING, R. C. (ed.): *The Boundaries of the State in Modern Britain*. Cambridge, Cambridge University Press 1996, s. 86–145; MITCHELL, B. R.: *International Historical Statistics: Europe 1750–1988*. Basingstoke – New York, Macmillan – Stockton Press 1992.

z roku 1937 činil HDP 72,2 miliardy Kč a dluh 43,9 miliard Kč).⁴⁰ Přesto však úvahy o tom, že se tehdy republika nacházela na pokraji krachu z důvodu předlužení, lze odkázat do říše fantazií.⁴¹

V prvních letech krize vládě chyběla dlouhodobá koncepční protikrizová politika. Teprve vláda Jana Malypetra přistoupila od podzimu 1932 k důslednější deflační politice, což se projevilo snahou o výraznější redukci státních výdajů, včetně například restrikce podpor v nezaměstnanosti (nařízení vlády č. 161/1933 Sb.). Po devalvaci československé koruny v únoru 1934 se pozvolna začaly objevovat známky hospodářského oživení. Následující vláda Milana Hodži, která byla jmenována před Vánocemi roku 1935, se sice snažila přidržovat hesla, že „účinné řešení spočívá jedině v politice práce, a nikoliv v politice podpor“,⁴² avšak ve vládě se jen těžko nalézala shoda o tom, jak tuto maximu naplnit. Navíc v tomto období rychle vzrůstala obava z hitlerovského Německa, čímž byly priority vládní politiky do značné míry předem dány. Začalo se zbrojit a s tím i rychleji mohutnělo veřejné zadlužení. Zároveň však rostla zaměstnanost.

Jakkoli československá sociální politika ve třicátých letech nepatří zrovna mezi nejfrekventovanější témata v historiografii, přesto můžeme nalézt diametrálně rozdílné interpretační perspektivy – a přiznejme, že nikoli nezajímavé. Přeshlapovalo Československo na místě a v dobách rozpočtových obtíží jen vytloukalo klín klímem, anebo se tehdy ocitlo na počátku nové epochy? Gregory Luebbert v roce 1991 ve své inspirativní monografii o politických režimech meziválečné Evropy vyslovil na adresu Československa následující názor: „Rozchod s ekonomickou ortodoxií nastal v roce 1934. Kombinoval devalvaci koruny (zopakovanou v roce 1936) s opatřeními na podporu zemědělství, zlepšenou sociální péčí, omezením dovozu a využíváním nástrojů fiskální stimulace. Sociální demokraté a agráři v Československu uvedli v život to, co se skandinávští sociální demokraté víceméně jen zavázali: užít značné rozpočtové deficity ke stimulaci hospodářského oživení.“⁴³ S jistou nadsázkou lze tedy říci, že chyběl jen krůček k tomu, aby se takzvaný skandinávský sociální model nezrodil na severu Evropy, nýbrž v jejím srdci. I přes lákavost této interpretace je však namístě spíše obezřetnost. Luebbert zmiňuje řadu projektů veřejných prací, ale zcela zapomíná na z hlediska nákladů zcela klíčový

40 Viz MAYTOVÁ, Alena – NOVOTNÝ, Jiří – PEKOVÁ, Jitka: Československé veřejné finance v letech 1918–1938. In: *Acta Oeconomica Pragensia*, roč. 6, č. 5 (1998), s. 27–36.

41 Tento názor prezentoval Antonín Klimek. Podrobněji k jeho kritice viz RÁKOSNÍK, Jakub: Všude samé dluhy: Krize veřejných rozpočtů a sociálního pojištění první republiky. In: *Dějiny a současnost*, roč. 33, č. 1 (2011), s. 37–41. Podstatně zajímavější je tato otázka v souvislosti se sousedním hitlerovským Německem, kde podle některých názorů hrozba státního bankrotu byla jedním z hlavních hybných momentů expanzivní politiky v letech 1937 a 1938 (srv. ALY, Götz: *Hitlerův národnostní stát: Loupení, rasová válka a nacionální socialismus*. Praha, Argo 2007).

42 Citováno dle DEYL, Zdeněk: Sociální politika Československa ve druhé polovině třicátých let. In: *Sborník k dějinám 19. a 20. století*, č. 13. Praha, Historický ústav AV ČR 1993, s. 249–271, zde s. 269.

43 LUEBBERT, Gregory: *Liberalism, Fascism, or Social Democracy: Social Classes and the Political Origins of Regimes in Interwar Europe*. Oxford, Oxford University Press 1991, s. 291.

Lidé trpící nouzí v době hospodářské krize se snažili nasbírat uhlí na takzvaných divokých šachtách (Národní archiv, Praha, Fotodokumentace 1897–1975, inv. č. 98)

obor těchto investičních aktivit – zbrojní průmysl. Na základě soudobého stavu historického výzkumu lze konstatovat, že rostoucí zadlužení státu bylo primárně motivováno zahraničněpolitickým ohrožením ze strany hitlerovského Německa, a nikoli cílenou snahou koncentrační koalice o důsledné využívání „skandinávských“ postupů.⁴⁴ Luebbert rovněž přeceňuje zdokonalování československé sociální legislativy ve třicátých letech. Zatímco zmiňované skandinávské země realizovaly normotvorbu zdokonalující předchozí stav, v Československu šlo spíše o restauraci stavu z konce dvacátých let, který byl zhoršen během deflačních zásahů vlády v roce 1933. Za adekvátnější je v tomto směru třeba proto považovat spíše úsudek Zdeňka Deyla o stagnaci sociálněreformní legislativy.⁴⁵ Nutno navíc poznamenat, že žádná z tehdejších klíčových politických stran neučinila ve sledovaném období jakýkoli krok, který by měl narušit bismarckovskou logiku sociální ochrany, založené na principu stavovské příslušnosti a vysoké míry zásluhovosti, jak byla v našem prostoru budována od osmdesátých let 19. století.

Velká hospodářská krize dolehla na jednotlivé pilíře sociální ochrany nestejně. Pochopitelně v doslovně katastrofální situaci se ocitl gentský systém, tedy pojištění v nezaměstnanosti založené na dávkách z odborových pokladen se státním příspěvkem (zákon č. 267/1921 Sb.), jež nabylo účinnosti v roce 1925. Ve třicátých letech víceméně nezáleželo na tom, zda ten který stát má povinné nebo dobrovolné

44 Viz RÁKOSNÍK, J.: Všude samé dluhy.

45 DEYL, Z.: Sociální politika ve druhé polovině třicátých let.

pojištění, protože pod náporom masové nezaměstnanosti se žádný neobešel bez masivních subvencí z veřejných rozpočtů. Hornické pojištění sice muselo být také sanováno ze státního rozpočtu, to ale nesouviselo s krizí, nýbrž s jeho nevyhovující pojistnou matematikou.⁴⁶ Nemocenské pojištění zaměstnanců trpělo méně vážnými deficity, což vyplývalo jednak z nastavení příliš nízkého pojistného a jednak z úbytku pojištěnců v důsledku nezaměstnanosti.⁴⁷ Relativně dobře z krize vyšlo důchodové pojištění – v případě Všeobecného pensijního ústavu lépe než v případě Ústřední sociální pojišťovny patrně proto, že služební poměr úředníků byl i v době krize stabilnější než pracovní poměr dělníků. Poněvadž důchodové pojištění bylo založeno na dlouhodobé kapitalizaci (oproti dnešnímu průběžnému financování), pojišťovací ústavy se staly důležitými věřiteli, a to především ve vztahu ke státu a ostatním veřejnoprávním korporacím.⁴⁸ Problémy začaly narůstat teprve v období války, a to ze dvou důvodů – jednak kvůli rostoucí inflaci, na kterou je každá metoda kapitalizace velmi citlivá, a jednak v důsledku dílčích novelizací, které se řídily výhradně aktuálními potřebami a nezohledňovaly dlouhodobou rovnováhu mezi příjmy a výdaji. Po skončení války v roce 1945 se pak ústřední pojišťovací instituce nacházely v situaci, že se bez nesystémových dotací ze státního rozpočtu již neobešly. Tato skutečnost jen usnadnila následný přechod k průběžnému financování v národním pojištění z roku 1948.

Chudinská péče sehrávala ve třicátých letech již jen zcela marginální úlohu, což mělo dvojí příčinu. Zaprvé rozvoj sociálního pojištění zabezpečil řadu osob, které byly v minulosti odkázány na chudinství organizované obcemi. Zadruhé vláda přistoupila k vytváření speciálních programů pro dlouhodobě nezaměstnané, jež by jinak měla zabezpečit chudinská péče. Nejdůležitějším z nich byla takzvaná státní stravovací akce. Přestože se narodil od pojištění řídila logikou chudinské péče, tedy že nárok vznikl teprve po prokázání sociální potřeby, byla od chudinství zcela separována a tvořila samostatný nástroj sociální ochrany.

Zásadnější změny v systému sociální ochrany přišly teprve po Mnichovu v souvislosti s vystěhováním části českého obyvatelstva ze zabraného pohraničí a také z důvodu rychle se proměňující „státní rezony“ v druhé republice a následné protektorátní éře. Na jedné straně tu můžeme sledovat prvky zřetelné kontinuity s první republikou. Systém sociálního pojištění či chudinská péče nedoznaly ve sledovaném období žádných podstatných změn. Válečná ekonomika s sebou přinesla také administrativní regulaci mezd – jednak kvůli motivování pracovníků ve válečné výrobě, jednak v důsledku inflace. Na růst cenové hladiny musely reagovat také sazby

46 KLUMPAR, Vladislav: *Sociální pojištění v době krise*. Praha, Česká společnost národohospodářská 1933; HOUSER, Jaroslav: *Vývoj hornického pojištění: K bojům našich horníků za kapitalismu*. Praha, ČSAV 1960.

47 Srv. SOTTNER, Bohumil: *Novelisace nemocenského pojištění*. In: *Obzor národohospodářský*, roč. 38 (1933), s. 602; KLUMPAR, V.: *Sociální pojištění v době krise*; HOUSER, J.: *Vývoj hornického pojištění*.

48 K roku 1936 ministr sociální péče v tomto směru hovořil o necelých deseti miliardách Kč (viz NEČAS, Jaromír: *20 let sociální péče v Československé republice*. Praha, Ministerstvo sociální péče 1938, s. 49).

důchodů ze sociálního pojištění. Přitom změny v dávkových schématech ne vždy pamatovaly také na zabezpečení adekvátní úhrady, aby byla zachována rovnováha příjmů a vydání. Bohaté kapitálové zdroje pojišťoven také lákaly k využití pro válečné úsilí prostřednictvím dluhopisů a dalších finančních instrumentů.

Jinak se na stavovské struktuře sociálního pojištění, zděděné z první republiky, nic formálně nezměnilo. Fakticky však ano. Výše zmíněné přídatky dotované státem k vyměřeným pojistným dávkám zásadně preferovaly nízkopříjmové důchodce, čímž se zvyšovaly rovnostářské tendence v pojištění, jež byly v rozporu s jeho stavovskou logikou.⁴⁹ Průměrný dělnický důchod v českých zemích od roku 1939 do roku 1944 vzrostl 2,6krát, v roce 1947 pak v porovnání s rokem 1939 činil již téměř šestinásobek. Oproti tomu úřednické důchody vzrostly ve stejných obdobích jen o deset, respektive o devadesát procent. Pokud sledujeme vývoj v období od roku 1944 do roku 1947, dělnické důchody vzrostly o sto dvacet tři procenta, zatímco úřednické jen o šedesát dvě procenta. Ještě důkladnější nivelizace dávek proběhla v nemocenském pojištění.⁵⁰ Právě toto rostoucí rovnostářství můžeme považovat za hlavní kontinuální rys nastartovaný v období německé okupace, který v nemenší míře pokračoval i po roce 1945, čímž se vytvářely předpoklady pro snadnější odbourání tradičního bismarckovského pojištění a jeho nahrazení více rovnostářským modelem národního pojištění z roku 1948.

Velká hospodářská krize znamenala pro mnoho lidí doslova pád až na dno (Národní archiv, Praha, Fotodokumentace 1897–1975, inv. č. 106)

49 Podrobněji k vývoji pojištění v obou částech Československa za války viz WERNER, Vladimír: *Národní pojištění: Vznik a podstata sociálního pojištění a jeho přebudování na pojištění národní*. Praha, Universum 1947, s. 27–49; viz též *Dvacet let Ústřední sociální pojišťovny*. Praha, Ústřední sociální pojišťovna 1946, s. 13–19.

50 Srv. *Národní archiv* (Praha), fond Úřad předsednictva vlády, běžná spisovna, karton č. 751, Důvodová zpráva k návrhu zákona o sjednocení některých předpisů o veřejnoprávním sociálním pojištění.

Zřetelné nivelizační tendence ze své povahy obsahovalo také existující přidělové hospodářství, které v Československu přetrvalo až do konce května 1953. Na první pohled neočekávaně i na černý trh lze nahlížet jako na v jisté míře nivelizační faktor. V případě drobných rolníků a řemeslníků nelze zisky z něj příliš přeceňovat a skupina takzvaných šmelinářů s enormními příjmy z této spekulace byla relativně nepočtená, zatímco příjmy lépe situovaných osob, které si mohly dovolit nákupy na černém trhu, se tamní několikanásobně vyšší cenovou hladinou znehodnocovaly.

Zajímavější a z hlediska následného vývoje také důležitější se jeví prvky diskontinuity. Na pomezí kontinuity a diskontinuity se nacházela bytová politika. Jakkoli po celé meziválečné období přetrvala regulace nájemného a zásahy do vlastnického práva majitelů domů, politickou maximou bylo jejich postupné odbourávání. Po Mnichovu bylo nejprve nutné zabezpečit ubytování vysídlenců, pročež bylo vydáno například nařízení č. 228/1938 Sb. o mimořádných opatřeních bytové péče, které obsahovalo i zákaz předražování nájemného. Prvorepubliková úprava regulace nájmu byla posléze nahrazena za protektorátu vládním nařízením č. 177/1940 Sb. Do nově sjednávaných nájmu během války mohly zasáhnout správní orgány a určit místně obvyklé nájemné s přihlédnutím k takto regulovaným cenám. Tyto postupy vyplývaly z obecné politiky řízení spotřeby a cen. Tato cenová politika však nebyla rovnoměrná. Začala se totiž opakovat situace známá již z doby první světové války, kdy regulace nájmu vedla k zaostávání jejich růstu za ostatními regulovanými cenami. V roce 1945 činil index růstu životních nákladů v porovnání s březnem 1939 (100 bodů) 149,8 bodů u výživy, 147,5 u otopu, 212,1 u ošacení, avšak jen 118,9 u nájmu. Celkový index životních nákladů se zvýšil za stejné období na 169,7 bodů. Je tedy zřejmé, že ve srovnání s ostatními životními náklady byl růst nájemného hluboko pod průměrem.⁵¹ V praxi však rozdíly byly daleko vyšší a tento trend potom dále pokračoval po roce 1945.

Nejvýrazněji patrná byla diskontinuita ve vztahu k situaci před rokem 1938 v oblasti politiky zaměstnanosti. Zřízení pracovních táborů nařízením č. 223/1938 Sb. otevíralo dveře kritice, že jsou příliš nedostatečným opatřením a že je nutné pokročit ještě dále. Kam? Na to odpovídá například dobová úvaha otištěná v odborářském listu *Hlas práce*: „Jsme pro to, aby v naší republice byli povinni všichni občané bez rozdílu pracovní povinností, ale tato povinnost musí být ukládána všem a nejen těm, kdož jsou přihlášení a odhlašováni u nemocenských pojišťoven.“⁵² Přinucení k práci se nemělo tedy týkat jen nezaměstnaných dělníků, nýbrž všech, kdo na základě politického nebo administrativního posouzení by byli shledáni jako příživníci se na práci druhých. Citovaný článek adresně neříká, koho tím má na mysli. Avšak právě tento způsob pojmání řízení práce otevíral dveře k represii osob, jimž se v následujících desetiletích mohly dávat účelové, dobově podmíněné

51 Citované údaje viz MUSILOVÁ, Dana: Byty a úroveň bydlení v letech 1939–1945: Příspěvek k výzkumu každodennosti. In: *Sborník k dějinám 19. a 20. století*, č. 12. Praha, Historický ústav ČSAV 1991, s. 91–104, zde s. 102; srv. též KRÁL, Václav: *Otázky hospodářského a sociálního vývoje v českých zemích v letech 1938–1945*, sv. 3. Praha, ČSAV 1959, s. 151 a 207.

52 Pracovní tábory a zkušenosti s nimi. In: *Hlas práce*, roč. 19, č. 23 (3.12.1938).

Bydlení v nouzové kolonii v době hospodářské krize (Národní archiv, Praha, Fotodokumentace 1897–1975, inv. č. 109)

nálepky – spekulanti, rentiéři, buržoové a podobně. Heslo druhé republiky „malá, ale naše“ našlo svůj odraz také v politice zaměstnanosti, což výmluvně dokládá jeden z oběžníků Odborového sdružení československého z prosince 1938, v němž stálo: „Zásadou nového hospodářství státu musí být, aby nezahálela ani jediná hlava či ruka, která je schopna pracovat. Pracovní povinnost jest jen důsledkem práva na práci, které musí být zajištěno.“⁵³ Idea národní sebezáchovy se tak prolнула s nezbytností zabezpečit práci uprchlíkům, což otevíralo dveře administrativnímu řízení pracovního trhu a rozsáhlému využívání represivních metod k dosahování těchto cílů. Od těchto druhorepublikových deklarácí vedla přímá kontinuální linie k opatřením válečným a poválečným, včetně komunistické politiky zaměstnanosti po roce 1948.

Od výše zmíněných pracovních táborů zbýval jen krůček k zavedení všeobecné pracovní povinnosti v roce 1939 (nařízení vlády č. 190/1939 Sb. a č. 195/1939 Sb.). Pro její efektivní provádění se následně přistoupilo k reformě administrativního řízení pracovního trhu – zřízení pracovních úřadů (nařízení vlády č. 193/1939 Sb. a vyhláška č. 202/1939 Sb.) a obnovení pracovních knížek (zrušených v roce 1919 kvůli jejich mimořádné neoblíbenosti v řadách dělnictva), aby byla usnadněna registrace a distribuce pracovních sil potřebných ve válečné výrobě. Všechny zmí-

53 *Všeodborový archiv Českomoravské konfederace odborových svazů* (Praha), fond Staré odborové spolky, Odborové sdružení československé, karton 454, signatura 453/6470, oběžník OŠC z prosince 1938.

něné postupy zůstaly standardní součástí pracovního práva i po roce 1945 – jen pracovní úřady se musely z důvodu všeobecné nepopularity přejmenovat. Zaměstnání, tradiční oblast soukromého práva, se za války začalo stále více posouvat do sféry veřejnoprávní. Příznačně prohřešky proti pracovní morálce, které se v tržní ekonomice založené na smluvním výkonu práce řeší v režimu soukromoprávních deliktů (náhrada škody, snížení mzdy, propuštění a podobně), proto často spadaly do kompetence úřadů práce a řešily se sankcemi veřejného práva (jako správní trestání a trestněprávní delikty).

Dalším neopomenutelným faktorem byla akceptace vysoké míry státní intervence do hospodářského mechanismu. Šlo v tomto směru o dlouhodobý trend nastartovaný již ve třicátých letech, kdy byly vlády ve jménu řešení hospodářské krize nuceny ve stále větší míře se uchýlovat k administrativním zásahům. Válečná výroba pak ze své podstaty předpokládala centrální řízení. Zatímco po skončení první světové války docházelo k rychlé eliminaci tohoto direktivního „státního socialismu“, po druhé světové válce panovala naopak shoda o nutnosti jeho zachování. Ve své analýze ekonomicko-politických elit proto Drahomír Jančík s Tomášem Kalinou výmluvně v tomto směru poznamenávají: „Všichni si plně uvědomovali, že prostý návrat k hospodářskému systému první republiky nebude možný, a sdíleli obecné přesvědčení, že nový hospodářský systém musí být zbaven všech neduhů minulosti, zejména hospodářské krize a nezaměstnanosti.“⁵⁴ Ekonomické plánování a expanze státního vlastnictví výrobních prostředků ve třetí republice spoluvytvářely její charakter a také generovaly žádoucí prostředí pro redukci osobní svobody a s tím souvisejícího respektu k individuálním právům. Můžeme v tomto směru dát za pravdu historičce Antonii Doležalové, když prohlašuje, že z hlediska ekonomického je „vývoj po roce 1945, resp. 1948 logickým pokračováním předchozích let“.⁵⁵

Havelkův výše uvedený citát o zmasovění české společnosti se úzce dotýká také psychologické dimenze války v podobě individuální i kolektivní frustrace. Tato frustrace podmiňuje proměny kolektivního jednání – posiluje se kolektivní sounáležitost, stejně jako se vyhraňuje zřetelnější rozlišování na „my“ a „oni“. Zkušenost války přináší u národů aktivně bojujících o svou sebezáchovu posílení vědomí národní sounáležitosti a stejně tak i ochotu k solidárnímu jednání v rámci národního celku. Tento psychologický posun následně usnadňuje hluboké sociálněpolitické reformy po skončení války. Nastíněné schéma nejlépe odpovídá britské válečné zkušenosti, avšak podobnosti můžeme diagnostikovat i v případě české společnosti. Na jiném místě jsem se pokusil ukázat, že tento psychologický posun byl

54 JANČÍK, Drahomír – KALINA, Tomáš: Národohospodářské elity politických stran na počátku přechodu k plánovanému řízení československé ekonomiky (1945–1946). In: KOKOŠKOVÁ, Zdeňka – KOCIAN, Jiří – KOKOŠKA, Stanislav: *Československo na rozhraní dvou epoch nsvobody: Sborník z konference k 60. výročí druhé světové války*. Praha, Národní archiv – Ústav pro soudobé dějiny AV ČR 2005, s. 92–99, zde s. 93.

55 DOLEŽALOVÁ, Antonie: Nebylo úniku? Kontinuita a diskontinuita v ekonomickém vývoji ve 30. a 40. letech XX. století. In: ŠEDIVÝ, Ivan – NĚMEČEK, Jan – KOCIAN, Jiří – TŮMA, Oldřich (ed.): *Československo a krize demokracie ve střední Evropě ve 30. a 40. letech XX. století: Hledání východisek*. Praha, Historický ústav AV ČR, v. v. i. 2010, s. 461–477, zde s. 461.

patrný na obou stranách válečné barikády, včetně zemí, které se válečného úsilí nezúčastnily.⁵⁶ A proto jsem také použil periodizaci „dlouhých třicátých let“, která usnadňuje postžení tohoto společného působení velké hospodářské krize a války. Oproti zažitému rozlišování totalitních a demokratických režimů nelze zapomínat ani na jejich společné rysy, vyplývající z jejich konfrontace s obdobnými problémy generovanými v modernizačním procesu. Švédská *volkshempolitik*, nacistická *Volks-gemeinschaftspolitik*, nový solidaristický liberalismus amerického Nového údělu, sovětský koncept beztrždní společnosti a stejně tak vyhocený český nacionalismus s výraznými rovnostářskými prvky vyjadřují tento transnacionální trend. Nemá tím být řečeno, že pak jde o totožné režimy. Všem je však společné na jedné straně posílení vědomí solidarity mezi příslušníky zahrnutými do společnosti – a zároveň na druhé straně (pravda, ve výrazně nestejně míře, vezmeme-li v úvahu nacistický projekt holokaustu jako extrémní formy sociálního vyloučení) i vylučování těch, kteří do tohoto celku nepatří.⁵⁷

Tyto psychologické posuny se v českém prostředí projevy hned v několika rovinách. Zaprvé bylo vybuzeno úsilí o národní sebezáchovu, ke které za války nabádal londýnský exil stejně jako protektorátní představitelé. Zadruhé po válce prostřednictvím retribuční legislativy došlo k odlišení a vyloučení kolaborantů z národního celku. Zatřetí protektorátní, říšská a poté i lidovědemokratická legislativa třetí republiky důsledně rozlišovaly německou a českou, respektive slovanskou příslušnost. Začtvrté dekrety o znárodnění z října 1945 zřetelně odlišily velkoburžoazii od ostatního národního celku. Můžeme na tomto místě zopakovat postřeh starší historické literatury, která konstatovala v souvislosti s válkou silný trend k sociální nivelizaci české společnosti odbouráním dvou krajních poloh sociální stratifikace (nejbohatších prostřednictvím znárodnění a vyvlastňování kolaborantů, nejchudších díky rychlejšímu růstu mezd za války a poválečným přidělením zabaveného majetku).⁵⁸ A nesmíme zapomínat na ještě jeden obecný a důležitý psychologický aspekt války, a tím je očekávání obyvatelstva, že veškeré utrpení přece jen nepostrádalo smysl a že přinese po skončení válečného běsnění lepší a spravedlivější svět.⁵⁹

56 NOHA, J. – RÁKOSNÍK, J.: *Kapitalismus na kolenou*, závěr knihy (viz pozn. 11).

57 K implicitní rasové diskriminaci rooseveltovské sociální legislativy viz POOLE, Mary: *The Segregated Origins of Social Security: African Americans and the Welfare State*. Chapel Hill, University of North Carolina Press 2006. K švédské eugenické praxi, přetrvávající i po válce, viz BROBERG, Gunnar – ROLL-HANSEN, Nils (ed.): *Eugenics and the Welfare State: Stabilization Policy in Denmark, Sweden, Norway, and Finland*. East Lansing, Michigan State University Press 2005.

58 Viz KAPLAN, Karel: *Nekrvavá revoluce*. Praha, Mladá fronta 1993, s. 45 n.

59 Podrobněji viz RÁKOSNÍK, J.: Volby 1946 jako výraz organizované modernity a národního konsenzu (konferenční příspěvek v tisku). K transformační dimenzi světových válek viz MARWICK, Arthur: *War and Social Change in the Twentieth Century: A Comparative Study of Britain, France, Germany, Russia and the United States*. London, Macmillan 1974. Marwickovu konceptualizaci ve vztahu k českému prostředí naznačil také Bradley F. Abrams ve své knize *The Struggle for the Soul of the Nation: Czech Culture and the Rise of Communism*. Lanham (Maryland) – Boulder (Colorado) – New York – Toronto – Oxford, Rowman & Littlefield 2004, s. 13–20.

Poválečná sociální bezpečnost: Bismarck, Beveridge, nebo Stalin?

Období ohraničené roky 1945 a 1956 se z hlediska vývoje sociální politiky vyznačuje jednou zvláštností – radikální diskontinuitou. Na jedné straně, jak již bylo naznačeno v předchozím oddíle, existovala zjevná kontinuita s protektorátním obdobím v oblasti politiky zaměstnanosti nebo bytové politiky, respektive s obdobím předválečným ve sféře sociálního pojištění. Na druhé straně v dekadě následující po roce 1945 Československo prošlo v rychlém sledu třemi „sociálními režimy“, což je velmi neobvyklý úkaz.⁶⁰ Do roku 1948 dožíval původní bismarckovský model, jehož zásluhové rysy byly rychle otupovány zmíněnou nivelizací dávek. V roce 1948 bylo zavedeno národní pojištění, které – jakkoli se k tomu zákonodárce z evidentních důvodů nehlásil⁶¹ – vykazovalo jisté podobnosti s britskou Beveridgeovou reformou (zákon č. 99/1948 Sb.). Od roku 1951, kdy byl zahájen proces takzvaného přebudování národního pojištění, přišlo ke slovu sociální zabezpečení sovětského typu (zákon č. 101/1951 Sb.), což završila reforma z roku 1956 (zákony č. 54/1956 Sb. a č. 55/1956 Sb.).

Navzdory sociální legislativě, která mává tendenci (zvláště na úrovni podzákonných předpisů) rychle se proměňovat, obecné vývojové trendy sociální politiky vykazují obvykle dlouhodobou stabilitu a závislost na předcházejícím vývoji (*path dependence*). Tento pravidelný jev však neplatí pro sledované období, v jehož rámci v rychlém časovém sledu docházelo ke změnám nejen právních předpisů, nýbrž samotných základních dlouhodobě působících principů realizace sociální politiky. Prvorepublikový systém se řídil stavovskými a zásluhovými principy. Stavovský princip, který byl již vysvětlen výše, znamenal existenci rozdílných pravidel pro jednotlivé skupiny pracujících. Zásluhový princip vychází z logiky vykonané zásluhy, a nikoli z potřeby.⁶² Dávky by v takovém případě měly v maximálně možné míře vycházet z míry příspěvní jednotlivce do systému, což se obvykle vyvozuje z výše zaplaceného pojistného. Před válkou v zásadě platilo zásluhové pravidlo, že průměrný dů-

60 K pojmu *welfare regime* viz ESPING-ANDERSEN, Gøsta: *The Three Worlds of Welfare Capitalism*. Princeton (New Jersey), Princeton University Press 1990, s. 2. Na základě typů těchto režimů citovaný autor vytvořil dnes zřejmě nejpopulárnější typologii sociálních států: liberální, konzervativní a sociálnědemokratický. Bismarckovský model se překrývá s jeho konzervativním sociálním státem.

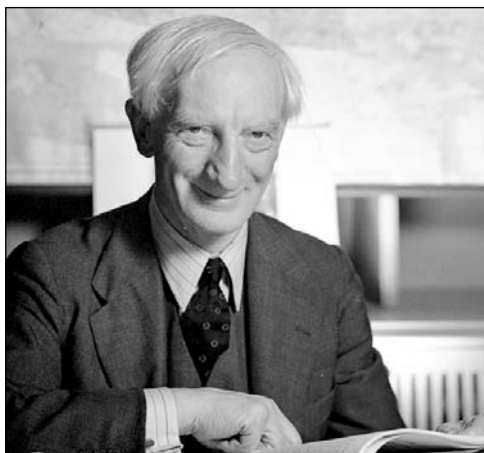
61 Národní pojištění bylo jedním z důležitých nástrojů legitimizace únorového převratu v roce 1948, a proto nebylo pro KSČ žádoucí zdůrazňovat jeho západní původ (srv. *Společná česko-slovenská digitální parlamentní knihovna*, Ústavodárné národní shromáždění 1946–1948, Stenoprotokoly, 103. schůze, 14.4.1948, vystoupení poslance Evžena Erbana – www.psp.cz/eknih/1948uns/103schuze).

62 Někdy se v literatuře hovoří v této souvislosti také o principu ekvivalence. Vojtěch Krebs jej definuje výstižně: „Samotný pojem ekvivalence znamená rovnocennost. (...) V sociální politice je princip ekvivalence často aplikován zejména v pojistných systémech a je zde interpretován spíše jako princip zásluhovosti, či výkonnosti. Předpokládá, že rozdělování důchodů, statků, podmínek atd. jedincům bude rovnocenné (odpovídající) jejich vlastnímu výkonu, pracovní zásluze.“ (KREBS, Vojtěch a kol.: *Solidarita a ekvivalence v sociálních systémech*. Praha, Výzkumný ústav práce a sociálních věcí 2009, s. 12.)

chod „bílých límečků“ v soukromém sektoru činil zhruba pětinasobek průměrného dělnického důchodu. Ovšem analogický poměr existoval i mezi příspěvky do systému, kdy úřednické pojištění vycházelo účastníka zhruba pětkrát draž. Proces nivelizace byl nastartován již za války a po jejím skončení v této politice kontinuálně pokračovala i Národní fronta, zvláště zákonem č. 158/1945 Sb., o úpravě a rozšíření tříd ve veřejnoprávním sociálním pojištění, o jehož nivelizačních konsekvencích tu již byla řeč.

Uvedený postup vlád třetí republiky měl svou racionalitu. Zaprvé v důsledku finančního vyčerpání pojistných institucí se na vyplácených důchodech začala více podílet státní pokladna a v sociálněreformním ovzduší poválečné společnosti se při stávající omezenosti státních prostředků snadněji obhajovalo rovnostářství než zachování privilegií majetnějších vrstev, kterým by při uplatnění principu zásluhovosti musely být zvyšovány důchody víc, přičemž zdroje na toto zvýšení by pocházely ze státního rozpočtu. Zadruhé dominance levicově orientovaných stran v Národní frontě svědčila spíše rychlejšímu růstu dělnických dávek než ochraně zájmů majetnějších skupin. Ve střetu dvou principů – zajištění elementární životní úrovně všem adresátům pojistných dávek a zohlednění toho, jak kdo do pojistného systému v minulosti přispíval – dostal z uvedených příčin jednoznačnou přednost první princip. Zatřetí se navíc Národní fronta shodovala v tom, že musí být urychleně uzákoněno národní pojištění. Jeho základní idea, jak se zrodila ve válčící Británii, byla radikálně rovnostářská, třebaže v Československu v roce 1948 nebyla ve své krajní podobě nakonec uskutečněna. Lze konstatovat, že na zachování bismarckovských principů neměla ve třetí republice zájem žádná z politických sil, zájmových organizací, a dokonce ani samotné pojišťovny, jejichž dny byly již sečteny (bylo jasné, že vznikne nová centrální pojišťovací instituce – budoucí Ústřední národní pojišťovna). Kromě toho pojišťovny tehdy již nemálo závisely na dotacích ze státního rozpočtu, takže raději daly přednost zachování své finanční stability touto cestou, než aby se jejich reprezentace bez velkých nadějí na úspěch domáhala v duchu principu zásluhovosti adekvátního navýšení požitků těch adresátů, kteří v minulosti platili vyšší pojistné.

Zpochybnění bismarckovských zásad otevřelo dveře k uplatnění beveridgeovského pojetí. Za války se v Beveridgeově projektu zhlédla londýnská exilová reprezentace.

William Henry Beveridge (1879–1963), britský ekonom a sociální reformátor. Zaujímal významné místo v britské exekutivě i akademických kruzích. Jeho zpráva s návrhy na reformu sociální politiky předložená roku 1942 britské vládě se stala základem pro budování poválečných sociálních států v Evropě

Její předstávám v základních rysech zcela konvenovala koncepce, jež se rodila v kruzích levicově orientovaného domácího odboje.⁶³ Samotná Komunistická strana Československa jasně formulovanou koncepci sociální politiky neměla, o čemž svědčí i propozice budoucího Košického vládního programu, projednávané koncem března 1945 v Moskvě.⁶⁴ Rovnostářství a univerzalita Beveridgeovského národního pojištění byly však pro komunisty snadno akceptovatelné. Rozpory mezi stranami Národní fronty, které posléze i ve věcech budoucí sociální politiky narůstaly během roku 1947, se týkaly dílčích otázek realizace pojištění a jeho organizace, nikoli však této jeho základní ideje. Legislativní předlohy byly hotové na počátku roku 1948 a jejich projednání ve vládě pak zabzdila únorová politická krize. Vzhledem k tomu, že komunisté jednak neměli vlastní alternativní návrhy nové sociální legislativy, jednak jim původně navrhovaná koncepce principiálně nevalila a jednak potřebovali legitimizovat svůj nově nabytý monopol moci, použili tyto existující propozice a jen s dílčími změnami je v polovině dubna 1948 nechali schválit Ústavodárným národním shromážděním (zákon č. 99/1948 Sb.). Lze konstatovat, že v úvodu zmíněnou ideu sociální bezpečnosti, jak byla formulována během třicátých a čtyřicátých let, národní pojištění naplňovalo svou snahou o univerzální osobní působnost i širokou věcnou působnost, postihující klíčové sociální události, proti nimž by měli být občané chráněni. Má-li být pojem sociálního státu ztotožněn s ideou sociální bezpečnosti, jak jsem se to pokusil nastínit v první části tohoto článku, pak lze hovořit o tom, že s tímto zákonem se Československo stalo sociálním státem, což ještě dále podtrhla nová Ústava 9. května, garantující poprvé na ústavněprávní úrovni některá hospodářská a sociální práva. Věnoval jsem zde pozornost pouze sféře pojištění, avšak nelze zapomínat, že součástí poválečné reformy bylo také zlepšení dostupnosti vzdělání nižším vrstvám a zkvalitnění lékařské péče.

Československé národní pojištění nebylo zdaleka tak rovnostářské, jak by si byl asi představoval William Beveridge. Beveridgeův model předpokládal obligatorní a striktně rovnostářský první pilíř pojistného systému, zatímco druhý pilíř (*occupational pensions*) a třetí pilíř (komerční připojištění) byly založeny na principu dobrovolnosti a maximálně zohledňovaly zásluhovost. Československý model vycházel v prvním pilíři z dvousložkového důchodu – první složka představovala garantované základní minimum, druhá složka akcentovala zásluhovost. S druhým a třetím pilířem, ve své době označovanými jako penzijní nadlepení, jež bylo dědictvím minulosti, se v nové koncepci sociální ochrany postupně přestalo počítat a nakonec došlo v padesátých letech k jeho postupné eliminaci. Československé národní pojištění tedy na jedné straně nebylo tolik nivelizační jako britské, na druhé straně v porovnání s prvorepublikovým bismarckovským pojištěním bylo daleko

63 K tomu podrobněji viz KALINOVÁ, Lenka: *Východiska, očekávání a realita poválečné doby: K dějinám české společnosti v letech 1945–1948*. Praha, Ústav pro soudobé dějiny AV ČR 2004.

64 Srv. KLIMEŠ, Miloš – LESJUK, Petr – MALÁ, Irena – PREČAN, Vilém (ed.): *Cesta ke Květnu: Vznik lidové demokracie v Československu, sv. I/1*. Praha, Nakladatelství ČSAV 1965, s. 410–425, dokument č. 132 – Zápis z jednání zástupců tří socialistických stran a zástupce strany lidové o VI. až XVI. kapitole návrhu nového vládního programu a o návrhu na strukturu nové československé vlády, 24.3.1945.

více rovnostářské, a to nejen tím, že pokračovalo v trendu sblížování dávek dělníků s ostatními kategoriemi pracovníků, nýbrž i tím, že likvidovalo samostatné organizační struktury jednotlivých stavů a všechny pojištěnce zařazovalo do jednotného systému – včetně osob samostatně výdělečně činných, které za první republiky pojištění neměly. Zmíněný trend vyvrcholil v roce 1950 zrušením tradičního sociálního zaopatření státních zaměstnanců, které se vyvíjelo od dob Marie Terezie, a jejich zařazením do režimu standardního pojištění (zákon č. 66/1950 Sb.).

Dokud se nivelizace děla na úkor vrstev, jež nepatřily k obvyklému elektorátu KSC, strana se jí vehementně zastávala. V letech 1949 a 1950 se však začala z úst vedoucích činitelů ozývat stále častěji kritika na adresu národního pojištění, které se mělo nyní stát nástrojem rychlejšího budování socialistické ekonomiky. Fondy Ústřední národní pojišťovny sice už neměly fungovat jako zápůjční kapitál na rozvojové projekty, jako tomu bylo mezi válkami, pojištění však mělo jednak zvýhodňovat zaměstnance v preferovaných odvětvích a jednak motivovat starší ročníky k setrvání v zaměstnání, čímž se rozmnožovaly pracovní síly existenčně nutné pro zvolenou metodu extenzivního hospodářského rozvoje, založeného primárně na kvantitativním růstu výrobních kapacit, a nikoli na intenzifikaci práce. Tato kritika nakonec našla svůj odraz nejprve v zákoně č. 102/1951 Sb., o přebudování národního pojištění. Ten se týkal pouze organizačních struktur, a nikoli dávkových schémat, na ně však došlo v příštích letech. Postupně byl odbourán jak samotný pojistný princip (pojistné splynulo s daňovými odvody), tak i autonomní administrativní struktura (Ústřední národní pojišťovna). Nakonec Československo v roce 1956 převzalo sovětský model tří pracovních kategorií, do nichž byli rozděleni všichni zaměstnanci.

Z československého sociálního pojištění se tak do roku 1956 stalo do značné míry „sovětizované“ sociální zabezpečení, jak se v Sovětském svazu zformovalo mezi válkami. Řečeno metaforou z nadpisu k tomuto oddílu, Bismarcka nejprve vystřídal Beveridge a ten byl zase vystřídán Stalinem.

Jakkoli byla v úvodu připomenuta řada poměrně nových historických prací, obsahujících velké množství empirického materiálu, neznamená to, že by se jimi téma vývoje sociální politiky bezesbytku vyčerpávalo. Širokým polem pro příští výzkumy zůstává zvláště její ekonomická dimenze, jíž si dosud domácí historiografie všímá jen minimálně, anebo působení sociální legislativy v každodenní praxi, zahrnující strategie konkrétních adresátů dávek a služeb, jak se například o jejich analýzu před více než deseti roky pokusila americká socioložka Lynne Haney v případě socialistického Maďarska.⁶⁵

Tento příspěvek vznikl s podporou Grantové agentury České republiky v rámci projektu č. 407/09/2087 „Formování a vývoj sociálního státu v Československu v letech 1918–1992“.

65 HANEY, Lynne A.: *Inventing the Needy: Gender and the Politics of Welfare in Hungary*. Berkeley, University of California Press 2002.

„Bez sociální politiky to nejde!“¹

K výzkumu sociálněpolitické praxe na území Protektorátu Čechy a Morava

Radka Šustrová

Když Marie-Luise Reckerová pracovala na své disertaci o sociální politice v nacistickém² Německu za druhé světové války, kladla si jednu velice problematickou otázku: nakolik lze v souvislosti s třetí říší hovořit o sociální politice, když komplex sociálních opatření byl jednoznačně prostoupen rasovou ideologií a byla jí podřízena i sama praktikovaná politika?³ Na české straně řešila podobné dilema i Dana Ševcová-Musilová, která při výzkumu dělnictva v kovoprůmyslu narazila na skutečnost, že „nacisté na jedné straně připravovali konečné řešení české otázky a na straně druhé se pokoušeli vytvářet iluzi normálního chodu života v protektorátě“.⁴ Jinými slovy, nacistická obdoba britského Beveridgeova plánu sice deklarovala snahu o v jistém smyslu rovné zabezpečení obyvatel, avšak za podmínky, že splňují určitá rasová kritéria. Sociální podpora a péče zkrátka nebyly určeny všem, což generuje

1 Za kritické poznámky k textu děkuji Lu Seegerové, Janu Vajskebrovi, Davidu Hubenému a Ondřeji Cinkajzlovi. Pro citát v nadpisu je použit titulek článku „Ohne Sozialpolitik geht es nicht!“, uveřejněného v *Monatshefte für NS-Sozialpolitik*, roč. 6, č. 1–2 (1939), s. 4 n.

2 V textu používám výrazy „nacismus“ a „nacionální socialismus“ jako rovnocenné ekvivalenty, které jsou běžně zavedené v nejnovější světové historiografii pro vymezení politické a ideologické orientace Německa v letech 1933–1945.

3 RECKER, Marie-Luise: *Nationalsozialistische Sozialpolitik im Zweiten Weltkrieg*. München, Oldenbourg 1985.

4 ŠEVECOVÁ-MUSILOVÁ, Dana: *Sociální postavení kovoprůmyslového dělnictva v letech nacistické okupace českých zemí*. Praha, Ústav československých a světových dějin ČSAV 1989, s. 36.

paradoxní spojení mezi rasistickou diktaturou se sklony k tvrdé politické represí a úsilím uspokojovat sociální požadavky poměrně velké části obyvatelstva. Obecně pozitivně vnímaný výraz „sociální politika“, jak jej známe dnes, jako by tedy vůbec nepatřil do slovníku, který používáme, když hovoříme o nacismu a nacistické okupaci. Je tomu ovšem právě naopak. Sociální politika se stala významným mobilizačním prvkem, který skrze preferování vybraných sociálních skupin určoval, co je společnost a kdo je její součástí. Reckerová tak sice v souvislosti s původním německým územím (*Altreich*) hovoří o preferenci německého obyvatelstva coby příjemců této podpory a péče, s menší jednoznačností je ale možné toto tvrzení použít pro její rozsah a distribuci i na území řady evropských okupovaných zemí.

Česká historiografie doposud věnovala sociální politice v období Protektorátu Čechy a Morava velice málo zájmu, a pokud ji tematizovala, pak takřka výhradně jako „sociální demagogii“ v kontextu snah nacistického Německa germanizovat protektorátní (české) obyvatelstvo.⁵ Nejobsáhlejší historiografický příspěvek k protektorátní sociální politice nabídl již na konci padesátých let Václav Král, jehož třísvazková, ideologicky však silně poznamenaná práce měla ambici stát se souhrnným zpracováním sociálního a hospodářského vývoje na území Čech a Moravy v letech 1938 až 1945.⁶ Kromě hlavního argumentu o podmanění dělnické třídy okupačním režimem se toto dílo vyznačuje zejména nepřehledným členěním a velice obtížnou verifikací uvedených statistik. I když existuje vedle Královky trilogie i řada dalších, kratších textů,⁷ do výzkumu sociální politiky v protektorátu významněji zasáhli pouze Miroslav Kárný a Dana Ševcová-Musilová, v posledních letech pak dílčími příspěvky i Lenka Kalinová a Jakub Rákosník.

Nejčastější výkladová linie vysvětlovala existenci sociálněpolitických opatření na území protektorátu jako snahu *zmást*, či dokonce *svést* Čechy z jejich národní cesty, jíž byli doposud neochvějně věrni, a za hlavního aktéra této demagogické strategie označovala Reinharda Heydricha, důsledně dbajícího na svou pověst tvůrce „pozitivní politiky“. V duchu této interpretace tak například Miroslav Kárný dokazoval neschopnost německých úředníků pracovat se statistickými daty o vývoji mezd, cen a životních nákladů, aby na partikulárních příkladech vyvrátil představu, že Heydrichova éra přinesla zlepšení materiálního postavení protektorátního dělnic-

5 Systematický výklad germanizačních praktik, resp. představ o řešení „české otázky“, spočívajících zejména v půdní a osidlovací politice, viz BRANDES, Detlef: „*Umvolkung, Umsiedlung, rassische Bestandsaufnahme*“: NS-„Volkstumspolitik“ in den böhmischen Ländern. (Veröffentlichungen des Collegium Carolinum, sv. 125.) München, Oldenbourg 2012.

6 KRÁL, Václav: *Otázky hospodářského a sociálního vývoje v českých zemích v letech 1938–1945*, sv. 1–3. Praha, Československá akademie věd 1957–1959.

7 Viz HOUSER, Jaroslav: Die nazistische Ideologie und die Sozial Politik zur Zeit der Okkupation der Tschechoslowakei. In: *Anzeiger der phil.-historischen Klasse der Österreichischen Akademie der Wissenschaften*, roč. 8, č. 1 (1967), s. 174–193; PRŮCHA, Václav: *Změny v sociální struktuře československé společnosti v letech 1938–1945*. Praha, Vysoká škola ekonomická 1970; *Přehled hospodářského vývoje Československa v letech 1918–1945*. Praha, Státní nakladatelství politické literatury 1961.

tna.⁸ Zdá se ovšem, že se Kárný vyrovnával spíše s tradovanými mýty o dělnickém blahobytu za Heydricha než s reálnou sociálněpolitickou praxí v protektorátu.

S určitým odstupem a mnohem komplexněji přistoupila k výzkumu sociální politiky v protektorátu Dana Ševcová-Musilová, která se na přelomu osmdesátých a devadesátých let pokoušela zachytit do jisté míry celistvou soustavu tehdejších sociálněpolitických opatření. Musilová se zajímala nejen o politiku práce, ale kladla si také otázky týkající se oblastí bydlení či zdravotnictví. Ačkoli i v těchto pracích se objevuje téměř tradiční výkladový model znázorňující pomyslný souboj Čechů a Němců na poli sociální politiky, v němž Češi zvítězili, neboť nacisty nastraženou lest prohlédli, jejím textům nelze upřít věcnost a snahu o analýzu v širším kontextu socioekonomického vývoje. I přes tyto nepochybné klady přichází Musilová se standardním a v zásadě téměř modelovým vyprávěním, podobně jako její předchůdci, a přiklání se k hodnocení sociálněpolitických opatření z pohledu plánovaného „řešení české otázky“. Při realizaci sociální politiky v protektorátu tak podle Musilové okupační orgány sledovaly tři základní cíle: zaprvé zajistit bezporuchový chod výroby v protektorátu, zadruhé získat díky sociální demagogii stoupence v řadách dělnictva a zatřetí odstranit veškeré sociální vymoženosti, které si pracující vydobyli za první republiky.⁹ Vzhledem k současnému stavu výzkumu lze ovšem plně souhlasit jen s první uvedenou tezí, zatímco další dvě odpovídají zjednodušujícímu pohledu české historiografie. Své ostatní dílčí, avšak tematicky pestré studie již bohužel Musilová nezhodnotila do souhrnného zpracování této problematiky a setrvala u tématu dělnictva v kovoprůmyslu.¹⁰

Dějiny válečné sociální politiky, či přesněji politickým myšlením o sociálních otázkách, se zabývala rovněž Lenka Kalinová při rozboru představ domácího odboje o budoucím sociálněpolitickém programu osvobozeného Československa.¹¹ Sociálněpolitické téma nicméně otevírala v souvislosti s poněkud tradičním předmětem většiny odborných studií k dějinám protektorátu, totiž odbojem a jeho programatickým myšlenkovým vývojem. Ani Jakub Rákosník se nevěnoval explicitně

8 Viz KÁRNÝ, Miroslav: K otázce sociální demagogie v Heydrichově protektorátní politice. In: *Slezský sborník*, roč. 82, č. 1 (1984), s. 1–22; podobně také TÝŽ: Hlavní rysy okupační politiky Reinharda Heydricha. In: KÁRNÝ, Miroslav – MILOTOVÁ, Jaroslava – KÁRNÁ, Margita (ed.): *Protektorátní politika Reinharda Heydricha*. Praha, Tisková, ediční a propagační služba 1991, s. 5–53.

9 ŠEVECOVÁ, Dana: Sociální politika nacistů v takzvaném protektorátu v letech 1939–1945 a její vliv na postavení českých pracujících. In: *Dějiny socialistického Československa: Studie a dokumenty*, sv. 7: *Ke 40. výročí osvobození Československa sovětskou armádou*. Praha, Ústav československých a světových dějin ČSAV 1985, s. 170.

10 Viz ŠEVECOVÁ-MUSILOVÁ, D.: *Sociální postavení kovoprůmyslového dělnictva v letech nacistické okupace českých zemí* (viz pozn. 4); TÁŽ: Byty a úroveň bydlení v letech 1939–1945: Příspěvek k výzkumu každodennosti. In: *Sborník k dějinám 19. a 20. století*, sv. 12. Praha, Historický ústav ČSAV 1991, s. 91–104; TÁŽ: Zásobování a výživa českého obyvatelstva v podmínkách válečného řízeného hospodářství (1939–1945). In: *Slezský sborník*, roč. 89, č. 3–4 (1991), s. 255–266.

11 KALINOVÁ, Lenka: *Východiska, očekávání a realita poválečné doby: K dějinám české společnosti v letech 1945–1948*. Praha, Ústav pro soudobé dějiny AV ČR 2004.

protektorátnímu období, nýbrž při výzkumu poválečného vývoje sledoval i jeho kontinuitu s lety předcházejícími.¹² Dosavadní stav historiografického zpracování tak naznačuje, že schází jednak vlastní systematický výklad vývoje sociální politiky v letech 1938/1939 až 1945, jednak i snaha zasadit dějiny protektorátu do širších říšskoněmeckých souvislostí,¹³ takže tu máme co do činění s dvojitou oddělenou historií: českou (protektorátní) a německou (říšskou).¹⁴ Přestože tedy existující badatelské výsledky naznačují úzké propojení sociální politiky s touhou po přetváření společnosti, je poněkud iritující, že ani v náznacích neznáme podobu těchto strategií – kromě jediné, a tou je germanizace.

Jistá výše nastíněná jednotvárnost v argumentaci, nesystémovost výkladu a striktní omezování na pouze etnicky české obyvatelstvo (respektive české dělnictvo)¹⁵ představují hlavní nedostatky dosavadních výsledků české historiografie k problematice sociální politiky na území Protektorátu Čechy a Morava. Na tyto nepřehlédnutelné limity české, respektive československé historiografie upozornil v šedesátých letech historik Jan Tesař, když se vymezil vůči koncepci Tomáše Pasáka jednostranně analyzující protektorátní okupační politiku, aby tak poukázal na nejednoznačnost, a především na další možné roviny interpretace, které historici doposud důsledně přehlíželi.¹⁶ Ačkoli Tesařův a Pasákův „spor o Eliáše“ směřuje pozornost k tématu kolaborace, rovněž vypovídá o základních výkladových schématech, s nimiž velká část historiků zabývajících se dějinami protektorátu dodnes pracuje. I přes nepo-

12 Srv. RÁKOSNÍK, Jakub: *Sovětizace sociálního státu: Lidově demokratický režim a sociální práva občanů v Československu 1945–1960*. Praha, Filozofická fakulta Univerzity Karlovy 2010; TÝŽ: *Dlouhá 30. léta (1929–1945): Konceptuální přístupy k transformaci modernity*. In: *Dějiny – teorie – kritika*, roč. 7, č. 2 (2010), s. 222–238.

13 Jediným dosavadním pokusem o propojení protektorátního říšského prostředí je nejnovější práce Jaromíra Balcara a Jaroslava Kučery o hospodářském vývoji českých zemí od druhé republiky po lidovědemokratické Československo: BALCAR, Jaromír – KUČERA, Jaroslav: *Von der Rüstammer des Reiches zum Maschinenwerk des Sozialismus: Wirtschaftslenkung in Böhmen und Mähren 1938 bis 1953*. (Veröffentlichungen des Collegium Carolinum, sv. 128.) Göttingen, Vandenhoeck & Ruprecht 2013.

14 Jistou výjimku v tomto ohledu tvoří pouze texty Jaroslava Housera, který se pokouší protektorát vnímat v takovém širším kontextu (HOUSER, J.: *Die nazistische Ideologie und die Sozial Politik zur Zeit der Okkupation der Tschechoslowakei – viz pozn. 7*).

15 V souvislosti se zintenzivněním výroby a důslednou redistribucí pracovních pozic docházelo k nepochybnému početnímu nárůstu pracovníků v dělnických profesích, zejména pak po vydání nařízení o pracovní mobilizaci v únoru 1943. Výzkum dělnictva by tak mohl obsáhnout velice početnou skupinu obyvatel žijících na protektorátním území (resp. pocházejících z protektorátu v případě nasazení v říši), jež by takřka mohla být vydávána za „protektorátní společnost“. Tento směr bádání by ovšem velice pravděpodobně předem rezignoval na národnostní aspekty protektorátní reality.

16 Srv. diskusi Jana Tesaře a Tomáše Pasáka na stránkách časopisu *Dějiny a současnost* v roce 1968: TESAŘ, Jan: „Záchrana národa“ a kolaborace. In: *Dějiny a současnost*, roč. 10, č. 5 (květen 1968), s. 5–9 (přetištěno in: TÝŽ: *Traktát o „záchraně národa“: Texty z let 1967–1969 o začátku německé okupace*. Praha, Triáda 2006, s. 291–303); PASÁK, Tomáš: Generál Eliáš a problémy kolaborace. In: *Dějiny a současnost*, roč. 10, č. 6 (červen 1968), s. 33–37; TESAŘ, Jan: Spor o hrdinu naší doby. In: *Tamtéž*, č. 9 (září 1968), s. 44 n. (přetištěno in: TÝŽ: *Traktát o „záchraně národa“*, s. 304–307).

chybnou existenci řady nových a podnětných příspěvků k dějinám českých zemí v době okupace je třeba konstatovat, že Tesařova kritika je v zásadě stále adekvátní a lze ji vztáhnout mimo jiné i k hodnocení stavu výzkumu sociální politiky. V přehlížení sociálněpolitických opatření v protektorátu, popřípadě v jejich často více než zjednodušující interpretaci, spočívá příčina dosud velice limitujícího poznání protektorátní společnosti.¹⁷ Větší otevřenost k novým otázkám, k níž Tesař v jistém smyslu vybízel, postrádá i současný výzkum sociální politiky v protektorátu.¹⁸

Popsat její vývoj na protektorátním území v ucelené podobě je ovšem relativně nesnadný úkol. Sociální politika je jednak z hlediska jednotlivých systémových pilířů obsáhlým a v dané době diferencovaně se rozvíjejícím oborem, jednak ji soustavně ovlivňovala řada vnějších faktorů, které se obtížně vtěsnávají do výsledné analýzy. Rodinná, vzdělávací, bytová politika, oblast zdravotnictví, politika zaměstnanosti a formy a úroveň sociálního zabezpečení, jakož i proměna státního uspořádání, snahy o zakomponování protektorátu do říšského prostoru či v neposlední řadě válečný konflikt, jemuž se postupem času podřizovala veškerá stávající politická, hospodářská nebo kulturní politika, představují z tohoto hlediska pouze základní aspekty protektorátního období. Sociální politika tak neusilovala jen o zajištění relativně bezproblémového chodu hospodářství a základních, nezbytných sociálních potřeb protektorátní společnosti (například alespoň minimální zdravotní péče), zájem nacistických špiček pochopitelně směřoval dál. Profilovým segmentem sociální politiky se v dané době stala oblast pracovní politiky, tedy distribuce pracovních sil a politika zaměstnanosti,¹⁹ jež byly po hospodářské krizi ve třicátých letech velmi citlivou součástí strategie státu. Postupné a úplné odstranění nezaměstnanosti v roce 1942 tak mělo demonstrovat úspěch, jemuž předchozí republiky nebyly s to konkurovat. *Nacistická* sociální politika, velice často připodobňovaná, či dokonce identifikovaná s politikou práce (*Arbeitspolitik*), se sebevědomě prezentovala jako politika ve prospěch všech pracujících, politika, pro niž je socialismus konstitutivním prvkem.

Nacistický režim veřejně deklaroval, že nacionální socialismus je určitou syntézou nacionalismu a socialismu a že německá společnost je ztělesněním společenství kla-

17 Je ovšem třeba připustit, že zpracování základní faktografie dějin Protektorátu Čechy a Morava, o niž usilovali v rámci svého dlouholetého výzkumu zejména Jan Gebhart a Jan Kuklík, tvoří nepostradatelný krok vstříc dalším analýzám na poli tehdejších sociálních a kulturních dějin (srv. GEBHART, Jan – KUKLÍK, Jan: *Velké dějiny zemí Koruny české*, sv. 15a a 15b. Praha – Litomyšl, Paseka 2007).

18 Srv. KUČERA, Jaroslav – ZIMMERMANN, Volker: Ke stavu českého výzkumu nacistické okupační politiky v Čechách a na Moravě: Několik úvah u příležitosti vydání jedné standardní publikace. In: *Soudobé dějiny*, roč. 16, č. 1 (2009), s. 112–130. Onou standardní publikací zde autoři mínili právě Gebhartovy a Kuklíkovy dějiny protektorátu.

19 Srv. BECKER, Steffen: *Von der Werbung zum „Totaleinsatz“: Die Politik der Rekrutierung von Arbeitskräften im „Protektorat Böhmen und Mähren“ und der Aufenthalt tschechischer Zwangsarbeiter und -arbeiterinnen im Dritten Reich 1939–1945*. Tato disertace byla zveřejněna prostřednictvím berlínského internetového nakladatelství Dissertation.de v roce 2005 (www.dissertation.de).

doucňho důraz na rovnost a službu společnosti.²⁰ Tyto vysoké cíle ovšem nebyly a ani neměly být uskutečněny. Sociální politika se rozvíjela v jasně vytyčených hranicích a její pozitivní role byla omezena pouze na určitou část společnosti. Realizovala se ovšem v těsné součinnosti s dobovým projektem označovaným jako „národní společenství“ (*Volksgemeinschaft*),²¹ a proto lze toto její propojení – s ohledem na novou konstelaci sociálních vztahů v říši i protektorátu – považovat za rozhodující i pro historiografický výzkum. Postavení v nově utvářených sociálních vztazích, a tedy i v „národním společenství“, bylo určující pro přístup k sociálním, materiálním, politickým a kulturním institucím a z nich plynoucím požitkům.

Záměrem tohoto příspěvku není na několika stranách nastínit hlavní vývojové trendy v socioekonomické oblasti na protektorátním území a napravit tak neutěšený stav bádání, trvající již několik desítek let, nýbrž naznačit možný směr výzkumu, který by mohl otevřít mnohem komplikovanější, ale z pohledu sociálních dějin také podstatnější otázky. Analýza sociální politiky může nejen směřovat k poznání forem a rozsahu daných opatření, ale i mnohé říci o sociální transformaci, ať už řízené shora nebo probíhající souběžně a spontánně uvnitř společnosti. Můžeme se ovšem také ptát, nakolik účinná byla vnitřní integrační síla nového společenského uspořádání, komu nový systém toleroval a komu zakazoval vstup do veřejné sítě sociálních vztahů či kdo dostal šanci vznášet své nároky.

V následujícím textu nejdříve načrtnu dobový společenský rámec reprezentovaný konceptem *Volksgemeinschaft*, v němž se utvářely a realizovaly představy o smyslu a funkci sociální politiky. V další části se zaměřím na obsahové vymezení pojmu „sociální politika“ v podobě, jak jej chápali nacističtí teoretici po roce 1933. Nakonec se pokusím definovat nově utvářené sociální poměry a naznačit možnosti jejich analýzy v oblasti realizace sociální politiky na území Protektorátu Čechy a Morava.

„*Volksgemeinschaft*“ jako společenský rámec

Německá sociální politika, která ve druhé polovině třicátých let získala renomé zejména díky regulaci rekordní nezaměstnanosti v době velké hospodářské krize,²²

20 Tento snad nejbanálnější výklad sociálního založení nacismu se objevuje v celé řadě dobových publikací. Představil jej např. vedoucí Německé pracovní fronty (*Deutsche Arbeitsfront*) Robert Ley (LEY, Robert: *Unser Sozialismus – der Haß der Welt*. Berlin, Verlag der Deutschen Arbeitsfront 1940, s. 3).

21 K překladu výrazu *Volksgemeinschaft* se obvykle používá termín „národní společenství“. Obsahově mnohem přesněji se ovšem s jeho překladem vypořádal Timothy W. Mason, který používá výraz „národně-rasové společenství“ (*national-racial community*). Ještě o krok dále pak postoupil John Connelly, který striktně užívá výraz „rasové společenství“ (*racial community*), čímž upozorňuje, že „rasová“ složka měla mnohem podstatnější úlohu, než jí je obvykle přisuzováno. Vzhledem k zažitému obecnému úzu se budu v tomto článku nadále držet překladu „národní společenství“.

22 Často zmiňovaný úspěch nacistů při redukci nezaměstnanosti v kritických letech velké hospodářské krize ovšem již dříve relativizoval Timothy Mason (MASON, Timothy W.: *Social Policy in the Third Reich: The Working Class and the „National Community“*. Ox-

se stala takřka esenciálním prvkem rasově a národnostně definované společnosti. *Volksgemeinschaft*, klíčový termín nacistické politické teorie ztělesňující utopickou vizi společnosti, nebyl ovšem původně nacistický, neboť s ním pracovaly všechny politické strany ve Výmarské republice.²³ Vlastním přičiněním nacistů ovšem získal nový rozměr. Ztratil veškerý celospolečenský integrační potenciál, o nějž usilovaly strany pravice, levice i středu, a stal se výrazem exkluzivity nového režimu zdůrazňující zejména skupinu *vyloučených*. Židovské obyvatelstvo jako primární objekt těchto vylučovacích snah se tak ocitlo mimo společenské dění a bylo označeno za cizí element (*Gemeinschaftsfremden*). K vyloučení docházelo nejen na základě rozšířeného antisemitismu, který byl konstrukčním prvkem nacistického pojetí „národního společenství“, ale také z důvodu údajné politické nespolehlivosti a nepřizpůsobivosti. Integrační rozměr tohoto projektu se tím úměrně zmenšil na skupinu obyvatelstva, jež se směla stát součástí nové německé společnosti, svůj potenciál v tomto směru ale zcela jistě neztrácel docela. Jeho neodmyslitelnou součástí se totiž na druhé straně stal proces sociální inkluze a nejrůznější podoby nátlaku.

Podle nacistů měl nový sociální projekt *Volksgemeinschaft*, zdůrazňující rasovou segregaci a egalitární hodnoty mezi členy vybrané skupiny obyvatelstva, nahradit existující třídní společnost. Ještě před několika lety si řada historiků jen s obtížemi dokázala představit tento termín jako analytický nástroj při výzkumu nacionálního socialismu.²⁴ Koncept *Volksgemeinschaft* byl vnímán výhradně jako ideologicko-propagandistický konstrukt, který nemohl dojít ve své době naplnění. Ani nejnovější výzkumy netvrdí opak, nacházejí však jeho badatelský potenciál a analytickou hodnotu. Dobová propaganda využívala pojem *Volksgemeinschaft* pro potřeby stmelení německého národa, působil tudíž jako významný integrační prvek. Sám o sobě ovšem obsahoval dvě protichůdné tendence: jednak hovořil o jednotném společenství s patřičným důrazem na jeho egalitární hodnotu, jednak vyjadřoval jeho velice exkluzivní charakter. Faktická sociální nerovnost byla zahalena rouškou „národního společenství“, jehož členové si byli a měli být nadále rovni. Současně ale nikdo neskrýval, že toto společenství není určeno všem a že o příslušnosti k němu nerozhodují sami jednotlivci, nýbrž vládnoucí režim a jeho vedoucí politické síly. Příslušnost k rasově vymezenému „národnímu společenství“ však poskytovala možnosti, jak vylepšit své sociální a materiální postavení v nacistickém režimu.

ford – New York, Berg 1997). Podobně kriticky se k „hospodářskému zázraku“ nacistického Německa vyjádřil např. i Albrecht Ritschl (RITSCHL, Albrecht: *Hat das Dritte Reich wirklich eine ordentliche Beschäftigungspolitik betrieben?* In: *Jahrbuch für Wirtschaftsgeschichte*, roč. 44, č. 1 (2003), s. 125–140).

23 Srv. WILDT, Michael: Die Ungleichheit des Volkes: „Volksgemeinschaft“ in der politischen Kommunikation der Weimarer Republik. In: BAJOHR, Frank – WILDT, Michael (ed.): *Volksgemeinschaft: Neue Forschungen zur Gesellschaft des Nationalsozialismus*. Frankfurt/M., Fischer Taschenbuch Verlag 2009, s. 24–40.

24 Srv. diskusi mezi Ianem Kershawem a Michaelem Wildtem o možnostech a limitech badatelského využití konceptu *Volksgemeinschaft*: KERSHAW, Ian: „Volksgemeinschaft“. In: *Vierteljahrshefte für Zeitgeschichte*, roč. 59, č. 1 (2011), s. 1–17; WILDT, Michael: „Volksgemeinschaft“. Eine Antwort auf Ian Kershaw. In: *Zeithistorische Forschungen*, roč. 8, č. 1 (2011), s. 102–109.

Z promyšlených možností současného analytického využití konceptu *Volksgemeinschaft*²⁵ vykristalizovaly v poslední době tři dominantní přístupy.²⁶ Zaprvé může sloužit k charakterizaci měnících se společenských a mocenských poměrů (*nationalsozialistische Ordnung*) a být interpretován jako zásadní termín sociální praxe, který z ryze analytické perspektivy nevytváří žádnou pevně danou sociální formaci. Zadruhé může pomoci popsat exkluzivitu a inkluzivitu jako typické atributy nacistické společnosti, implikující zejména rasovou diskriminaci, pronásledování a vyhlazování. A konečně by mohl být také výrazem určité emocionální integrace a mobilizační síly režimu, obsahující příslib lepší – částečně též spravedlivější – společnosti. V této nové podobě naznačuje práce s pojmem *Volksgemeinschaft* zajímavou epistemologickou změnu perspektivy v historiografii nacionálního socialismu, a to odklon od „velkých vyprávění“ a směřování ke kulturním dějinám politiky.²⁷

Uvnitř společenského rámce označovaného jako *Volksgemeinschaft*, který nově utvářel sociální vztahy v nacistickém Německu, se odehrávaly nejrůznější formy a strategie vnitřního i veřejného zápasu o národní, rasovou či jednoduše prorežimní příslušnost. Rasově a národně de-

Ich bin aus der Volksgemeinschaft ausgestoßen! – Jsem vyloučena z národního společenství! Apriorní vyloučení se týkalo výhradně židovského a romského obyvatelstva (foto z přebalu knihy *Volksgemeinschaft: Neue Forschungen zur Gesellschaft der Nationalsozialismus* v edici Franka Bajohra a Michaela Wildta. Frankfurt/M., Fischer 2009)

25 Přehledně shrnutí současných diskusí o konceptuálním využívání termínu *Volksgemeinschaft* viz SCHMIECHEN-ACKERMANN, Detlef: Einführung. In: TÝŽ (ed.): „*Volksgemeinschaft*“: *Mythos der NS-Propaganda, wirkungsmächtige soziale Verheißung oder soziale Realität im „Dritten Reich“?* Paderborn, Schöningh 2012, s. 13–53.

26 Viz KERSHAW, I.: „*Volksgemeinschaft*“, s. 3; NOLZEN, Armin – SÜNKER, Heinz: *Nationalsozialismus*. In: OTTO, Hans-Uwe – THIERSCHE, Hans (ed.): *Handbuch: Soziale Arbeit*. München, Ernst Reinhardt 2011, s. 989.

27 Viz WILDT, M.: „*Volksgemeinschaft*“, s. 108. Současný trend pracovat s pojmem *Volksgemeinschaft* a hledat jeho hlubší analytickou rovinu naznačuje i aktuální projekt čtyř dolnosaských univerzit, které ustanovily výzkumné kolegium s názvem *Nationalsozialistische „Volksgemeinschaft“? Konstruktion, gesellschaftliche Wirkungsmacht und Erinnerung vor Ort* (blíže k tomu viz <http://www.foko-ns.de/>).

finované společenství nejenže využívalo svůj mobilizační apel k pokusu o integraci vybraných sociálních skupin, ale umožňovalo jeho aktérům i artikulaci nejrůznějších žádostí, potřeb či nároků. Jakým způsobem pojem *Volksgemeinschaft* skutečně pronikal do argumentace a běžné komunikace obyvatelstva, naznačuje unikátní příklad jeho vzývání a využívání německým obyvatelstvem města Eisenach v Generálním gouvěrnementu (tedy okupovaném Polsku), které v polovině devadesátých let detailně analyzoval historik John Connelly.²⁸

Analytický význam konceptu *Volksgemeinschaft* zdá se opravdu nespočívá ve výzkumu jeho vlastního propagandistického využití, nýbrž ve sledování nové sociálněpolitické praxe, která jeho zavedení provázela.²⁹ Slovy německého sociálního historika Alfa Lüdtkeho, jde o „formy, kterými si lidé ‘osvojují’ ‘svůj’ svět“, jimiž přijímají nově nastavené sociální vztahy za vlastní a uvnitř kterých se nově učí jednat, přemýšlet a formulovat své požadavky. Tyto nově vytvořené podmínky jsou navíc vnímány primárně subjektivně a jejich „osvojení“ může být odlišné a měnit se.³⁰ Vlastní změnu v sociálních vztazích v nacistickém Německu pak více než dostatečně reprezentují rasové a politické perzekuce, především pak genocidní praktiky na židovském a romském obyvatelstvu. Sledování mocenské praxe, jejích praktik, založení a proměn, jak o to usiloval historik Michael Wildt, směřuje pozornost primárně ke vnitřním celospolečenským procesům spíše než k přímému uplatňování moci ze strany nacistických autorit. Společnost byla doslova stržena politickou transformací a „sebezmocněna“ (*Selbstmächtigung*) k vlastnímu konání ve jménu „národního společenství“: „Exkluze německých Židů z národního společenství – rozsáhlé a státními opatřeními nařízené vyloučení právě tak jako jejich každodenní vyčlenění – nevytyčovala antisemitské hranice, aniž by se dotkla nežidovské části [obyvatelstva]. Tato každodenní praxe exkluze změnila samotnou společnost.“³¹

Nově vymezené badatelské využití konceptu *Volksgemeinschaft* otevírá prostor pro výzkum transformace společnosti, „nového řádu“ (*Neue Ordnung*), jenž se podílel na řízení každodenní sociální praxe.³² V této podobě proto mohl – ale i nemusel – proniknout do artikulace nejrůznějších žádostí a proseb ze strany obyvatelstva. Pokud se tak stalo, byl nejčastěji vzýván za účelem dosažení vlastního prospěchu. Žadatelé tak vědomě využívali veřejně deklarovaný slib, že potřeby členů společnosti („národního společenství“) budou uspokojeny, a jeho jménem žádali naplnění tohoto slibu. Argumentace odvolávající se na *Volksgemeinschaft* vyjadřovala také snahu

28 CONNELLY, John: The Uses of Volksgemeinschaft: Letters to the NSDAP Kreisleitung Eisenach, 1939–1940. In: *The Journal of Modern History*, roč. 68, č. 4 (1996), s. 899–930.

29 Sociální praxi označil rovněž Michael Wildt za nejpřesvědčivější analytické využití tohoto konceptu (WILDT, M.: „Volksgemeinschaft“, s. 106 n.).

30 LÜDTKE, Alf: Einleitung: Was ist und wer treibt Alltagsgeschichte. In: TÝŽ (ed.): *Alltagsgeschichte: Zur Rekonstruktion historischer Erfahrungen und Lebensweisen*. Frankfurt/M. – New York, Campus 1989, s. 12 n.

31 WILDT, Michael: *Volksgemeinschaft als Selbstmächtigung: Gewalt gegen Juden in der deutschen Provinz 1919 bis 1939*. Hamburg, Hamburger Edition 2007, s. 13 a 21.

32 Srv. též výkladový spis říšského ministra práce: SELDTE, Franz: *Sozialpolitik im Dritten Reich, 1933–1938*. München – Berlin, Deutsche Verlagsbuchhandlung 1939.

o nové uspořádání v sociokulturní hierarchii. Tento projekt totiž ovlivňoval nejen veškeré společenské změny, ale co více, sám určoval, jakým směrem se mají tyto změny vyvíjet. Součástí této nové sociální praxe se stala rovněž „nová sociální politika“, respektive nové strategie sociálněpolitického charakteru vůči obyvatelstvu. Realizovány byly nejdříve na území staré Německé říše, později i v okupovaných oblastech. Samy o sobě ovšem nezajišťovaly jednotný vývoj na všech těchto územích, třebaže nově nastavená společenská kritéria tomu napomáhala. Ani Protektorát Čechy a Morava nebyl proto ušetřen podobných společenských proměn – naopak, byl konfrontován s měnícími se sociálními poměry, na něž muselo reagovat i protektorátní obyvatelstvo.

Nacistická sociální politika?

Projekt *Volksgemeinschaft* sloužil jako společenský rámec vzájemné interakce mezi státem a společností, který současně – slovy vedoucího informační kanceláře Ústavu pro výzkum práce při Německé pracovní frontě (*Arbeitswissenschaftliches Institut der Deutschen Arbeitsfront*) Richarda Bargela – dával sociální politice nový smysl. Nacistická reinterpretace sociální politiky a její úlohy ve společnosti tak nejčastěji pramenila z vymezení vůči původnímu výmarskému systému: „Nacionálněsocialistická sociální politika nechce obstatat lék pro trpící nouzí, nýbrž se chce postarat o to, aby ten, kdo plní své povinnosti vůči národnímu společenství, neupadl do nouze...“³³ Sociální politika se ovšem neměla stát pouhým ventilem sociálního napětí ve společnosti, ale měla napomoci tomuto jiskření předcházet. Její preventivní rozměr ji ovšem neměl stavět do podružné pozice vůči hospodářské politice, naopak se měla stát její svébytnou součástí.³⁴ O to více je pak zřejmé, jaký důraz kladli nacisté na sociální politiku a její realizaci i v době, kdy ve středu pozornosti stál zejména celosvětový válečný konflikt: „Pro náš stát je samozřejmé, že i když je válka, nesmí se sociální politika zastavit, že tedy péče o pracující musí být zachována.“³⁵

Právě „pracující“ sehrávali v tomto procesu velice podstatnou úlohu a sama „práce“ se stala nejdůležitějším pojmem sociální politiky. Velice brzy také pronikla do legislativních opatření, čímž se nepřímou potvrdilo, že převzetí moci nacisty bylo považováno za vstup do nové epochy sociální politiky nejen z hlediska nově utvářených institucí, ale také z pohledu pracovního práva. Důležitým dokumentem se stal zákon o řádu národní práce (*Gesetz zur Ordnung der nationalen Arbeit*), vyhlášený

33 BARGEL, Richard: *Neue deutsche Sozialpolitik: Ein Bericht über Grundgedanken, Aufbau und Leistungen*. Berlin, Verlag der Deutschen Arbeitsfront 1944, s. 8 n.

34 Viz GERHARDT, Johannes: *Deutsche Arbeits- und Sozialpolitik*. Berlin, Duncker & Humblot 1939, s. 2.

35 MÜNZ, Ludwig: *Kriegsverpflichtete Sozialpolitik*. In: *Monatshefte für NS-Sozialpolitik*, roč. 7, č. 21–24 (1940), s. 249.

v lednu 1934, který upravoval poměry v průmyslových závodech a zaváděl do jejich vnitřní organizace vůdcovský princip.³⁶

Podle nově budovaného systému se tak sociální politika stala formou kompenzace za kvalitně odvedenou práci, za službu vykonanou pro „národní společenství“. Měla mít celospolečenský potenciál a podle Richarda Bargela představovala něco naprosto mimořádného: neměla brát ohled jen na chudé, nýbrž na celý národ (*das gesamte Volk*), měla usilovat o dosažení co nejlepší životní úrovně a její podstatou nemělo být pouhé obdarovávání obyvatelstva, nýbrž výzva směřovaná ke každému členu společenství, aby vzal svůj život zodpovědně do svých rukou.³⁷ Tvůrci nacistické koncepce sociální politiky tak jejím prostřednictvím chtěli překonávat společenské neduhy a plánovali vybudovat nové sociální poměry, jejichž primárním, nikoli však výhradním, kritériem byla rasová „způsobilost“.

Zcela zásadními pojmy sociální politiky v nacistickém pojetí se stala „práce“ (*Arbeit*) a „výkon“ (*Leistung*). Neměly sice tak silný exkluzivní charakter jako argument „rasy“, ale dávaly šanci všem „pracujícím“ vstoupit do nově utvářeného společenského rámce a získat v něm solidní postavení. Avšak rasová nevhodnost a neschopnost pracovat stály z hlediska sociální exkluze velice blízko sebe a u nacistů vzbuzovaly podobné antipatie. Takzvaný výkonnostní princip, tedy přiměřené a efektivní úsilí o zajištění dostatečného výkonu, se proto stal významným prvkem nového sociálního pořádku, který byl uskutečňován prostřednictvím práce: „Když německý člověk najde na základě práce a výkonu své místo v národním společenství, musí to vést také k novému etickému zhodnocení práce, která ... je podstatnou částí cesty, na níž se německý člověk učí rozvíjet kvalitu svých osobních vlastností.“³⁸ V charakteristice německé společnosti tak vedle výrazu *Volksgemeinschaft* sehrával stejně podstatnou roli i termín *Leistungsgemeinschaft* (výkonnostní společenství), kdy na základě výkonu docházelo k jistému poměřování členů společenství. Koncept „soutěže“ nejenže sliboval výkonným pracovníkům úspěch, ale stal se konstitutivním prvkem společenství, v němž neměly hrát žádnou roli společenské třídy a zděděná privilegia.³⁹ Zatímco úkolem státu bylo nabídnout práci, *povinností* (*Pflicht zur Arbeit*) a *právem* (*Recht auf Arbeit*) jednotlivce bylo vykonávat ji svými veškerými silami s vědomím, že tak činí ve prospěch celého národního kolektivu. Pracovní výkon představoval tudíž důležitý předpoklad příslušnosti k „národnímu společenství“. Kdo pracovat nechtěl či nemohl, nepřispíval tudíž žádnou formou k růstu národního blahobytu a automaticky se sám z projektu *Volksgemeinschaft* vylučoval.

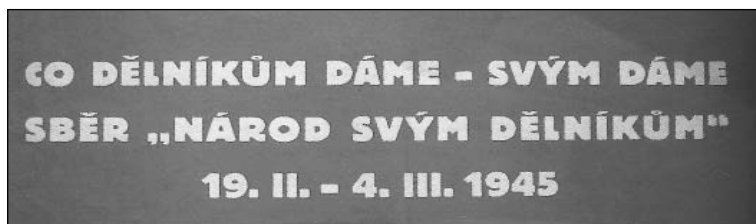
V praxi ovšem sloučení egalitarismu, o němž se dobová propaganda vyjadřovala právě v souvislosti s „národním společenstvím“, a principu výkonu nebylo v zása-

36 Gesetz zur Ordnung der nationalen Arbeit vom 20. Januar 1934. In: *Deutsches Reichsgesetzblatt*, ročník 1934, sv. 1, s. 122 (viz <http://alex.onb.ac.at/cgi-content/alex?aid=dra&datum=1934&page=159&size=45>, staženo 15.1.2013).

37 BARGEL, R.: *Neue deutsche Sozialpolitik*, s. 10.

38 *Tamtéž*, s. 12.

39 Viz GEYER, Martin H.: Soziale Sicherheit und wirtschaftliche Fortschritt: Überlegungen zum Verhältnis von Arbeitsideologie und Sozialpolitik im „Dritten Reich“. In: *Geschichte und Gesellschaft*, roč. 15, č. 3 (1989), s. 390.

Výzvy k solidaritě napříč celým národem byly typické jak pro říšské (německé), tak i pro protektorátní (české) prostředí (repro z publikace Jana Gebharta a Jana Kuklíka Velké dějiny země Koruny české, sv. XVb. Praha – Litomyšl, Paseka 2007)

dě uskutečnitelné. Ohodnocení individuálního výkonu naopak vedlo k reprodukci mzdových rozdílů nejen ve srovnání preferovaných průmyslových odvětví (například kovoprůmyslu) s průmyslem spotřebním či zemědělstvím, ale diference vznikaly i uvnitř jednotlivých průmyslových podniků. Úsilí o co nejlepší výkon ve jménu „národního společenství“ reálně znamenalo vylepšení vlastní socioekonomické pozice. Kolektivní hodnoty se tak sice vytrácely, avšak záměr tvůrců této koncepce (zvýšení výkonu) i tak docházel svého naplnění.

Ačkoli práce a její distribuce stály na pomyslném žebříčku snad nejvýše, nacistická sociální politika se intenzivně angažovala i v jiných sociálněpolitických sektorech. V oblasti rodinné politiky pronikala do soukromé sféry a zajímala se o výchovu dětí od narození až po dospělost, promlouvala též k ženám, aby se ujaly své role ve společnosti coby matky a manželky. Nejintenzivněji ovšem usilovala o zajištění budoucnosti německého národa, a tedy i o soustavné zvyšování porodnosti německých rodin. Zatímco tedy preferovanými oblastmi sociální politiky v nacistickém Německu se stala pracovní, rodinná a podobně též zdravotní politika,⁴⁰ jindy režim ustupoval do pozadí, jako v případě bytové politiky a výstavby.⁴¹ Případná nejasnost v tom, co byla sociální politika a jaký byl její obsah, je tudíž pouze zdánlivá. Sociální politika v nacionálněsocialistické interpretaci představovala „soubor všech opatření a snah, které podniká stát a hnutí, aby veškerá životní síla národa byla udržena, zabezpečena a zvyšovala se“.⁴² V této dobové definici jsou obsaženy základní parametry sociální politiky realizované v Německu v letech 1933 až 1945. Říká, že aktérem sociální politiky není pouze stát jakožto hlavní poskytovatel ochrany (příslušná ministerstva a nižší úřady), ale existují i další subjekty či

40 Srv. např. MOUTON, Michelle: *From nurturing the nation to purifying the Volk: Weimar and Nazi family policy, 1918–1945*. New York, Cambridge University Press 2007; ECKART, Wolfgang Uwe: *Medizin in der NS-Diktatur: Ideologie, Praxis, Folgen*. Wien – Köln/R. – Weimar, Böhlau 2012.

41 Srv. RECKER, Marie-Luise: *Sozialpolitik im Dritten Reich*. In: POHL, Harms (ed.): *Staatliche, städtische, betriebliche und kirchliche Sozialpolitik vom Mittelalter bis zur Gegenwart*. Stuttgart, Steiner 1991, s. 245–267.

42 SCHULZ, Heinrich: *Sozialpolitik im neuen Deutschland*. Berlin, Deutsche Informations-Stelle 1941, s. 11.

organizace přidružené k nacistickému hnutí s těmito úkoly (odborová organizace, národní dobrovolnické iniciativy a podobně). V určitých oblastech se tedy stát, jenž měl plně ve své moci distribuci podpory a péče, *spoléhal* na další subjekty na poli sociální politiky. Druhým a pravděpodobně také významnějším aspektem v definici Heinricha Schulze je pojem „národ“. Právě jeho příslušníci měli mít nárok na sociální zabezpečení a výhody poskytované státem a dalšími organizacemi. A právě zde se otevírá klíčová otázka, která spoluurčuje charakter systému sociální podpory a péče: koho lze označit za objekt sociální politiky? Jinými slovy, ptáme se po referenční skupině příjemců podpory a péče.

Jednalo se o příslušníky německého národa, či přesněji „národního společenství“: „Německá sociální politika, jako vůbec veškeré německé politické jednání, se jak známo zakládá na národním principu. To znamená, že sociální politika má za úkol vytvořit a zajistit národu sociální pořádek odpovídající jeho životním zákonům a jeho charakteru.“⁴³ Německou sociální politiku v období nacionálního socialismu proto nelze ztotožnit s moderním pojetím sociálního státu ve smyslu obecného a soustavného zlepšování společenských poměrů a předcházení či eliminace důsledků negativních sociálních událostí, jako například stáří nebo nemoci.⁴⁴ Systém sociální podpory a péče sice existoval jak v nacistickém Německu, tak v Protektorátu Čechy a Morava, avšak s přihlédnutím k vysoce ambivalentní politice vůči různým společenským a etnickým skupinám a z ní vyplývajícím konsekvencím nemůže tato definice pro potřeby popsání záměrů nacistického režimu jakkoli obstát.⁴⁵

Při hledání smyslu nacisty praktikované sociální politiky, respektive jejích cílů, nemůžeme být úspěšní bez reflexe jejího dobového obrazu, způsobu jejího vnímání a její interpretace nacistickými sociálněpolitickými experty a teoretiky. Sociální politika jako autonomní součást státní politiky jimi byla hodnocena velmi vysoko, coby plnohodnotná a svým významem stejně podstatná politika jako politiky jiné. Ve svém snažení proto směřovala veškeré své aktivity ke dvěma základním cílům – k zajištění a „očistění“ národního ducha a k posílení obranyschopnosti státu. K oběma metám, k nimž se nacistické představy o sociální politice upínaly, se mělo dospět nejen posílením a ozdravením německých dětí a mládeže, ale také zajištěním dobré zdravotní kondice národa jako celku, jakož i důslednou výchovou k „národnímu společenství“.⁴⁶ Zatímco se tedy primárním cílem nacistických snah na původním říšském území stalo zlepšení životních podmínek výhradně členů „národního společenství“, situace na okupovaných a mnohdy národnostně heterogenních územích se zdá být komplikovanější a méně přehledná. Sociální politika jakožto důmyslný nástroj preference a perzekuce, jak o něm v souvislosti s jiným

43 BARGEL, R.: *Neue deutsche Sozialpolitik*, s. 5 (viz pozn. 33).

44 Srv. TOMĚŠ, Igor: *Úvod do teorie a metodologie sociální politiky*. Praha, Portál 2010, s. 27 nn.

45 Srv. rovněž BÜHLER, Theodor: *Deutsche Sozialwirtschaft: Ein Überblick über die sozialen Aufgaben der Volkswirtschaft*. Stuttgart, Kohlhammer 1943; TÝŽ: *Von der Utopie zum Sozialstaat*. Stuttgart, Kohlhammer 1942.

46 Viz SCHUHMANN, Walter – BRUCKER, Ludwig: *Sozialpolitik im neuen Staat*. Berlin, Willy Rink und Bernard Krause (Verlag für Sozialpolitik) 1934, s. 15 n.

časovým obdobím hovoří Jakub Rákosník,⁴⁷ se dočkala tohoto „využití“ v nacistické éře v maximální možné míře.

Tento dvojí charakter sociální politiky vyjadřuje v daném případě právě skutečnost, že nacistická sociální politika měla na jedné straně viditelný integrační náboj a na straně druhé směřovala k cílenému společenskému znevýhodnění, či dokonce vyloučení. Pozitivní a negativní stránka sociální politiky byly přitom účelově spojeny. Historik Ulrich Herbert uvádí příklad bezúročných půjček pro mladé manželské páry, kvůli nimž museli žadatelé podstupovat lékařské vyšetření, zda nejsou zatíženi nejrůznějšími dědičnými či jinými chorobami. Výsledek zkoumání, kterému se podrobovali manželé s vyhlídkou na výhodné financování prvních společných let, tak sice zajistil úspěšným žadatelům zisk půjčky, ostatním ovšem mohl přinést nejen zákaz kýženého sňatku, ale také úřední „doporučení“ podstoupit sterilizaci.⁴⁸

Pro sociální politiku s přívlastkem *nacistická* je tak charakteristické především rasově podmíněné společenství osob, které byly objektem této politiky. Z toho důvodu lze sledovat její dvě praktikované linie, pro nacistický systém stejně příznačné a vzájemně se doplňující. Na jedné straně se těšili podpoře rasově „hodnotní“ členové „národního společenství“; stát dbal na zlepšení jejich životních a pracovních podmínek, podporoval jejich rodiny a usiloval o zvýšení porodnosti za účelem, aby se tato část společnosti početně rozrůstala. Současně zaujímal odlišný postoj k rasově „méně hodnotné“ části obyvatel, jejichž sociální nároky vědomě přehlížel, nebo její členy dokonce fyzicky likvidoval.⁴⁹ Pro rasově „způsobivé“ ovšem určitá naděje existovala a spočívala v cílevědomé službě a práci, jež mohla míru společenského vyloučení alespoň redukovat. Nakolik byla tato možnost reálná a jak striktní či propustné byly hranice společenské segregace, může naznačit praxe zavedená na území Protektorátu Čechy a Morava, na němž – jak česká historiografie často připomíná – docházelo k česko-německému poměřování sil a národní věrnosti.

Mezi Čechy a Němci

Když se 22. října 1939 obrátil Wilhelm Kunitscheck kvůli starosti o svou matku na oddělení pro říšské zásobování (*Abteilung Reichsversorgung*), jeho úmysly mohly i nemusely být upřímné. Tehdy byla jeho matka Anna již nějaký čas vdovou. Možnosti materiálního zvýhodnění určené pro příslušníky skupiny etnických Němců jí bezesporu nabízely vidinu řady sociálních zlepšení. Podmínkou ovšem bylo stvrzení této příslušnosti, které Anně Kunitscheckové i přes dvojí urgenci stále a stále nepřicházelo. Na vině prý byla zaneprázdněnost úředníků. Její syn proto nechtěl zbytečně otálet a zaslal omluvu zásobovacímu úřadu, že jakmile obdrží z brněnského oberlandrátu

47 Viz RÁKOSNÍK, J.: *Sověťzace sociálního státu*, s. 273–306 (viz pozn. 12).

48 Viz HERBERT, Ulrich: *Arbeiterschaft im „Dritten Reich“: Zwischenbilanz und offene Fragen*. In: *Geschichte und Gesellschaft*, roč. 15, č. 3 (1989), s. 334 n.

49 Tamtéž, s. 334.

potvrzení o příslušnosti jeho matky ke skupině *Volksdeutschen*,⁵⁰ předá je neprodleně danému úřadu. Zásobovací úřad však na Wilhelmovo další psaní nečekal a sám si od oberlandrátu vyžádal vyjádření k případu Anny Kunitscheckové. V lednu 1940 pak obdržel následující zprávu: „K tomu sděluji, že paní Kunitschecková, které se dostalo vzdělání v české škole a která hovoří pouze česky, nemůže být považována za českou Němku,“ a tudíž jí nemůže být přiznáno německé státní občanství⁵¹ – a v konečném důsledku tedy ani očekávaná výše podpory. Národní příslušnost, jež byla do té doby svobodnou volbou každého jedince, nyní nově a zcela autoritativně určoval stát, který tím vytvářel jasné společenské a národnostní hranice.⁵² Anna Kunitschecková jistě nebyla první ani poslední, která si chtěla svobodně vybrat, jelikož o přiznání říšskoněmeckého občanství zažádaly během okupace tisíce Čechů.⁵³ Podstatná je ovšem otázka po motivaci, která ji a všechny ostatní k tomuto úmyslu vedla.

Anna Kunitschecková si ovšem byla jistá jednou věcí: cítila se být součástí společenských procesů a věděla, že má dobré výchozí podmínky, aby povýšila ve společenské hierarchii. Pokud by byla židovského či romského původu, tato možnost by jí ani nemohla přijít na mysl. Prostřednictvím realizace protižidovských a protiromských opatření, která se stala charakteristickým prvkem nového protektorátního systému,⁵⁴ docházelo k postupnému začleňování Čech a Moravy do říšskoněmeckého prostoru. Nešlo pochopitelně o pouhé politické gesto, ale o hluboké podmanění politické, ekonomické, kulturní a sociální oblasti. Protižidovská nařízení však byla prvním významným kritériem, které mělo na tuto společenskou transformaci vliv. Židé a Romové se ocitali na samém okraji společnosti, aby z ní byli následně zcela vyloučeni. Tato exkluze se ovšem neodehrávala pouze na veřejných prostranstvích a formou zveřejňování nejrůznějších zákazů, ale také v socioekonomické sféře. Arizace židovského majetku doprovázely zvláštní úpravy daňové povinnosti pro Židy, Cikány a Poláky, naopak daňová osvobození se Židů vůbec netýkala. V roce 1943 byla rovněž v protektorátu zavedena takzvaná sociální vyrovnávací dávka, kterou museli povinně platit všichni Židé, Cikáni a Poláci a jež činila patnáct procent důchodu.⁵⁵

50 Jako *Volksdeutschen* byli označováni etničtí Němci žijící mimo území Německé říše.

51 *Bundesarchiv*, Berlin (BArch), fond (f.) Rechnungshof des Deutschen Reiches, signatura (sign.) R 2301/4412, Abteilung Reichsversorgung an den Herrn Oberlandrat in Prag, 17.4.1940.

52 Srv. BRYANT, Chad: *Praha v černém: Nacistická vláda a český nacionalismus*. Praha, Argo 2012.

53 Během nacistické okupace požádalo o říšskoněmecké občanství přibližně 300 tisíc Čechů. Po válce podalo žádost o obnovení československého občanství více než 140 tisíc „Čechů“ s říšským občanstvím, řadě z nich bylo vyhověno. (*Tamtéž*, s. 227 n.) K tématu viz rovněž FROMMER, Benjamin: *Národní očista: Retribuce v poválečném Československu*. Praha, Academia 2010.

54 V souvislosti s ustavením protektorátního zřízení je ovšem třeba brát v potaz, že řadu protižidovských a protiromských opatření iniciovala již československá vláda za druhé republiky, takže vlastní proces transformace systému byl mnohem pozvolnější.

55 Viz PETRŮV, Helena: *Zákonné bezpráví: Židé v Protektorátu Čechy a Morava*. Praha, Auditorium 2011, s. 128 n. Vládní nařízení č. 119 z 3.5.1943, o vybírání sociální vyrovnávací dávky v Protektorátě Čechy a Morava, bylo publikováno ve *Sbírce zákonů a nařízení Protektorátu*

Pokud tedy vůbec lze vztáhnout protektorátní sociálněpolitická opatření na židovské a romské obyvatelstvo, pak jedině v onom negativním výkladu, že neměly funkci podpůrnou, nýbrž výhradně vylučovací. Jestliže tedy sociální politika vůči těmto skupinám obyvatel nabývala výhradně negativní podoby, jak dokládají například texty Miroslava Kárného, nabízí se otázka, proč česká, po- tažmo československá historiografie vůbec připouští existenci sociálněpolitické soustavy na protektorátním území.

Ustavení Protektorátu Čechy a Morava v březnu 1939 jistě v mnoha směrech nemohlo znamenat jednoznačný zánik systému před- dešlého a bezprostřední vznik nového systému ze dne na den. To si uvědomovali také po- litičtí představitelé třetí říše a protektorátu, a proto se v souvislosti s rozdělením Česko- Slovenska jednalo i o formě rozdělení soci- álního systému, který na území tohoto státu ještě donedávna platil. Sociálními otázkami⁵⁶ se zabývala třetí podkomise v rámci jedná- ní o hospodářském vyrovnání mezi různými částmi dřívějšího Česko-Slovenska, která smě- řovala především k plynulému rozdělení systému na dva oddělené celky, aniž by došlo k jejich narušení. Cílem bylo zachování kontinuity, která měla zajistit zejména funkčnost stávajícího systému do té doby, než do něj budou zakomponovány nové prvky odpovídající představám nacistických autorit.⁵⁷ Ovšem i zde režim poskyto- val prostor nejrozličnějším iniciativám angažujícím se v sociální oblasti. Patřily sem nejen ryze německé organizace jako Nacionálněsocialistický svaz pro dobročin- nost (*Nationalsozialistische Volkswohlfahrt* – NSV) nebo Hitlerjugend, ale také

Hlavní představitel Německé pracov- ní fronty (Deutsche Arbeitsfront) Robert Ley na návštěvě Prahy 2. a 3. prosince 1939 (Národní ar- chiv, Praha, Fotoarchiv K. H. Franka, inv. č. 159)

Čechy a Morava z roku 1943, s. 486–488. Podle paragrafu 7 tohoto vládního nařízení vybí- raly tuto dávku finanční úřady a dávka poté připadla Protektorátu Čechy a Morava.

56 Předmětem jednání byly následující oblasti: 1) sociální pojištění, 2) zaopatření válečných poškozců a pozůstalých, 3) podpora nezaměstnaných (zejména rozdělení odborových fondů), 4) nadace a fondy pro sociální účely, 5) závodní penzijní pokladny, 6) státní ga- rance a půjčky (hypotéky) pro sociální účely včetně bytové výstavby a opatření k tvorbě pracovních míst, 7) bydlení (měšťanstvo, půjčky, běžné příspěvky), 8) hypotéky týkající se územně jak Protektorátu Čechy a Morava, tak Slovenského státu.

57 *BArch*, f. Reichsarbeitsministerium, sign. R 3901/20896, Der Reichsarbeitsminister an die Vorsitzenden der Unterkommissionen, Mitglieder der Unterkommission III (soziale Frage), an den Generalreferenten für das Protektorat Böhmen und Mähren, Betr. Wirtschaftliche Auseinandersetzung zwischen den verschiedenen Teilen der früheren Tschecho-Slowakei, Sitzung am 6. und 7. Juli 1939, 13.7.1939.

české národní nadační projekty jako Národní pomoc, Sociální pomoc nebo České srdce.⁵⁸ Na protektorátním území tak existovala poměrně rozvětvená sociálněpolitická soustava, kdo však byl jejím klientem?

Národnostní poměry v protektorátu zcela jistě nenabízely jednoduché řešení. Realizaci komplexního systémového opatření nebylo možné vzhledem k antisemitické povaze režimu prosadit a bylo nutné vytvářet různé sociálněpolitické strategie. Vedle přibližně dvousettisícové menšiny českých Němců (*Volksdeutschen*) a dalších, menších národnostních minorit tvořili drtivou většinu obyvatelstva Češi, kteří sice platili za „pracovité a inteligentní dělníky“ a podle nacistických rasových expertů byli z poloviny „árijského“ původu, respektive dokonce disponovali „vyšší rasovou hodnotou“ než sudetští Němci,⁵⁹ stále však patřili do méně preferované skupiny Slovanů.⁶⁰ Zatímco židovské a romské obyvatelstvo stihlo jednoznačně vyloučení, situace českého obyvatelstva byla komplikovanější v tom, že z ní jednoznačně neplynulo, jaké postavení je v novém systému Čechům přisouzeno. Pokud na území staré Německé říše docházelo k přetváření sociálních vztahů, a tedy i sociálněpolitické praxe, v duchu projektu *Volksgemeinschaft*, v protektorátu muselo neodkladně dojít k určité úpravě tohoto konceptu, aby na něm mohli participovat nejen čeští Němci, ale také Češi. Příslušníci skupiny *Volksdeutschen* sice představovali početně omezenou a kulturně již ne ryze „germánskou“ komunitu, jejich zařazení do nového společenského rámce bylo přesto o mnoho pochopitelnější než v případě českého obyvatelstva. Češi museli být naopak v jistém smyslu do této nové společnosti přizváni a začleněni. Je ovšem otázkou, v jaké míře a s jakými vyhlídkami se tak opravdu stalo, a zda vůbec existovalo obecné povědomí o nabízených výhodách.⁶¹

Parametrům nové společnosti ovšem musely odpovídat nové programové prvky: „Nové pojetí úkolů sociální, a tedy i mzdové politiky je odrazem nové orientace v uspořádání lidských vztahů (nové organizace). Sociální otázka přestává být otázkou jenom dělnickou. Rozšiřuje se na okruh všech pracujících. Sociální politika vy-

58 České srdce coby ústřední spolek pro sociálně-zdravotní péči českých krajanů nevykonávalo činnost na území Protektorátu Čechy a Morava, nýbrž ve Vídni, kde se zaměřovalo na ochranu matek a dětí, poručenství z povolání, prázdninovou péči, dětské domovy, péči ošacovací a podpůrnou, zdravotní péči a zajištění hřišť a cvičišť. Spolek byl subvencován československými a posléze protektorátními úřady. (*Národní archiv*, Praha (NA), f. Ministerstvo sociální a zdravotní správy, sign. A 1713, karton (k.) 3, Vídeň – České srdce.)

59 Viz CONNELLY, John: Slaves and Nazis: From Racial Theory to Racist Practice. In: *Central European History*, roč. 32, č. 1 (1999), s. 14 a 16.

60 Postoj nacistů k jednotlivým slovanským národům byl poměrně diferencovaný. Nejnižší postavení měli Rusové, Poláci a Ukrajinci, lépe na tom byli Srbové, které o něco převyšovali Češi. Na úplný vrchol tohoto pomyslného žebříčku řadili nacisté Chorvaty, Bulhary a Slováky. (Tamtéž, s. 10.)

61 Vrámcí debat o modernizaci a nacionálním socialismu dokazoval německý marxistický historik Rainer Zitelmann, že Hitlerův koncept společenské „rovnosti šancí“ (*Chancengleichheit*) je právě oním výrazem „modernity“ nacismu. Ačkoli režim tento pojem nepoužíval, Zitelmann v něm spatřoval vyjádření požadavku na zlepšení vzdělávacího systému či cílenou podporu dětí z chudých rodin. (Srv. FREI, Norbert: *Wie modern war der Nationalsozialismus?* In: *Geschichte und Gesellschaft*, roč. 19, č. 3 (1993), s. 367–387.)

bočuje z kolejí čistě materialistických a chápe se všech stránek života (krása práce, ethika práce, radost z práce). Vytváří se *nové pojetí práce* a do popředí se staví idea spravedlivého hodnocení výkonu.⁶² Slova renomovaného experta na oblast sociální a hospodářské politiky Václava Verunáče naznačují jediné, a sice implementaci nových měřítek hodnocení, která od poloviny třicátých let formulovali němečtí teoretici. Princip výkonnostní mzdy, který vznikl plně v duchu ideje „výkonnostního společenství“, svědčí o uplatňování těchto měřítek v německém a českém prostředí. V protektorátu ovšem mohla mít mnohem podstatnější úlohu, protože naznačovala jistou propustnost na první pohled nepřekonatelné hranice: „Tento socialismus upravuje poměry v národní pospolitosti podle zásady výkonu. Lidé jsou nestejní, nerovní. Tento socialismus však dává každému zdatnému stejnou možnost vzestupu a uplatnění.“⁶³ Nad tím, nakolik byly ony možnosti pro všechny stejné a rovné, můžeme silně váhat, avšak výkon zřejmě opravdu znamenal způsob, jak se začlenit do nové společnosti. Za odevzdanou práci mělo přijít patřičné ohodnocení, a to nejen ve formě mzdy, ale i jiných požitků (například rekreace). O významu této kompenzace nebylo nejmenších pochyb: „Tento nový sociální řád rodí se v bolestech válečných, a i když ještě nelze přesně říci, jaké budou jeho formy, jedno je již jisté: bude to takový systém, který postaví práci na první místo lidských povinností a práv a také ji náležitě ocení a odmění.“⁶⁴

Vidina těchto výhod mohla zcela jistě působit motivačně a jejich adresáti ji velmi pravděpodobně též vítali. Sama o sobě také symbolizovala přijetí do nové společnosti, v níž existoval systém sociální politiky, ale ne všem bylo dovoleno na něm participovat. Ti, kteří svým pracovním úsilím k podpoře systému přispívali, obdrželi rovněž možnost z něj profitovat: „Blahobyť každého národa je dán souladem všech jeho sil fyzických i duševních, všech sil v továrnách, na polích, v dílnách a kancelářích. Přichází doba, která si váží každé práce, která se neohlíží na druh a jakost této

„Jídlo z jednoho hrnce“, Praha, 17. března 1940 – nejen nasytit, ale současně demonstrovat péči o všechny pracující a jejich rodiny (Národní archiv, Praha, Fotoarchiv K. H. Franka, inv. č. 289)

62 VERUNÁČ, Václav: Pět let sociálního hospodářství v Čechách a na Moravě. In: *Po pěti letech 1939–1944: K pátému výročí Protektorátu Čechy a Morava*, 15. III. 1944. Praha, Orbis 1944, s. 159.

63 KUBA, Oldřich: Nový socialismus. In: *Lidové noviny* (17.10.1940).

64 O nový sociální řád. In: *Hlas* (15.10.1940).

práce. Je přirozeno, že tato doba především bude pamatovati na ty, kteří pracují, ale jejichž práce nebyla dosud plně oceněna, i po stránce hmotné. Potřebujeme všude práci radostnou; té by nebylo, kdyby dělník neměl mzdy, které zaslужuje. Nestačí tedy zůstat jen při účtě k práci, ať je jakákoliv. Pracujícím se musí dostat všeho, co potřebují a čeho si zaslouží.⁶⁵ Mobilizace českých pracujících ve prospěch nacistického Německa byla nejen klíčová pro hospodářství třetí říše, ale současně Čechům dávala možnost si v jistém momentu vybrat své společenské zařazení.

Abychom přiblížili a co nejděleji popsali sociální realitu v protektorátním prostředí, je nutné v souvislosti s realizací sociální politiky na tomto území hovořit o jejích různých dimenzích. Protektorát byl multinacionálním prostorem a přístup režimu k jednotlivým skupinám musel být tudíž nutně z jeho vlastní povahy ambivalentní. Pokud jde o charakter sociální politiky, nemělo by smysl generalizovat, naopak je zapotřebí hledat její variabilní podstatu a zkoumat společenské poměry v celém jejich rozsahu a ve všech jejich podobách. Z tohoto hlediska nečiní obtíž pouze Češi, ale částečně i obyvatelstvo německé, které se v protektorátu vyskytovalo minimálně ve třech specifických skupinách. České (protektorátní) Němce doplňovali říšští Němci a jejich krajané, kteří přicházeli za účelem kolonizace českého prostoru. Každopádně přitom platí, že jakkoli byli Němci nepochybně preferováni před Čechy, a to nejen z hlediska distribuce sociálních požitků, obě tyto nejpočetnější skupiny obyvatel patřily mezi příjemce sociální podpory a péče. Odpověď na otázku, proč to vůbec bylo možné, lze nalézt tehdy, když se pokusíme identifikovat, jaké k tomu měl režim motivy.

Sociální politiku coby důmyslný nástroj moci si pravděpodobně nelze odmyslet od zkoumaného období, které je prostoupeno zcela veřejně deklarovaným násilím. Na tomto přístupu by bylo možné pokusit se o konceptualizaci celé problematiky,⁶⁶ především pokud by se výzkum primárně zaměřil na ambivalentní zacházení s různými sociálními skupinami. Zde je ovšem používán pro negativní vymezení sociální politiky ve smyslu odpírání sociální podpory určité skupině obyvatelstva, a tedy jako jistá forma trestu. Problematika je tu nahlížena z perspektivy nátlaku a diskriminace, jimž byli vystaveni všichni, kteří vykonávali v jakémkoli ohledu protirežimní činnost, případně byli s takovými osobami nějak spojeni. To se týkalo například pozůstalých po osobách odsouzených stannými soudy k trestu smrti, jimž byly následně

65 KROUPA, D.: Každá práce jest čestná. In: *Stavba a dřevo*, roč. 3, č. 6 (červen 1944).

66 Tento výzkum by bylo možné teoreticky opřít o koncept „biopolitiky“. V kontextu sociální politiky jí lze rozumět jako extenzivnímu komplexu idejí, praktik a institucí zaměřujících se na péči, regulaci, disciplinaci a zdokonalení individuálního a kolektivního „těla“ populace. Biopolitika v tomto smyslu obsahuje medicínskou praxi od individuální terapie a režimu osobní hygieny až po velké projekty veřejného zdraví, podobně též sociálněpolitické programy jak na úrovni individuální péče o vybrané části populace, tak rozsáhlých a kvaziuniverzálních programů sociálního pojištění atd. (Viz DICKINSON, Edward Ross: Biopolitics, Fascism, Democracy: Some Reflections on Our Discourse about „Modernity“. In: *Central European History*, roč. 37, č. 1 (2004), s. 3 n.

odepřeny vyživovací příspěvky.⁶⁷ V širším pojetí bychom do této kategorie zařadili i opatření vůči Židům a Romům, proti kterým byla zaměřena „negativní“ sociální politika. V jejich případě se ovšem jednalo o apriorní vyloučení, a tak na otázku, zda je vůbec považovat za klienty sociální politiky, bychom měli odpovědět negativně.

Do zcela jiné situace se ovšem dostávali ti, na něž byla zacílena sociální politika ve formě sociální nabídky, o něž režim takto projevil zájem a kteří získali možnost jisté volby. Jednalo se především o ty, kteří byli shledáni jako rasově „způsobilí“ a současně měli předpoklady být režimu určitým způsobem prospěšní. Prostřednictvím sociální politiky k nim pronášely nacistické autority atraktivní výzvu „dáme vám sociální blahobyt, ale staňte se jedním z nás“, která signalizovala ochotu režimu k uzavření jistého druhu „společenské smlouvy“. Právě v tomto ohledu se mohla sociální politika stávat nástrojem germanizace protektorátního obyvatelstva „árijského“ původu. Jeho včleňování do „národního společenství“ bylo spojeno s každodenní sociálněpolitickou praxí. V případě dělnických pracovníků v kovoprůmyslu se mohlo jednat o mzdové zvýhodnění, ale také například o nabídky rekreací, za zvýšení pracovního úsilí. Ke stejnému účelu sloužilo zřizování sprch, šaten, toalet či kantýn v průmyslových závodech, kterážto opatření přinášela větší pohodlí, současně ale vracela dělníka včas k práci.

Ani sociální politika v nacistickém pojetí však za všech okolností nemusela být vedena jen postranními úmysly. Sloužila také k cílené saturaci potřeb určitých skupin obyvatelstva, na nichž režimu obzvláště záleželo. Takto byla například budována propracovaná soustava lékařské péče pro říšskoněmecké děti z táborů zřizovaných v rámci projektu *Kinderlandverschickung* (Vysílání dětí na venkov),⁶⁸ jejichž vznik iniciovaly okupační orgány v obavě před rozšířením epidemických nemocí. Zdraví německých dětí, na nichž měl režim zcela jistě eminentní zájem, bylo jednoznačnou prioritou. Jistým paradoxem ovšem je, že tento neúčelový přístup, vedený pohnutkou sociální potřebností, lze vztáhnout i na případy poskytování sociální podpory osobám, jejichž živitel (nejčastěji manžel) byl perzekvován, a rodina se tak nacházela v tíživé finanční situaci. Ústřední sociální ústav Hlavního města Prahy na základě rozboru jednotlivých případů vyhodnotil stovky osobních žádostí protektorátních občanů a mnoha žadatelům podporu poskytl.⁶⁹ Povědomí o možnosti získat podporu, jakož i schopnost formulovat žádost a doložit čestným prohlášením svou „rasovou“ způsobilost, byly evidentně vlastní nejednomu protektorátnímu Čechovi. Tato praxe vyjevuje nejen to, že v sociální politice zde souběžně působily protichůdné tendence vykonávat perzekuci a poskytovat podporu, ale také skutečnost, že v určitých situacích jednaly úřady poměrně věcně. Příslušná ministerstva v oblasti sociální politiky⁷⁰

67 NA, f. Policejní ředitelství Praha II. – stanice a komisariáty, Malá Strana, oběžník policejního ředitelství v Praze ze 7.3.1942.

68 Viz ŠUSTROVÁ, Radka: *Pod ochranou protektorátu: Kinderlandverschickung v Čechách a na Moravě. Politika, každodennost a paměť, 1940–1945*. Praha, Filozofická fakulta Univerzity Karlovy 2012, s. 169–175.

69 *Archiv hlavního města Prahy*, f. Ústřední sociální ústav Hlavního města Prahy, k. 409.

70 Do Heydrichovy správní reformy se jednalo především o ministerstvo sociální a zdravotní správy (MSZS). Jeho agenda byla v roce 1942 přidělena nově zřízenému ministerstvu hos-

tak zcela jistě byla aktivním vykonavatelem daných politik, ale sociálněpolitický diskurz se vytvářel pod jednoznačným diktátem okupační moci, například kontrolou úředníků skupiny práce a sociálních záležitostí (*Gruppe Arbeit und Sozialangelegenheiten*) při Úřadu říšského protektora. Podpora českých rodin stíhaných osob se tak stěžší mohla uskutečňovat bez vědomí nacistických autorit. Podobně zájem systematicky zvyšovat německé obyvatelstvo před českým byl jasným projevem iniciativy německých úředníků ve státní správě. Budoucí výzkum by proto měl přihlídnout i k roli nižších úředních instancí v těchto a jiných podobných případech.

Poslední funkci sociální politiky lze označit za vedlejší produkt ekonomického vývoje a sama proto nepředstavuje cílené sociální opatření. Tvořila spíše doprovodný efekt ekonomických změn, jako bylo například zvyšování důchodů v důsledku vyrovnání mzdové a cenové hladiny mezi protektorátem a říšským územím.⁷¹

Z pohledu systematického výzkumu sociální politiky by měly vzbuzovat zájem první tři zmiňované podoby sociálněpolitických strategií. Výzkum by tak reflektoval vysokou ambivalentnost, s níž režim přistupoval k jednotlivým národnostním a sociálním skupinám. Současné bádání o sociální politice za druhé světové války ovšem postupuje ještě dále a snaží se analyzovat druhou stranu vztahu moci a společnosti. Pokládá si otázku, jakým způsobem obyvatelstvo vnímalo probíhající transformaci sociálních poměrů a jak reagovalo na pokusy o svou integraci do projektu *Volksgemeinschaft*.⁷² Miroslav Kárný na ni odpovídal již počátkem devadesátých let, když

Propagační plakát Národního souručenství zvěstuje zárnou budoucnost. Ale kdo vlastně věřil a v co? (repro z publikace Jana Gebharta a Jana Kuklíka Velké dějiny země Koruny české, sv. XVb. Praha – Litomyšl, Paseka 2007)

podárství a práce, které rovněž pohltilo reformou zrušené ministerstvo obchodu, průmyslu a živností, jakož i ministerstvo veřejných prací. Část agendy MSZS (veřejné zdravotnictví, všeobecná sociální péče a péče o mládež, věci bytové a sociální) byla přenesena na ministerstvo vnitra.

71 Srv. BALCAR, J. – KUČERA, J.: *Von der Rüstammer des Reiches zum Maschinenwerk des Sozialismus* (viz pozn. 13).

72 Srv. ROTH, Karl Heinz: *Sozialimperialistische Aspekte der Okkupationspolitik: Strategien und Aktivitäten der „Deutschen Arbeitsfront“ (DAF)*. In: RÖHR, Werner – EICHHOLZ, Dietrich – HASS, Gerhart – WIPPERMANN, Wolfgang (ed.): *Faschismus und Rassismus: Kontroversen um Ideologie und Opfer*. Berlin, Akademie 1992, s. 353–375.

psal o jednoznačně neúspěšných pokusech Čechy oklamat a zajistit jejich důslednou germanizaci. Dokazoval především to, že čeští dělníci nevěřili v upřímnost sociálně-politických opatření režimu ani v obecné zlepšení. Kárného výzkumu dokumentují zvláště pesimismus a rezervovanost dělníků, ale o vlastním fungování systému a jeho recepci příliš nevypovídají. Je proto třeba dále zkoumat, jak si lidé v protektorátu osvojovali nové sociální vztahy a systémové prvky, nakolik se snažili či dokázali chopit nabízených šancí a využít svých možností, za jakých okolností a z jakých pohnutek byli schopni a ochotni se začlenit do nového společenství (*Vergemeinschaftung*).⁷³ Zejména podoba komunikace společnosti s okupačními a protektorátními orgány představuje v tomto procesu klíčový zdroj pro poznání forem a míry *zaujetí* obyvatelstva novým systémem.⁷⁴ Vnímání současné sociálně-ekonomické situace, víra ve vlastní obeznámenost s existující nerovností ve společnosti a současně nová naděje v narovnání této nespravedlnosti mohly tvořit předpoklady k osvojování nového sociálního řádu.⁷⁵ Bylo by ovšem možné zkoumat i nejrůznější projevy nesouhlasu, například v podobě stávek, prozrazujících snahu dělníků vymoci si na systému to, co si podle jejich přesvědčení sami již dlouhou dobu zasloužili.

Studium pracovních a životních podmínek etnicky českého obyvatelstva ovšem dostatečně nevypovídá o nacistických strategiích v sociální oblasti v celém jejím rozsahu. Způsoby integrace Čechů a českých Němců do „národního společenství“ se často lišily a němečtí experti na sociální politiku z pohledu režimu pochopitelně preferovali německé obyvatelstvo před českým. Nebylo tomu tak ovšem vždy, jak naznačuje například vládní nařízení o zvláštních přídavcích určených početným rodinám z listopadu 1941. Podle prvního paragrafu tohoto nařízení „z prostředků Protektorátu Čechy a Morava může se poskytnouti německým státním příslušníkům a příslušníkům Protektorátu, kteří mají v Protektorátu bydliště nebo obvyklý pobyt a nejsou židy, na žádost za podmínek dále stanovených jako podpora početných rodin zvláštní přírůstek na třetí a každé další dítě mladší 16 let“, který činil sto korun

73 Tímto těžko přeložitelným výrazem je míněna společnost, na kterou jsou již aplikována rasová kritéria. V německém prostředí jsou pro jasné rozlišení procesů začlenění jednotlivce do dané komunity (společnosti či společenství) užívány pojmy *Vergesellschaftung* a *Vergemeinschaftung*, k jejichž plnému obsahovému rozštěpení dochází právě v období nacionálního socialismu.

74 Například penzista Josef Růžička ze Lhotky se obrátil na říšského protektora, aby ho upozornil na subjektivně vnímanou sociální nespravedlnost, která mu zřejmě bránila přijmout nový systém za vlastní (dopis je citován beze změn včetně gramatických chyb): „Pane generále je potřeba hlásit kancléři Hitlerovi, že jsou tady veliké neproměry mezi zřízenci a úředníky u obce a státu a pensisty. Tady je zřízenec a pensista, kteří mají 6 8 až 16 set Kč měsíčně. Je potřeba sestejnit platy poněvač máme stejné žalutky. Je potřeba urovnat platy částečně na 10 až 12 set Kč měsíčně, žádné příplatky legionářské válečné...“ (NA, f. Úřad říšského protektora, sign. 114-124-6, k. 122, dopis Josefa Růžičky říšskému protektorovi, nedatováno.)

75 „Slovutný pane protektore, přicházím k Vám s touto žádostí. Dávají naše muže do pense v 60 letech, když nemají vyslouženo a tím jsme poškozeni malými pensemi. Proto prosím věnujte se laskavě záležitosti a dejte rozkaz o sloužení na 62 let aspoň – u Vás je 64 – tedy dvě alespoň o dvě léta přes 60.“ (*Tamtéž*, anonym zasláný říšskému protektorovi z 27.4.1939.)

měsíčně na každé dítě.⁷⁶ Znění tohoto vládního nařízení naopak stanovovalo rovné výchozí podmínky pro rasově „způsobilé“ Čechy a Němce při dosažení zmiňované podpory. Jindy ovšem nenacházel režim pro podobné rovnostářství opodstatnění a objevovaly se kritické hlasy volající po „legitimním“ preferování německého obyvatelstva. Výrazem tohoto selektivního uvažování byly například návrhy na zavedení zvláštního postupu při stanovování přidělu potravin pro těhotné a kojící matky na principu státní příslušnosti. Podle těchto návrhů měli němečtí lékaři německým ženám bez opodstatnění diagnostikovat nejrůznější obtíže a nemoci, aby jim tak umožnili přístup k dalším potravinovým přidělům.⁷⁷ Návrh ovšem nebyl oficiálně přijat, mateřství již dávno nebylo považováno za chorobu, a ženě tudíž nemohl být přiznán stav nemocné, aniž by k tomu existovaly objektivní důvody. S ohledem na správní reorganizaci v duchu Heydrichovy správní reformy by byla podle úředníků velmi obtížná i kontrola plnění takového předpisu. Veřejně deklarované rovnostářství mezi „árijským“ obyvatelstvem a v určitých oblastech praktikovaná nivelizace se zdály být ideální cestou k adaptaci českého obyvatelstva na nový systém a jeho přijetí do společnosti konstruované na základě kritérií „rasy“ a „výkonu“.

Závěrem

Výzkum sociální politiky na území Protektorátu Čechy a Morava otevírá možnost studovat společnost a její postupnou proměnu, k níž docházelo pod vlivem systémových opatření plynoucích z rasově podmíněného sociálního inženýrství, jak je zastávali a realizovali nacionální socialisté. Jejich ideální vizi společnosti, ztělesněnou v sociálním projektu *Volksgemeinschaft*, který lze vnímat především jako soubor nově uspořádaných sociálních vztahů, nejviditelněji charakterizovalo vyloučení vybraných skupin populace z účasti na sociálním systému, popřípadě výrazné omezení či úplné eliminování jejich role ve společnosti. Hodnotu a význam jednotlivých sociálních skupin určovala dvoustupňová selekce. Nejdříve byla posuzována rasová příslušnost a posléze bylo u „rasově vhodných“ osob aplikováno kritérium zásluhy. Výsledkem byla účelová preference vybraných společenských vrstev. Z toho důvodu splňovala sociální politika realizovaná na protektorátním území, podobně jako v Německu záhy

76 Vládní nařízení č. 441 z 21.11.1941, o zvláštních přidávcích početným rodinám, bylo publikováno ve *Sbírce zákonů a nařízení Protektorátu Čechy a Morava* v roce 1941, s. 2041. Vládní nařízení č. 87 z 28.4.1944 rozšířilo platnost tohoto nařízení i na příslušníky protektorátu, kteří „mají bydliště nebo obvyklý pobyt na ostatním území Říše“ (*Sbírka zákonů a nařízení Protektorátu Čechy a Morava*, ročník 1944, s. 465 n.).

77 Podle výnosu říšského protektora z 19.9.1940 měly těhotné a kojící matky obdržet další přiděly pouze v případě zdravotních obtíží. Nejvíce se této národnostní selekce zastával vedoucí skupiny pro zdravotnictví Úřadu říšského protektora Fritz Plato, který si sám stanovil za úkol setrvat s německými lékaři v kontaktu a „zasahovat ve prospěch zvláštních německých potřeb“. (NA, f. Úřad říšského protektora – Státní tajemník, sign. 109-4/1343, k. 82, Gruppe II/2, Ernährung und Landwirtschaft, Vermerk für den Herrn Staatssekretär, Betr. Eierzuteilung an werdende und stillende Mütter, 22.8.1942; dopis F. Plato za Gruppe I/6 adresovaný R. Giesovi z 25.8.1942.)

po převzetí moci nacisty, všechny rysy represivního nástroje a její podoba se odvíjela od řady dalších vnějších okolností, jako bylo rozpoutání válečného konfliktu, vystupňování zbrojní výroby, první neúspěchy německé armády či zahájení totální války.

Přijetím a aplikací rasových opatření na území protektorátu docházelo rovněž v českém a moravském prostoru k zavádění změn v sociální, ekonomické a kulturní oblasti, jejichž rozsah a charakter definoval projekt „národního společenství“. Aplikace konceptuálního rámce označovaného v dobovém úzu jako *Volksgemeinschaft* na protektorátní prostředí proto nabízí široký badatelský prostor pro sledování společenských proměn jak ve vertikální (sociálně-třídní), tak v často opomíjené horizontální (národnostní či etnické) rovině. Současně umožňuje pozorovat rozhodující proces uplatňování příslušných měřítek v říši a protektorátu a propojit oba územní celky výzkumem jednak expertního diskurzu a jednak vlastní sociálněpolitické praxe.

Jak ovšem víme z dosavadního bádání, role silné národní pospolitosti hrála podstatnou úlohu i na české straně mezi protektorátním obyvatelstvem. Vlastenecky pojaté národní projekty česká a československá historiografie interpretuje jako „záchranné kruhy“ zachytávající germanizaci ohrožené národní vědomí, mnohem méně ovšem připouští existenci cílené pročeské národní agitace řízené okupační mocí.⁷⁸ Formování národního prostředí, které by mělo dostatečný vnitřní integrační a solidaristický náboj, tak jistě nebylo projektem výhradně německým, ale ani výhradně vlasteneckým, a tedy protinacistickým. V protektorátu se za podpory německých okupačních orgánů utvářela česká, národně sebedefinovaná pospolitost, jež měla plnit významnou, ba dokonce klíčovou funkci v hospodářském zázemí třetí říše. Vztahovala se ni příslušná rasová a výkonnostní kritéria, obdržela ovšem též možnost čerpat ze soustavy sociálněpolitických opatření. Sociální politika se tak stala nejen prostředkem vylučování a germanizačního úsilí okupačního režimu, ale také nástrojem integrace a sociálního ochránářství, a v různých variacích těchto zdánlivě protikladných funkcí pronikala do každodenních životů českých a německých obyvatel protektorátu. Že to bez sociální politiky tehdy prostě nešlo, bylo zřejmé protektorátním i okupačním úřadům. O mnoho více by ovšem tuto skutečnost měla recipovat i soudobá česká historiografie.

Stat' vznikla s podporou Grantové agentury Univerzity Karlovy v rámci projektu č. 617/012 „Proměny rodinné politiky od Protektorátu Čechy a Morava po lidově demokratické Československo, 1939–1989“.

78 K této cílené pročeské agitaci viz ŠUSTROVÁ, Radka: Ve jménu Říše a českého národa: Veřejné manifestace po atentátu na Reinharda Heydricha. In: *Paměť a dějiny*, roč. 6, č. 2 (2012), s. 48–59.

Metamorfózy sociálního státu v Československu v letech 1956–1989

Igor Tomeš¹

Vývoj sociálního státu v socialistickém Československu nebyl přímočarý ani jednoduchý.² Po jeho zestátnění a důsledné sovětizaci došlo k částečnému uvolnění, po sovětské intervenci v roce 1968 pak zase k obnovení předešlých schémat. Sociální stát se stal nástrojem populistické politiky Komunistické strany Československa a vlády, současně však byl vystaven tlaku ekonomické reality. Zatímco předešlé období mezi komunistickým převratem a počátkem destalinizace (1948–1956) se

1 Autor není profesní historik a tomuto svému textu vtiskl částečně pamětnický pohled. Dnes je profesorem evropské a české sociální politiky a práva na Filozofické fakultě Univerzity Karlovy. Jako přímý aktivní účastník událostí v letech 1956–1992 využil dokumenty ze svého osobního archivu a zúročil své poznatky a prožitky. Narodil se v roce 1931. V roce 1955 ukončil právnickou fakultu a v letech 1959–1963 pracoval v zahraničí v Mezinárodní organizaci práce. Po návratu se stal aktivním účastníkem demokratizačního procesu v různých významných funkcích. Jako místopředseda Jednoty československých právníků vystoupil otevřeně proti okupaci sovětskými vojsky na mezinárodním kongresu právníků ve Vídni roce 1969 a byl za to propuštěn z Právnické fakulty Univerzity Karlovy. V letech 1970–1989 byl zaměstnán v oboru hutnictví železa jako sociolog a později jako vědecký pracovník; zároveň pracoval externě na projektech strategie a metodiky sociálního plánování v podnicích, které zadávalo ministerstvo práce a sociálních věcí a ministerstvo hutnictví a těžkého strojírenství. V prosinci 1989 byl jmenován náměstkem federálního ministra práce a sociálních věcí a v roce 1991 odešel do důchodu. Od té doby pracoval jako konzultant na projektech Světové banky a Evropského společenství ve dvaatřiceti zemích Evropy a Asie.

2 V tomto článku jsou použity materiály, které byly připraveny v rámci projektu Grantové agentury ČR č. 407/09/2087 „Formování a vývoj sociálního státu v Československu 1918–1992“.

vyznačovalo přebíráním sovětského modelu sociálního státu,³ následující periodu až do potlačení pražského jara (1956–1968) charakterizovaly snahy o jeho rozvolnění a liberalizaci, které byly ve dvou dekádách takzvané normalizace (1969–1989) opět likvidovány a vystřídány návratem k „normálu“ striktního komunistického režimu. Do posledních let prvního období spadají čtyři momenty, které výrazně poznamenaly následný vývoj sociální politiky ve druhé polovině padesátých let a v letech šedesátých.

Zaprvé s měnovou reformou v roce 1953, která připravila obyvatelstvo o jeho úspory, došlo k ukončení přidělového hospodářství. V důsledku měnové reformy ještě více poklesla kupní síla obyvatelstva, která byla již tak negativně poznamenána poklesem reálných mezd v posledních třech letech první pětiletky (1948–1953).

Zadruhé tato událost byla spojena s věrolomností vůdců, kdy dva dny před vyhlášením měnové reformy tehdejší prezident Antonín Zápotocký lidem v rozhlase sděloval, že žádná reforma nebude a že koruna je pevná. Za několik desítek hodin se měnová reforma stala skutkem. Tím byla vážně otřesena legitimita komunistické strany. Po zkušenostech s poválečnou peněžní reformou v roce 1945⁴ měli mnozí obavu, že přijdou o zbytky svých úspor, a to se také stalo. Reakce v některých městech byla napjatá až bouřlivá, jako například v Plzni.

Zatřetí to byly rostoucí potíže v zásobování, které nastaly krátce po zrušení přidělového systému; přiděly každému zaručovaly sice málo, ale přece jen něco, co musely domácnosti obdržet v potravinách, textilu a obuvi a co stačilo na skromný poválečný život. K tomu ubylo potravin snížením produktivity zemědělské výroby v důsledku kolektivizace a nedostatečných investic do zemědělských družstev. Jednotná zemědělská družstva (JZD) často vedli dosazení dělníci, zatímco střední rolníci, kteří do družstev nevstoupili, byli prohlášeni za „kulaky“ a perzekvováni.

Čtvrtým faktorem bylo intenzivní zbrojení, které si vyžádalo velké investice do hornictví, hutnictví, těžkého a přesného strojírenství (té jeho části, která se podílela na vojenských zakázkách, označovaných jako „speciální výroba“), a to na úkor výroby spotřebního zboží. V podmínkách nedostatku zboží se rozvíjela korupce, černý trh a „směnný“ obchod; přednost při prodeji nedostatkového zboží se dávala tomu, kdo mohl nabídnout protislužbu.

V roce 1956 byl proces zestátnění sociální ochrany dovršen vydáním nové legislativy – zákona o sociálním zabezpečení (č. 55/1956 Sb.) a zákona o nemocenském pojištění (č. 54/1956 Sb.). Záhy se ukázaly nedostatky této rozsáhlé reformy, a proto se začala připravovat její novelizace. Po měnové reformě a zrušení přidělového systému se navíc stále nedařilo vytvořit fungující systém zásobování, což přispívalo k nespokojenosti obyvatelstva. Ústřední výbor KSČ a vláda se ve snaze snížit sociální napětí rozhodly jednak urychlit reformu sociální legislativy, jednak zvýšit výrobu spotřebního zboží. Program rozvoje výroby spotřebního zboží ohlásil před-

3 Viz RÁKOSNÍK, Jakub: *Sovětizace sociálního státu: Lidově demokratický režim a sociální práva občanů v Československu 1945–1960*. Praha, Filozofická fakulta Univerzity Karlovy 2010.

4 Vklady byly po druhé světové válce z velké části „zmrazeny“ na bankovních kontech v podobě tzv. vázaných vkladů a občanům se uvolňovaly jen ve zcela výjimečných případech.

se da vlády Viliam Široký na jedenáctém sjezdu KSČ v roce 1958. Po smrti Antonína Zápotockého v listopadu 1957 byl nastoupený kurz sociální politiky zpochybněn a příští vývoj se měl ubírat odlišnými směry, než tomu bylo za Klementa Gottwalda po roce 1948.

V období vývoje československého sociálního státu mezi lety 1956 a 1968 můžeme rozlišit tři základní etapy: uvolňování vládní politiky (1956–1964), pokusy o liberalizaci politického života (1964–1967) a pražské jaro (1968). Pro první zmiňovanou etapu byla charakteristická snaha o dotvoření sovětského modelu sociálního státu v československých podmínkách. Toto úsilí završil nový zákon o sociálním zabezpečení (č. 101/1964 Sb.). Ve druhé etapě, zahájené přijetím „Návrhu zásad zdokonalení plánovitého řízení“ v roce 1964, se pozornost soustředila na pracovněprávní oblast – byl vydán zákoník práce (č. 65/1965 Sb.) a státní politika usilovala o utužení pracovní kázně v závodech. Zároveň se začaly objevovat otevřenější kritiky výsledků „sovětizace sociálního státu“ a také návrhy alternativního uspořádání. Na to reagoval třináctý sjezd KSČ v roce 1966 vydáním dokumentu o sociální politice a zde formulovaný požadavek pomoci rodinám s dětmi se stal východiskem státní politiky. Tuto etapu završily bouřlivé události pražského jara 1968. I když bylo relativně krátké (za jeho konec bývá obvykle považován nástup Gustáva Husáka do čela KSČ v dubnu 1969), zanechalo nesmazatelné stopy v dalším vývoji československé sociální politiky.

V období mezi roky 1969 a 1989, pro něž se vžil pojem „normalizace“, lze z hlediska sociální politiky identifikovat čtyři vývojové etapy. První léta (1969–1970) charakterizovala uzurpace moci kolaborantskou vládou a represe, k čemuž byly využívány i nástroje sociálního práva. Druhá etapa (1971–1975) se vyznačovala zřetelnou tendencí ke korporativizaci sociálního státu. Ve třetí fázi (1976–1981) nastala ještě výraznější konvergence s praxí tehdejší sovětské sociální politiky. Čtvrtá etapa (1982–1989) se pak odvíjela ve znamení snah o reformu dosavadní právní úpravy sociální ochrany, které akcelerovaly v podmínkách takzvané přestavby.

Dovršení sovětizace sociálního státu a počátky uvolňování (1956–1964)

V tomto období probíhala druhá a třetí pětiletka. Navzdory snaze o dílčí reformu plánovacího mechanismu na konci padesátých let se regulace národního hospodářství, centralizace rozhodování a byrokratizace plánování spíše utužovala. Po reformě sociálního pojištění a jeho transformaci v sociální zabezpečení sovětského typu v roce 1956 se záhy ukázalo, že je společenská spotřeba⁵ příliš štedře nastavena a že ji v příštích letech bude nutné tlumit, aby náklady na sociální zabezpečení nerostly rychleji než národní důchod. To se však týkalo jen segmentu sociální ochrany, další zásadní problém představovala spotřeba. Proto jedenáctý sjezd KSČ v roce 1958 a přípravná zasedání ústředního výboru strany se pokusily otevřít cestu rozvoji

5 Společenská spotřeba zahrnovala dávky sociálního zabezpečení a náklady na bezplatné služby.

spotřebního průmyslu a zlepšení situace na trhu spotřebního zboží. Zjednodušené představy o cílech socialistické transformace se především projeví ve změnách relace sociálních a pracovních příjmů a ve změnách strukturálních (přesuny mezi věkovými kohortami, sociálními skupinami, mezi republikami a podobně). Tyto změny byly do značné míry způsobeny rostoucí společenskou spotřebou, která mzdy doplňovala. V letech 1956 až 1969 se společenská spotřeba více než zdvojnásobila.⁶

Ve sledovaném období vedení státu začalo zjišťovat, že mechanickým kopírováním sovětských předpisů, psaných pro zcela odlišné ekonomické a sociální poměry a ve zcela jiných dobách, se nasadila příliš vysoká lať sociálním jistotám, které ekonomika není schopna financovat. Ve stejném čase také demografové začali upozorňovat na stárnutí obyvatelstva, tedy na další růst počtu důchodců. Zároveň však politická elita snižovala ženám a jednotlivým pracovním kategoriím důchodový věk a zkracovala dobu zaměstnání potřebnou pro vznik nároku na plný důchod.

Z výše uvedených důvodů se proto již v roce 1957 začalo s postupnými změnami zákonů z roku 1956. Tento proces nakonec vyvrcholil novou zákonnou úpravou sociálního zabezpečení v roce 1964. Reforma sociálního zabezpečení se odehrála zcela pod vlivem sovětského zákona o penzích z roku 1956, jehož zásady schválil dvacátý sjezd sovětských komunistů.⁷ Marie Kalenská ve své učebnici konstatuje, že „v r. 1962 zahrnul ÚV KSČ do předsjezdové diskuse také problematiku sociálního zabezpečení. Poukazovalo se v ní na to, že sociální zabezpečení je třeba rozvíjet tak, aby účinněji než dosud plnilo svou funkci, zejména též, že náklady na důchodové zabezpečení rostou rychleji než vytvořený národní důchod, a zdůraznila se tendence podporovat dobrovolné prodlužování pracovní aktivity.“⁸ Prolomila se tak zásada „buď mzda, anebo důchod“ a třetinový důchod začal být vyplácen vedle mzdy.

Paralelně se připravovala i reforma nemocenského pojištění. V roce 1956 byl přijat již zmíněný zákon č. 54/1956 Sb., o nemocenském pojištění zaměstnanců, který nově koncipoval dávkový systém i jeho organizační strukturu. Odloučily se tak věcné dávky (lázeňská péče, výběrová rekreace a dětská rekreace) od dávek peněžitých (nemocenské, podpory při ošetřování člena rodiny, peněžité pomoci v mateřství, podpory při narození dítěte, pohřebního a rodinných přídatků). Zdravotní péče byla už od roku 1948 státní službou, hrazenou ze státního rozpočtu. Věcnými dávkami se výrazně zvýšily náklady na nemocenské pojištění.

V nemocenském pojištění se zprvu změnila koncepce podpory rodiny (zákon č. 16/1959 Sb.) tím, že byly nově upraveny podmínky pro přiznání dávek a jejich výše byla odstupňována podle výše příjmu oprávněných osob, z jejichž pojištění byly poskytovány. Tím se odlišily dávky řešící přirozenou sociální událost (mateřství) od dávek řešících patologickou sociální událost (nemoc). „Rodinné přídatky“ se přitom přejmenovaly na „přídatky na děti“. Mělo se tím zdůraznit, komu jsou

6 Srv. *Historická statistická ročenka ČSSR*. Praha – Bratislava, Státní nakladatelství technické literatury – Alfa 1985.

7 Viz *Rudé právo* (14.7.1956).

8 KALENSKÁ, Marie a kol.: *Československé právo sociálního zabezpečení: Vysokoškolská učebnice pro studenty právnických fakult*. Praha, Panorama 1986, s. 57.

dávky určeny, i když byly vypláceny „hlavě rodiny“ a jejich poskytování bylo podmíněno účastí v pracovním procesu.⁹ Zvláště bylo upraveno nemocenské pojištění ozbrojených sborů (zákon č. 32/1957 Sb.), opět podle vzoru sovětské úpravy, kde armáda měla již od vítězství v občanské válce zajištěno mimořádné postavení. Odchylky byly stanoveny i pro zabezpečení odsouzených osob (vyhláška Ústřední rady odborů a Státního úřadu sociálního zabezpečení č. 141/1958 Úředního listu).

I v oblasti důchodového pojištění se záhy přistoupilo k novelizaci. V roce 1959 byl nově vydán seznam zaměstnání se zvláštní úpravou důchodového zabezpečení¹⁰ a došlo ke zvýšení důchodů „starodůchodcům“ (tedy osobám, kterým byl vyměřen důchod podle dříve platných předpisů, takže byl nižší než důchody nově vyměřované).¹¹ V roce 1962 bylo upraveno zaměstnávání osob, které splnily podmínky nároku na důchod.¹² V tomto případě šlo o reakci na hlasy v komunistické straně požadující zdanění vyšších důchodů.¹³ Terčem kritiky byly i třetinové důchody, které byly vypláceny vedle výdělků pracujícím důchodcům souběžně se mzdou.¹⁴ Nové právní úpravy se dočkalo i sociální zabezpečení pro samostatně hospodařící zemědělce (zákon č. 32/1962 Sb.).

Po přijetí nové socialistické ústavy (č. 100/1960 Sb.) režimní apologeti pronášeli optimistické prognózy. *Rudé právo* takto tvrdilo, že porostou počty pracovníků (ačkoli v té době klesala natalita) a stejně tak i produktivita práce, což mělo umožnit, aby se osobní a společenská spotřeba do roku 1985 v porovnání s rokem 1948 zdvojnásobila.¹⁵ Především měly růst příjmy rodin s dětmi. Ohlašováno bylo i další snižování cen. Dřívější chudinská péče, tedy sociální péče, byla označována za „buržoazní přežitek“; vycházelo se přitom z přesvědčení, že socialismus sám o sobě automaticky vyřeší chudobu a všechny problémy s ní související.

Celostátní konference KSC v roce 1960 v souvislosti s přípravou směrnice k třetímu pětiletému plánu (1961–1965) věnovala pozornost rostoucím problémům sociálního zabezpečení a schválila „Dlouhodobou perspektivu rozvoje československé společnosti na příštích 20 let“.¹⁶ Na to navázal dvanáctý sjezd KSC v roce 1962, který schválil zásady změn v sociálním zabezpečení. Podle nich byla provedena druhá podstatná reforma sociálního zabezpečení, a to dvěma zákony – jeden se týkal zaměstnanců (zákon č. 102/1964 Sb.) a druhý družstevních rolníků (zákon č. 103/1964 Sb.). Tím byl také dokončen proces sbližování se sovětskou právní úpravou. V důsledku slabé efektivity hospodářství a nepřítli příznivých ekonomických prognóz pro nejbližší roky tehdy ovšem došlo ke zhoršení dosavadní úrovně důchodového zabezpečení.

9 Přídavky na děti byly ve skutečnosti sociálním doplňkem ke mzdě.

10 Viz *Otázky sociálního zabezpečení*, č. 29 (1959).

11 Viz *tamtéž*, č. 4 (1959).

12 Viz *tamtéž*, č. 4 (1962).

13 Jak je to s vysokými důchody. In: *Rudé právo* (11.10.1962).

14 ERBAN, Evžen: Zamyšlení nad problémy sociálního zabezpečení. In: *Tamtéž* (9.10.1962).

15 ZÍMA, Zdeněk: Jak a čím budeme zvyšovat životní úroveň. In: *Tamtéž* (6.8.1960).

16 Viz *Celostátní konference Komunistické strany Československa: 5.7.–7.7.1960*. Praha, Rudé právo 1960.

Nový zákon pro zaměstnance přinesl několik důležitých změn: nahradil dobu pojištění dobou zaměstnání jako dobou rozhodnou pro nárok na důchod, snížil věkovou hranici pro vznik nároku na důchod ženám a diferencoval ji podle počtu narozených dětí, omezil poskytování důchodu při dalším zaměstnání, zavedl maximální hranici pro starobní a invalidní důchod (čímž důchody nivelizoval) a nakonec zavedl daň z důchodů. Nová úprava důchodů také rušila nárok na takzvaný stop-rozdíl z penzijního pojištění a připojištění, které bylo zlikvidováno v roce 1950.¹⁷ U družstevních rolníků nejvýraznější opatření spočívala v zavedení podpory v nemoci, v těhotenství a při porodu členek JZD. Jednotná zemědělská družstva se tehdy dělila do čtyř typů, přičemž jen družstevníci v JZD třetího a čtvrtého typu měli přibližně stejné sociální zabezpečení jako zaměstnanci. Také nově zavedené výhody platily jen pro JZD obou vyšších typů, kterých však tehdy byla stále ještě výrazná menšina. Vyšší typ družstevního hospodaření se vyznačoval mimo jiné tím, že družstva dávala svým členům peněžité odměny (jak obdobu mzdy), zatímco v nižších typech dostávali jen podíly v naturáliích.¹⁸

Nový zákon č. 101/1964 Sb. (s prováděcí vyhláškou č. 102/1964 Sb.) zařadil sociální péči pod pojem „služby sociálního zabezpečení“. Koncepte sociální péče však zůstala v zásadě stejná. Sociální péči i nadále poskytovaly výlučně státní orgány – národní výbory a jejich komise sociální péče, jejichž činnost koordinoval a řídil Státní úřad sociálního zabezpečení (SÚSZ). Důraz na služby jako hlavní prostředek péče o potřebné občany byl vyjádřen v paragrafu 76 zákona. Toto ustanovení zakotvilo přednost služeb před příspěvky občanům těžce poškozeným na zdraví. Vztah subsidiarity byl rovněž zaveden mezi věcnými a peněžními dávkami sociální péče. Paragraf 99, odstavec 4 vyhlášky č. 102/1964 Sb. stanovil: „Národní výbory poskytují potřebným občanům především věcnou pomoc; peněžité příspěvky poskytují jen tehdy, jestliže nelze odstranit nepříznivou sociální situaci potřebného občana věcnou pomocí.“ Podobné ustanovení už v následujících právních předpisech nenajdeme. Pro činnost jiných než státních subjektů, kromě zakotvení stěžejní role rodiny v péči o své blízké, nebyl poskytnut v podstatě žádný prostor. Předpisy neuváděly ani alternativní zřizovatele ústavů sociální péče, ač jejich činnost nebyla výslovně vyloučena. Ustanovení paragrafu 105 citované vyhlášky vázalo zřizování i rušení ústavů sociální péče na souhlas národního výboru vyššího stupně, popřípadě Státního úřadu sociálního zabezpečení.

Další problémovou oblast představovala bytová péče. Po celé toto období až do roku 1964 platila pravidla pro hospodaření s byty, která byla schválena v roce 1956 (zákon č. 67/1956 Sb.).¹⁹ Dílčí pokrok spočíval v tom, že rozhodnutí o vyklizení bytu bylo svěřeno nyní soudům, a nikoli jen správním orgánům. Místo

17 „Stop-rozdíl“ byl nárok občana, který získal jako státní zaměstnanec při likvidaci zaopatřovací soustavy a penzijního připojištění (stát garantoval rozdíl mezi lepším nárokem dřívějším a horším nárokem novým). Podrobněji viz *Otázky sociálního zabezpečení*, č. 7 (1964).

18 Viz HRŮŠA, Jiří: Jak posuzujeme vyšší úroveň hospodaření. In: *Sociální zabezpečení*, roč. 15, č. 1 (1966), s. 15.

19 Podrobněji k tomu viz kapitola o bytové péči v 50. letech v knize Jakuba Rákosníka *Sovětské sociální státu* (viz pozn. 3).

dřívější zásady „kdo dřív přijde“ se pro přidělování bytu také nově zřídily pořadníky uchazečů, a to „podle naléhavosti bytové potřeby a se zřetelem na význam jejich práce“.²⁰ To ovšem otevíralo prostor pro manipulace a korupci. Počet lidí v pořadnících rychle rostl a bytová výstavba poprávkou ani zdaleka neuspokojovala. Zasedání Ústředního výboru KSČ v březnu 1959 dalo proto nový směr bytové výstavbě a jeho usnesení se stalo hlavní směrnicí bytové výstavby pro následující dekádu.²¹ Nastala éra budování rozlehlých panelových sídlišť. Jelikož centralizovaný stát nebyl schopen uspokojit potřebu bydlení vlastními silami, znovuotevřel cestu také družstevní výstavbě. Bytové družstevnictví bylo nově upraveno (zákon č. 27/1959 Sb.) a bytová družstva, známá již z první republiky, se znovu stala svébytným subjektem významně participujícím na stavebním rozvoji. Hned v prvním roce účinnosti zákona vzniklo 420 bytových družstev s 16 211 členy.

V roce 1964 byla věnována pozornost i zkvalitnění péče o těhotné ženy a matky (zákon č. 58/1964 Sb.). Nový zákon vyňal dávky související s těhotenstvím a mateřstvím ze soustavy dávek nemocenského pojištění a upravil je odděleně, i když jejich správu ponechal Ústřední radě odborů v systému nemocenského pojištění. Tato právní úprava pak byla nahrazena štedřejší úpravou v roce 1968 (zákon č. 8/1968 Sb.).

Pokusy o liberalizaci ekonomického a politického života (1964–1967)

Tato fáze se v podstatě překrývá s obdobím čtvrté pětiletky. Stranické vedení začalo tehdy opatrně koketovat a experimentovat s reformami centrálně řízené ekonomiky. Třináctý sjezd KSČ v roce 1966 vyhlásil nový politicko-hospodářský program.²² V jeho programových cílech se mimo jiné uvádělo: „Bude nutno důsledněji uplatňovat základní princip rozdělování podle práce a harmonický rozvoj všech složek životní úrovně. Půjde tedy nejen o zvyšování spotřeby, ale též o postupné kvalitativní změny, zejména v životním prostředí a stylu života našich pracujících.“²³ Týkalo se to významných oblastí plánovitého řízení sociálního rozvoje, jako byla především osobní spotřeba, zdravotnictví, bydlení, volný čas, důchodové zabezpečení, vybavenost sídlišť nebo zkracování pracovní doby.²⁴

20 Důvodová zpráva k zákonu č. 67/1956 Sb.

21 Viz Usnesení ÚV KSČ k řešení bytového problému v ČSR do roku 1970. In: *Rudé právo* (8.3.1959), s. 3.

22 K tomu viz NEBESKÝ, Miloš: *Vedoucí úloha KSČ v řízení sociálního rozvoje, plánování a programování sociálního rozvoje*. Praha, Ústav marxismu-leninismu ÚV KSČ 1987.

23 *XIII. sjezd Komunistické strany Československa: Praha 31. května – 4. června 1966*. Praha, Svoboda 1967, s. 77.

24 V letech 1965–1970 v Československu výrazně poklesl počet vyživovaných osob připadající na jednu osobu s vlastním zdrojem obživy (ekonomicky aktivního občana a nepracujícího důchodce), a to na 0,54 (viz HIRŠL, Miroslav: *Vztah pracovních a sociálních příjmů v různých typech domácností ČSSR (1960–1976)*. Výzkumná práce, řada B, č. 88. Praha, Československý výzkumný ústav práce a sociálních věcí, pracoviště v Praze 1980).

Po reformě sociálního zabezpečení se pozornost věnovala utužení kázně v zaměstnání. Pracovníprávní předpisy bujely v nepřehledném množství a některé zcela zásadní pocházely ještě z doby Rakousko-Uherska. Předpisy upravující pracovníprávní vztahy byly dvojího druhu – jednak občanskoprávní (pracovní smlouvy), jednak veřejnoprávní (pracovní doba, dovolená, bezpečnost práce, mzdová regulace a podobně).²⁵ V roce 1965 byl přijat zákoník práce (zákon č. 65/1965 Sb., s účinností od 1. ledna 1966), který nahradil dříve platné právní předpisy a sjednotil občanskoprávní úpravu pracovní (služební) smlouvy s veřejnoprávní intervencí a regulací pracovní doby a bezpečnosti práce. Vedle pracovní smlouvy a jí na roveň postavených smluv, pracovní doby a doby volna, dovolené, ochrany zdraví a bezpečnosti práce tento zákoník nově upravil institut pracovní kázně, odpovědnost zaměstnance a zaměstnavatele za škodu, náhradu škody a učební poměr. Kopíroval přitom obdobný zákoník platný v Sovětském svazu a plnil v podstatě úlohu celospolečenského „podnikového pracovního řádu“ ve společnosti, kde všichni práce schopní občané byli koneckonců zaměstnanci státu (úřadů, podniků a zařízení).

Po přijetí zákoníku práce a dvou výše zmíněných zákonů o sociálním zabezpečení se hlavní pozornost soustředila na další problémovou oblast – zdravotní péči. Zdravotnictví bylo znárodněno v roce 1950 a nemělo zcela jasný, pevný právní rámec. Proto v roce 1966 byl vyhlášen, opět podle sovětského vzoru, nový zákon o zdraví lidu (č. 20/1966 Sb.). Zdravotní péči svěřoval okresním a krajským ústavům národního zdraví (OÚNZ a KÚNZ), jejichž součástí byla zdravotnická zařízení všeobecných a závodních lékařů (takzvaná první linie) i ambulantní klinická a nemocniční péče (takzvaná druhá linie). Jiná než státní zdravotní péče nebyla povolena, její financování zajišťoval státní rozpočet. Celý systém fungoval na byrokratickém principu. Byl řízen ministerstvem zdravotnictví s pomocí národních výborů a ústavů národního zdraví, takže jmenovaní úředníci řídili lékaře.

V tomto období rovněž došlo k důležitějšímu uvolnění prostoru pro společenskou kritiku. Již v roce 1964 se spisovatelé na svém třetím sjezdu kriticky vyjadřovali ke stavu společnosti a celkově platilo, že nejvíce kritických hlasů zaznívalo z řad inteligence. Studenti se vrátili ke starým tradicím a v roce 1965 zorganizovali majáles, při němž nechyběly sarkastické alegorie na adresu komunistické strany a tehdejších společenských poměrů. Vznikala sociologická pracoviště a dříve zatracovaní sociologové začali provádět empirické výzkumy, které odhalovaly slabiny tehdejšího sociálního systému.²⁶ Pavel Machonin zpochybňoval dělení obyvatelstva na dělnickou třídu, rolnictvo a inteligenci a požadoval, aby se skončovalo s rovnostářstvím a aby se náležitě ocenění dostalo kvalifikaci a skutečným výkonům.²⁷ V roce 1966 se soci-

25 Viz TOMESŠ, Igor a kol.: *Pracovníprávní předpisy Československa*. Praha, Orbis 1958 (publikace vyšla ve stejném roce také slovensky).

26 Viz např. SLEJŠKA, Dragoslav: *Dialektika výrobních sil a socialistických ekonomických vztahů (ve všelidovém sektoru)*. Praha, Nakladatelství Československé akademie věd 1962; TÝŽ: *Sociometrické studie*. Praha, Vojenská politická akademie Klementa Gottwalda 1965; LAMSER, Václav: *Základy sociologického výzkumu*. Praha, Svoboda 1966.

27 Viz MACHONIN, Pavel: Nově o sociálních skutečnostech. In: *Práce* (18.2.1966); TÝŽ a kol.: *Československá společnost: Sociologická analýza sociální stratifikace*. Bratislava, EPOCHA 1969.

ologové sešli na svém prvním kongresu,²⁸ kde řešili především problémy sociologie rodiny a sociologie práce.

Podobně se začali ozývat i odborníci na sociální politiku. Díky novým informacím ze Západu – zpočátku technickým,²⁹ později i politickým³⁰ – se objevovaly články o stavu sociální ochrany v různých částech světa.³¹ Například ze Spojených států pronikla do Československa myšlenka flexibilního důchodového věku, s tím že pozdější odchod do důchodu je kompenzován jeho vyšší úrovní.³² Na nedostatečnou péči o invalidy upozorňoval Miroslav Trnka³³ a v obdobném smyslu kritizoval Alois Bejblík nedostatečnou úroveň sociálních služeb pro staré občany.³⁴

V roce 1965 se začaly konat pravidelné kritické diskuse a přednášky o sociálním zabezpečení na Právnické fakultě Univerzity Karlovy, kterých se účastnili přední odborníci z teorie i praxe a kde příležitostně přednášeli i pamětníci předmnichovského sociálního pojištění.³⁵ Diskuse o pojetí a roli sociální politiky se objevovaly i v odborném tisku. Bohumír Šmýd obhajoval široké pojetí sociální politiky Beveridgeovského typu.³⁶ Naproti tomu Ladislav Pisca hájil „socialistické“ pojetí, omezující sociální politiku jen na sociální spotřebu, což opíral především o sovětské autory.³⁷ Prvně jmenovaný autor na to pak reagoval poukazem na polské, maďarské a jugoslávské pojetí sociální politiky.³⁸ Tím do domácích diskusí začaly vstupovat inspirace zahraniční praxí, a proto také časopis *Sociální zabezpečení* začal na svých stránkách pravidelně informovat o situaci v různých zemích světa. Současně si získávaly pozornost varovné prognózy demografů o stárnutí obyvatelstva a příliš

28 Viz PAVLOK, V.: První konference sociologů. In: *Sociální zabezpečení*, roč. 16, č. 1 (1967), s. 7.

29 Viz např. SALCMANOVÁ, Miluše: Instalace samočinných počítačů. In: *Otázky sociálního zabezpečení*, č. 12 (1964) (tomuto tématu bylo věnováno celé číslo 12); MATĚJÍČEK, Julius: Jedna z příčin nespokojenosti občanů: Závady v důchodovém řízení. In: *Sociální zabezpečení*, roč. 15, č. 1 (1966), s. 3; TÝŽ: Nedostatky v řízení. In: *Tamtéž*, č. 4, s. 5.

30 Viz např. KREUTZER, Alois: Světový problém: Bydlení starých lidí. In: *Tamtéž*, č. 2, s. 15.

31 Viz např. B. Š. H.: Jugoslávie a její důchodové pojištění. In: *Tamtéž*, č. 1 a 2, s. 17 a 1; TOMĚŠ, Igor: Sociální problémy Asie. In: *Tamtéž*, č. 1, s. 1 a 17.

32 Viz MATHIASSEN, Geneva: *Flexible Retirement: Evolving policies and programs for industry and labor*. New York, Putnam 1957; TOMĚŠ, Igor: *Retirement Age and Related Conditions for Receipt of Old Age Pension*. (Acta Universitatis Carolinae, Iuridica, Monographia, sv. 7.) Praha, Univerzita Karlova 1959.

33 TRNKA, Miroslav: Péče o invalidy v zahraničí. In: *Sociální zabezpečení*, roč. 15, č. 8–9 (1966), s. 26.

34 BEJBLÍK, Alois: Mezinárodně o službách pro staré. In: *Tamtéž*, č. 12, s. 1 a 17.

35 Viz CHVÁTAL, J. – TOMĚŠ, I.: Diskuse k základním otázkám socialistického pracovního práva a sociálního zabezpečení. In: *Právník*, roč. 104, č. 3 (1965), s. 292–294; TOMĚŠ, Igor: Přednášky a diskuse o sociálním zabezpečení uspořádané na právnické fakultě. In: *Tamtéž*, č. 4, s. 390–392.

36 ŠMÝD, Bohumír: Sociální politika v novém pojetí. In: *Sociální zabezpečení*, roč. 14, č. 7 (1965), s. 7.

37 PISCA, Ladislav: Čo je sociálna politika. In: *Tamtéž*, roč. 15, č. 3 (1966), s. 13.

38 ŠMÝD, Bohumír: Polské pojetí sociální politiky za socialismu. In: *Tamtéž*, roč. 15, č. 12 (1966), s. 15 n.; TÝŽ: Maďarské pojetí sociální politiky za socialismu. In: *Tamtéž*, roč. 16, č. 1 (1967), s. 13 n.; TÝŽ: Jugoslávské pojetí sociální politiky. In: *Tamtéž*, č. 2, s. 15 n.

rychlém růstu nákladů na důchody.³⁹ Na problémy ve vztahu mezi mzdou a sociálními náklady tehdy upozorňoval Miroslav Hiršl.⁴⁰

V roce 1966 Právnická fakulta Univerzity Karlovy spolu se Státním ústavem sociálního zabezpečení svolaly mezinárodní sympozium o sociálním zabezpečení,⁴¹ kam byli pozváni nejen tehdejší přední odborníci z Východu (například profesor László Nagy z univerzity v Szegedu), ale i ze Západu (přijel například tvůrce francouzského poválečného sociálního zabezpečení Pierre Laroque nebo profesor sociální správy Brian Able-Smith z London School of Economics, žák a pokračovatel Richarda Titmuse). Přítomni byli i přední odborníci Mezinárodní organizace práce: Antonín Zelenka, ředitel odboru sociálního zabezpečení, a Leo Wildman, generální tajemník Mezinárodní asociace sociálního zabezpečení, oba emigranti s rakouským a britským pasem. Sympozium se stalo fórem pro četné kritické hlasy o současném stavu sociálního zabezpečení,⁴² jeho závěry pak vyvolaly v odborné veřejnosti nemalý rozruch a podnítily další diskuse nad stávajícím modelem.

S tím souvisely i další aktivity. Ve stejné době bylo publikováno kritické hodnocení padesáti let vývoje sociálního státu v Sovětském svazu.⁴³ Připomínány byly rovněž pozitivní rysy československého národního pojištění z roku 1948.⁴⁴ Vyšla kritická monografie o podmínkách nároku na starobní důchod⁴⁵ a v odborných kruzích se začalo též diskutovat o postavení žen v socialistické společnosti a právu na rovné zacházení.⁴⁶ V Socialistické akademii se konal seminář o nutnosti společenské podpory péče o matku s dítětem do tří let jako alternativy k jeslím a v souvislosti s tím se objevil též návrh na zavedení mateřského příspěvku jako alternativy k umístění v jeslích, protože mateřská péče v prvních třech letech života dítěte je nenahraditelná. Podobných akcí v tomto období se uskutečnila celá řada a spolu s nimi narůstala odborná kritika na adresu československého sociálního zabezpečení. Množily se expertní články o problematice praxi ve vztahu ke starobním důchodům a jejich

39 Viz AMBROŽ, Josef: Stárnutí jednotlivců a obyvatelstva. In: *Tamtéž*, roč. 15, č. 4 a 5 (1966), s. 9 a 9; ŠMÝD, Bohumír: Předběhly důchody vývoj? In: *Tamtéž*, č. 6, s. 1–3.

40 HIRŠL, Miroslav: Sociální soutěž dvou soustav. In: *Tamtéž*, č. 8–9, s. 23 n.

41 První symposium o sociálním zabezpečení. In: *Tamtéž*, č. 4, s. 1.

42 *Sociální zabezpečení v socialistické společnosti: Vědecké ekonomicko-právní symposium o sociálním zabezpečení. Praha, 17.–20. května 1966.* Praha, Státní úřad sociálního zabezpečení 1966; SVOBODA, Emil: Symposium a co dál? In: *Sociální zabezpečení*, roč. 15, č. 8–9 (1966), s. 29.

43 TOMEŠ, Igor: K padesátému výročí sovětské politiky sociálního zabezpečení. In: *Právník*, roč. 106, č. 9 (1967), s. 793–803.

44 PINC, Karel – TOMEŠ, Igor: Některé zásadní problémy sociálního zabezpečení. In: *Tamtéž*, č. 4, s. 345–350.

45 TOMEŠ, Igor: *Old age pensions, conditions of eligibility.* (Acta Universitatis Carolinae, Iuridica, Monographia, sv. 7.) Praha, Univerzita Karlova 1967.

46 *Právní postavení žen v naší společnosti: Záznam ze semináře 23.–24. listopadu 1967 v Živohošti.* Praha, Socialistická akademie 1967; viz též RADVANOVÁ, Senta: *Žena a právo.* Praha, Orbis 1971.

diferenciaci podle pracovních kategorií anebo o extrémním důrazu na ústavní zaopatření v sociálních službách.⁴⁷

V listopadu 1967 se konala konference, zorganizovaná opět Právnickou fakultou Univerzity Karlovy a Státním ústavem sociálního zabezpečení, která kriticky hodnotila sovětskou sociální politiku u příležitosti padesátého výročí bolševické revoluce.⁴⁸ Otevřeně se zde diskutovalo o tom, že sovětské sociální zabezpečení vznikalo na přelomu dvacátých a třicátých let v podmínkách nedostatku v agrární zemi po občanské válce a bylo touto skutečností determinováno; spíše reagovalo na dobové problémy, než aby realizovalo budoucí ideály.⁴⁹ Na tyto kritiky a podněty reagoval i materiál připravený Státním ústavem sociálního zabezpečení pro Ústřední výbor KSČ, který byl klasifikován jako tajný.⁵⁰

Sociální politika za pražského jara 1968

Třetí etapa byla sice krátká, ale zato doslova nabitá událostmi, které se vymykaly dosavadním standardům socialistické diktatury. Pozvolné uvolňování rigidity diktatury začalo studentskými protesty na podzim 1967. V opozici proti Antonínu Novotnému se (řečeno s jistým zjednodušením) na konci roku 1967 ve vedení KSČ spojili čeští reformátoři, požadující demokratizaci politického života, se slovenskými nacionalisty, prosazujícími zrovnoprávnění Slovenska s českými zeměmi. Po volbě Alexandra Dubčeka prvním tajemníkem ÚV KSČ na zasedání ústředního výboru ve dnech 3.–5. ledna 1968 byli zvoleni i další noví lidé do čelných státních a stranických funkcí: Josef Smrkovský, Zdeněk Mlynář, František Kriegel a o něco později také generál Ludvík Svoboda do úřadu prezidenta jako výsledek dohody mezi českými reformisty a slovenskými nacionalisty. Tato momentální symbióza odlišných zájmů pak významně ovlivnila i další vývoj událostí pražského jara.

Klíčovým aktem, který se zásadním způsobem dotkl také realizace sociální politiky, byl ústavní zákon č. 143/1968 Sb., o československé federaci. Na jeho základě došlo k rozdělení kompetencí mezi federativní a republikové orgány, přičemž některé záležitosti byly svěřeny do společné působnosti federace a obou republik. Tímto způsobem byla upravena i dělba kompetencí v oblasti práce, mezd a sociální

47 Viz KUBÍK, Karel: Osvědčí se částečná invalidita v nových podmínkách? In: *Sociální zabezpečení*, roč. 16, č. 3 (1967), s. 8–12; TRNKA, Miroslav: Důchod překážkou rehabilitace? In: *Tamtéž*, č. 4, s. 1; TOMES, Igor: Ke koncepci starobního důchodu. In: *Tamtéž*, č. 7, s. 11–13; TÝŽ: Diferenciace nadále oprávněná? In: *Tamtéž*, č. 10, s. 13–15; JELÍNEK, Jiří: Problematická praxe: Příspěvek na ústavní zaopatření. In: *Tamtéž*, č. 9, s. 11–13.

48 Viz ŠTANČEL, Michal: Ještě jednou k říjnu. In: *Sociální zabezpečení*, roč. 17, č. 1 (1968), s. 13 n.

49 Viz TOMES, Igor: Socialistické principy, realizace a deformace. In: *Tamtéž*, s. 13–16.

50 *Archiv Státního ústavu sociálního zabezpečení* (Praha), signatura 077/67, Další vývoj a koncepce sociálního zabezpečení v ČSSR. Tento archiv zdědil Výzkumný ústav práce a sociálních věcí.

politiky.⁵¹ Článek 9 zákona přitom stanovil, že v taxativně uvedených kompetencích budou působit orgány ČSSR a v ostatních věcech orgány ČSR a SSR. Článek 22 stanovil, že v oblasti práce, mezd a sociální politiky bude do působnosti federace patřit stanovení jednotných zásad pracovněprávní, mzdové a sociální politiky stejně jako důchodového a nemocenského zabezpečení. Sociální péče zde uvedena nebyla, takže byla svěřena do působnosti republik.⁵² Již v dubnu 1968 vzniklo federální ministerstvo práce a sociálních věcí a brzy nato i národní ministerstva práce a sociálních věcí.

V odborných kruzích zaznívaly hlasy volající po nové formulaci základních principů, z nichž měla sociální politika vycházet, po odbornosti namísto politikaření, a také po respektu k lidským právům, jejichž neoddelitelnou součástí jsou i práva sociální. Do této diskuse se nejprve zapojili spíše teoretici, zejména z Právnické fakulty Univerzity Karlovy a Výzkumného ústavu sociálního zabezpečení (VÚSZ).⁵³ Již v lednu 1968 byl na pražské právnické fakultě zahájen kurz postgraduálních přednášek nazvaný „Úvahy o sociální politice“, do kterého se přihlásilo na čtyřicet předních odborníků z oblasti sociálního zabezpečení. Přednesené referáty byly rovněž uveřejněny v odborném tisku.⁵⁴ Zvláště pracovníci Výzkumného ústavu sociálního zabezpečení (avšak nejen oni) začali publikovat necenzurované výsledky svých výzkumů, kritické k jednotlivým segmentům existující sociální ochrany.⁵⁵ Po počátečních diskusích se začaly připravovat „akční plány“ dalšího vývoje československé sociální politiky. Často tehdy zazníval požadavek napravení křivd v sociálním zabezpečení, ke kterým docházelo v minulosti.⁵⁶

Z těchto plánů se toho ovšem do sovětské intervence nestačilo mnoho realizovat. Provedeny byly změny v nemocenském pojištění (zákon č. 87/1968 Sb., o změnách v nemocenském pojištění a v nemocenské péči), a především došlo k nové úpravě podmínek pro matky s dětmi zákonem o prodloužení mateřské dovolené, o dávkách v mateřství a o přídávkách na děti z nemocenského pojištění (zákon č. 88/1968 Sb.). Mateřská dovolená byla prodloužena, převzala se právní úprava vyrovnávacího příspěvku v těhotenství a mateřství ze zákona č. 67/1965 Sb. (částečně se přitom změnil způsob jeho výpočtu), upravily se podmínky nároku na peněžitou pomoc

51 Viz článek 8, odstavec 1, písmeno j) a k) zákona č. 143/1968 Sb., o československé federaci.

52 Do působnosti federace byla sociální péče navracena až zákonem č. 556/1990 Sb., o změnách zákona o československé federaci.

53 Výzkumný ústav sociálního zabezpečení vznikl v roce 1964 ze Studijního ústavu Státního ústavu sociálního zabezpečení. O rok později zahájil v Bratislavě činnost Československý výzkumný ústav práce. V roce 1974 se oba ústavy sloučily do Československého výzkumného ústavu práce a sociálních věcí, se sídlem v Bratislavě a samostatným pracovištěm v Praze. V roce 1984 byl přeměněn na Výzkumný ústav sociálního rozvoje a práce Bratislava, s pobočkou v Praze. Od roku 1991 nese název Výzkumný ústav práce a sociálních věcí.

54 Viz *Sociální zabezpečení*, roč. 17, č. 8–9 (1968).

55 Viz např. ŠMÝD, Bohumír: Sociální práce a odbornost. In: *Tamtéž*, č. 2, s. 3; TÝŽ: Přehodnocení penzijní politiky. In: *Tamtéž*, č. 4, s. 7 n.; KADĚROVÁ, V.: Nedostatky v péči o mladistvé. In: *Tamtéž*, s. 9 n.; PAVLOK, V.: Teorie sociálního zabezpečení a sociologie. In: *Tamtéž*, č. 6, s. 15 n.

56 Viz Akční program sociálního zabezpečení. In: *Tamtéž*, č. 5, s. 1–4.

v mateřství, na podporu při narození dítěte, na přídavky na děti a na příspěvek k přídávům na děti pro invalidní dítě, stanovily se okruhy oprávněných osob pro tyto dávky.

Konec nadějí na pozitivní změny znamenala srpnová okupace, což platilo do značné míry i v sociální oblasti. Na stránkách časopisu *Sociální zabezpečení*⁵⁷ se před koncem roku 1968 objevilo ještě několik nekonformních článků, jako například při padesátém výročí vzniku Československa připomínka Masarykovy koncepce sociální politiky v *Otázce sociální*⁵⁸ nebo pojednání o lidských, a zvláště sociálních právech.⁵⁹ Postupně se však publikující autoři vraceli k administrativním a technickým otázkám fungování systému a ke komunistické apologetice. Jakákoli snaha o reformu sociálního zabezpečení se zastavila.

Celkově lze říci, že z hlediska sociální politiky význam pražského jara spočíval především ve formování nových koncepcí a přístupů, které se sice nepodařilo realizovat, avšak staly se výrazným mementem dosvědčujícím, že se převzatý sovětský model pro Československo nehodí.

Mocenská centralizace a sociální populismus (1969–1970)

V prvních dnech po 21. srpnu 1968 se vzedmula vlna lidového odporu, který byl reakcí na samotnou okupaci a na zatčení představitelů státu sovětskými orgány. Nesouhlasné projevy okupanti označovali za politickou nestabilitu a „řádění kontrarevoluce“. Významné pro posuzování stavu a vývoje sociálního státu však je, že sociální ochrana nepřetržitě a bez výraznějších výkyvů fungovala – lidé chodili do práce, v provozu byly školy a zdravotnická zařízení, sociální dávky byly pravidelně vypláceny, instituce provozující sociální služby se staraly o své klienty.

Politicky bylo toto období charakterizováno násilným převzetím moci, nastolením okupačního režimu a pokusy o společenskou stabilizaci, k nimž lze řadit i populistickou parametrickou „minireformu“ existujícího sociálního státu. Proreformní vládu vystřídal kabinet dosazený novým prvním (od roku 1971 generálním) tajemníkem Ústředního výboru KSČ Gustávem Husákem, ve kterém všechna silová ministerstva byla svěřena Slováckům. Usnesení Ústředního výboru KSČ o výměně stranických legitimací v září 1969 odstartovalo personální čistky, v listopadu 1970 na ně pak navázalo usnesení předsednictva ÚV KSČ o kádrové a personální práci, které usměrňovalo propouštění ze zaměstnání.⁶⁰ Realizace tohoto usnesení vedla k dovršení procesu uzurpace moci „zdravým jádrem“ komunistické strany na všech stupních řízení, včetně úrovně podnikové a komunální.

57 Časopis vydával Výzkumný ústav sociálního zabezpečení společně s federálním ministerstvem práce a sociálních věcí.

58 VERGEINER, Valter: Sociální myšlenky 50 let. In: *Tamtéž*, č. 10, s. 1.

59 SVOBODA Emil: O lidských právech. In: *Tamtéž*, č. 12, s. 8 n; PAVLOK, V.: V Helsinkách o sociálních právech. In: *Tamtéž*, č. 11, s. 13 n.

60 MAŇÁK, Jiří: *Čistky v Komunistické straně Československa v letech 1969–1970*. Praha, Ústav pro soudobé dějiny AV ČR 1997.

Novým vládcům dělal starosti hospodářský vývoj. Po okupaci klesal výkon československé ekonomiky⁶¹ a základní ukazatele státního rozpočtu se vyvíjely nepříznivě. Zatímco příjmy rozpočtu se snižovaly, růst sociálních nákladů se nezastavil. Populistická politika způsobila, že sociální náklady v roce 1970 vzrostly na 42,1 miliardu korun,⁶² což představovalo 10,9 procent vytvořeného národního důchodu.

Během šedesátých let se dosti usnadnilo cestování československých občanů do zahraničí. Po obsazení země armádami Varšavské smlouvy značný počet obyvatel zůstal v cizině a postupně odcházeli za hranice další. Některé země, jako například Švýcarsko, jim automaticky poskytovaly právo na azyl. V důsledku emigrace bylo rozděleno mnoho rodin. Doma byli emigranti trestáni zabavením majetku, což často poškozovalo jejich rodinné příslušníky. V případě návratu do vlasti museli počítat také se sociální diskriminací. Československým občanům se doba zaměstnání (pracovní činnosti) v cizině započítávala do nároků v sociálním zabezpečení jen za předpokladu, že se zdržovali mimo vlast s povolením příslušného státního orgánu. Výjimky mohl povolit jen ústřední orgán nadřízený orgánu, který byl příslušný rozhodnout o zápočtu doby zaměstnání (pracovní činnosti) v cizině.⁶³

V centralizaci a utužování moci pokračovalo nové vedení i v roce 1970. Posloužil k tomu především zákon č. 101/1970 Sb., jenž stanovil zásady pro zákony národních rad o důchodové dani a příspěvku na sociální zabezpečení. Tím došlo k nahrazení zákonů č. 83/1966 Sb., č. 131/1968 Sb., č. 133/1969 Sb. a vládního nařízení č. 100/1966 Sb. Systém zavedený v letech 1966 až 1968 byl označován za „nepřehledný, nevyhovující a nepodporující žádoucí ekonomický a sociální rozvoj“.⁶⁴ Zmíněnou novou zákonnou úpravou byly zrušeny daňové výhody, zejména při daňovém zvýhodnění poskytování služeb, a zavedeno progresivní zdanění zisku. Uzákoněním příspěvku na sociální zabezpečení byl zahájen proces postupného přesouvání úkolů sociálního státu na zaměstnavatele.

V tomto období rovněž výrazně klesla produktivita práce. Souviselo to s uvolněním pracovní kázně, což bylo především důsledkem politických událostí. Kvůli utužení pracovní kázně byl novelizován zákoník práce (zákon č. 153/1969 Sb., kterým se mění a doplňuje zákoník práce). V důvodové zprávě si autoři stěžovali, že tento neuspokojivý stav nepříznivě ovlivňuje vývoj v národním hospodářství. Zákoník práce se měl stát účinnějším nástrojem k upevňování pracovní kázně a státní disciplíny na všech stupních řízení a k posilování autority vedoucích pracovníků. I to byla, vedle daňové úpravy, cesta k utužení centralizace. Změny podle novelizovaného zákoníku práce zahrnovaly: rozšíření pravomocí organizací při rozvazování

61 Viz Kolektiv autorů Ministerstva financí ČSSR: *Analytický přehled vývoje čs. ekonomiky a rozpočtového hospodářství v letech 1970–1989*. (Jedná se o interní dokument ministerstva financí, v osobním archivu autora.)

62 Viz HAVELKA, Jaroslav – VACHEL, Jan: *Sociální politika a vývoj životní úrovně v ČSSR*. Praha, Horizont 1971.

63 Viz zákon Federálního shromáždění č. 133/1969 Sb., jenž stanovil zásady pro zákony národních rad, zákon České národní rady č. 173/1969 Sb., o podnikových daních a příspěvku na sociální zabezpečení, a obdobný zákon Slovenské národní rady č. 178/1969 Sb.

64 Viz důvodová zpráva k zákonu č. 101/1970 Sb.

pracovního poměru výpovědí; zpřísnění podmínek placení přesčasového příplatku; zavedení přiměřené náhrady vzniklé škody na pracovníkovi, který proti ní nezaakročil; rozšíření povinnosti pracovníků vracet náklady vynaložené na zvýšení jejich kvalifikace; zvýšení regulace zaměstnávání mládeže po dokončení povinné školní docházky; rozšíření působnosti zákoníku práce i na pracovní vztahy členů výrobních družstev – z družstevníků se tak fakticky stali zaměstnanci družstva (úprava se však nevztahovala na zemědělská družstva, protože by se tím zároveň družstevníkům zvýšila jejich právní ochrana).

Centralizovala se i státní sociální správa. Například bylo zrušeno ministerstvo pro mládež a tělesnou výchovu (zákon České národní rady č. 34/1970 Sb., o zrušení ministerstva pro mládež) bez určení nástupnického resortu. Již dříve bylo zřízeno federální ministerstvo práce a sociálních věcí, které nahradilo dosavadní Státní mzdovou komisi a Státní úřad důchodového zabezpečení. Utužování centrální moci vláda vyvažovala populistickými sociálními opatřeními. Již začátkem roku 1969 byly uskutečněny některé sociální návrhy z roku 1968. Tak 1. ledna 1969 nabyl účinnosti zákon č. 161/1968 Sb., o zvláštním přídatku k dávkám, o změnách v důchodovém zabezpečení účastníků odboje a některých dalších změnách v sociálním zabezpečení. Stejným dnem nabyly účinnosti i další předpisy v důchodové oblasti, a to vyhláška č. 179/1968 Sb., o některých dalších změnách vyhlášky SÚSZ č. 102/1964 Sb., kterou se provádí zákon o sociálním zabezpečení, ve znění vyhlášky č. 91/1968 Sb., a vyhláška č. 181/1968 Sb., jíž se mění a doplňuje vyhláška SÚSZ č. 105/1964 Sb., o důchodovém pojištění jednotlivě hospodařících rolníků a jiných osob samostatně hospodařících a o poskytování zaopatřovacího příspěvku členům jejich rodin, ve znění vyhlášky č. 93/1968 Sb. Realizovala se i opatření na pomoc chudým,⁶⁵ která byla připravena ještě před okupací. Byl zaveden zvláštní přírůstek k důchodům určený na kompenzaci růstu cen, upravena nejnižší výměra důchodů, byl-li důchod jediným nebo hlavním zdrojem příjmu, a zvýšena nejvyšší výměra důchodů osob, které zůstaly nadále zaměstnány. Nově se také nesměl krátit vdovský důchod při souběhu s výdělkem. Jakkoli z odborné obce zaznívaly hlasy po zavedení práva na sociální minimum, vláda je nevyslyšela.⁶⁶

Největší změny se týkaly rodinné politiky. Nové vedení převzalo některé programy ve prospěch rodin z roku 1968. Orientovalo se přitom na propopulační opatření, která měla zvýšit počet narozených dětí a ovlivnit tak populační vývoj. Základním nástrojem pronatalitní politiky měl být nově zavedený mateřský příspěvek, navržený již v roce 1968 (zákon Federálního shromáždění č. 154/1969 Sb., o mateřském příspěvku).⁶⁷ Byly zavedeny i některé pozitivní parametrické změny v soustavě podpory rodin s malými dětmi.

65 Tehdy ovšem pojem „chudí“ ve vztahu k lidem žijícím v Československu cenzura nepřipouštěla, namísto něj se používalo slovo „potřební“.

66 J. H.: Na okraj práva na minimum. In: *Sociální politika*, roč. 1, č. 1 (1969), s. 5.

67 Viz WYNNYCZUK, Vladimír a kol.: *Mezinárodní srovnání populačních politik*. Praha, Československý výzkumný ústav práce a sociálních věcí, pracoviště v Praze 1974.

Počáteční etapu „normalizace“ uzavřel „nový“ čtrnáctý sjezd KSČ v roce 1971, který anuloval konání „ilegálního“ vysočanského sjezdu ze srpna 1968. Komunistická strana zde odmítla řešení ekonomických problémů zvyšováním cen, nájmu a potravin a místo toho požadovala upevnění měny, sociálních jistot a zlepšení zásobování obyvatel. Akcelerovala tak praxi subvencování (respektive „dotování“, jak se tehdy psalo) maloobchodních cen zboží a služeb.⁶⁸ Byl to přístup poplatný ideologické tezi, že společnost dosáhne komunismu růstem mezd a snižováním cen zboží a služeb, který ovšem vedl ke značnému zatížení státního rozpočtu. Tato praxe byla odstraněna až liberalizací cen k 1. lednu 1991.

Korporativizace sociální politiky a propopulační opatření (1971–1975)

V této etapě se nové vedení země pokoušelo obnovit ekonomický růst po útlumu z let 1969 a 1970 a získat si podporu společnosti. Charakteristickým jevem pro toto období vývoje sociálního státu byla delimitace sociálních činností na zaměstnavatele, tedy rozvoj komunistického pojetí sociální politiky vedoucí ke korporativizaci sociálního státu. Veřejné sociální úkoly se nyní přenášely na podniky⁶⁹ a částečně též na obce. Klád se přitom důraz na podnikový „rozvoj péče o pracující“, k němuž vydalo federální ministerstvo práce a sociálních věcí v roce 1973 metodické pokyny.

Ve snaze získat si podporu pro „normalizační“ režim Husák vytyčil jako hlavní cíl sociální politiky vyšší uspokojování potřeb a upevňování sociálních jistot pracujících. Mělo se tak dít udržováním stability cen, růstem životní úrovně těch, kteří nemohou pracovat, podporou populačního vývoje, zvyšováním podpory rodinám s dětmi a mladým manželstvím a dále zlepšením systému důchodového zabezpečení, zejména pak řešením problémů „starodůchodců“, s cílem motivovat k dobrovolnému prodlužování pracovní aktivity do vyššího věku.⁷⁰ V důsledku pronatalitních opatření a valorizace dávek tak v tomto období narůstaly sociální výdaje.

Pronatalitní politika byla završena v roce 1972, kdy mateřský příspěvek doplnilo zvýšení přídatku na děti (zákon č. 99/1972 Sb., o zvýšení přídatků na děti a výchovného). Jako opatření proti problémovým rodinám, které neposílaly své děti do školy a podobně, bylo uzákoněno pravidlo, že přídatky na děti (výchovné) byly určeny výlučně k péči o nezaopatřené děti, a pokud příjemce přídatků na děti neplnil své povinnosti, vyplácely se příslušnému národnímu výboru. V roce 1973 byla pak

68 Srov. KALENSKÁ, Marie a kol.: *Základy sociálního zabezpečení*. Praha, Státní pedagogické nakladatelství 1975.

69 Viz PÁNEK, Zdeněk – ŠÁLKOVÁ, Helena: *Podniková sociální politika*. Praha, Institut Československý komitét pro vědecké řízení 1974. (Skutečným autorem této práce byl z valné většiny Igor Tomeš, jehož publikační možnosti v době „normalizace“ byly ovšem omezené.)

70 V letech 1965–1970 vzrostl počet občanů poproduktivního věku (muži nad šedesát a ženy nad pětapadesát let) z 18,6 na 20 procent obyvatel ČSSR a vzrostl počet starobních důchodců (viz KLIMENTOVÁ, Jana: *Soustava ukazatelů důchodového zabezpečení starých občanů*. Bratislava, Československý výskumný ústav práce a sociálních věcí 1977).

zavedena pěstounská péče jako zvláštní forma státem řízené a kontrolované dlouhodobé náhradní výchovy dětí v rodině (zákon č. 50/1973 Sb., o pěstounské péči).

Výsledky Husákovy propagační politiky se projeví už zkráje sedmdesátých let. Míra sňatečnosti mezi lety 1960 a 1970 vzrostla ze 7,7 na 9,2 na tisíc obyvatel České republiky a míra porodnosti mezi lety 1966 a 1970 z 13,3 na 15,1 živě narozených. Ovšem úmrtnost se mezi lety 1960 a 1970 zvýšila z 9,7 na 12,6 na tisíc obyvatel České republiky a střední délka života při narození klesla ve stejném období z 67,6 na 66,2 roky.⁷¹ Populační boom však nezpůsobila jen Husáková pronatalitní reforma. Důležitá byla rovněž skutečnost, že tehdy vstupovaly do období fertility silné poválečné ročníky. Porodnost by se proto zřejmě bývala zvyšovala i bez podpůrných sociálních opatření.

Hlavní tendencí v sociální politice v tomto období však bylo přenesení sociálních nákladů na podniky, a tedy jejich započítání do výrobních nákladů. Právní rámec k tomu byl vytvořen v zákoníku práce kapitolou „Péče o pracující“. Předsednictvo ÚV KSČ dalo k tomuto přesunu sociální odpovědnosti pokyn směrnicí obsaženou v jeho usnesení ke kádrové a personální práci z 6. listopadu 1970.⁷² Všem kádrovým a personálním útvarům uložilo zajišťovat sociální péči o pracující v oblasti bezpečnosti a hygieny práce, sociálněprávní ochrany, závodního stravování, využití volného času, závodní rekreace, rozvoje kulturních a tělovýchovných potřeb a v oblasti péče o vybrané skupiny pracovníků (mladistvé, těhotné ženy, pracovníky na rizikových pracovištích, důchodce). Do značné míry živelně a iniciativně tak podniky začaly investovat do péče o své pracovníky, což ovšem na druhé straně destabilizovalo jejich ekonomické výkony. Bylo proto nutné tuto činnost regulovat. Vláda k tomu vydala v roce 1973 usnesení, kterým schválila zásady péče o pracující v podobě, jak je připravilo federální ministerstvo práce a sociálních věcí. Hlavní zásadou bylo, že péče o pracující musí odpovídat „přiměřeným, společensky uznávaným potřebám pracovníků“, chránit jejich zdraví, zvyšovat jejich kvalifikaci a působit na rozvoj organizace (podniku).⁷³ Tím se mělo zabránit spotřebitelskému pojetí péče o pracující, která měla navazovat na státní systém celospolečenské péče o obyvatelstvo. Nicméně organizace, respektive podniky měly budovat potřebná hygienická, kulturní, stravovací, ubytovací, rekreační a dětská zařízení, a dokonce i domovy důchodců – a to vše provozovat z vlastních prostředků.

Tato snaha regulovat obsah a rozsah péče zaměstnavatelů o jejich zaměstnance se však ústředním orgánům doslova vymkla z rukou a časem se rozrostla do nepřijatelných rozměrů. Například výrobní hospodářská jednotka (VHJ) Hutnictví železa měla pro 143 tisíc svých zaměstnanců v sedmnácti podnicích ve své režii čtyři nemocnice, přes pět stovek lékařů, šestatřicet rekreačních zařízení (z toho tři v zahraničí), více než čtrnáct tisíc bytových jednotek, domov důchodců a útulek pro osamělé ženy s dítětem, přičemž v závodním stravování se tu vařilo více než

71 Viz *Populační vývoj v ČR v mezinárodním porovnání v letech 1960–1997*. Praha, Český statistický ústav 1998, s. 10.

72 Viz PÁNEK, Z. – ŠÁLKOVÁ, H.: *Podniková sociální politika*, s. 30.

73 *Tamtéž*.

pětaosmdesát tisíc jídel denně. Ve Východoslovenských železárnách Košice měli i farmu se skleníky, vytápěnými teplem z chladíren, a vedle čerstvé zeleniny po celý rok produkovali i prasata pro své závodní stravování.⁷⁴

Toto období bylo završeno patnáctým sjezdem KSČ v roce 1976, který vyjádřil uspokojení nad dosavadním vývojem sociální politiky a vytyčil další stěžejní cíle pro novou pětiletku.

Podnikové sociální plánování podle sovětského vzoru (1976–1981)

V tomto období vrcholil výše zmíněný proces korporativizace sociálního státu a přejímání metod sociálního plánování podle sovětského vzoru. V roce 1974 v podniku Světлана v tehdejší Leningradské oblasti podnikový sociolog vypracoval pětiletý program rozvoje „pracovní síly“ (tedy pracujících) a péče o ni, který nazval „sociální plán podniku“. Šlo o období dokumentů nazývaných v Československu „péče o pracující“. Ústřední výbor Komunistické strany Sovětského svazu plán vyhlásil za příkladný postup a udělal z něj doporučenou praxi. Všechny podniky v Sovětském svazu tak začaly sociálně plánovat. Tato praxe podnikového sociálního plánování k nám pronikla v roce 1976. Ekonomika se v té době potýkala s problémy a národní důchod nerostl jako dříve.⁷⁵ Gustáv Husák na patnáctém sjezdu KSČ v roce 1976 nicméně konstatoval, že pátá pětiletka úspěšně skončila s přebytkem. Nehovořil už o tom, že číselné normy pětiletky se musely v jejím průběhu několikrát korigovat a „tlumit“, aby se plán mohl splnit. Stát ekonomicky ztrácel tempo růstu a nebyl schopen udržet tak vysoké sociální náklady, které se odvíjely od politické linie vytyčené na minulém komunistickém sjezdu. Dá se říci, že sociální náklady tehdy doslova stravovaly investice do technického rozvoje.

Podíl sociálních dávek na celkových příjmech v jednotlivých typech československých domácností narůstal s počtem závislých dětí a klesal s celkovou výší příjmu na člena domácnosti. Stát na sebe přebíral významnou část nákladů na úhradu životních potřeb praceneschopných obyvatel. Sociální politika tak podle Miroslava Hiršla umožňovala „sblížení míry práce a míry spotřeby, do jisté míry nezávisle na výši rodinné zátěže, vyjádřené jako počet vyživovaných na jednoho ekonomicky aktivního“, čímž byly „značně omezeny prvky sociální nerovnosti vyplývající z rozdílného rodinného postavení“.⁷⁶

Opatrně se rozvíjela sociální péče, zakotvená v roce 1975 zákonem o sociálním zabezpečení (zákon č. 121/1975 Sb.). Byla zde vymezena jako péče, již stát zajišťuje občanům, kteří „se ocitli v nepříznivých životních poměrech a nemohou je překonat bez pomoci společnosti, a občanům, jejichž životní potřeby nejsou jinak zajištěny,

74 Viz výzkumné zprávy Technicko-ekonomického výzkumného ústavu hutního průmyslu (TEVÚH), který spadal pod ministerstvo hutnictví a těžkého strojírenství. (V osobním archivu autora.)

75 Viz *Historická statistická ročenka ČSSR* (viz pozn. 6).

76 HIRŠL, M.: *Vztah pracovních a sociálních příjmů v různých typech domácností ČSSR (1960–1976)* (viz pozn. 24).

zejména dávkami nemocenského pojištění a důchodového zabezpečení nebo jinými dávkami a službami, poskytovanými podle zvláštních předpisů“. Odděleně od sociální péče byla upravena péče o staré občany a občany těžce postižené na zdraví.⁷⁷

Po dílčím ekonomickém oživení byl v roce 1978 podstatným způsobem rozšířen okruh prací, při nichž se starobní důchod poskytoval v nezměněné výši. Souviselo to s nedostatkem pracovních sil, které pocítoval zejména průmysl. Tento nedostatek byl způsoben jednak extenzivním rozvojem ekonomiky (rozvoj závisel právě na růstu počtu pracovníků), jednak používanou plánovací metodikou. Plán totiž podnikům stanovil průměrné mzdy, které nesměly být překročeny, a proto podniky musely přijímat málo kvalifikované pracovníky, aby bylo možné poněkud navýšit mzdy pracovníkům vysoce kvalifikovaným – to ovšem vedlo k sociální přezaměstnanosti a současně vyvolávalo ekonomickou potřebu dalších nízkopříjmových pracovníků. V roce 1979 se pak zvýšily důchody, přídavky na děti a výchovné k důchodu. Došlo i ke sjednocování úprav nemocenského pojištění některých kategorií osob. Celé toto období bylo završeno šestnáctým sjezdem KSČ v roce 1981.

Dílčí pokusy o reformu sociální politiky (1982–1989)

Počátkem osmdesátých let začalo být zřejmé, že centralismus a korporativizace vytvořily závažné problémy, které je nutné řešit. Sociální náklady vzrostly natolik, že výrazně tlumily investiční záměry, a docházelo ke zřejmé krizi komunistického systému plánovaného a centrálně řízeného hospodářství. Tento stav si vynutil důslednější centrální regulaci podnikového sociálního plánování. Hledání nových přístupů a řešení oživily Gorbačovovy snahy o reformu sovětského totalitního pojetí socialismu, které od roku 1986 pronikaly i do Československa. V roce 1988 byla pak také přijata komplexní reforma sociálního zabezpečení.

Chronickým projevem ekonomických těžkostí a snižujících se tempa růstu národního důchodu se staly nedostatky v zásobování obyvatelstva. Rozmáhal se „černý obchod“ a naturální směna.⁷⁸ I dělníci v podnicích se uchýlovali k různým formám občanské neposlušnosti „v mezích zákona“, jako bylo například podávání skupinové výpovědi na protest proti poměrům v podniku, neúčast na oficiálních manifestacích, odmítání nabízených funkcí. Mezi hlavní obtíže patřil pomalý vzestup produktivity práce a zaostávání růstu mezd oproti rychle stoupajícím životním nákladům. V roce 1989 národní důchod meziročně vzrostl o pouhých šest desetin procenta, mzdy ročně rostly jen o dvě procenta a náklady o tři i více procent.⁷⁹ Částečně byla tato disproporce tlumena rostoucím subvencováním cen. Hospodářské údaje se

77 V zákoně č. 100/1988 Sb. byla sociální péče o těžce postižené občany a staré občany opět sloučena, ač slučování těchto dvou kategorií občanů (zachováme-li toto pojetí kategorií) postrádá logiku.

78 Šířila se tehdy anekdota, že „socialismus je systém, kdy v obchodech nic není, ale všichni všechno mají“.

79 Viz BÁLEK, Alexej: Československá ekonomika v osmdesátých letech 20. století. In: *Acta Oeconomica Pragensia*, roč. 15, č. 7 (2007), s. 45–54.

tehdy začaly uvádět raději v absolutních číslech namísto procent jako dříve, aby se tak před běžnými lidmi zakryl pokles tempa růstu.

Zásadní impulzy přinesl sedmadvacátý sjezd sovětských komunistů v roce 1986, na němž Michail Gorbačov prosadil politiku „glasnosti“ a „perestrojky“. Cílem byla jednak větší otevřenost a demokratizace veřejného života, jednak urychlení ekonomického rozvoje. Sovětský generální tajemník tento záměr formuloval slovy: „Co rozumíme urychlením? Především zrychlení tempa hospodářského růstu. A nejen to. Jeho podstata je v nové kvalitě růstu: ve všestranné intenzifikaci výroby na základě vědeckotechnického pokroku, strukturální přestavby ekonomiky, efektivních forem řízení, organizace a stimulování práce.“⁸⁰

Tato změna kurzu se odrazila i na jednání sedmnáctého sjezdu KSČ v roce 1986. Zatímco minulý sjezd v roce 1981 se konal zcela v tradičním duchu, nyní už byla zjevnější snaha o porozumění aktuálním problémům. V souladu s požadavkem větší „otevřenosti“ Gustáv Husák přiznal, že ekonomické problémy mají nepříznivý vliv na celý vnitřní vývoj. Sváděl je na výrazně rostoucí náklady na opatřování surovin, materiálů a palivo-energetických zdrojů z domácí produkce i z dovozu, na nutnost urychlit splácení úvěrů ve volných měnách a na slabší úrodu v letech 1981 a 1982, způsobenou mimo jiné špatným počasím. Komunistické vedení pochopilo, že „projídat“ výnosy z národního hospodářství nebyl dobrý nápad. Předseda federální vlády Lubomír Štrougal požadoval zavádění nových technologických způsobů výroby na základě dlouhodobé a vědecky podložené strategie namísto dosavadních extenzivních praktik. Ač bylo nutné reformovat také systém sociální spotřeby, vedení státu k tomu nenašlo odvalu. Vláda se snažila získávat si obyvatelstvo i nadále velkorysou sociální politikou. Změnila však rétoriku, když prohlašovala, že základem růstu životní úrovně musí být pracovní příjmy⁸¹ namísto růstu sociálních nákladů a umělého udržování maloobchodních cen.

Sociální legislativa v první polovině osmdesátých let nedoznala hlubších změn. Pokračovalo se v dosavadní štedré praxi, zvyšovaly se krátkodobé dávky, několikrát se nepatrně zvýšily důchody, dále se posílila preference hornických zaměstnání. Sociální zabezpečení prakticky stagnovalo. V roce 1983 došlo jen ke sjednocení sazeb nemocenského pojištění (zákon č. 148/1983 Sb.) a drobné důchodové reformě (zákon č. 116/1983 Sb.). Teprve po zmíněných politických posunech z let 1985 a 1986 se začalo sociální zabezpečení reformovat. V roce 1987 byly provedeny parametrické změny v nemocenském zabezpečení, které se dotkly podpory při ošetřování člena rodiny (zrovnoprávnění obou rodičů) a peněžité pomoci v mateřství (délka podpůrní doby a stanovení dne nástupu na mateřskou dovolenou). Změnila se i doba poskytování dávky v případě převzetí dítěte do péče nahrazující péči mateřskou (zrovnoprávnění mužů). Reformy pokračovaly i v roce 1988 (zá-

80 Politická zpráva Ústředního výboru KSSS XXVII. sjezdu Komunistické strany Sovětského svazu přednesená generálním tajemníkem ÚV KSSS soudruhem Michaiilem Sergejevičem Gorbačovem dne 25. února 1986. In: *XXVII. sjezd Komunistické strany Sovětského svazu: 25. února – 6. března 1986. Dokumenty a materiály*. Praha, Svoboda 1986, s. 30.

81 *Viz 17. sjezd Komunistické strany Československa: Praha 24.–28. března 1986*. Praha, Svoboda 1986.

kon č. 103/1988 Sb.). Peněžitá pomoc byla přiznána i pracovníkovi, který pečoval o dítě, jestliže jeho nemocné manželce se neposkytovala peněžitá pomoc v mateřství. U přídatku na děti se měnily podmínky pracovního úvazku a odpracované doby potřebné pro vznik nároku.

Pokud šlo o důchodové zabezpečení, uznávalo se, že konkrétní podmínky nároku a konstrukce výpočtu důchodů stanovené před mnoha lety již nevyhovují, protože zvyšovaly nivelizaci a oslabovaly ekonomickou i sociální funkci důchodů. Vzhledem k tomu bylo rozhodnuto provést úpravy systému, a to ve třech etapách. V první etapě (od 1. října 1987) byly zvýšeny nízké důchody, které byly jediným zdrojem příjmu. Ve druhé etapě (od 1. října 1988) došlo k diferencovanému zvýšení všech vyplácených důchodů podle data jejich přiznání. V konstrukci výpočtu důchodů bylo záměrem posílit zásluhové hledisko při jejich vyměrování (zákon č. 100/1988 Sb.). V plánované třetí etapě, která se měla uskutečnit v roce 1990, se měla výše důchodů začít přizpůsobovat vývoji mezd.

Dosavadní přesouvání sociálních činností na podniky ovšem nedoznalo zásadnějších změn. O rozsahu podnikových sociálních nákladů lze usuzovat z následujících čísel. V oblasti péče o pracující se rozvíjelo především závodní stravování, kde se v roce 1984 stravovalo téměř čtyřiačtyřicet procent zaměstnanců a poukázky na stravování v restauracích dostávalo dalších zhruba deset procent zaměstnanců. Navíc tyto podíly rostly. V rozsáhlé síti podnikových a odborářských rekreačních zařízení se ročně vystřídalo tři a půl milionu účastníků, pět set dvacet tisíc dětí se zúčastnilo pionýrských táborů. K tomu ještě podniky spravovaly rozsáhlý bytový fond, financovaly jeho údržbu a stavěly nové byty. Ke konci osmdesátých let velké podniky provozovaly vedle již uvedených zařízení ještě i domy kultury a domovy důchodců pro své zaměstnance, kteří uvolnili pro podnik byt. Rozšiřovaly též síť předškolních zařízení (jeslí a mateřských školek) pro své zaměstnance a financovaly domovy pro osamělé matky. Rozsah a sociální zátěž podniků jsou patrné z následujícího konstatování Miroslavy Šolcové: „Péče o pracující v podnicích tvoří důležitou součást sociální politiky strany. Jen z fondu kulturních a sociálních potřeb bylo poskytnuto za 6. pětiletku na péči o pracující více než 25 mld. Kčs a za 4 roky 7. pětiletky téměř 29 mld. Kčs. (...) V tomto směru orientoval další rozvoj péče podniků o pracující i 17. sjezd KSČ.“⁸²

Sociální ochrana i v pozdní fázi socialistického Československa byla rozsáhlá, ale bez alternativ. Občan mohl jen přijímat, co stát byl ochoten poskytnout. Stát lidi „obšťastňoval“ podle svých představ. Nivelizace mezd a sociální ochrany ubírala lidem zájem o práci. Produktivita práce rostla velmi pomalu a lidé ztráceli stimulaci k vyššímu výkonu.

82 ŠOLCOVÁ, Miroslava: Některé teoretické podněty pro rozvoj sociální politiky ve světle závěrů XVII. sjezdu KSČ. Článek vyšel ve *Vědeckém bulletinu Ústavu marxismu-leninismu ÚV KSČ a Ústavu marxismu-leninismu ÚV KSS* v roce 1987. Autor měl k dispozici pouze kopii textu a další bibliografické údaje se nepodařilo dohledat.

Směrem k demokratické transformaci sociální politiky

Komunistická vláda v Československu deformovala demokratickou povinnou sociální solidaritu a nahradila ji marxistickým pojetím kolektivismu⁸³ podle sovětského modelu. Komunisté zrušili chudinskou péči a sociální služby jako přežitky kapitalismu s argumentem, že socialismus vyřeší všechny sociální otázky. Zestátnili zdravotnictví.⁸⁴ „Sjednotili“ sociální dávky tím, že zrušili zaopatření státních zaměstnanců i národní pojištění a nahradili je jednak nemocenským pojištěním, financovaným zaměstnavateli od prvního dne a spravovaným odbory, a jednak státním důchodovým zabezpečením, financovaným ze státního rozpočtu. Zrušili dávky v nezaměstnanosti, protože v podmínkách nucené práce⁸⁵ nebyly již potřebné. Výsledkem tohoto procesu bylo nahrazení demokratické povinné sociální solidarity sociálním kolektivismem. Všichni byli zaměstnanci státu nebo „kvazidružstev“ (zemědělských a výrobních) a dostávali od státu – svého zaměstnavatele – dávky v zákonem předepsaných případech a v nivelizované výši. Prostor pro soukromou iniciativu a dobrovolnou vzájemnost byl vyřetřován.

Sociální stát ve sledovaném období byl v nemalé míře i nástrojem propagandy k získání podpory lidí pro ideje socialismu. Struktura sociální ochrany byla deformována mnoha nesystémovými prvky, které byly zaváděny především z politických důvodů bez ohledu na ekonomické možnosti státu. Ve snaze o pacifikaci obyvatelstva docházelo k nehospodárnému nakládání s prostředky, či spíše k doslovnému plýtvání sociálními náklady. Ty přitom rostly rychleji než národní důchod, více než produktivita práce a v osmdesátých letech i rychleji než mzdy. Přitom zátěž těchto nákladů se stále více přesouvala na podniky. Paradoxně však zároveň rostl i počet chudých a sociálně potřebných, kteří propadali sítem sociální péče, již podniky a stát nabízely.⁸⁶ I tato bezvýhodnost sociální politiky jistě přispěla k víceméně samočinnému rozpadu komunistického režimu v roce 1989.

Konec takzvané normalizace byl tušený a někteří se na něj už v letech 1988 a 1989 připravovali.⁸⁷ Diskutovalo se nejen v kruzích disidentů, ale i na jiných fórech, jako byla třeba setkání v Domě techniků na Novotného lávce v Praze nebo semináře vedené odborníky z vysokých škol a vědeckovýzkumných pracovišť (například Prognostického ústavu). Jedno takové středisko, které se zabývalo otázkami důležitými pro

83 V přístupech „mladého“ Marxe (1842–1847) a „starého“ Marxe (1848–1875) k mnoha otázkám včetně sociální politiky jsou zřetelné rozdíly. Pro změny v jeho pojetí demokratické povinné sociální solidarity jsou nejdůležitější díla *Komunistický manifest* (1848) a *Kritika Gothajského programu* (1875).

84 Státní zdravotnictví v SSSR bylo výsledkem nedostatku zdravotního personálu za občanské války.

85 Povinnost pracovat byla zavedena již dekretem prezidenta republiky č. 104/1945 Sb.

86 Dokládají to výzkumy Miroslava Híršla publikované Československým výzkumným ústavem práce a sociálních věcí, resp. Výzkumným ústavem sociálního rozvoje a práce v 70. a 80. letech.

87 Srv. PITHART, Petr: *Devětaosmdesátý: Vzpomínky a přemýšlení. Krédo*. Praha, Academia 2009.

budoucnost sociálního státu, vzniklo díky Jiřímu Šanderovi v tehdejší Výzkumném ústavu sociálního rozvoje a práce. Pracovalo se zde na koncepci demokratického uspořádání rodinné politiky (skupina vedená Josefem Alanem, v níž působila Věra Habrlová, Bohuslav Jungmann a další) a sociálního zabezpečení (skupina vedená Igorem Tomešem, v níž působila Jiřina Šiklová, Ladislav Průša, Jaroslav Dostál, Zuzana Havrdová a další dnes známí odborníci).⁸⁸

Návrh postkomunistické transformace sociální politiky vycházel také z výzkumných počínů, na nichž v letech 1986 až 1989 pracovali zaměstnanci a spolupracovníci pražské pobočky Výzkumného ústavu sociálního rozvoje a práce, kteří se pak na transformačním scénáři z velké části sami podíleli. Byly to výzkumy a náměty, které pro otázky zaměstnanosti vypracoval zejména Milan Horálek, pro otázky rodinné politiky zejména Josef Alan a Věra Habrlová, pro otázky sociálního zabezpečení Jiří Biskup, Bohuslav Jungmann a Jana Klimentová. V šestnáctičlenné pracovní skupině externistů, kterou vytvořil Jiří Šandera, byli mimo jiné zapojeni Jiřina Šiklová, Ladislav Průša, Jaroslav Dostál, Zuzana Havrdová nebo Igor Tomeš. Přispěli i odborníci z ministerstva práce a sociálních věcí, hlavně Jiří Král, Petr Víšek, Vít Samek, Jan Přeb a Věra Burdová. Výsledné materiály byly k dispozici již ve druhé polovině roku 1989.

Od prosince 1989 práce na sociální strategii vedl ministr Petr Miller, který konzultoval některé otázky s Jiřím Večerníkem ze Sociologického ústavu a se svými náměstkami Milanem Horálkem a Igorem Tomešem, kteří dlouhodobě působili jako odborníci na sociální politiku. Vycházel přitom z myšlenky, že ekonomická reforma bude narážet na problémy, nebude-li doprovázena sociální reformou.⁸⁹ Vláda se pak ztotožnila s návrhem Petra Millera, že budou vypracovány dva scénáře reformy, jeden ekonomický a jeden sociální. Na federálním ministerstvu práce a sociálních věcí se začalo intenzivně pracovat na sociálním scénáři. Vycházelo se přitom z dochovaných materiálů, které vzešly ze zmíněných diskusí ve Výzkumném ústavu sociálního rozvoje a práce v druhé polovině osmdesátých let. Tyto materiály sloužily v roce 1990 jako podklad pro přípravu vládního scénáře sociální reformy.⁹⁰ Tento scénář byl tedy dílem širokého okruhu odborníků, kteří potřebné změny připravovali ještě v době komunistické totality, a zabýval se tím, jak reformovat socialistický sociální stát, aby vyhovoval demokratické občanské společnosti a tržní ekonomice.

Díky sociální politice Čalfovy vlády, která doprovázela razantní ekonomickou reformu, byla v polistopadovém Československu nejnižší nezaměstnanost a inflace v porovnání s ostatními evropskými postkomunistickými státy. Důsledky nezaměstnanosti tlumila malá privatizace a přechod statisíců lidí ze zaměstnání do živnos-

88 Viz např. publikace *Principy koncepce čs. důchodového pojištění*. Bratislava, Výzkumný ústav sociálního rozvoje a práce 1990 (ediční řada Trendy, č. 4).

89 S touto myšlenkou přijela začátkem roku 1990 delegace Světové banky, které nás seznámila s neúspěchy brazilské ekonomické reformy, způsobené sociálním napětím. Sociální experty vedl Ralph Harbinson a v delegaci byl i profesor Nicola Barr z London School of Economics and Political Science.

90 Podrobněji viz RYS, Vladimír: *Česká sociální reforma: Sociologická studie*. Praha, Karolinum 2003.

tenského podnikání. Důsledky inflace zmírňovalo zavedení státního vyrovnávacího příspěvku. Byla odstraněna diskriminace v sociálním zabezpečení a cílevědomě zahájena jeho reforma. Zmizely i všechny rozpory s ratifikovanými úmluvami Mezinárodní organizace práce. Československá federativní republika za to získala mezinárodní uznání.

Nástroj mocenské legitimizace i opatrovnictví

*Sociální politika a její uplatnění v důchodovém zabezpečení
v Československu a NDR (1970–1989)*

Tomáš Vilímek

Sociální politika v systému státního socialismu představuje komplikovaný fenomén, jehož systematická analýza může výrazně přispět k pochopení společenských souvislostí existence československého i východoněmeckého režimu v sedmdesátých a osmdesátých letech minulého století. Ukazuje se přitom, že při popisu základních aspektů vývoje sociální politiky ve sledovaném období nevystačíme ani s jejím výkladem jako pouhého „mocenského nástroje“ vládnoucího establishmentu, ani s jejím dobovým podáním jako „reálného socialistického humanismu“. Obojí bylo v sociální politice nejen trvale přítomno, ale podléhalo i četným modifikacím, ke kterým přispívala jednak zhoršující se hospodářská situace obou srovnávaných zemí, jednak měnící se mezinárodní situace. Zejména v důsledku krize západoevropského státu blahobytu¹ koncem sedmdesátých let se sociální ochrana obyvatelstva

1 Německý historik Hartmut Kaelble v knize o evropských sociálních dějinách upozornil na to, že na konci 70. let se západoevropské pojetí sociálního státu potýkalo hned se třemi krizemi současně – krizí finanční, výkonnostní a politickou – které se v konečném důsledku nepodařilo překonat do dnešních dnů. Podle jeho soudu je přitom překvapivé, že přes symptomy krize nedošlo k masivnímu odbourávání sociálního státu a průměrný podíl sociálních výdajů v západoevropských zemích v letech 1974–1998 pozvolna narůstal. (Srv. KAELBLE, Hartmut: *Sozialgeschichte Europas: 1945 bis zur Gegenwart*. Bonn, Bundeszentrale für politische Bildung 2007, s. 342 a 344–349; viz také recenzi na knihu v tomto časo-

v duchu sociálního státu i nadále jevila jako nezbytná oblast konkurenčního boje s kapitalistickým světem, v případě Německé demokratické republiky pak speciálně s jejím západoněmeckým sousedem.² Ostatně i generální tajemník československých komunistů Gustáv Husák poukázal na zasedání předsednictva Ústředního výboru KSČ v dubnu 1975, krátce před svým zvolením prezidentem republiky, na to, že „nikdy dříve nežili pracující lidé u nás s takovým stupněm hmotného zabezpečení a sociální jistoty, jaké jim dává naše socialistické zřízení“, čímž se podle jeho slov toto zřízení výrazně odlišovalo od kapitalismu, který nedokázal zajistit všem stejnou sociální jistotu ve stáří.³

Zatímco na Západě probíhala nutná a mnohdy i značně vzrušená diskuse o potřebě redefinovat základní východiska a budoucí směřování sociálního státu, byly kritické připomínky na jeho adresu v Československu i NDR spíše jen předmětem interních debat úzkého stranického vedení, které bylo na přelomu let 1979 a 1980, a zejména na konci let osmdesátých upozorňováno Státní plánovací komisí v obou zemích na disproporci mezi narůstajícími sociálními výdaji a chybějícími zdroji na potřebné investiční záměry. Pro oba režimy však představovala sociální politika jeden z klíčových zdrojů legitimacy, a zejména československé stranické vedení si od nových sociálněpolitických opatření na počátku sedmdesátých let slibovalo uklidnění celkově neutěšené společenské situace v důsledku potlačení takzvaného obrodného procesu a probudivší se občanské společnosti.

Bylo by tedy chybovat nezahrnout do hodnocení sociální politiky prokazatelný rozvoj zdravotní a sociální péče či podporu mladých rodin na jedné straně, stejně jako preferování určitých společenských skupin na úkor jiných, cílené využívání sociálních opatření pro vytváření „omezené systémové loajality“ a svévolné odnímání některých „socialistických výdobytků“ představitelům československé a východoněmecké opozice na straně druhé. S ohledem na události roku 1989 a následného transformačního období se zřetelně ukazuje, že sociálněpolitická opatření československého, respektive východoněmeckého „starého režimu“ nelze hodnotit od konce, tedy od momentu jejich zhroucení, nýbrž že je zapotřebí reflektovat širší historické souvislosti. Německý politolog Stefan Bollinger v této souvislosti upozornil na to, že východoněmecká sociální politika byla rozsáhlým pokusem o prosazení ideálů sociální jistoty a spravedlnosti s vysokou mírou společenské solidarity. Za klíčový

pise: HAMPLOVÁ, Martina: Vyvážené sociální dějiny poválečné Evropy. In: *Soudobé dějiny*, roč. 17, č. 1–2 (2010), s. 232–237.)

2 Viz SKYBA, Peter: „An sich müßten wir Pleite anmelden“: Konfliktlinien in den Entscheidungen der SED-Spitze zur Sozialpolitik in den siebziger Jahren. In: *Horch und Guck*, roč. 20, č. 3, sešit 73 (2011), s. 8–13, zde s. 8.

3 *Národní archiv*, Praha (NA), fond (f.) Předsednictvo ÚV KSČ 1971–1976 (1590 – původní označení fondu AÚV KSČ 02/1), svazek (sv.) 150, archivní jednotka (arch. j.) 155, bod 1, Návrh zprávy předsednictva ÚV KSČ k plnění závěrů XIV. sjezdu v oblasti sociální politiky, 15.4.1975.

úkol přitom označil analyzování prohlubující se disproporce mezi zamýšlenými sociálněpolitickými cíli a jejich konkrétním naplňováním.⁴

S ohledem na možný rozsah studie jsem se rozhodl soustředit – po přiblížení obecných rysů sociální politiky v Československu a NDR – na podrobnější porovnání realizace sociálněpolitických cílů v náročné oblasti důchodového zabezpečení, které lze spolu s historikem Steffenem Ottem označit za „vzorový příklad reálněsocialistické sociální politiky“.⁵ Podle sociálního historika Hans-Ulricha Wehlera, autora inspirující syntézy dějin německé společnosti v letech 1949 až 1990, představovalo právě nedostatečné důchodové zabezpečení nejslabší část sociálněpolitického programu Jednotné socialistické strany Německa (*Sozialistische Einheitspartei Deutschlands* – SED).⁶

Předkládaná studie se opírá jak o archivní materiály, tak o německou odbornou literaturu a práce českých autorů, kteří se problematice sociální politiky systematicky věnují.⁷ Zohledněny byly rovněž dobové statistické údaje, které byly konfrontovány s novými údaji, přepočtenými po roce 1989. Zatímco důchodovému zabezpečení v Německé demokratické republice v sedmdesátých a osmdesátých letech byla věnována již řada samostatných studií, zůstává tato tematika v české historiografii poněkud stranou a tehdejší situace důchodců byla doposud nastíněna spíše na pozadí širších souvislostí sociálních proměn Československa v období takzvané normalizace. Komparace stavu důchodového zabezpečení v obou těchto zemích zatím realizována nebyla.

Ambice sociální politiky a limity hospodářské politiky

Obecně lze upozornit na několik vývojových etap sociální politiky v Československu a Německé demokratické republice, které byly do jisté míry lemovány stranickými sjezdy v letech 1971, 1976, 1981 a 1986 jako jejich mezníky. Zejména v první polovině sedmdesátých let byla realizována mnohá sociálněpolitická opatření – aktivní populační politika, společenská pomoc rodinám s dětmi, bytová výstavba – jimiž se československé i východoněmecké stranické vedení snažilo jednak zvrátit negativní demografické prognózy, jednak řešit problém nedostatku pracovních sil. Důležitým motivem byla i otevřená krize legitimacy v důsledku „pancéřového srpna“ a oficiálně proklamované účasti východoněmecké armády na potlačení „bacilu pražského jara“. Od „normalizační“ sociální politiky si československé vedení proto slibovalo

4 BOLLINGER, Stefan: Sozialstaat DDR – nur Erinnerung oder auch Herausforderung? In: *Utopie kreativ*, č. 180 (říjen 2005), s. 876–884, zde s. 878.

5 OTTE, Steffen: Das Rentensystem der DDR: Musterbeispiel realsozialistischer Sozialpolitik. In: *Horch und Guck*, roč. 20, č. 3, sešit 73 (2011), s. 14–19.

6 WEHLER, Hans-Ulrich: *Deutsche Gesellschaftsgeschichte 1949–1990*. Bonn, Bundeszentrale für politische Bildung 2009, s. 345.

7 Na tomto místě bych rád poděkoval paní docentce Lence Kalinové za podnětné připomínky.

vypořádání s „mrtvolou pražského jara“. Dá se tak říci, sociálněpolitická opatření první poloviny sedmdesátých let měla v prvé řadě kompenzovat ztrátu svobody.⁸

V důsledku takzvaných východních smluv z let 1970 až 1973 získala opět na aktuálnosti trvale přítomná „dialektická jednota“ obou německých států, která působila jak na státněpolitické, tak na společenské úrovni, sociální politiku nevyjímaje. Pomyslnou Achillovou patou východoněmeckého socialismu tak byla především možnost srovnání se Spolkovou republikou Německo, které bylo usnadněno takřka neomezenou možností sledovat západoněmecká média, což citelně oslabovalo účinek východoněmecké propagandy. Pro období mezi 14. a 15. sjezdem KSČ, respektive 8. a 9. sjezdem SED v letech 1971 až 1976 byl charakteristický důraz na intenzivní rozvoj životní úrovně a spotřeby. V obou zemích se tak prosadila „konzumní varianta sociální politiky“,⁹ snažící se otupit kritický potenciál ve společnosti, který se v následujícím období projevoval zejména formou pracovní nekázně¹⁰ a nárůstem individuálních stížností a podání, které byly adresovány rozmanitým státním, stranickým a odborovým orgánům.

V druhé polovině sedmdesátých let se v Československu i NDR zřetelně projevovaly příznaky přepnutí sociálněpolitického programu, které byly umocněny dynamickým mezinárodním vývojem. Masové protesty v Polsku a vystrážlivění z „iluze zrychlení“ polské ekonomiky v roce 1976 oživily zejména ve Východním Německu nepříjemné reminiscence na rok 1953 a tamní vůdce Erich Honecker ještě zesílil důraz na rozvoj životní úrovně doslova za každou cenu. Rovněž druhý ropný šok z roku 1979 se nepříznivě promítl do vývoje národních hospodářství obou srovnávaných zemí. Narozdíl od československého vedení se však Honecker postavil proti návrhům Státní plánovací komise na zvýšení cen vybraných výrobků.

V první polovině osmdesátých let se výrazně zhoršila hospodářská situace obou států a na negativním vývoji příliš nezměnil ani československý „Soubor opatření ke zdokonalení soustavy plánovitého řízení národního hospodářství“ po roce 1980 z ledna téhož roku, ani východoněmecká „Ekonomická strategie osmdesátých let“, kterou Erich Honecker představil na desátém sjezdu SED v dubnu 1981.¹¹ Společným rysem těchto opatření byl důraz na zvýšení produktivity práce a snížení materiálové náročnosti výroby. Jejich praktický efekt byl však malý. Narozdíl od předcházejícího desetiletí projevovalo v osmdesátých letech zejména československé vedení větší skromnost v oblasti sociální politiky. Již nešlo o to neustále zvyšovat životní úroveň, nýbrž o to „udržet a zkvalitňovat dosaženou vysokou životní úroveň oby-

8 Viz KALINOVÁ, Lenka: *Konec nadějí a nová očekávání: K dějinám české společnosti 1969–1993*. Praha, Academia 2012, s. 89.

9 Viz SCHMIDT, Manfred G.: Grundzüge der Sozialpolitik in der DDR. In: KUHRT, Eberhard (ed.): *Die Endzeit der DDR-Wirtschaft: Analysen zur Wirtschafts-, Sozial- und Umweltpolitik*. Opladen, Leske & Budrich 1999, s. 273–322, zde s. 284.

10 K této problematice srv. OTÁHAL, Milan: *Opoziční proudy v české společnosti 1969–1989*. Praha, Ústav pro soudobé dějiny AV ČR, v. v. i., 2011, s. 61.

11 Viz ROESLER, Jörg: *Ostdeutsche Wirtschaft im Umbruch: 1970–2000*. Bonn, Bundeszentrale für politische Bildung 2003, s. 34 n.; PRŮCHA, Václav a kol.: *Hospodářské a sociální dějiny Československa 1918–1992, sv. 2: Období 1945–1992*. Brno, Doplněk 2009, s. 698 n.

vatelstva i jeho sociální jistoty“.¹² Právě v osmdesátých letech Východní Německo ztrácelo schopnost držet krok s materiálním standardem západních „států blahobytu“ – zejména Západního Německa – a výdaje na sociální politiku se staly jednou z rozhodujících příčin jeho omezené ekonomické výkonnosti.

V druhé polovině osmdesátých let projevovaly oba režimy určitou ochotu k realizaci nutných reformních kroků, které by alespoň částečně sladily další vývoj sociální politiky s hospodářskou situací. Přesto však nelze hovořit o skutečném respektování ekonomických hledisek. V Německé demokratické republice zavádění opravdových reforem blokoval zejména Erich Honecker se svými blízkými spolupracovníky Günterem Mittagem a Erichem Mielkem, kteří společně tvořili specifický mocenský triumvirát. Československé vedení šlo výrazně dále v tom, že si připouštělo závažnost situace, stejně jako východoněmecké vedení je však svazovala obava, že citelný pokles životní úrovně vyvolá velmi kritickou reakci společnosti, jejíž formy a rozsah lze stěží předvídat.

„Jakékoli šetření v sociální oblasti je zpronevěrou národních prostředků a přímou materiální a sociální ztrátou pro společnost,“ prohlásil v lednu 1987 ve Varšavě Gorbačovův blízký spolupracovník Alexandr Jakovlev na schůzce tajemníků pro mezinárodní a ideologické otázky ústředních výborů komunistických stran sovětského bloku.¹³ Přitom si on i mnozí jeho straničtí kolegové uvědomovali, že politika sociálního konzumu, jejíž význam byl nově akcentován již na čtyřiařicátém sjezdu Komunistické strany Sovětského svazu na přelomu března a dubna 1971, se dostala do výrazného rozporu s ekonomickou efektivitou. O více než rok později, v březnu 1988 na podobné schůzce v Ulánbátaru informoval Jakovlev přítomné o tom, že v rámci přestavby se hledají v Sovětském svazu „optimální způsoby takového skloubení hospodářské reformy a sociální ochrany pracujících, které by umožnily skoncovat s nivelizací a dosáhnout kardinálního postupu v ekonomice a současně by nepřipustily vznik sociální nespravedlnosti“.¹⁴

Československé i východoněmecké stranické vedení si bezesporu uvědomovalo úskalí „konzumní ideologie“,¹⁵ nedokázalo však jednak sladit rozmanité cíle sociální politiky – stabilitu cen, podporu mladých rodin s dětmi, bytovou politiku, zdravotní a důchodové zabezpečení, politiku plné zaměstnanosti a „emancipace žen“ – jednak se zbavit specifické „dvojití kompenzační zátěže“, spočívající v potřebě nahra-

12 Zákon č. 122/1981 Sb. Citováno dle PRŮCHA, V. a kol.: *Hospodářské a sociální dějiny Československa 1918–1992*, sv. 2, s. 689.

13 NA, f. Předsednictvo ÚV KSČ 1986–1989 (N 69 – původní označení AÚV KSČ 02/1), P 26/87, bod 7, Vystoupení A. N. Jakovleva na společném zasedání porady tajemníků ÚV bratrských stran ve Varšavě, 22.1.1987.

14 *Tamtéž*, P 64/88, bod 9, Průběh a výsledky porady tajemníků ústředních výborů bratrských stran socialistických zemí pro ideologické otázky konané 17. března 1988 v Ulánbátaru: Vystoupení člena politického byra a tajemníka ÚV KSSS s. Alexandra Nikolajeviče Jakovleva.

15 Viz SCHABOWSKI, Günter: *Das Politbüro: Ende eines Mythos. Eine Befragung*. Reinbek bei Hamburg, Rowohlt 1990, s. 15

dit chybějící demokratickou legitimitu a zaretušovat neefektivnost hospodářství.¹⁶ V případě NDR, pro kterou byla neustálým referenčním rámcem sociálněpolitická opatření západoněmeckých sousedů, k tomu navíc přistupovala i zátěž chybějící národní identity.¹⁷

Řada německých autorů upozornila na ambivalentní působení socialistické sociální politiky, která na jedné straně po celá sedmdesátá a osmdesátá léta přispívala ke stabilizaci obou režimů formou „strategie materiální pacifikace“,¹⁸ na straně druhé však vedla k prohloubení „sociální koroze“¹⁹ a ke vzniku „zaopatřovatelské mentality“,²⁰ v jejímž důsledku vznikly mezi lidmi nové potřeby, které ani jeden z režimů kvůli „kvazikonzumnímu charakteru společnosti“²¹ nebyl a ani nemohl být schopen plně uspokojit. Od počátku sedmdesátých let tak existovalo značné nebezpečí, že orientace na zlepšení životní úrovně, od které si československé i východoněmecké vedení slibovalo politickou stabilitu a následný růst celého národního hospodářství, nabude převahy nad vším ostatním. Ostatně v podkladovém materiálu k rozvoji sociální a hospodářské politiky v Československu z počátku července 1989 se konstatovalo, že životní úroveň sice výrazně stoupla, pozitivní výsledky tohoto procesu jsou však dlouhodobě oslabovány nízkou efektivitou národního hospodářství a postupným zaostáváním za světovým vývojem. Podle místopředsedy federální vlády Ivana Knotka se zejména v důsledku „stínové ekonomiky“ snížil význam životní úrovně jako jednoho z rozhodujících stimulačních faktorů sjednocujících zájmy jednotlivců, kolektivů a sociálních skupin, přičemž

16 Viz HOCKERTS, Hans Günter (ed.): *Drei Wege deutscher Sozialstaatlichkeit: NS-Diktatur, Bundesrepublik und DDR im Vergleich*. München, R. Oldenbourg 1998, s. 22.

17 Ve svých pamětech k tomu Erich Honecker uvedl: „Měřítkem pro NDR byla vždy Spolková republika, ať jsme to chtěli nebo ne. Byl to nerovný dostih.“ (HONECKER, Erich: *Poslední zповěď svědka nedávné historie*. Praha, ETC 1994, s. 93.)

18 BOYER, Christoph: Sozialgeschichte der Arbeiterschaft und staatssozialistische Entwicklungspfade: Konzeptionelle Überlegungen und eine Erklärungsskizze. In: HÜBNER, Peter – KLEßMANN, Christoph – TENFELDE, Klaus (ed.): *Arbeiter im Staatssozialismus: Ideologischer Anspruch und soziale Wirklichkeit*. Köln/R. – Weimar – Wien, Böhlau 2005, s. 71–86, zde s. 79.

19 Tento termín použil Michail Gorbačov v souvislosti s projevy pracovní a mzdové nedisciplinovanosti, rozkrádáním a úplatkářstvím (srv. KALINOVÁ, Lenka – SOVA, Václav: *Lidský potenciál v podmínkách přestavby*. Praha, Svoboda 1989, s. 230).

20 MARQUARDT, Bernhard (ed.): *Materialien der Enquete-Kommission „Überwindung der Folgen der SED-Diktatur im Prozeß der deutschen Einheit“*, sv. III/1: *Wirtschafts-, Sozial- und Umweltpolitik*. Baden-Baden, Nomos 1999, s. 283.

21 Tento termín se vyskytuje v dokumentu Charty 77 z května 1979 s přílohou „Teze o spotřebě“. Podle autorů přílohy – Vladimíra Kadlece a Jaroslava Suka – bylo možné hovořit o „rozporu mezi orientací poměrně velké části obyvatel na intenzivní spotřebu a mezi nedostatečným ekonomickým zabezpečením této spotřeby“. (CÍSAŘOVSKÁ, Blanka – PREČAN, Vilém (ed.): *Charta 77: Dokumenty 1977–1989*, sv. 1: *1977–1986*. Praha, Ústav pro soudobé dějiny AV ČR 2007, dokument č. 106, s. 251.)

„sociální jistoty jsou vnímány jako samozřejmost a do popředí vstupují nedostatky, které jsou interpretovány jako neschopnost socialismu“.²²

Podle německého historika Petera Skyby tak stála politická stabilizace v protikladu ke stabilitě ekonomické.²³ „Ekonomická racionalita se musela sklonit před politickou realitou,“ soudí rovněž autoři závěrečného shrnutí jedné z nejobsáhlejších prací o východoněmecké sociální politice²⁴ a potvrzují tak dřívější závěr historika Petera Hübnera, podle nějž „bylo pro SED z politických důvodů nemožné propojit sociální politiku s reálným hospodářským růstem“.²⁵ Místo vzájemného pozitivního ovlivnění zlepšující se životní úrovně a produktivity práce došlo podle Christopa Boyera k fatální „reciproční blokádě“.²⁶ Nic na tom nezměnily ani reformní snahy z konce osmdesátých let, které v případě Československa šly přece jen o něco dále než ve Východním Německu.

Státní plánovací komise, příslušná ministerstva obou zemí a v neposlední řadě i státněbezpečnostní složky zejména v druhé polovině osmdesátých let opakovaně upozorňovaly na kritický stav národního hospodářství. Rovněž předseda federální vlády Ladislav Adamec v projevu k návrhu zprávy o plnění plánu sociálního a hospodářského rozvoje v roce 1988 připustil, že si stranické vedení dělá vážné starosti o zabezpečení životní úrovně. Kritizoval „fetišizaci plánu“, který byl pro mnohé pouhým prostředkem k získání premií, aniž by se přitom ohlíželi na společenskou užítelnost vyráběné produkce. „Jednota hospodářské a sociální politiky, možnost spotřebovávat jen tolik, kolik vytváříme, platí jak pro mzdy, tak pro maloobchodní ceny,“ uvedl Adamec, který řešení situace viděl ve zvýšení výroby při současném zajištění vyšší technické úrovně a nižších výrobních nákladů.²⁷ Ani on však nebyl schopen prosadit taková rozhodnutí, která by mohla vytvořit podmínky pro překonání „bludného kruhu“ centrálně plánované ekonomiky,²⁸ jenž spočíval v nízké produktivitě a efektivnosti a v neustále se prohlubujícím zaostávání technického

22 NA, f. N 69, P 124/89, bod 8, Podkladové materiály částí sociální a hospodářské politiky pro XVIII. sjezd KSČ, 7.7.1989.

23 SKYBA, P.: „An sich müßten wir Pleite anmelden“, s. 11 (viz pozn. 2).

24 BOYER, Christoph – HENKE, Klaus-Dietmar – SKYBA, Peter: Gesamtbetrachtung: Die Sozial- und Konsumpolitik der Honeckerzeit. Eine Gesamtsicht. In: TÍŽ (ed.): *Geschichte der Sozialpolitik in Deutschland seit 1945*, sv. 10: *Deutsche Demokratische Republik 1971–1989. Bewegung in der Sozialpolitik, Erstarrung und Niedergang*. Baden-Baden, Nomos 2008, s. 767–794, zde s. 779.

25 HÜBNER, Peter: Arbeiterklasse als Inszenierung? Arbeiter und Gesellschaftspolitik in der SBZ/DDR. In: BESSEL, Richard – JESSEN, Ralph (ed.): *Die Grenzen der Diktatur: Staat und Gesellschaft in der DDR*. Göttingen, Vandenhoeck & Ruprecht 1996, s. 199–223, zde s. 215.

26 BOYER, Christoph: Politische Rahmenbedingungen 1981–1989. In: BOYER, Ch. – HENKE, K.-D. – SKYBA, P. (ed.): *Geschichte der Sozialpolitik in Deutschland seit 1945*, sv. 10, s. 35–66, zde s. 35.

27 NA, f. N 69, P 95/88, bod 1, Návrh zprávy o plnění plánu Sociálního a hospodářského rozvoje v roce 1988, o plánu na rok 1989 a o průběhu přestavby hospodářského mechanismu, Příloha III, Projev Ladislava Adamce, 28.11.1988.

28 KADLEC, Vladimír: Rostoucí inflační tlaky ve stagnující ekonomice. In: *Ze zásuvky i z bloku*, č. 6 (listopad 1985), s. 37–43, zde s. 38 (samizdat).

rozvoje za světovým vývojem. Namísto toho vyzvedl nutnost posílit sociální orientaci výroby a přednostní význam zabezpečení potřeb obyvatelstva. „Start do přestavby nelze uskutečňovat oslabením, ale naopak posílením sociálních jistot,“ zdůraznil Adamec.²⁹ Podobně se vyslovil na zasedání politbyra Ústředního výboru SED v květnu 1989 jeho tajemník Egon Krenz: „Pro mne není vůbec otázkou, zda pokračovat v jednotě hospodářské a sociální politiky. Musíme v ní pokračovat, neboť ona je vlastně socialismem v NDR.“³⁰

Při četných vzájemných setkáních mezi představiteli Komunistické strany Československa a Jednotné socialistické strany Německa se pravidelně objevovala na jednacím stole problematika sociálněpolitických opatření. Východoněmecká strana kladla důraz na bytovou politiku a navrhla užší spolupráci při výměně spotřebního zboží, od které si slibovala zlepšení situace při zásobování vnitřního trhu. Pohybovali se vzájemný obrat výměny zboží v letech 1971 až 1975 kolem sedmi miliard rublů, počítalo se pro období 1986 až 1990 se sumou minimálně patnácti miliard.³¹

Při své listopadové návštěvě v Praze v roce 1981 informoval Erich Honecker svůj československý protějšek o výsledcích desátého sjezdu SED a nastínil plány na robotizaci výroby v NDR, v jejímž důsledku se mělo do roku 1985 snížit zadlužení země na Západě o polovinu. Rok 1981 byl podle východoněmeckého stranického vůdce mimořádný, neboť vzájemná výměna zboží mezi Československem a NDR poprvé překročila částku dvou miliard rublů za rok.³² Při setkání Ericha Honeckera s Gustávem Husákem ve Východním Berlíně v říjnu 1982 hostitel připustil, že Spolková republika má produktivitu práce až o třicet procent vyšší než NDR. Hospodářské problémy, s nimiž se Východní Německo potýkalo, nešlo podle něj řešit omezeními v sociální politice. Při prosazování úspor by bylo chybou vystavit se nebezpečí, že se „ušetříme k smrti“, což by nastalo v případě, kdyby se důsledky současných ekonomických těžkostí svalovaly na pracující.³³ Podobně mluvil východoněmecký vůdce v dubnu 1985 při setkání s tajemníkem Ústředního výboru KSC Františkem Pitrou, který přijel do Východního Berlína seznámit se s přípravami na blížící se jedenáctý sjezd SED. Honecker jej informoval o rozhodnutí vyřešit bytovou otázku

29 Viz pozn. 27.

30 HOFFMANN, Dierk: Sicherung bei Alter, Invalidität und für Hinterbliebene: Sonderversorgungssysteme. In: BOYER, Ch. – HENKE, K.-D. – SKYBA, P. (ed.): *Geschichte der Sozialpolitik in Deutschland seit 1945*, sv. 10, s. 327–361, zde s. 355.

31 Více k problematice vzájemných vztahů srv. VILÍMEK, Tomáš: KSC a SED: Vzájemné vztahy a kontakty v letech 1969 až 1989. In: KOCIAN, Jiří – PAŽOUT, Jaroslav – RÁKOSNÍK, Jakub (ed.): *Bolševismus, komunismus a radikální socialismus v Československu*, sv. 8. Praha, Ústav pro soudobé dějiny AV ČR, v. v. i. – Dokořán 2011, s. 208–248.

32 NA, f. Předsednictvo ÚV KSC 1981–1986 (N 68 – původní označení AUV KSC 02/1), P 26/81, bod 1, Zpráva o přátelském pracovním setkání generálního tajemníka ÚV KSC a prezidenta ČSSR s. G. Husáka s generálním tajemníkem ÚV SED a předsedou státní rady NDR s. E. Honeckerem v ČSSR, 3.12.1981.

33 *Tamtéž*, f. Gustáv Husák, složka NDR, sv. 8, Zpráva o přátelském pracovním setkání generálního tajemníka ÚV KSC a prezidenta ČSSR G. Husáka s generálním tajemníkem ÚV SED a předsedou státní rady NDR E. Honeckerem, 4.11.1982. (Jedná se o dosud neinventarizovaný a neuspořádaný fond.)

v NDR do roku 1990: „Přispěje to k tomu, že si lidé budou ve srovnání s nezaměstnaností a bytovou mizérií na Západě říkat, že je jistější a perspektivnější žít v socialismu.“ Odmítl přitom spekulace o omezování subvenční politiky, „protože politické přednosti stálých cen jsou daleko důležitější než dočasné výhody, kterých by se dosáhlo zvýšením maloobchodních cen“.³⁴ O politické citlivosti jakýchkoli omezení v sociální oblasti bylo přesvědčeno jak východoněmecké, tak československé vedení. Zdá se však, že československá strana si na konci osmdesátých let přece jen více uvědomovala nutnost změn, aniž by však byla schopna docenit jejich případný dopad na praktikovaný „negativní konsenzus“.³⁵

„Ne sociální politika v užším smyslu, nýbrž ztroskotání jednoty hospodářské a sociální politiky v širším smyslu hrozilo způsobit, že NDR se promění v ruiny,“ soudí německý historik hospodářských dějin Werner Abelshauser.³⁶ V konečném důsledku tak byla socialistická sociální politika spíše specifickou „autoritativní a paternalistickou sociální péčí“ a podle známého odborníka na sociální dějiny Hans-Ulricha Wehlera ji lze označit za ztroskotavšího dárce legitimizace (*Legitimationsspende*).³⁷ Zásadní slabinou tohoto pojetí sociální politiky jako „politiky životního standardu“³⁸ bylo nejen její třídní zakotvení a propojení s politickými cíli, ale především její chápání jako jisté „superpolitiky“,³⁹ která se snažila řídit téměř všechny materiální potřeby obyvatelstva, aniž by dávala prostor pro veřejnou debatu o jiných alternativách.

Řada sociálních opatření měla navíc jiné účinky, než si od nich mocenské centrum původně slibovalo. V této souvislosti lze hovořit o určité vlastní dynamice socialistické sociální politiky, v jejímž důsledku vznikaly nové sociální nerovnosti,

34 *Tamtéž*, f. N 68, P 132/85, bod k informaci 4, Zpráva o zkušenostech z pracovní návštěvy s. Františka Pitry v NDR, 7.5.1985. Ostatně již v listopadu 1979 odmítl Honecker návrh Státní plánovací komise zvýšit ceny některých druhů základních potravin a dětského oblečení s tím, „že jestliže se tato opatření udělají, pak může odstoupit celé vedení“. Nutno dodat, že podle Státní plánovací komise se v důsledku omezení subvencí kalkulovalo s propadem reálných příjmů na hlavu až o deset procent. (SKYBA, Peter – BOYER, Christoph: *Gesellschaftliche Strukturen und sozialpolitische Denk- und Handlungsfelder 1971–1981*. In: BOYER, Ch. – HENKE, K.-D. – SKYBA, P. (ed.): *Geschichte der Sozialpolitik in Deutschland seit 1945*, sv. 10, s. 67–143, zde s. 113 (viz pozn. 24).

35 Tento termín použil Milan Šimečka v textu z listopadu 1988. Podle autora lidé doma sice bez obalu řekli, co jim na tehdejší situaci nejvíc vadilo, zdráhali se však své kritické připomínky formulovat veřejně. Stranické vedení vědělo o narůstající nespokojenosti, obávalo se však přikročit k radikálnějším změnám. „Všichni již dnes vědí, že prodlužování daného stavu jen prohlubuje krizi, ale mnozí, ne-li většina, si nejsou zatím jisti, co by jim radikální změna vynesla,“ konstatoval tehdy autor. (ŠIMEČKA, Milan: *Konec nehybnosti*. Praha, Nakladatelství Lidové noviny 1990, s. 157.)

36 ABELSHAUSER, Werner: *Deutsche Wirtschaftsgeschichte seit 1945*. Bonn, Bundeszentrale für politische Bildung 2004, s. 398.

37 WEHLER, H.-U.: *Deutsche Gesellschaftsgeschichte 1949–1990*, s. 342 (viz pozn. 6).

38 SKYBA, P.: „An sich müssten wir Pleite anmelden“, s. 8 (viz pozn. 2).

39 HOFFMANN, Dierk – SCHWARTZ, Michael: *Sozialstaatlichkeit in der DDR: Sozialpolitische Entwicklungen im Spannungsfeld von Diktatur und Gesellschaft 1945/49*. München, R. Oldenbourg 2005, s. 2.

kteřé byly nejen v rozporu s původními ideály sociální rovnosti, ale především oslabovaly základní ideologickou premisu sociálněpolitických opatření, totiž že dávky mají být diferencovány především podle důležitosti adresáta pro produkci a reprodukci obyvatel a dále podle politického významu cílové skupiny.⁴⁰

Lenka Kalinová a Václav Sova v práci z roku 1989 upozornili na skutečnost, že na dotovaných cenách nejvíce vydělávaly vysokopříjmové domácnosti, které měly dostatek prostředků na to, aby se dostaly k nedostatkovému zboží a službám. Už v roce 1980 se například ukázalo, že levnější komunální bydlení využívali především zaměstnanci, zatímco dělníci a mladé rodiny byli naopak nuceni bydlet v dražších formách družstevního bydlení.⁴¹ Podle autorů tak vznikla zcela nelogická situace spočívající v tom, „že společnost prostřednictvím společenských spotřebních fondů subvencuje převážně lépe příjmově situované skupiny obyvatel“.⁴² Československý i východoněmecký režim až do roku 1989 neúspěšně řešily – zejména skrytou inflací – neustálý problém růstu kupní síly obyvatelstva a s tím spojené destabilizace vnitřního trhu. V obou zemích tak mzdová politika, ve které se navíc shodně manifestoval vzestup společenských příjmů (například na sto korun mzdy připadlo v roce 1976 jednatřicet korun společenské spotřeby⁴³ a v roce 1980 již šestatřicet korun),⁴⁴ zdaleka neplnila svou funkci a výzvy k „hmotné zainteresovanosti“⁴⁵ se zcela mýjely účinkem.⁴⁶ Podle opakovaných výzkumů spokojenosti s pracovními příjmy od roku 1973 do roku 1989 stoupl počet nespokojených v Československu z dvaatřiceti na osmapadesát procent, přičemž míra kritičnosti byla vyšší zejména ve větších městech a mezi dělníky.⁴⁷

40 Viz SCHMIDT, M. G.: Grundzüge der Sozialpolitik in der DDR, s. 294 (viz pozn. 9).

41 Zatímco náklady na komunální byty zůstaly v letech 1978–1985 na stejné úrovni, u družstevních bytů vzrostly o téměř 24 procenta (srv. KALINOVÁ, L. – SOVA, V.: *Lidský potenciál v podmínkách přestavby*, s. 189 – viz pozn. 19).

42 *Tamtéž*, s. 190.

43 Jednalo se o část nevýrobní spotřeby, kterou byly uspokojovány některé základní potřeby obyvatel v oblasti zdravotní péče, školství nebo péče o rodinu s dětmi. Šlo vlastně o sociální dávky – např. přídatky na děti, mateřské příspěvky aj. – které zaměstnanci dostávali ke mzdě nezávisle na kvalitě či množství odvedené práce.

44 Viz KALINOVÁ, Lenka: *K sociálním dějinám Československa v letech 1969–1989*. Praha, Vysoká škola ekonomická 1999, s. 47.

45 Obecně lze tento termín vysvětlit jako soustavu hmotných a morálních podnětů, metod a prostředků ke zvýšení zapojení lidí do plnění pracovních úkolů.

46 Christoph Boyer s Peterem Skybou upozornili na to, že v roce 1981 byl průměrný plat v NDR tvořen z 55 procent pracovními příjmy, zbytek pak připadal na společenskou spotřebu (SKYBA, P. – BOYER, Ch.: *Gesellschaftliche Strukturen und sozialpolitische Denk- und Handlungsfelder 1981–1989*, s. 132 – viz pozn. 34).

47 *Ústav pro soudobé dějiny AV ČR*, v. v. i., (*ÚSD AV ČR*), Centrum orální historie (COH), sbírka Ústav pro výzkum veřejného mínění, výzkum 89/3, květen 1989, *Názory občanů na vybrané problémy životní úrovně v ČSSR*, s. 55. Výzkumné zprávy a kompletní data k výzkumům veřejného mínění, jež realizoval ÚVVM, jsou přístupná na základě registrace na webové stránce Českého sociálněvědního datového archivu Sociologického ústavu AV ČR, v. v. i. (viz archiv.soc.cas.cz).

Hlavní problém však nespočíval v samotných mzdách, které kontinuálně v obou zemích v letech 1970 až 1989 rostly, ale v tom, že se stále častěji opakovala situace, kterou kritizoval premiér Ladislav Adamec v již zmíněném projevu: „Nikdo nechce mít reálně nízké ceny a marně shánět dané zboží. Na druhé straně nelze připustit omezení žádoucí spotřeby a znehodnocení zasloužených příjmů obyvatel.“⁴⁸ S ohledem na údaje o tehdejšímu stavu národního hospodářství, které máme dnes k dispozici, lze však v řadě případů úspěšně pochybovat o opravdové zaslouženosti těchto příjmů. Německý historik Ilko-Sascha Kowalczuk výstižně upozornil, že mnozí již dnes zapoměli na druhou stranu všeobjímající socialistické sociální politiky, která sice zaručovala jistotu práce, devalvovala však její smysl, když garantovala slušné příjmy, za které si přitom člověk mohl koupit stále méně.⁴⁹

Jako zajímavý příklad vlastní dynamiky socialistické sociální politiky s nežádoucími účinky je možné uvést snahu československého vedení odčerpat část kupní síly obyvatelstva zavedením důchodového pojištění občanů v lednu 1968, které v mnohém připomínalo ještě v roce 1964 ostře kritizované penzijní nadlepšení jako jistý „pozůstatek stavovských rozdílů“.⁵⁰ Ve zprávě zdůvodňující opětovné zrušení důchodového pojištění z prostředků organizací k 1. lednu 1973 se dočteme, že se původně počítalo s tím, že důchodové pojištění bude využito především samotnými občany, kteří si je budou hradit z vlastních prostředků jako specifickou formu dlouhodobého spoření na staří. Od zavedení připojištění k důchodovému pojištění placenému z prostředků organizací si odpovědné orgány slibovaly diferenciaci pracovníků v podnicích s dobrými hospodářskými výsledky od těch ostatních, a navíc vytvoření potřebného stimulu pro stabilizaci pracovníků v některých odvětvích. Až do vydání zákazu uzavírat nové smlouvy o této formě důchodového pojištění v říjnu 1970 se individuálně připojilo pouze pětáctýřicet tisíc pracovníků, zatímco formou spoluúčasti organizací to bylo více než půldruhého milionu lidí. Podniky tak získaly možnost ovlivňovat státní systém důchodového zabezpečení a ve snaze přilákat nové pracovníky a přilepšit těm současným nebraly v potaz skutečné hospodářské výsledky. V důsledku toho došlo ke snížení odvodů na státní důchody, a navíc se vyplácená důchodová přilepšení výrazně odlišovala podnik od podniku. Zatímco v Automobilových závodech národním podniku Mladá Boleslav mělo být například vypláceno měsíčně jedno sto korun, dosahovala v mnoha podnicích tato

48 NA, f. N 69, P 95/88, bod 1, Návrh zprávy o plnění plánu Sociálního a hospodářského rozvoje v roce 1988, o plánu na rok 1989 a o průběhu přestavby hospodářského mechanismu, Příloha III, Projev Ladislava Adamce, 28.11.1988.

49 KOWALCZUK, Ilko-Sascha: Unheilbar krank. In: *Horch und Guck*, roč. 20, č. 3, sešit 73 (2011), s. 20–25, zde s. 21.

50 Na tento rozpor ostatně upozornila v červnu 1968 poslankyně Palachová, která kritizovala nedostatečnou koordinaci státní pojišťovny a ministerstva práce a sociálních věcí, když přitom obě instituce jistě vědí, „jak působí mezi lidmi, když to, co před 4 lety jsme zákonem zrušili (zákon č. 101/1964 Sb. – pozn. autora) a bez peněžní reformy jsme výsledek úspor těchto starých lidí likvidovali, po 4 letech znovu zavádíme, a to i z prostředků veřejných“. (*Společná česko-slovenská digitální parlamentní knihovna, Národní shromáždění Československé socialistické republiky, Stenoprotokoly*, 24. schůze, 27.6.1968 – viz www.psp.cz/ek-nih/1964ns/stenprot/024schuz/s024039.htm.)

přilepšení až pětinasobné výše. Nakonec bylo rozhodnuto, že téměř sedmdesáti tisícům lidí, kteří již tyto dávky pobírali, budou ponechány. Státní a stranické autority se celkem oprávněně obávaly negativních reakcí, kterým se však nakonec stejně nevyhnuly u těch občanů, kteří uzavřeli příslušnou smlouvu o připojištění, nicméně do jeho zrušení jim nebyl vyměřen státní starobní důchod, což bylo podmínkou pro vyplácení vlastního přilepšení. (Značné rozhořčení to vyvolalo zejména mezi pracovníky Československých státních drah a organizací ministerstva dopravy, kteří tvořili největší počet pojistníků.) „Je jasné, že důchodové pojištění musí stát řešit jednotně,“ uzavřeli své zdůvodnění autoři zmíněné zprávy ze září 1972.⁵¹

Nekoordinovanost a ohrožení základních principů důchodového pojištění z prostředků organizací konstatovalo rovněž usnesení k realizaci závěrů sedmáctého sjezdu KSČ k sociálnímu zabezpečení z dubna 1987, podle kterého bylo k 31. prosinci 1985 uzavřeno více než dvě stě šedesát tisíc individuálních pojistek, z nichž bylo k uvedenému datu vypláceno padesát šest a půl tisíce důchodů v průměrné výši sto šedesát korun.⁵² Individuální důchodové pojištění bylo sice ponecháno, českoslovenští občané však o ně ve srovnání například s životním či sdruženým pojištěním pracujících nejevili přílišný zájem. Většina se tak rozhodla pro klasickou formu spoření u Československé státní spořitelny, neboť (jak upozorňovali autoři zprávy o dalším rozvoji životního a důchodového pojištění z ledna 1975) občané vnímali důchodové pojištění jako „nedostatečně ekonomicky výhodné“.⁵³ Na situaci příliš nezměnilo ani zavedení zvláštních premii, jejichž výše byla závislá na uplynulé délce individuálního důchodového pojištění.

Paternalistickému pojetí sociální politiky nešlo „pouze o vylepšení sociální situace hospodářsky nebo sociálně slabých skupin, nýbrž o komplexní uspořádání sociálních vztahů tříd, vrstev a sociálních skupin mezi sebou“ při současné dominanci centrálních státních institucí a absenci nezávislé soudní pravomoci.⁵⁴ Představitel východoněmecké opoziční scény Gerd Poppe výstižně upozornil na skutečnost, „že sociální politika byla preventivním nástrojem zajištění vlády, a to i formou poskytování či odnímání drobných privilegií“.⁵⁵ „Policejní stát SED (*SED-Staat*) držel sociální stát NDR pevně v rukou,“ a socialistická sociální politika tak byla integrální

51 NA, f. 1590, P 56/56, bod 3, Řešení situace v důchodovém pojištění pracujících, Příloha III/1, Zpráva o situaci v důchodovém pojištění pracujících, 25.9.1972.

52 *Tamtéž*, f. N 69, P 33/87, bod 2, Usnesení předsednictva Ústředního výboru Komunistické strany Československa, vlády ČSSR, předsednictva Ústřední rady odborů a předsednictva Ústředního výboru Socialistického svazu mládeže o opatřeních k realizaci závěrů XVII. sjezdu KSČ v sociálním zabezpečení, Příloha VII, Důchodové pojištění pracujících u státních pojišťoven z prostředků občanů, 6.4.1987.

53 *Tamtéž*, sv. 143, arch. j. 147, bod 3, Další rozvoj životního a důchodového pojištění obyvatelstva, 20.1.1975.

54 Viz SCHROEDER, Klaus: *Der SED-Staat: Geschichte und Strukturen der DDR*. München, Bayerische Landeszentrale für politische Bildungsarbeit 1998, s. 514.

55 MARQUARDT, B. (ed.): *Materialien der Enquete-Kommission „Überwindung der Folgen der SED-Diktatur im Prozeß der deutschen Einheit“*, sv. III/1, s. 310 (viz pozn. 20).

součástí diktátorské praxe.⁵⁶ Byla ustavičnou „starostí o moc“,⁵⁷ a muselo se v ní proto pokračovat doslova za každou cenu. „Pečovatelská“ sociální politika nevytvářela prostor pro vlastní iniciativu a vyvolávala u lidí těžko uspokojitelná očekávání. V konečném důsledku se socialistická sociální politika ukázala jako „slepá ulička evoluce“,⁵⁸ která nejenže nesplnila původní očekávání československého a východoněmeckého režimu, nýbrž podstatným způsobem přispěla k „normalizačnímu paradoxu“, neboť oslabení ekonomické potence vedlo k oslabení samotné moci.⁵⁹

„Celkově musíme přiznat, že sociální politika byla realizována na úkor celé společnosti,“ řekl při slyšení v německém Spolkovém sněmu v březnu 1997 sociolog Rainer Lubk, který současně upozornil, že vlastní hodnocení důsledků sociální politiky praktikované v sedmdesátých a osmdesátých letech je velmi obtížné, neboť velmi záleží na tom, z jaké pozice – podnikového vedení, vedení odborů, dělníka, rolníka, ženy či důchodce – se na ni díváme.⁶⁰ Při posuzování sociální politiky KSČ a SED se tak nevyhneme ambivalentním pocitům a setkáme se rovněž s protichůdnými závěry, neboť narozdíl od čistě represivních praktik Státní bezpečnosti obsahovala i řadu pozitivních rysů. Již výzkumy veřejného mínění před rokem 1989 v obou zemích i přes svou přirozenou tendenčnost prokázaly, že sociální jistoty obyvatelstvo hodnotilo velmi příznivě. Při jejich podrobnější analýze se však ukazuje, že sociálněpolitická opatření nevzbuzovala pouze uznání, nýbrž se k nim pojil i značný kritický potenciál. Reflektovány byly zejména některé nejožehavější společenské problémy – nedostatkovost zboží a služeb, neuspokojivé pracovní prostředí, úplatkářství a klientelismus, nedostatky ve zdravotnictví – aniž by si kritizující často uvědomovali, že většina těchto problémů je přirozeným důsledkem praktikované strategie „sociálního pohodlí“.

Důchodové zabezpečení v Československu a NDR v letech 1970–1989

Důchodci obecně nepatřili v Československu ani Německé demokratické republice k preferovaným skupinám obyvatelstva a na jejich úkor byla realizována i mnohá sociálněpolitická opatření. Z dosavadního stavu výzkumu přitom vyplývá, že především ve Východním Německu byla situace důchodců velmi neuspokojivá, což obzvláště vynikne při srovnání s poměry ve Spolkové republice Německo. Sociolog Rainer Geißler ve své podnětné práci o vývoji sociální struktury v obou německých

56 KOWALCZUK, I.-S.: Unheilbar krank, s. 21 (viz pozn. 49).

57 STEINER, André: *Von Plan zu Plan: Eine Wirtschaftsgeschichte der DDR*. München, Bundeszentrale für politische Bildung 2004, s. 169.

58 BOYER, Ch. – HENKE, K.-D. – SKYBA, P.: *Gesamtbetrachtung*, s. 768 (viz pozn. 24).

59 BOYER, Ch.: *Sozialgeschichte der Arbeiterschaft und staatssozialistische Entwicklungspfade*, s. 80 (viz pozn. 18).

60 MARQUARDT, B. (ed.): *Materialien der Enquete-Kommission „Überwindung der Folgen der SED-Diktatur im Prozeß der deutschen Einheit“*, sv. III/1, s. 283 a 313.

státech označil důchodce za „nevlastní děti socialistické sociální politiky“.⁶¹ Na základě šetření z roku 1990 dosahovaly důchody v NDR na konci osmdesátých let nejvýše čtyřiceti procent západoněmecké úrovně.⁶² Přitom ani v Československu nebylo sociální zabezpečení důchodců bezproblémové, na což kromě jiného upozornil i dokument Charty 77 z května 1980, podle kterého přitom patřila „péče o staré lidi v každé vyspělé společnosti k základním zásadám sociální politiky“.⁶³

Zajištění občanů ve stáří představovalo pro oba režimy až do roku 1989 závažný problém a i přes opakované zvyšování minimálních a ostatních vyměřovaných důchodů se značná část zejména starších a o samotě žijících důchodců nacházela v pásmu domácností s výrazně omezenou spotřebou, takže je lze bezesporu označit za sociálně znevýhodněnou skupinu. Tento stav přetrvával, přestože vládnoucí strany v obou zemích se situací důchodců intenzivně zaobíraly a do jisté míry si i uvědomovaly nejožehavější potíže důchodového zabezpečení a životní úrovně důchodců. Všechny pokusy o řešení však byly limitovány nejen snižující se výkonností obou ekonomik, ale také specifickým dvojím charakterem socialistické sociální politiky, jež byla vedena snahou na jedné straně autoritativně zajišťovat ochranu proti silám trhu a velkolepě zaopatřit všechny občany, na straně druhé pak současně preferovat určité společenské skupiny ve snaze zajistit dostatek pracovních sil.⁶⁴

Politizace důchodové politiky byla přitom intenzivnější v Německé demokratické republice, kde byli vedoucí představitelé nuceni zohledňovat specifickou „blízkost Západu“. Již v první polovině padesátých let zde vznikaly zvláštní systémy důchodového zabezpečení (důchod pro inteligenci od roku 1951, pro pracovníky Státní bezpečnosti od roku 1953, pro příslušníky Lidové policie a Lidové armády od roku 1954, respektive 1957), jejichž cílem bylo získat si loajalitu klíčových profesních skupin a odvrátit jejich příslušníky od záměru odejít do Spolkové republiky. Oficiálně byly přitom propagovány výhody jednotného sociálního zabezpečení, které mělo všem pracujícím nabídnout vyhlídku slušného života ve stáří. Skutečnost však byla poněkud jiná, neboť vznikaly značné rozdíly v úrovni důchodového zabezpečení u jednotlivých profesí. Zatímco například v roce 1963 se téměř pětadesát procent východoněmeckých důchodců muselo spokojit s tím, že pobírají částky na hranici minimálního důchodu, a poměr průměrného důchodu k platu

61 Důchodci, a zejména pak důchodkyně podle jeho zjištění tvořili jednu ze značně marginalizovaných vrstev východoněmecké společnosti. V roce 1970 se pohybovalo 65 procent východoněmeckých domácností důchodců na hranici chudoby, o deset let později to byla stále polovina a v roce 1988 necelých 45 procent. (GEIßLER, Rainer: *Die Sozialstruktur Deutschlands*. Bonn, Bundeszentrale für politische Bildung 2002, s. 271.)

62 Viz HOFFMANN, Dierk: Rentenversicherung und SED-Rentenpolitik in den achtziger Jahren. In: KUHRT, E. (ed.): *Die Endzeit der DDR-Wirtschaft*, s. 375–423, zde s. 395 (viz pozn. 9). Autor přitom upozornil, že vlastní srovnání se SRN je velmi obtížné, neboť v NDR existovala řada subvencí, které rovněž patřily k sociálnímu systému. Uvedená čísla již přitom zohledňují tuto skutečnost.

63 CÍSAŘOVSKÁ, B. – PREČAN, V.: *Charta 77*, sv. 1, dokument č. 143, s. 332 (viz pozn. 21).

64 Manfred Schmidt v této souvislosti hovoří o východoněmeckém pojetí sociálního státu jako o specifické kombinaci *welfare state* a *workfare state* (SCHMIDT, M. G.: Grundzüge der Sozialpolitik in der DDR, s. 303 – viz pozn. 9).

činil pouhých osmadvacet procent, osoby zařazené do zvláštních a dodatkových důchodových systémů pobíraly mezi sedmdesáti a devadesáti procenty průměrné mzdy. V roce 1989 existovaly v NDR čtyři zvláštní systémy důchodového zabezpečení (pro příslušníky armády, celní správy, ministerstva vnitra a Státní bezpečnosti) a dalších sedmadvacet dodatkových systémů! V roce 1990 užívalo dávek z těchto systémů na tři sta padesát tisíc důchodců a dalších více než jeden a půl milionu zaměstnanců na ně čekalo.⁶⁵ Aktivní společenská angažovanost a členství v důležitých stranických a státních orgánech přinášely dotyčnému nejen patřičná privilegia během produktivního věku, ale odrazily se i na životní úrovni po jeho odchodu do důchodu. Tato praxe preferování určitých společenských skupin bezesporu přispěla k vytváření jejich loajálního postoje k východoněmeckému režimu.

V Československu lze v této souvislosti upozornit na existenci osobních důchodů, které byly zavedeny v roce 1956. Podle Milady Tomkové byly přiznávány zasloužilým členům komunistické strany, zaměstnancům jejího aparátu a v neposlední řadě i dlouholetým funkcionářům Lidových milicí a osobám, které se zasloužily o stát. Zásady pro jejich udělování a výši byly určovány rozhodnutím Ústředního výboru KSČ a ve sledovaném období také usneseními vlády z let 1970 a 1988. Byly stanoveny jejich maximální hranice – v roce 1968 to bylo například tři a půl tisíce korun – které však v mimořádných případech neměly platit.⁶⁶ Následující tabulka dokládá prudký růst počtu přiznaných osobních důchodů koncem první poloviny osmdesátých let. Zvyšovaly se přirozeně i náklady s nimi spojené, které ve sledovaném období vzrostly z dvaceti na 437 milionů korun, tedy bezmála dvadvacetinásobně.

Kreslený vtíp Vladimíra Renčina v satirickém časopise Dikobraz z 11. dubna 1968

65 Viz HOFFMANN, D.: Sicherung bei Alter, Invalidität und für Hinterbliebene, s. 359 (viz pozn. 30). Podle Klause Schroedera pobíralo v roce 1989 některou z forem zvláštního či dodatkového důchodu pouze 200 tisíc důchodců. I podle něj však existoval výrazný rozpor mezi tím, že většina východoněmeckých důchodců spíše živořila, zatímco početná privilegovaná skupina pobírala podstatně vyšší důchody. (Srv. SCHROEDER, K.: *Der SED-Staat*, s. 522 – viz pozn. 54).

66 Viz TOMKOVÁ, Milada: Sociální zabezpečení. In: BOBEK, Michal – MOLEK, Pavel – ŠIMÍČEK, Vojtěch (ed.): *Komunistické právo v Československu: Kapitoly z dějin bezpráví*. Brno, Masarykova univerzita – Mezinárodní politologický ústav 2009, s. 670–723, zde s. 712.

Tabulka č. 1: Počet osobních důchodů (v tisících) a vyplacené dávky (v milionech Kčs) v ČSSR v letech 1970–1989⁶⁷

Rok	1970	1975	1980	1982	1984	1985	1988	1989
Počet osobních důchodů	1	1	3	5	8	12	14	19
Vyplacené dávky na osobní důchody	20	33	86	129	201	269	372	437

Hlavním kritériem pro diferenciaci důchodů však byl v Československu charakter vykonávané práce. Existovaly tři pracovní kategorie, které se od sebe lišily jak větším odchodem do důchodu, tak zejména jeho výměrou. Zohledněna byla zejména náročná povolání první kategorie – horníci hlubinných dolů, raziči tunelů, posádky námořních lodí či piloti. Tito zaměstnanci odcházeli do důchodu nejen o dva až pět let dříve, ale (jak ukazuje následující tabulka) jejich přiznaný důchod byl o více než polovinu vyšší než u zaměstnanců třetí pracovní kategorie, do níž patřila naprostá většina československých pracujících. Rovněž u druhé pracovní kategorie, do které podle zákona o sociálním zabezpečení (č. 121/1975 Sb.) patřila ta zaměstnání, v nichž se vykonávaly práce „za zvlášť obtížných pracovních podmínek“, byl vyměřený důchod vyšší, věk odchodu do důchodu však zůstal nezměněn.⁶⁸ V souvislosti s tímto „preferováním“ první kategorie je však nutné si uvědomit, že se týkalo velmi malého počtu osob, které si navíc s ohledem na zdravotní potíže a nižší průměrný věk dožití vysokých důchodů příliš často neužily.

Tabulka č. 2: Průměrná měsíční výše nově přiznaných starobních důchodů podle pracovních kategorií ze zabezpečení pracovníků v ČSSR v letech 1970–1989 (v Kčs)⁶⁹

Rok	1970	1975	1980	1985	1989
I. kategorie	1623	1849	2353	2621	3223
II. kategorie	1440	1519	1876	2030	2515
III. kategorie	950	1057	1363	1541	1883

67 Viz *Statistická ročenka ČSSR 1980*. Praha, Státní nakladatelství technické literatury 1980, s. 614; *Statistická ročenka ČSSR 1985*. Praha, SNTL 1985, s. 620; *Statistická ročenka ČSFR 1991*. Praha, SEVT 1991, s. 608.

68 Zákon o sociálním zabezpečení č. 121/1975 Sb., paragraf 12, písmeno b).

69 Viz *Statistická ročenka ČSSR 1971*. Praha, SNTL 1971; *Statistická ročenka ČSSR 1980*, s. 615; *Statistická ročenka ČSSR 1981*. Praha, SNTL 1981, s. 617. *Statistická ročenka ČSFR 1991*, s. 609.

Jak dokládá řada podání a stížností v oblasti sociální politiky, které stranické a odborové orgány musely řešit, stala se zejména hranice mezi první a druhou kategorií předmětem řady sporů. Zejména ti jejich pisatelé, kteří vykonávali během svého života práci ve více než jedné pracovní skupině, žádali patřičné zohlednění své činnosti. Na zasedání předsednictva Ústředního výboru KSČ v dubnu 1987, na němž se projednával návrh realizace závěrů sedmnáctého sjezdu KSČ v oblasti sociálního zabezpečení, byla například ve výčtu aktuálních problémů zmíněna i potřeba vyřešit nedostatečné „vyjádření zásluh ve výši důchodů u pracujících, kteří pracovali řadu let v zaměstnání I. nebo II. kategorie, avšak nedosáhli v něm požadovanou dobu pro získání důchodu z této kategorie“.⁷⁰

Priority a neduhy důchodového zabezpečení v Československu a NDR

Jedním z klíčových problémů důchodového zabezpečení v Československu i Německé demokratické republice byl nepříznivě se vyvíjející poměr mezi průměrným platem v národním hospodářství a průměrnou výměrou starobního důchodu. Zvyšování minimálních důchodů a všech přiznaných důchodů nestačilo zejména u dříve přiznaných důchodů často pokrýt rostoucí životní náklady, do kterých se navíc stále negativněji promítal vliv bujícího úplatkářství. Zatímco Spolková republika Německo zavedla již v roce 1957 valorizaci důchodů, vsadilo východoněmecké vedení na nově zřízené a opakovaně upravované dobrovolné důchodové připojištění (*freiwillige Zusatzrentenversicherung* – FZR).⁷¹ Československé vedení se k těmto otázkám vrátilo až v souvislosti s úvahami o dalších úpravách důchodového systému na přelomu let 1986 a 1987, přestože zmínku o případném pozitivním účinku „určité valorizace“ již vyplácených důchodových dávek najdeme již v „Návrhu hlavních směrů vývoje životní úrovně v 7. pětiletce“ z února 1980.⁷² Odpovědné orgány však nakonec dospěly k závěru, „že pokud to hospodářská situace umožní“, mohlo by se „zavést přizpůsobení důchodů v závislosti na vývoji mezd“ nejdříve od roku 1990.⁷³

Jak vyplývá z následující tabulky, byl poměr mezi průměrným důchodem a platem výrazně horší ve Východním Německu než v Československu. Průměrný důchod v NDR se přitom v letech 1970 až 1989 zvýšil o rekordních 124 procent (ze 199 na 446 marek) a hrubé příjmy naopak pouze o dvaasedmdesát procent.⁷⁴ I tak byla však prů-

70 NA, f. N 69, P 32/87, bod 1, Návrh realizace závěrů XVII. sjezdu KSČ v sociálním zabezpečení, 30.3.1987.

71 V dobových československých materiálech se také objevil překlad „dobrovolné připojištění sociálního důchodu“ (*tamtéž*, f. 1590, sv. 143, arch. j. 147, bod 3, Další rozvoj životního a důchodového pojištění obyvatelstva, Příloha IV, Pojištění osob v socialistických zemích, 20.1.1975).

72 *Tamtéž*, f. Předsednictvo ÚV KSČ 1976–1981 (1596 – původní označení fondu AÚV KSČ 02/1), P 130/80, bod 2, Návrh hlavních směrů vývoje životní úrovně v 7. pětiletce, 5.2.1980.

73 *Tamtéž*, f. N 69, P 69/88, bod 1, Vládní návrh zákona o sociálním zabezpečení, 2.5.1988.

74 Na celkovém vzestupu průměrného důchodu se citelně projevilo jeho navýšení v červnu 1989, které v průměru činilo 66 marek. Oproti roku 1988 se tak v roce 1989 zvýšil prů-

měrná mzda v roce 1989 bezmála třikrát vyšší než průměrně vyměřený důchod bez dobrovolného důchodového připojištění. Rovněž v Československu znamenal odchod do důchodu výrazný propad životní úrovně, který se postupem času dále prohluboval a záhy byl dokonce ještě výraznější, než soudili autoři zmiňovaného dokumentu Charty 77 z roku 1980.⁷⁵ Zatímco průměrný československý důchod vzrostl ve stejném období o šestasedmdesát procent, zvýšily se hrubé mzdy o jednašedesát procent. Přesto byla průměrná mzda v roce 1989 ve srovnání s vypláceným průměrným důchodem dvojnásobná. Výrazně horší poměr průměrného důchodu a platu v NDR tak vyplýval především z podstatně vyššího průměrného platu v národním hospodářství, se kterým přidělované důchody nestačily držet krok.

Tabulka č. 3: Poměr průměrného důchodu k průměrnému platu pracovníků a zaměstnanců v národním hospodářství v ČSSR a NDR (v procentech, bez JZD a LPG) a podíl osob s dobrovolným důchodovým připojištěním v NDR (v procentech) v letech 1970–1989⁷⁶

Rok	ČSSR	NDR	NDR – důchody s FZR	NDR – podíl osob s FZR
1970	44,5	26,1		
1973	41,5	30,2		
1975	41,3	28,8		
1976	45,6	32,4		
1977	44,8	31,7	44,9	9,8
1978	44,0	30,9	44,4	11,2
1979	44,9	33,8	44,4	13,4

měrný důchod (bez FZR) o 17,4 procenta. (Srv. *Statistisches Jahrbuch 1989 der Deutschen Demokratischen Republik*. Berlin, Staatsverlag 1989, s. 351; *Statistisches Jahrbuch 1990 der Deutschen Demokratischen Republik*. Berlin, Rudolf Haufe 1990, s. 384; STEINER, André: *Statistische Übersichten zur Sozialpolitik in Deutschland seit 1945*, sv. SBZ/DDR. Bonn, Bundesministerium für Arbeit und Soziales 2006, s. 130.)

75 Viz CÍSAŘOVSKÁ, B. – PREČAN, V. (ed.): *Charta 77*, sv. 1, dokument č. 106 (viz pozn. 21). Autoři dokumentu zde uvádějí, že v roce 1978 s odchodem do důchodu klesl příjem přibližně o 43 procent. Podle oficiální statistiky však činil tento pokles průměrně 56 procent.

76 LPG (*Landwirtschaftsproduktionsgesellschaft*) byly východoněmeckou obdobou jednotných zemědělských družstev. Pro roky 1970–1976 u důchodů s dobrovolným důchodovým připojištěním v NDR nejsou údaje k dispozici. Tabulka je vypracována na základě *Statistických ročenek ČSSR a Statistische Jahrbücher der Deutschen Demokratischen Republik* (ty jsou k dispozici na webové stránce <http://www.digizeitschriften.de>). Dále byly zohledněny následující publikace: STEINER, A.: *Statistische Übersichten zur Sozialpolitik in Deutschland seit 1945*, s. 130; SCHROEDER, K.: *Der SED-Staat*, s. 521 (viz pozn. 54); HOFFMANN, D.: *Rentensicherung und SED-Rentenpolitik in den achtziger Jahren*, s. 393 (viz pozn. 62); PRŮCHA, V. a kol.: *Hospodářské a sociální dějiny Československa 1918–1992*, sv. 2, s. 917 (viz pozn. 11).

Rok	ČSSR	NDR	NDR – důchody s FZR	NDR – podíl osob s FZR
1980	44,7	33,3	43,5	15,6
1982	46,1	31,9	41,2	19,8
1983	46,8	31,5	40,6	21,7
1984	45,3	32,3	41,0	27,4
1985	45,9	33,1	41,4	29,4
1986	45,8	32,1	40,4	32,3
1987	45,5	30,1	38,3	34,7
1988	44,5	29,8	37,6	37,6
1989	48,6	34,1	42,4	40,6

Východoněmecké vedení si počátkem sedmdesátých let velmi dobře uvědomovalo, že situace důchodců je opravdu kritická. Avizovaná důchodová reforma z roku 1957 se opozdila a generální tajemník Ústředního výboru SED Walter Ulbricht se v roce 1968 rozhodl řešit situaci zavedením již zmíněného důchodového připojištění, o které však zpočátku východoněmečtí občané nejevili přílišný zájem. Ještě před nástupem Ericha Honeckera k moci v květnu 1971 byly nepatrně zvýšeny minimální důchody, nepovedlo se však zastavit stále se prohlubující rozdíl mezi starými a nově přiznanými důchody. V polovině ledna 1972 se do diskuse o důchodech zapojil aktivně i nový stranický vůdce, který se rozhodl spojit zlepšení důchodového zabezpečení s dalšími sociálněpolitickými opatřeními – podporou pracujících matek a mladých rodin, zlepšením bytové situace – kterými se obdobně jako českoslovenští představitelé snažil jednat reagovat na negativní demografické prognózy, jednat řešit problém nedostatku pracovních sil. Proslulý „sociálněpolitický balíček“, jak lze označit „Společné stanovisko ÚV SED, předsednictva FDGB⁷⁷ a rady ministrů NDR o sociálněpolitických opatřeních k uskutečnění základních úkolů pětiletky“ z 28. dubna 1972, s jehož základními rysy byl během své návštěvy NDR v dubnu 1972 zevrubně seznámen i ministr zahraničí Bohuslav Chňoupek,⁷⁸ se příliš nelišil od opatření nového „normalizačního“ vedení v Československu.⁷⁹

Obě vládnoucí strany si navíc od toho postupu slibovaly i značný politický efekt, což rovněž patří k charakteristickým rysům socialistické sociální politiky. V tomto ohledu z něj těžil především Erich Honecker. Byl to totiž právě on, kdo v letech 1971 až 1989 klíčovým způsobem ovlivnil směřování východoněmecké sociální politiky a opakovaně odmítal všechna varování Státní plánovací komise před neúměrným zatěžováním národního hospodářství. Nejen pro tuto oblast východoněmecké poli-

77 FDGB (*Freie deutsche Gewerkschaftsbunde*) byly jednotné odbory v NDR.

78 NA, f. 1590, sv. 40, arch. j. 42, k informaci 5, Informace o návštěvě ministra zahraničních věcí ČSSR s. ing. B. Chňoupek v Německé demokratické republice ve dnech 4. až 7. dubna 1972.

79 Úplný překlad tohoto stanoviska ústředních orgánů NDR mělo k dispozici i předsednictvo ÚV KSČ (srv. *tamtéž*, k informaci 11).

tiky pak platí tvrzení, že se „stranická diktatura přeměnila v diktaturu generálního tajemníka“,⁸⁰ byť to Honecker ve svých pamětech opakovaně popírá.⁸¹ V případě Československa lze v souvislosti se sociálněpolitickými opatřeními hovořit spíše o kolektivním úsilí stranického vedení.

Společné stanovisko z dubna 1972, které zvýšilo sociální dávky bezmála třem a půl milionu východoněmeckých občanů, zvedlo minimální důchody o čtyřicet až sedmdesát marek v závislosti na odpracovaných letech⁸² a rozhodlo i o přepočtení a navýšení důchodů, které byly vyměřeny před 1. červencem 1968. Z uvolněné částky 1,8 miliard marek přitom těžili nejvíce důchodci s nejnižšími důchody, zatímco zvýšení u středních a vyšších důchodů bylo zanedbatelné.⁸³ Současně stanovisko nově upravilo podmínky dobrovolného důchodového připojištění, což bylo od roku 1968 již potřetí.⁸⁴

Po nové úpravě odváděl pojistník v NDR deset procent ze mzdy do šesti set marek na státní důchod a dobrovolně dalších dvacet procent z platu mezi šesti sty a dvanácti sty markami do dobrovolného důchodového připojištění,⁸⁵ z čehož však za něj polovinu odváděl podnik. Vstup do dobrovolného důchodového připojištění navíc zvýšil dotyčným nemocenské dávky, což mělo přilákat zejména mladé lidi. Přestože počet lidí, kteří se do tohoto připojištění zapojili, rapidně vzrostl (v roce 1975 v něm bylo dvašedesát procent, v roce 1985 osmdesát procent a v roce 1988 již téměř čtyřiaosmdesát procent pracujících),⁸⁶ řešil systém dobrovolného důchodového připojištění situaci východoněmeckých důchodců jen částečně. Jak ukazuje tabulka č. 3, došlo skutečně k výraznému zlepšení poměru mezi důchodem a platem, který se téměř vyrovnal poměru v Československu a v letech 1977 a 1978 byl dokonce nepatrně lepší. Zatímco československé důchodové zabezpečení však garantovalo

80 SKYBA, P. – BOYER, Ch.: *Gesellschaftliche Strukturen und sozialpolitische Denk- und Handlungsfelder 1981–1989*, s. 118 (viz pozn. 34).

81 ANDERT, Reinhold – HERZBERG, Wolfgang – HONECKER, Erich: *Der Sturz: Erich Honecker im Kreuzverhör*. Berlin – Weimar, Aufbau 1990, s. 274.

82 Nejméně bylo přidáno pracujícím, kteří měli odpracováno méně než 24 let, nejvíce bylo naopak přidáno lidem, kteří odpracovali více než 45 let. Nový minimální důchod tak činil 200, resp. 240 marek. (Srv. NA, f. 1590, sv. 40, arch. j. 42, k informaci 5, Informace o návštěvě ministra zahraničních věcí ČSSR...)

83 Viz HOFFMANN, D.: *Sicherung bei Alter, Invalidität und für Hinterbliebene, Sonderversorgungssysteme*, s. 339 (viz pozn. 30).

84 Zlepšení spočívalo v tom, že mužům a ženám, kteří byli k 1.3.1971 starší 59, resp. 45 let, se při výpočtu důchodu z připojištění připočetla dodatečně doba pojištění o léta a měsíce, o něž překročili k 1.3.1971 shora uvedený věk. Dále se zrušila požadovaná pětiletá účast na FZK jako podmínka, aby si mohli v případě invalidity připočítat léta důchodového připojištění. Podmínkou však bylo, že přihláška do FZR byla podána nejpozději do konce roku 1972 a dotyčný měl již v březnu 1971 příjem přesahující 600 marek hrubého. (Srv. NA, f. 1590, sv. 40, arch. j. 42, k informaci 5, Informace o návštěvě ministra zahraničních věcí ČSSR...)

85 Od roku 1976 bylo možné odvádět část peněz i z částky nad 1200 marek platu (srv. HOFFMANN, D.: *Sicherung bei Alter, Invalidität und für Hinterbliebene, Sonderversorgungssysteme*, s. 341).

86 STEINER, A.: *Statistische Übersichten zur Sozialpolitik in Deutschland seit 1945*, s. 172 (viz pozn. 74).

poměr přesahující čtyřicet procent průměrného platu ze základního státního pojištění, museli se východoněmečtí důchodci spokojit s průměrně o více než deset procent horším poměrem, neboť počet těch, kteří si mohli užívat navýšený státní důchod o důchod z dobrovolného důchodového přípojištění, byl až do druhé poloviny osmdesátých let relativně malý. Až do roku 1982 se tak muselo kolem osmdesáti procent východoněmeckých důchodců spokojit pouze se základním státním důchodem a teprve v druhé polovině osmdesátých let se počet lidí pobírajících i dávky z dobrovolného důchodového přípojištění dostal nad třicet procent. V roce 1989 pak překročil dokonce hranici čtyřiceti procent. Na situaci nic nezměnila ani významnější úprava důchodů krátce před oslavami třicátého výročí vzniku NDR v roce 1979, v jejímž důsledku byly zvýšeny minimální důchody i ostatní důchody o čtyřicet marek. Dokládá to například zpráva oddělení

Ústředního výboru SED pro odbory a sociální politiku z roku 1981, která varovala před nízkou životní úrovní důchodců, z nichž mnozí, kteří pracovali méně než třicet čtyři let či pobírali mzdu nižší než čtyři sta šedesát marek, nedosahovali při výpočtu důchodu ani jeho minimální hranice, činící tehdy dvě stě sedmdesát marek.⁸⁷

Od konce sedmdesátých let se tak ve východoněmeckém stranickém vedení projevovale jistá bezkonceptnost v důchodové politice a v následujícím desetiletí byly realizovány pouze drobné úpravy minimálních důchodů a důchodů žen, jejichž průměrný důchod byl i tak v roce 1989 zhruba o sto marek nižší než u mužů.⁸⁸ Ostatně jedním z důvodů negativního poměru důchodu a platu v NDR byla jistě i skutečnost, že podíl žen ve východoněmecké populaci byl výrazně vyšší než v Československu, což ostatně odpovídalo i demografickému vývoji obou států.

Kreslený vtip Josefa Neprakty a Milošava Švandrlíka v časopise Dikobraz z 20. září 1989

87 Viz HOFFMANN, D.: Sicherung bei Alter, Invalidität und für Hinterbliebene, Sonderversorgungssysteme, s. 351.

88 Viz SCHULZ, Günther: Soziale Sicherung von Frauen und Familie. In: HOCKERTS, H. G. (ed.): *Drei Wege deutscher Sozialstaatlichkeit*, s. 117–150, zde s. 132 (viz pozn. 16). Podle Hans-Ulricha Wehlera měly východoněmecké důchodkyně průměrně o čtvrtinu nižší důchod než muži (WEHLER, H.-U.: *Deutsche Gesellschaftsgeschichte 1949–1990*, s. 345 – viz pozn. 6).

Tabulka č. 4: Kladné rozdíly v počtu žen oproti mužům v populaci ČSSR a NDR v letech 1950–1989 (v tisících)⁸⁹

Rok	1950	1960	1970	1980	1987	1989
ČSSR	356	331	368	399	403	404
NDR	2060	1698	1338	1026	791	687

Podíl východoněmeckých žen na celkovém počtu občanů v důchodovém věku neustále narůstal, z 69,5 procent v roce 1975 na 73,4 procenta v roce 1989.⁹⁰ Hlavním problémem důchodového systému NDR však byla jednak chybějící dynamika,⁹¹ jednak ponechání hranice šesti set marek pro odvod na důchodové zabezpečení, která již počátkem sedmdesátých let zdaleka neodpovídala vývoji průměrné mzdy. Přestože se ve východoněmeckém stranickém vedení počátkem sedmdesátých let diskutovalo o možnosti zvýšit hranici vyměřované částky pro příspěvky do povinného sociálního pojištění (čímž by se podle Státní plánovací komise jednak posílila finanční udržitelnost celého systému, jednak zvýšila celková úroveň vyměřovaných důchodů), obával se Erich Honecker negativní reakce na následné snížení čisté mzdy, takže hranice šesti set marek zůstala až do roku 1989 zachována.⁹² Jedinec tak odváděl maximálně šedesát marek na sociální zabezpečení a mohl si dále připlácet na dobrovolné sociální připojištění nebo využít svých čistých příjmů k vytvoření dodatečných rezerv na stáří. K poslednímu zvýšení důchodů o třicet až sto marek mělo dojít počátkem prosince 1989, stranické vedení se však nakonec rozhodlo uskóřit tento krok už na červen, aby tak u příležitosti čtyřicátého výročí vzniku republiky mohlo mimo jiné poukázat na růst životní úrovně občanů v důchodovém věku.⁹³

89 Vypočteno podle následujících pramenů: *Statistická ročenka ČSSR 1980*, s. 91; *Statistická ročenka ČSFR 1991*, s. 102; STEINER, A.: *Statistische Übersichten zur Sozialpolitik in Deutschland seit 1945*, s. 1.

90 Propočteno dle údajů v publikaci: HOFFMANN, D.: *Sicherung bei Alter, Invalidität und für Hinterbliebene, Sondersversorgungssysteme*, s. 352.

91 Zatímco se hrubé příjmy zvýšily mezi lety 1980–1988 o 24,3 procenta, dosáhlo zvýšení u důchodů pouze 11,2 procenta (srv. TÝŽ: *Rentenversicherung und SED-Rentenpolitik in den achtziger Jahren*, s. 386 – viz pozn. 62).

92 Viz DIEHL, Udo: *Renten*. In: EPPELMANN, Rainer – MÖLLER, Horst – NOOKE, Günter – WILMS, Dorothee (ed.): *Lexikon des DDR-Sozialismus: Das Staats- und Gesellschaftssystem der Deutschen Demokratischen Republik*. Paderborn, Schöningh 1996, s. 493.

93 Viz HOFFMANN, D.: *Rentenversicherung und SED-Rentenpolitik in den achtziger Jahren*, s. 417.

Tabulka č. 5: Průměrná hrubá mzda zaměstnanců v národním hospodářství v NDR (v markách) a v ČSSR (v korunách) v letech 1970–1989⁹⁴

Rok	1970	1975	1980	1985	1989
Průměrná mzda v NDR	762	897	1030	1140	1311
Průměrná mzda v ČSSR	1937	2304	2637	2883	3123

Podobně jako v Československu i v NDR byla řada důchodců nucena pracovat i po dosažení důchodové hranice (tedy pětadesáti let u mužů a šedesáti let u žen),⁹⁵ aby si zlepšila životní úroveň. Ostatně v obou zemích se objevovaly různé varianty stejného vtípu, podle kterého měl jedinec své pracovní úsilí přizpůsobit tomu, aby mu zbylo dost sil na práci v důchodovém věku. Ve Východním Německu pracovalo počátkem sedmdesátých let více než dvaadvacet procent lidí v důchodovém věku, jejich podíl ale klesl počátkem osmdesátých let na osmnáct procent a v roce 1989 až na deset a půl procenta.⁹⁶ Podle Lenky Kalinové ani v Československu nebyl počet pracujících důchodců rozhodně zanedbatelný, v sedmdesátých a osmdesátých letech se jejich podíl na celkové zaměstnanosti pohyboval mezi devíti a jedenácti procenty.⁹⁷ Duševní pracovníci využívali navíc možnosti zvyšovat si nárok na důchod o sedm procent ročně další prací bez pobírání důchodu (padesát tisíc lidí v roce 1987) nebo pracovali při pobírání důchodu s ročním výdělkem do dvaadvaceti tisíc korun (osmdesát pět tisíc lidí). Tato hranice možného výdělku se však nevztahovala na dělnické profese, ve kterých podle údajů z dubna 1987 pracovalo při současném pobírání důchodu na šest set tisíc lidí.⁹⁸

94 Viz STEINER, A.: *Statistische Übersichten zur Sozialpolitik in Deutschland seit 1945*, s. 130. Kurz východoněmecké marky k československé koruně v letech 1970–1988 byl 100 DDM = 301,56 Kčs (viz *Statistická ročenka ČSSR 1989*. Praha, SNTL 1989, s. 189; *Statistická ročenka ČSSR 1980*, s. 195; *Statistická ročenka ČSFR 1991*, s. 199).

95 V předsednictvu ÚV SED se zejména v souvislosti s úpravou důchodů v roce 1979 debatovalo o možném snížení relativně vysoké věkové hranice odchodu do důchodu. Odhad případných nákladů, které by si hned v roce 1980 vyžádaly na 2,6 miliard marek, však nakonec stranické vedení od tohoto kroku odradil. (Srv. HOFFMANN, D.: *Sicherung bei Alter, Invalidität und für Hinterbliebene, Sondersversorgungssysteme*, s. 350.)

96 Viz CONRAD, Christoph: *Alterssicherung*. In: HOCKERTS, H. G. (ed.): *Drei Wege deutscher Sozialstaatlichkeit*, s. 101–116, zde s. 109 (viz pozn. 16). V důchodu přitom pracovalo více mužů než žen, např. v roce 1972 to bylo 29 procent mužů a 15 procent žen (srv. OTTE, S.: *Das Rentensystem der DDR*, s. 18 – viz pozn. 5).

97 KALINOVÁ, L.: *Konec nadějí a nová očekávání*, s. 114 (viz pozn. 5). Podle jiných údajů se lidé v poproduktivním věku podíleli na úhrnu pracovních sil mezi 8,8 a 9,8 procenty. Jejich počet přitom do roku 1975 postupně klesal, poté ale začal opět narůstat a kulminoval v roce 1987, kdy pracovalo bezmála 750 tisíc důchodců. (Srv. PRŮCHA, V. a kol.: *Hospodářské a sociální dějiny Československa 1918–1992*, sv. 2, s. 713 – viz pozn. 11.)

98 NA, f. N 69, P 32/87, bod 1, Návrh realizace závěrů XVII. sjezdu KSČ v sociálním zabezpečení, 30.3.1987.

V obou zemích důchodci shodně uváděli, že pracují proto, aby si zlepšili životní standard nebo si mohli dovolit něco navíc, případně aby získali prostředky na pomoc svým dětem. Nepracovali pak zejména důchodci vyšších věkových skupin – většinou od devětašedesáti let – a to především ze zdravotních důvodů.⁹⁹ Ve výzkumu veřejného mínění o názorech občanů na sociální jistoty v Československu z prosince 1983 se k dalšímu zaměstnávání důchodců uvádí, že je to v mnoha ohledech aktuální, ale současně delikátní záležitost, neboť si takto občané v důchodovém věku sice vydělají a mají pocit společenské potřeby, současně však berou místa mladým a potřebují si přece také náležitě odpočinout.¹⁰⁰

Postup československého vedení v oblasti důchodového zabezpečení se v mnohém podobal postoji východoněmeckých kolegů. Prioritní snahou bylo zvýšit důchody starobním důchodcům a postupně zvyšovat důchody minimální, a také vylepšovat poměr mezi průměrným důchodem a mzdou. Ačkoli sociální výdaje neustále rostly (podle souhrnné zprávy z roku 1973 o vývoji Československa a jeho ekonomiky od února 1948 vzrostl rozsah sociálního zabezpečení v tomto období devítinásobně),¹⁰¹ trpěl systém československého důchodového zabezpečení obdobnými neduhy jako ten východoněmecký. Přestože se měl průměrný starobní důchod oproti roku 1950 zvýšit k roku 1972 o 138 procent, byl odchod do důchodu neustále spojen s citelným poklesem životní úrovně.¹⁰² Znevýhodnění byli lidé s nižšími příjmy, především však takzvaní starodůchodci. Tak se nazývali důchodci, kterým byl vyměřen důchod podle dříve platných předpisů, takže pobírali důchod nižší, než by odpovídal novým předpisům (v daném případě v sedmdesátých letech pobírali důchod vyměřený před rokem 1957 a v osmdesátých letech důchod vyměřený před rokem 1971).

Zde narážíme na další klíčový problém důchodového zabezpečení v obou státech, který byl v dobových materiálech označován jako problém porušení zásluhovosti. Ten se ve skutečnosti projevoval dvojím způsobem. Zaprvé docházelo k tomu, že se poměr průměrného důchodu konkrétního důchodce a průměrné mzdy v národním hospodářství neustále zhoršoval; zadruhé byl tento poměr výrazně horší zejména u těch zaměstnanců, kteří měli vyšší příjmy (jako kvalifikovaní dělníci) a jimž přitom nebyla přiznána výhoda některého z dodatkových systémů (v případě NDR)

99 Zdravotní důvody uvedla v jednom šetření 71,3 procenta východoněmeckých důchodců (viz CONRAD, Ch.: Alterssicherung, s. 113). V Československu to podle dvou podobných výzkumů bylo 57 procent důchodců v roce 1974, resp. 66 procent v roce 1983 (ÚSD AV ČR, COH, sbírka Ústav pro výzkum veřejného mínění, výzkum 83/5, prosinec 1983, Názory na sociální jistoty občanů ČSSR, s. 35).

100 *Tamtéž*, s. 27.

101 NA, f. 1590, sv. 69, arch. j. 67, bod 8, Návrh písemné zprávy pro členy a kandidáty ÚV KSČ „Vývoj ČSSR a jeho ekonomiky od února 1948“, 2.2.1973.

102 Podle jiného podkladového materiálu se zvýšila průměrná částka vypláceného starobního důchodu v letech 1948–1985 více než čtyřnásobně (NA, f. N 69, P 54/88, bod 6, Zásady zákona o sociálním zabezpečení, Příloha I, Základní ukazatele vývoje důchodového zabezpečení v ČSSR, 7.12.1987).

nebo osobního důchodu, respektive důchodu spadajícího do první pracovní kategorie (v případě Československa).

Příčina první disproporce spočívala paradoxně v rostoucí výši nově vyměřovaných důchodů, v nichž se odrážel kontinuální vzestup průměrných mezd v Československu a NDR (jak ukazuje tabulka č. 5). Československé i východoněmecké vedení bylo konfrontováno s faktem, že lidé, kteří byli v důchodu již delší čas, dostávali výrazně méně než ti, kteří do důchodu teprve odcházeli, ačkoli vykonávali stejné zaměstnání. V obou zemích sice byly několikrát zvyšovány důchody

„starodůchodců“ (v roce 1971 byla za tímto účelem například v Československu vynaložena jedna miliarda korun), nicméně po uplynutí určité doby se nepříznivá situace opět opakovala. „Základním problémem důchodového zabezpečení,“ konstatoval autor zprávy z května 1970, „je zaostávání dříve vyměřených důchodů za rozvojem životní úrovně.“ Podle jeho soudu nebylo možné situaci řešit pouze dílčími úpravami, ale jedině zásadní přestavbou systému důchodového zabezpečení, k němuž mělo dojít do roku 1975.¹⁰³ V souvislosti s diskusí o již zmíněném návrhu nového zákona o sociálním zabezpečení z roku 1975, v jehož důsledku bylo jednak zrušeno zdanění důchodů z roku 1964, jednak od 1. ledna 1976 sjednoceno důchodové zabezpečení zaměstnanců a družstevních rolníků (k čemuž například v NDR nikdy nedošlo), vyzvedl i Gustáv Husák potřebu přepočtení důchodů, které byly vyměřeny v letech 1957 až 1965. Předsednictvo Ústředního výboru KSČ hodlalo na tyto změny od roku 1976 uvolnit částku 3,3 miliardy korun.¹⁰⁴ Jak dokládají záznamy z jednání o nové úpravě důchodového systému z druhé poloviny osmdesátých let, zůstal problém „starodůchodců“ stále aktuální. Podkladové materiály k dubnovému zasedání předsednictva Ústředního výboru KSČ v roce 1987 upozorňovaly na značnou statickosti důchodové soustavy, v jejímž důsledku se neustále

Vánoční svátky v jednom z lipských domovů důchodců, 7. ledna 1986 (foto převzato z článku Manfreda G. Schmidta „Grundzüge der Sozialpolitik in der DDR“ v knize Die Endzeit der DDR-Wirtschaft: Analysen zur Wirtschafts-, Sozial- und Umweltpolitik. Ed. Eberhard Kuhrt. Opladen, Leske & Budrich 1999)

¹⁰³ *Tamtéž*, f. Předsednictvo ÚV KSČ 1966–1971 (1591 – původní označení AÚV KSČ 02/1), sv. 129, arch. j. 205, bod 5, Problematika hlavních vztahů v rozvoji životní úrovně v 5. pětiletce, 28.5.1970.

¹⁰⁴ *Tamtéž*, f. 1590, sv. 150, arch. j. 155, bod 1, Návrh zprávy předsednictva ÚV KSČ k plnění závěrů XIV. sjezdu v oblasti sociální politiky, 15.4.1975.

snižoval podíl důchodu k průměrné mzdě. Tím vznikaly ve struktuře vyplácených důchodů značné rozdíly v závislosti na období přiznání důchodu, jak ostatně názorně ukazuje následující tabulka.

Tabulka č. 6: Přehled průměrné výše vyměřených starobních důchodů v závislosti na období jejich přiznání v ČSSR v letech 1966–1989 (v Kčs)¹⁰⁵

Doba odchodu do důchodu	1966–70	1971–75	1976–79	1980–81	1982–85	1986–89
Průměrný starobní důchod	1199	1302	1375	1486	1573	1733

Znevýhodnění lidí s vyššími příjmy naopak vyplývalo z poměrně nízké hranice hrubé mzdy, která se do důchodu započítávala celá – ta v Československu činila dva tisíce korun, v Německé demokratické republice šest set marek. V Československu přitom platila tato takzvaná redukce dvou tisíc korun až do října 1988, kdy došlo k jejímu navýšení o pět set korun. Zatímco na přelomu padesátých a šedesátých let redukce nepředstavovala žádný problém, neboť přibližně devadesát procent zaměstnanců pobíralo mzdu do dvou tisíc korun, překročily tuto hranici v polovině sedmdesátých let již bezmála dvě třetiny zaměstnanců a jedna pětina překročila dokonce částku tři tisíce korun. V roce 1987 tuto hranici překročilo více než osmdesát procent pracujících a její zvýšení se tak ukazovalo jako zcela nezbytné, zejména pro vysoce kvalifikované zaměstnance a vedoucí pracovníky s platem nad čtyři tisíce korun, jejichž podíl na celkovém počtu pracujících činil v roce 1985 bezmála dvacet procent.¹⁰⁶ Po nové úpravě se tak nejen zvýšila hranice této redukce na dva tisíce pět set korun, nýbrž se upravila i hranice, ze které se do důchodu započítávala jedna třetina (do šesti tisíc korun), a zavedla se nová hranice, z níž se započítávala jedna desetina (do deseti tisíc korun). Do té doby se přitom výdělky nad pět tisíc korun do důchodu vůbec nezapočítávaly.¹⁰⁷ Cílem této úpravy bylo dosáhnout poměru mezi průměrným důchodem a mzdou ve výši šedesáti procent.¹⁰⁸

105 Srv. *tamtéž*, f. N 69, P 54/88, bod 6, Zásady zákona o sociálním zabezpečení: Politický a ekonomický rozbor k návrhu zásad zdokonalení sociálního zabezpečení, 7.12.1987; *tamtéž*, P 32/87, bod 1, Návrh realizace závěrů XVII. sjezdu KSČ v sociálním zabezpečení, 30.3.1987. Údaje pro období 1986–1989 jsou přepočteny dle *Statistických ročenek ČSSR* za roky 1988 (s. 625) a 1989 (s. 629) a *Statistické ročenky ČSFR* za rok 1991 (s. 609).

106 V roce 1970 to byly pouze dvě procenta a v roce 1985 deset procent (NA, P 69/88, bod 1, Vládní návrh zákona o sociálním zabezpečení, 2.5.1988).

107 *Tamtéž*, P 54/88, bod 6, Zásady zákona o sociálním zabezpečení: Politický a ekonomický rozbor k návrhu zásad zdokonalení sociálního zabezpečení, 7.12.1987.

108 Východoněmecké vedení si vytyčilo cíl dosáhnout poměru průměrného důchodu k průměrné mzdě ve výši 47,5 procent do roku 1990 a 72,5 procent do roku 2000 (srv. HOFF-

V řadě materiálů československého i východoněmeckého vedení se vyskytují od druhé poloviny osmdesátých let stále častější zmínky, že růst výdajů na sociální zabezpečení sice zvyšuje životní úroveň a posiluje sociální jistoty obyvatel, nese s sebou však i zvýšenou zátěž pro národní hospodářství.¹⁰⁹ „Hlavním smyslem veškerého rozvoje ekonomiky je všestranné zabezpečení potřeb lidí a upevňování sociálních jistot. (...) Cíle sociálně-ekonomického rozvoje neplníme,“ konstatoval generální tajemník Ústředního výboru KSČ Miloš Jakeš v referátu na celostátní poradě vedoucích krajských a okresních tajemníků strany v létě 1988. Současně přítomné informoval o změnách v sociálním zabezpečení k 1. říjnu 1988, jejichž cílem bylo posílení principu zásluhovosti a upevnění sociálních jistot. Pro zlepšení poměru mzdy a důchodu stejně jako pro vylepšení situace „starodůchodců“ bylo podle něj zapotřebí přibližně patnáct miliard korun, které však „musíme nejprve vytvořit“.¹¹⁰

I opatření v důchodovém zabezpečení se přitom v obou zemích odvíjela podle „generální linie“ stranických sjezdů a významných výročí, popřípadě se jimi režim snažil kompenzovat zvýšení životních nákladů vybrané skupině obyvatel.¹¹¹ Výdaje na sociální zabezpečení skutečně po celá sedmdesátá léta kontinuálně narůstaly a dosáhly v roce 1980 částky osmašedesát miliard korun, respektive pětadvacet miliard marek. Tento trend pokračoval i v následujícím desetiletí, a tak v roce 1985 dosáhly výdaje na sociální zabezpečení v Československu čtyřiaosmdesáti miliard korun a v NDR osmadvaceti miliard marek.¹¹² Podle základních ukazatelů sociálního zabezpečení v letech 1980 až 1990, které projednalo předsednictvo Ústředního výboru KSČ v dubnu 1987, se počítalo s tím, že v roce 1990 náklady na sociální zabezpečení překročí sumu dvaadevadesát miliard korun, z čehož pětadesát procent mělo připadnout na důchody.¹¹³ Výdaje na vyplácené důchody v Československu přitom po celé období „normalizace“ činily kolem šedesáti procent celkových výdajů na sociální zabezpečení. V Německé demokratické republice dosáhly podle

MANN, D.: Rentenversicherung und SED-Rentenpolitik in den achtziger Jahren, s. 408 (viz pozn. 62).

109 S ohledem na nízký odvod občanů na sociální pojištění stoupla částka, kterou východoněmecký režim doplácel na důchody, z dvou miliard marek v roce 1950 na 17 miliard v roce 1988 (srv. OTTE, S.: Das Rentensystem der DDR, s. 18 – viz pozn. 5).

110 NA, f. N 69, P 74/88, bod 1, Návrh referátu na celostátní poradě vedoucích tajemníků krajských (městských) a okresních (obvodních) výborů strany, Příloha III, Projev Miloše Jakeše, 15.6.1988.

111 Zvýšení důchodů o třicet korun v letech 1979 a 1982 představuje klasické případy kompenzace v důsledku zdražování.

112 Viz STEINER, A.: *Statistische Übersichten zur Sozialpolitik in Deutschland seit 1945*, s. 163 (viz pozn. 74).

113 NA, f. N 69, P 33/87 bod 2, Usnesení předsednictva Ústředního výboru Komunistické strany Československa, vlády ČSSR, předsednictva Ústřední rady odborů a předsednictva Ústředního výboru Socialistického svazu mládeže o opatřeních k realizaci závěrů XVII. sjezdu KSČ v sociálním zabezpečení, Příloha I, Základní ukazatele sociálního zabezpečení 1980–1990, 6.4.1987.

současných údajů výdaje na sociální zabezpečení v roce 1989 bezmála třiatřiceti miliard marek.¹¹⁴

Přestože se sociální zabezpečení nestalo tak častým předmětem kritiky, jako tomu bylo v případě bytové výstavby, a zejména situace ve vnitřním zásobování, nepodařilo se v Československu ani v NDR stranickému a státnímu vedení vyřešit problém klesající životní úrovně obyvatel v důchodovém věku. Ústřední výbor KSC musel opakovaně reagovat na značně kritické dopisy „starodůchodců“ a dlouholetých členů strany, kteří s „pocitem křivdy“ upozorňovali na to, že výše přiznaného důchodu prý neodpovídá jejich podílu na budování socialistického Československa. V informaci o vyřizování dopisů a stížností za rok 1983 najdeme i odkaz na trestní postih vedoucí domova důchodců v Praze-Bohnicích, která se svým manželem (kuchařem) ohrozila zdraví závadovými potravinami, když „nakupovala maso určené pro zvěř v ZOO v Praze a toto bylo používáno ke stravování obyvatel domova důchodců“.¹¹⁵ Jednotlivá podání a žádosti adresované rozličným československým státním institucím jasně dokládají, že zejména v druhé polovině osmdesátých let stoupala nespokojenost obyvatel se stavem důchodového zabezpečení, a nic na tom nezměnily ani poslední úpravy před pádem režimu v roce 1989.¹¹⁶ Podle šetření Ústavu pro výzkum veřejného mínění při Federálním statistickém úřadu z dubna 1989, jehož údaje je však nutné brát s jistou obezřetností,¹¹⁷ stoupl v hodnocení životní úrovně důchodců podíl nespokojených. Zatímco v období 1980 až 1985 se životní úroveň zhoršila podle devětatřiceti procent dotázaných z kategorie důchodců, pak v období 1985 až 1989 zastávalo tento názor již sedmačtyřicet procent z nich. Bezmála třetina dotázaných důchodců přitom soudila, že se jejich životní úroveň v období 1980 až 1989 nezměnila. Více než polovina respondentů uvedla, že jsou spíše či zcela nespokojeni s výší starobního důchodu, a navíc osmatřicet procent z nich současně sdělilo, že počítají ještě se zhoršením své životní situace v následujícím období.¹¹⁸ Nespokojenost byla přitom (celkem logicky) nepřímou úměrná výši důcho-

114 Viz STEINER, A.: *Statistische Übersichten zur Sozialpolitik in Deutschland seit 1945*, s. 164. Podle jiných výpočtů však činily výdaje na sociální zabezpečení v roce 1988 dokonce 36,2 miliardy marek (srv. SCHROEDER, K.: *Der SED-Staat*, s. 525 – viz pozn. 54).

115 NA, f. Sekretariát ÚV KSC 1981–1986 (N 4), 114/84, k informaci 2, Informace o vyřizování dopisů a stížností pracujících zaslaných ÚV KSC v roce 1983.

116 V letech 1982–1986 bylo adresováno státním orgánům ročně v průměru 3665 stížností, oznámení a podnětů k vyřízení v oblasti sociální politiky. Pomyslné prvenství však náleželo stížnostem na problémy v zásobování a obchodu, kterých ve stejném období docházelo ročně v průměru bezmála 30 tisíc. (Srv. NA, f. N 69, P 42/87, bod 8, Rozbor hlavních poznatků z vyřizování stížností, oznámení a podnětů podaných občany státním a hospodářským orgánům a organizacím v ČSSR v roce 1986, Příloha IV, Přehled o počtu stížností, oznámení a podnětů vyřízených v ČSSR v období let 1982–1986, 17.8.1987.)

117 Více k tomuto problému viz VILÍMEK, Tomáš: K otázce vztahu a vzájemné reflexi opozice a společnosti v Československu po roce 1968. In: TŮMA, Oldřich – VILÍMEK, Tomáš (ed.): *Opozice a společnost po roce 1948*. Praha, Ústav pro soudobé dějiny AV ČR 2009, v. v. i., s. 176–220, zde s. 181.

118 ÚSD AV ČR, COH, sbírka Ústav pro výzkum veřejného mínění, výzkum 84/6, červen 1985, Názory občanů na vybrané problémy životní úrovně v ČSSR, s. 69 n. a 86.

du; spokojenost převažovala až v pásmu od sedmnácti set korun výše, zatímco s důchodem do jednoho tisíce korun bylo naopak nespokojeno od sedmdesáti sedmi procent dotázaných v roce 1985 do osmdesáti procent v roce 1989.¹¹⁹ Podle výzkumu z června 1985 zastávala ve skupině důchodců více než polovina názor, že důchod nepokryje jejich základní životní náklady, a dvaasedesát procent z nich bylo nespokojeno se svým důchodem.¹²⁰ Podobně jako v NDR se i v Československu neváhali důchodci obrátit přímo na generálního tajemníka komunistické strany, aby tak vyjádřili svou nespokojenost s výší důchodu, s nepřehledností nových zákonných úprav či se zdražováním poplatků za služby v ústavech sociální péče, jak dokládá například dopis základní organizace KSČ domova důchodců v Praze-Malešicích.¹²¹

Hesla na podporu programu Jednotné socialistické strany Německa (SED) hlásají: „Jednota hospodářské a sociální politiky“ a „Naše Německá demokratická republika – stát sociální jistoty, bezpečí a zajištěné budoucnosti!“ (foto převzato z článku Manfreda G. Schmidta „Grundzüge der Sozialpolitik in der DDR“ v knize Die Endzeit der DDR-Wirtschaft: Analysen zur Wirtschafts-, Sozial- und Umweltpolitik. Ed. Eberhard Kuhrt. Opladen, Leske & Budrich 1999)

Závěrem

Československý a východoněmecký režim se podobaly více, než se na první pohled může zdát. V Československu i ve Východním Německu navazovala sociálněpolitická opatření na předchozí vývoj, který sahal do 19. století. Období po roce 1948 v Československu, respektive po roce 1949 v NDR bezesporu v mnohém deformovalo pojetí sociální politiky jako mocenského nástroje, nicméně v obou zemích nebyla zcela vymazána tradice státního intervencionismu habsburské monarchie a sociálního

119 *Tamtéž*, výzkum 89/3, duben 1989, Názory občanů na vybrané problémy životní úrovně v ČSSR, s. 49 n.

120 *Tamtéž*, výzkum 84/6, červen 1985, Názory občanů na vybrané problémy životní úrovně v ČSSR, s. 69 n. a 86.

121 NA, f. N 69, P 92/88, k informaci 3, Informace o obsahu dopisů došlých ÚV KSČ a generálnímu tajemníkovi ÚV KSČ s. M. Jakešovi od 1. do 31.10.1988.

zákonodárství první republiky stejně jako bismarckovských a výmarských časů.¹²² V případě východoněmecké paternalistické sociální politiky lze hovořit i o jistých paralelách s nacistickou sociální politikou.¹²³ V socialistickém Československu byl zřetelný vliv rozvoje sociálního státu po druhé světové válce, který vycházel z Keynesovy teorie a z programu „sociální bezpečnosti“ ve Velké Británii a v dalších evropských zemích. Podle těchto idejí a praxe byl formován významný zákon o národním pojištění v prvních poválečných letech, jehož vliv se nevytratil ani po jeho transformaci v „sociální zabezpečení“ začátkem padesátých let. V obou zemích, byť s odlišnou intenzitou, působil „efekt roku 1953“, který přiměl komunistické aparáty k tomu, aby využívaly následující sociálněpolitická opatření k oslabení protestního potenciálu ve společnosti.

Podobně jako v Československu byla i v Německé demokratické republice v šedesátých letech „znovuobjevena sociální politika“, od které si stranická a státní vedení mnohé slibovala. V obou zemích tak měla sociální politika přispět k uklidnění obyvatel skrze konzum a takzvanou měkkou represi a obě vládnoucí strany se přitom opíraly o koncepty, které byly vypracovány sociálními vědci v druhé polovině šedesátých let, jejichž postavení bylo v následujícím období v obou zemích systematicky marginalizováno. Komunistická strana Československa i Jednotná socialistická strana Německa těžily z ekonomických reforem předchozího období. „Paralely mezi ‘reálným socialismem’ v NDR a československým ‘normalizačním režimem’ jsou zřejmé. (...) Jedná se o korespondující fenomény, které nejsou sice zcela identické, přesto ale patří do jedné rodiny,“ konstatují autoři závěrečného shrnutí vývoje socialistické sociální politiky v NDR v letech 1971 až 1989.¹²⁴ I z tohoto důvodu představují komparace vývoje sociálněpolitických opatření v zemích východního bloku důležitou výzkumnou oblast, která si zaslouží zvýšenou pozornost.

Problematické důchodového zabezpečení věnoval československý i východoněmecký režim nemalou pozornost. Vládnoucí komunistické strany se především snažily reagovat na množící se kritiku situace takzvaných starodůchodců a porušování zásad zásluhovosti a sociální rovnosti příjemců důchodů. Provedené změny však byly spíše reakcí na nejpálčivější problémy než promyšleným úsilím o strukturální řešení problémů důchodového zabezpečení. V obou zemích tak pokračoval trend zaostávání průměrných důchodů za průměrnými platy a domácnosti důchodců trpěly zřetelnou nerovností v možnostech konzumu, což bylo v rozporu s oficiálními prohlášeními mocenského establishmentu. S ohledem na dosavadní výzkum lze však dojít k závěru, že československá strana byla ve snaze řešit otázku důchodového zabezpečení a životní úrovně důchodců přece jen aktivnější. Východoněmecké vedení

122 Jakub Rákosník v této souvislosti upozornil, že rok 1945 nebyl v Československu rozhodně „rokem nula“ v budování sociálního státu. Podle jeho soudu pak mnohá sociální opatření, „která často nereflektovaně připisujeme až poúnorovému režimu, pocházejí buď již z válečné doby, nebo z éry třetí republiky“. (RÁKOSNÍK, Jakub: *Sověťizace sociálního státu: Lidově demokratický režim a sociální práva občanů v Československu 1945–1960*. Praha, Filozofická fakulta Univerzity Karlovy 2010, s. 17.)

123 Viz HOCKERTS, H. G. (ed.): *Drei Wege deutscher Sozialstaatlichkeit*.

124 BOYER, Ch. – HENKE, K.-D. – SKYBA, P.: *Gesamtbetrachtung*, s. 786 (viz pozn. 24).

kromě dobrovolného důchodového připojištění do jisté míry spoléhalo i na to, že nejméně spokojení důchodci opustí NDR a stráví zbytek života ve Spolkové republice. Tomu ostatně nasvědčuje i benevolentní přístup východoněmeckých orgánů k výjezdům lidí v důchodovém věku k západoněmeckým sousedům. Pro vládnoucí stranu, a zejména jejího vůdce Ericha Honeckera bylo očividně důležitější zajistit plnění ambiciózního programu bytové politiky, pokračovat v masivních subvencích maloobchodních cen a v neposlední řadě i preferovat růst pracovních a sociálních příjmů pracujících občanů. Přestože i českoslovenští komunističtí představitelé kladli důraz na bytovou výstavbu, pronatalitní opatření, stabilitu maloobchodních cen či pozvolný růst příjmů obyvatel a snažili se podobně jako jejich východoněmečtí soudruzi přesunout značnou část péče o pracující na bedra jednotlivých podniků, projevovali větší zájem i o situaci důchodců, kterých navíc narozdíl od NDR v Československu neustále přibývalo.

V obou zemích však zůstalo důchodové zabezpečení součástí systému, který neumožňoval opravdovou společenskou debatu o jeho nedostatcích. Zavedený systém sociálního zabezpečení bezesporu přinášel většině československých i východoněmeckých občanů pocit sociální jistoty, který byl navíc jednostranně mediálně umocněn informacemi o nejistotách v kapitalistických zemích. Vedl však současně i k výraznému poklesu vědomí vlastní odpovědnosti za život ve stáří a posílil mnohá těžko splnitelná očekávání. Účinky sociálněpolitických opatření v socialistickém Československu a Německé demokratické republice se tak zpětně jeví v mnoha ohledech jako značně ambivalentní: na jedné straně bezesporu přispívaly ke zlepšení životní úrovně a zdravotní péče, na straně druhé měly za následek vznik nových nerovností, prohloubení ekonomické neefektivnosti a konečně i vytvoření řady negativních návyků, jejichž životnost výrazně překročila hranici roku 1989. Jedna východoněmecká důchodkyně se k tomu krátce před pádem Berlínské zdi vyjádřila následujícími slovy: „V NDR je bezesporu dobrá sociální síť. Na ní je však špatné to, že lidé vůbec nechtějí a ani nemusejí přemýšlet o své budoucnosti.“¹²⁵

Tento příspěvek vznikl s podporou Grantové agentury České republiky v rámci projektu č. 407/09/2087 „Formování a vývoj sociálního státu v Československu v letech 1918–1992“.

125 BOHLEY, Bärbel: *40 Jahre DDR. ...und die Bürger melden sich zu Wort*. Berlin, Carl Hanser 1989, s. 34.

Každodennost jako předmět a koncept dějepisného poznání

Petr Sedlák

V tomto textu se pokouším shrnout poznatky o stávajícím výzkumu v oblasti dějin každodennosti a možnostech využít každodennost jako koncept výkladu minulosti.¹ Není to jednoduchý úkol. Dějepisci a sociální vědci, kteří s každodenností ve svých výkladech otevřeně pracují a odvolávají se na ni, ji obvykle jako nějaký teoretický koncept a metodologický návod nedefinují, někdy každodennost v tomto smyslu ani netematizují. Platí to většinou i tehdy, když na každodennost odkazují přímo v názvech svých studií.² Ať tak či onak, každodennost nebývá jasně vyjádřena jako

-
- 1 Má pozornost věnovaná každodennosti v tomto ohledu souvisí s dlouhodobým zájmem o kulturněhistorické studium české společnosti bezprostředně po skončení druhé světové války, zvláště v pohraničí a ve vztahu k židovské menšině (srv. SEDLÁK, Petr: Literární historie vysídlení a osídlení českého pohraničí po skončení druhé světové války. In: *Kuděj: Časopis pro kulturní dějiny*, roč. 11, č. 1 (2009), s. 74–78; TYŽ: Každodennost v českém pohraničí po skončení války aneb Osídlencův den jako každý jiný. In: *Dějiny a současnost*, roč. 32, č. 9 (2010), s. 14–17).
 - 2 Viz např. ČAPKOVÁ, Kateřina: Několik tváří exilu v ČSR: Každodennost péče o uprchlíky před nacismem. In: *Dějiny a současnost*, roč. 30, č. 3 (2008), s. 30–33; HOLUBEC, Stanislav: *Lidé periferie: Sociální postavení a každodennost pražského dělnictva v meziválečné době*. Plzeň, Západočeská univerzita v Plzni 2009; HOPPE, Jiří: Starosti pana Nováka: Každodenní život obyčejného člověka v 60. letech. In: *Dějiny a současnost*, roč. 27, č. 3 (2005), s. 35–38; MUSILOVÁ, Dana: Byty a úroveň bydlení v letech 1939–1945: Příspěvek k výzkumu každodennosti. In: *Sborník k dějinám 19. a 20. století*, sv. 12. Praha, Historický ústav AV ČR 1991, s. 91–104; NÁLEVKA, Vladimír: Každodenní život v protektorátu Čechy a Morava. In: DEJMEK, Jindřich – LOUŽEK, Marek (ed.): *Nacistická okupace: Sedmdesát let poté. Sborník textů*. Praha, Centrum pro ekonomiku a politiku 2009, s. 17–23; PECKA,

předmět či metoda historické práce.³ To platí ostatně i pro zahraniční práce, považované někdy v zobrazení každodennosti v minulosti již za klasické, jako je studie americké historičky Sheily Fitzpatrickové *Každodenní stalinismus*⁴ anebo monografie Thomase Lindenbergera o bezpečnostních složkách ve Východním Německu.⁵

Není udivující, že například německá kulturní antropoložka Carola Lippová ve svém teoretickém pojednání o každodenní kultuře jako předmětu bádání na pomezí etnologie, sociologie a dějepisectví označuje sice každodennost za velké téma společenských věd již od sedmdesátých let minulého století, avšak i po desetiletích nejrůznějších diskusí zůstává podle ní tento pojem nejasný a neprůhledný.⁶ Nejasný význam, diskutabilnost, ba dokonce kontroverznost přisuzuje terminu každodennosti i Alf Lüdtke, přední reprezentant německé historiografie všedního dne (*Alltagsgeschichte*).⁷ Zřetelnější orientaci neposkytují ani komentáře českých autorů ke kulturní historii.⁸

Emanuel – PECKA, Jindřich – UNGR, Vladimír: *Každodennost konce 60. let. Tři regionální zprávy. Výzkumná zpráva*. Praha, Ústav pro soudobé dějiny ČSAV 1992; SCHINDLER-WISTEN, Petra: Společenské aspekty chalupářské subkultury při studiu každodennosti v období tzv. normalizace. In: *Akta Fakulty filozofické Západočeské univerzity v Plzni*, č. 3. Ústí n/L., Vlasta Králová 2007, s. 147–154; VANDROVCOVÁ, Miroslava: Zlatá léta Naděždy Kramářové: Každodennost manželky českého politika. In: *Sborník Národního musea v Praze: Řada A – Historie*, roč. 61, č. 3–4 (2007), s. 61–78.

- 3 Srv. HOLUBEC, S.: *Lidé periferie*, s. 8. Autor používá ve své knize pojem „každodennost“ v nahodilých kombinacích, jako např. „dějiny dělnické každodennosti“ nebo „kultura a každodennost dělnického prostředí“, případně prostě mluví o „každodennostech“.
- 4 Autorka sice uvádí, že je mnoho teorií, jak psát „dějiny každodenního života“, ovšem bez bližších odkazů. Pouze v tomto smyslu rozlišuje „oblast soukromého života“ a „praktiky“, tj. formy chování a strategií přežití a přizpůsobení, které si lidé vytvořili, aby se mohli vyrovnat se sociálními a politickými situacemi. (FITZPATRICK, Sheila: *Everyday Stalinism: Ordinary Life in Extraordinary Times. Soviet Russia in the 1930s*. New York – Oxford, Oxford University Press 1999, s. 1 n.; srv. teoretičtěji pojaté pojednání od této autorky: TÁŽ: Politics as Practise: Thoughts on a New Soviet Political History. In: *Kritika: Explorations in Russian and Eurasian History*, roč. 5, č. 1 (2004), s. 27–54; viz též FITZPATRICKOVÁ, Sheila – LÜDTKE, Alf: Dynamika každodennosti: Utváření a rozpad sociálních vazeb v éře nacismu a stalinismu. In: GEYER, Michael – FITZPATRICKOVÁ, Sheila (ed.): *Za obzor totalitarismu: Srovnání stalinismu a nacismu*. Praha, Academia 2012, s. 357–403.)
- 5 LINDENBERGER, Thomas: *Volkspolizei: Herrschaftspraxis und öffentliche Ordnung im SED-Staat 1952–1968*. Köln/R. – Weimar – Wien, Böhlau 2003.
- 6 LIPP, Carola: Alltagskulturforchung im Grenzbereich von Volkskunde, Soziologie und Geschichte: Aufstieg und Niedergang eines interdisziplinären Forschungskonzepts. In: *Zeitschrift für Volkskunde*, roč. 89, č. 1 (1993), s. 2. Za informaci a odkaz děkuji Janě Noskové.
- 7 LÜDTKE, Alf (ed.): *History of Everyday Life: Reconstructing Historical Experiences and Ways of Life*. Princeton, Princeton University Press 1995, s. 2.
- 8 Viz BOROVSÝ, Tomáš – HANUŠ, Jiří – ŘEPA, Milan (ed.): *Kultura jako téma a problém dějepisectví*. Brno, Matice moravská – Historický ústav AV ČR – Výzkumné středisko pro dějiny střední Evropy 2006; BUDIL, Ivo T.: Perspektivy historické antropologie a sociologie. In: *Lidé města*, roč. 3, č. 6 (2001), s. 13–22; ČECHURA, Jaroslav: Mikrohistorie – nová perspektiva dějepisectví konce tisíciletí? In: *Dějiny a současnost*, roč. 16, č. 1 (1994), s. 2–5; GRULICH, Josef: Zkoumání „maličkostí“: Okolnosti vzniku a významu mikrohistorie. In: *Český časopis historický*, roč. 99, č. 3 (2001), s. 519–547; HORSKÝ, Jan: Od rétorické figury k ana-

Záhy můžeme dospět k názoru, že významová nejasnost pojmu „každodennost“ plyne i z toho, že pro většinu historiků a dalších odborníků na poli společenských věd již každodennost má nějaký fixovaný význam, takže k ní přistupují automaticky, s jakýmsi intuitivním předporozuměním. Soudě podle nejčastěji užívaných vyjádření a obrátů, ke každodennosti patří zvláště prostorový a časový rozměr. Je to místo, kde lidé žijí a prožívají své všední životy, a zároveň neustávající běh dnů, v němž se tyto životy odvíjejí a jež vyplňují svými rutinními projevy. Každodennost sestává z toho, co je na denním pořádku. Podle Iny-Marii Greverusové se každodennost v dosavadních výzkumech pojí nejvíce s následujícími asociacemi: „práce, monotonnost a nuda, sledování televize, volný čas a koníčky, další charakteristiky pak tvořil shon, mrzutosti, povinnosti, rodina“.⁹

Přitom se obecně přijímá, že každodennost je v opozici vůči takzvaným velkým neboli politickým dějinám, neboť lidé ve svém všedním životě většinou nahlížejí svět kolem sebe jednak zdola, tj. v perspektivě začlenění do existujících mocenských hierarchií a souvislostí dění, jednak pragmaticky, tj. v modu praktického obstarávání existenčních potřeb. V tomto ohledu definují a upřesňují každodennost i sociologické encyklopedie; hovoří o ní (pokud vůbec) předně jako o souhrnu „podmínek, za kterých člověk jedná a orientuje se ve svém obvyklém prostředí“.¹⁰ Pro četné autory historických či jiných textů každodennost jednoduše zůstává běžnou náplní všedních dnů lidí či jejich specifických skupin v určitém období. V popularizačních knihách a článcích těchto autorů se potom obvykle každodennost více či méně

lytické kategorii: K vývoji pojmu „kultura“ v dějepisectví 20. století. In: STROCHOVÁ, Lucie – HORSKÝ, Jan a kol.: *Paralely, průsečky, mimoběžky: Teorie, koncepty a pojmy v české a světové historiografii 20. století*. Ústí/L., Albis international 2009, s. 15–66; NEŠPOR, Zdeněk R. – HORSKÝ, Jan: Historická antropologie? Metodické problémy a paradoxy na pomezí dějepisectví, sociologie a sociální antropologie. In: *Kuděj*, roč. 6, č. 6 (2004), s. 61–81; NODL, Martin: *Dějepisectví mezi vědou a politikou: Úvahy o historiografii 19. a 20. století*. Brno, Centrum pro studium demokracie a kultury 2007 (zvláště oddíl „Inovace a inspirace“); NODL, Martin – TINKOVÁ, Daniela (ed.): *Antropologické přístupy v historickém bádání*. Praha, Argo 2007; RATAJ, Tomáš: Mezi Zibrtem a Geertzem: Úvaha o předmětu kulturních dějin. In: *Kuděj*, roč. 7, č. 1–2 (2005), s. 142–158; ŠIMŮNKOVÁ, Alena: Ke vztahu historiografie a antropologie: Perspektivy aplikování antropologických přístupů na historický výzkum. In: *Český lid*, roč. 82, č. 2 (1995), s. 99–111; VALENSIOVÁ, Lucette – WACHTEL, Nathan: Historická antropologie. In: *Tamtéž*, roč. 85, č. 3 (1998), s. 193–207.

9 GREVERUS, Ina-Maria: Alltag und Alltagswelt: Problemfeld oder Spekulation im Wissenschaftsbetrieb? In: *Zeitschrift für Volkskunde*, roč. 79, č. 1 (1983), s. 5 n. Za odkaz děkuji Janě Noskové.

10 Citace pokračuje: „Většina lidských úkonů se opakuje, takže si je jedinec natolik osvojí, že jeho jednání je kolektivně srozumitelné a umožňuje předvídatelné a stabilní interakce. (JANDOUREK, Jan: *Sociologický slovník*. Praha, Portál 2001, s. 121.) Jiné slovníkové heslo definuje každodennost jako „úhrn všedních, pravidelně se opakujících (tzv. repetitivních), a proto předvídatelných lidských činností, které jsou základem soc. reprodukce individua, malé skupiny a takto zprostředkovaně celé společnosti, činností, které se řídí známými, většinou však nepsanými normami a pravidly, jsou specif. časově a prostorově uspořádány a jejich vykonávání předpokládá určitý objem vědění fixovaný v tzv. běžném vědomí (zdravém rozumu) a vyjadřovaný běžným jazykem“ (LINHART, Jiří – VODÁKOVÁ, Alena – KLENER, Pavel (ed.): *Velký sociologický slovník*. Praha, Karolinum 1996, s. 483).

omezuje na popis historických kuriozit a anekdot, přijde-li řeč na bydlení, stravování, zvyky.¹¹

Neznamená to však, že bychom nenarazili i na české historiky, kteří by svou pozornost věnovanou každodennosti nechápali jako důležitý faktor ve výkladu historických skutečností. O každodennosti neuvažují jako o pouhém opozitu vůči politickým dějinám, ale jako o širším prostoru, žitém světě lidí, v jejichž postojích a jednání hledají příčiny fungování státních režimů a uspořádání společnosti.¹² Nejvíce to platí pro autory usilující o revizi interpretace nástupu a povahy komunistického režimu v Československu, která dominovala polistopadové historiografii. „Socialistická každodennost“, tedy hledání odpovědi na otázku, jak se v rámci komunistické diktatury chovali obyčejní lidé, pro ně představuje klíč ke skutečnému vysvětlení, jak tato diktatura fungovala. Historici odmítající „totalitárně-historický výkladový model“, jenž má spočívat v redukci historické skutečnosti na černobílé schéma represivního režimu a utlačované společnosti, se spojili v projektu „Socialistická diktatura jako myšlenkový svět“.¹³ Jejich teoretická východiska jsou inspirována jednak německou historiografickou školou *Alltagsgeschichte*, jednak francouzskou tradicí „sociálních reprezentací“, ukotvených v dějinách mentalit.¹⁴ Každodenní svět a život ve studiích těchto historiků-revizionistů obvykle vystupuje, vyjádřeno

-
- 11 U nás to platí především pro některé publikace z edice nakladatelství Argo „Každodenní život“ nebo pro řadu publikací o světě člověka jednotlivých historických epoch nakladatelství Laterza. Přibližují se zde typické aspekty každodenního života (stravování, odívání), aktéři ze společensky dosud marginalizovaných vrstev (prostitutky, žebráci), sociální, myšlenkový či citový svět lidí (láska, rodina), případně určitý každodenně přítomný jev a jeho vnímání v proměněch doby (dějiny smrti).
 - 12 Srv. zvláště LENDEROVÁ, Milena – JIRÁNEK, Tomáš – MACKOVÁ, Marie: *Z dějin české každodennosti: Život v 19. století*. Praha, Karolinum 2010, s. 387–412. Na těchto stranách viz kapitoly: Pojem kultura. Dlouhá cesta k historii, v které zůstal člověk; Historická antropologie. *Alltagsgeschichte*, *histoire du quotidien*, po česku dějiny každodennosti či dějiny všedního dne; Historická demografie – vykročení k dějinám mentalit; *Women's History*, či *Gender History*? Nové čtení pramene; Co s dějinami každodennosti v Čechách?
 - 13 Viz KOPEČEK, Michal – KOLÁŘ, Pavel: Projekt „Socialistická diktatura jako myšlenkový svět“. In: *Soudobé dějiny*, roč. 19, č. 2 (2012), s. 189–195.
 - 14 Proměny v chápání každodennosti reflektuje např. Josef Petráň v knize *Dvacáté století v Ouběnicích: Soumrak tradičního venkova* (Praha, Nakladatelství Lidové noviny 2009). Petráň ovšem sledoval posun k interaktivní povaze každodennosti již v 80. letech 20. století ve svých učebních textech o dějinách hmotné kultury (PETRÁŇ, Josef: *Dějiny hmotné kultury: Vysokoškolská učebnice pro studenty fakult připravujících učitele*. Sv. I/1: *Vymezení kulturních dějin: Kultura každodenního života od pravěku do 15. století*. Praha, Státní pedagogické nakladatelství 1985, s. 34 n.; sv. II/1: *Kultura každodenního života od 16. do 18. století*. Praha, Karolinum – Ministerstvo kultury ČR 1995, s. 16–19 a 274 n.). Petráň zde hovoří o každodennosti v kapitole příznačně nazvané „Dějiny hmotné kultury v rámci historie každodennosti“. V souvislosti s historickou antropologií si rovněž všímá, že studium každodenní kultury či života (nebo kultury každodenního života) se v pozdějších pracích posunulo od popisu realit („věcná kultura“) k pojetí, kdy se stává „dynamickou historickou praxí danou vztahem mezi strukturami a subjektem“ (sv. II/1, s. 19).

trfně jedním z nich, jako činitel, „který vytvářel v mnoha ohledech dokonalejší stabilitu režimu než teror a ideologická manipulace“.¹⁵

Tomuto a dalším konceptům každodennosti v historiografii věnuji samostatný výklad dále v textu. Ohlédnu se za přístupem vycházejícím z oddělení objektivních a subjektivních historických skutečností („vnější“ a „vnitřní“ každodennosti) a poté se snažím přiblížit pojetí každodennosti v rámci klasických škol, jako jsou *Alltagsgeschichte*. V souvislosti s německou inspirací nemohu nepojednat podrobněji o výše zmíněném projektu socialismu jako myšlenkového světa, respektive o tom, jak s každodenností zacházejí jednotliví autoři, kteří se k této inspiraci hlásí. Za rozhodující pro porozumění každodennosti ovšem považuji nehistorické obory, jako je (zjednodušeně řečeno) filozofie a sociologie každodennosti a geografie času. Tento text odráží mou ambici pokusit se co nejpečlivěji roztrždit a popsat jednotlivé myšlenkové zdroje zájmu o každodennost v moderním západním dějepisectví a ukázat na jejich přejímání v českém historiografickém prostředí. Tyto koncepce shrnuji v závěru první, podstatně delší části článku.

V druhé části, či spíše dovětku článku, se pokouším na základě shromážděných poznatků vytyčit jeden z možných dějepisných konceptů k využití kategorie každodennosti, čímž míním poznávání historické reality jako dynamicky se projevující souvztažnosti dobově a místně daných společensko-politických struktur a jednání historických aktérů. Tento koncept stavím na uchopení každodennosti jako kontextu, v němž lidé ze středu svých životů bezprostředně vnímají a prožívají okolní realitu a prostředí, stejně jako se spolupodílejí na jejím utváření a přetváření. Každodenní kontext zde konkrétně vymezují a strukturují na základě čtyř charakteristik či znaků každodenní reality. Jsou jimi fyzická svázanost člověka s touto realitou a existence odporu v rámci ní (tělesnost), dále časová strukturalizace této reality, a to jednak v cyklické, jednak v lineární rovině (časovost), a konečně smyslové uchopení reality člověkem vzhledem k jejímu sociálnímu předivu a mocenským vztahům (socialita).

První dějepisné cesty ke každodennosti

Prvotní zájem některých dějepisců o každodennost lze datovat koncem 19. století a spojit s vymežováním vůči tradičnímu dějepisectví. Každodennost začala být těmito dějepisci vnímána jako pomyslné území, na němž žijí své všední životy obyčejní lidé, kteří se jako by neustále potýkali s hrozbami invaze shora, ze strany státu, institucí či trhu.¹⁶ Skutečná renesance zájmu o životy lidí, kteří nepatřili k eli-

15 Srv. PULLMANN, Michal: Život v komunistické diktatuře: O povaze a proměnách současných dějin po roce 1989. In: *Dějiny a současnost*, roč. 35, č. 12 (2011), s. 15.

16 „Tento pohled dává přednost vnímání každodenního života jako odporu vůči dominanci. (...) Každodenní život je k nalezení tam, kde je akce a odehrává se opravdový či autentický život.“ (ORVAR, Löfgren: *Everyday Life, Anthropology of*. In: SMELSER, Neil J. – BALTES, Paul B. (ed.): *International Encyclopedia of the Social and Behavioral Sciences*, sv. 7. Oxford, Elsevier 2001, s. 4969 a 4972. Jako příklad je tu citováno klasické čtyřsvazkové dílo Henryho Mayhewa *London Labor and the London Poor* (London, Griffin – Bohn 1861–1862).

tám, však nastala až v šedesátých a sedmdesátých letech dvacátého století. Interes o poznání každodenního života přitom jak patrně nevychází z čistě teoretických pozic a z dílny akademiků, nýbrž má původ v kritice establishmentu či života elit.

Emancipaci sociálních a posléze kulturních dějin vůči tradičním politickým dějinám zasvěceně přibližuje například Georg G. Iggers ve svém klasickém přehledu západní historiografie v minulém století.¹⁷ Německo-americký historik dává tematizaci každodennosti jako historiografické kategorie do souvislosti s postmoderní kritikou dosavadního dějepisectví, když o ní mluví jako o jednom ze symptomů nově se prosazující tendence pohlížet na minulost očima samotných jejich historických aktérů. Všednodennost se podle něj stávala předmětem studia zejména pro ty historiky, kteří usilovali o „zohlednění lidského rozměru“ v minulosti. Jak přitom Iggers zdůrazňuje, antropologický přístup k výkladu dějin by neměl být chápán zjednodušeně jako pouhá reakce na politické dějepisectví. Jedná se totiž o rozmanitě profilovanou a napříč sociálněvědními obory prostupující inklinaci interpretovat společenskou realitu jinak než v rámci makrohistorických či makrosociálních konceptů, jak to činí i značná část produkce sociálních dějin.¹⁸ Každopádně můžeme zařadit zájem o každodenní rozměr historické reality do takzvaných nových kulturních dějin, jimž je společný antropologický přístup a které tvoří nejpozději od devadesátých let minulého století svébytný a rovnocenný proud dějepisectví vedle politických (událostních) a sociálních dějin.¹⁹

Iggers ovšem nerozvíjí téma každodennosti v rovině metodologické aplikace, nerozepisuje se o dílčích koncepcích jejího zkoumání a neosvětluje, jak každodennost chápou jednotliví autoři. Také on zůstává u předpokladu všeobecného porozumění každodennosti jako prostorového rámce, v němž jsme my lidé jakoby ukotveni naší existencí. Konstatuje, že někteří autoři soustřeďují své bádání „k podmínkám každodenního života a ke způsobům, jak byly vnímány prostými lidmi“, a usilují tak o „vrhnutí světla na příčinné vztahy na úrovni nevelkých společenských skupin, kde se odehrává větší část každého lidského života“.²⁰ Zájem o každodennost jako předmět bádání se podle něj pojí se symbolickými přístupy ke společenské realitě, jak to bylo typické například pro Clifforda Geertze či Hanse Medicka.²¹ Iggers tak

17 IGGERS, Georg G.: *Dějepisectví ve 20. století: Od vědecké objektivitě k postmoderní výzvě*. Praha, Nakladatelství Lidové noviny 2002, s. 21 n.

18 *Tamtéž*, s. 95–110, kapitola „Od makrohistorie k mikrohistorii: Dějiny všedního dne“. O situaci v německém dějepisectví v tomto ohledu bude blíže pojednáno dále v textu.

19 Srv. RATAJ, T.: Mezi Zírtem a Geertzem (viz pozn. 8). K reflexi nově pojatých kulturních dějin a jejich definování Peterem Burkem či Rogerem Chartierem srv. LENDEROVÁ, M. – JIRÁNEK, T. – MACKOVÁ, M.: *Z dějin české každodennosti*, s. 398 (viz pozn. 12).

20 IGGERS, G. G.: *Dějepisectví ve 20. století*, s. 96 a 102. Z angličtiny přeložil Pavel Kolář.

21 „Základní východiska dějin všedního dne se pokusil nastínit Hans Medick ve svém zásadním článku ‘Misionáři ve veslařském člunu’ (1984). Za inspirační zdroj takového dějepisectví Medick označil americkou kulturní antropologii reprezentovanou v sedmdesátých a osmdesátých letech Cliffordem Geertzem (a jeho sémiotickým přístupem zhuštěného popisu, též interpretativní antropologie či interpretativního zkoumání kultury, kterou je třeba studovat ‘skrže jednotlivé, zdánlivě nevýznamné znaky spíše než pomocí obecných zákonů odvozených z několikanásobných kvantifikujících pozorování’).“ (*Tamtéž*, s. 103.) Iggers

každodennost představuje spíše z hlediska snahy některých dějepisců a etnografů emancipovat v historických a etnografických výkladech široké vrstvy veřejnosti a zachránit je tak pomyslným způsobem před zapomenutím, jež jim chystají pověstné velké dějiny.

Každodennost prostředí (etnografické přístupy a dějiny soukromého života)

První teoretický a metodologický přístup ke každodennosti reprezentují autoři, kteří usilují o rekonstrukci každodenního světa lidí v minulosti v prostém duálním modelu založeném na předpokladu existence objektivních skutečností na jedné straně a jejich subjektivního prožívání lidmi na straně druhé.²² Tento předpoklad může svádět k preferování studia objektivních faktorů, neboť se zdají být v životě člověka determinantami, něčím, co do jeho života vstupuje zvnějšku a rozhodujícím způsobem ho ovlivňuje a formuje. Z tohoto hlediska se nabízí jako logický postup nejdříve zkoumat „vnější každodennost“, tedy strukturální rysy určité společnosti, a teprve poté studovat „každodennost vnitřní“, tedy to, jak příslušníci této společnosti prožívali v daných strukturách své všední dny a jak v jejich rámci jednali.²³

Rozdělení studia každodennosti do dvou rovin se nabízí jakoby přirozeně. Máme zde zdánlivě objektivní rozměr každodennosti, který můžeme vykreslit na základě dostupných pramenů o geografické povaze daného prostředí, o politických poměrech a státní správě, o právním prostředí či bezpečnostní situaci. Obdobně schůdné se zdá poté obraz každodennosti jakoby dotvořit z druhé strany a vyplnit jej subjektivním sociálním či psychologickým obsahem, tedy poznatky o tom, jak lidé na objektivní skutečnosti reagovali, jaký byl vůbec jejich geografický a informační horizont, jak a s čím se kolektivně ztotožňovali, jaké volili životní strategie a dílčí vzorce chování, jaký byl jejich životní styl, jaké měli zvyky, odívání, bydlení a další charakteristiky související s jejich sociální praxí.

také odkazuje na starší práce, které přispěly k pozdějšímu rozvoji mikrohistorie, zvláště z produkce Georgese Dubyho a Jacquesa Le Goffa, a na autory výzkumu lidové kultury v anglosaské a italské historiografii, zvláště Petera Burka a Carla Ginzburga (s. 97).

22 Viz SEDLÁK, Petr: Svět přeživších Židů: Prameny a jejich výklad. In: *Lidé města*, roč. 10, č. 3 (2008), s. 83–113.

23 V tomto kontextu si zaslouží zmínku zamyšlení Stanislava Kokošky nad možnostmi výzkumu české společnosti v Protektorátu Čechy a Morava ve vztahu k okupačnímu režimu. Autor zde deklaruje, že „prvním nezbytným krokem k poznání protektorátní společnosti jsou dějiny všedního dne, respektive každodennosti“, neboť touto cestou lze dospět k pochopení, jak tehdejší realitu vnímali a prožívali samotní dějinní aktéři. Kokoška tak připojuje svůj hlas k volání po novém ohlédnutí za minulostí z antropologických pozic. Podle autora však zvládnutí dějin všedního dne předpokládá nejdříve „shromáždění nezbytné sumy základních poznatků“, načež teprve „lze výzkumný záběr rozšiřovat o další sociologické nebo antropologické postupy“. (KOKOŠKA, Stanislav: *Odboj, kolaborace, přizpůsobení... Několik poznámek k výzkumu české protektorátní společnosti*. In: *Soudobé dějiny*, roč. 17, č. 1–2 (2010), s. 14.)

Ve vzpomenutém knižním souboru textů *Z dějin české každodennosti*, s podtitulem *Život v 19. století*, je každodennost pojata právě tímto duálním způsobem. I zde je zájem věnován nejdříve objektivním či vnějším skutečnostem, které si člověk subjektivně osvojuje. Odráží to i názvy příslušných oddílů: „Kulisy každodennosti“ (tedy „svět, který je kolem“) a „Způsoby každodennosti“ (tedy „svět, který se žije“).²⁴ Do první skupiny se řadí spíše objektivní skutečnosti, které člověka v 19. století obklopovaly, v druhé části jsou pojednána spíše témata subjektivní povahy jako rodina, vzdělání, volný čas, četba a podobně.

Duální či binární model každodennosti samozřejmě stojí a padá se schopností dějepisce postihnout vzájemnou souvztažnost mezi objektem (vnějším prostředím) a subjektem, jakož i reflexi této souvztažnosti v lidské mysli. Oddělení objektu od subjektu přirozeně znamená radikální zásah do povahy skutečnosti, v níž dochází k neustálé interakci mezi prostředím a přítomným člověkem. Vzniká tak riziko, že budou přespříliš zdůrazněny údajně objektivní struktury a že jim bude přisouzeno mechanické determinování lidských životů. Naopak důraz na subjekt, člověka a jeho svět, otevírá prostor solipsismu a vede k vypreparování individua ze sociálních vztahů a životního prostředí. To ovšem nemusí platit, pokud autoři usilují nahlédnout společenské a politické *milieu* skrz osudy jednotlivců a jejich rodinné prostředí, jak s úspěchem činí například britský historik Orlando Figes v případě stalinského Sovětského svazu.²⁵

Deterministický přístup ke studiu minulosti je dnes odmítán jako překonaný v sociálních vědách obecně.²⁶ Příbuzný sklon oddělovat od sebe bez hlubšího promýšlení oficiální kulturu či diskurz a individuální smýšlení či parciální subkulturu je v současnosti vůbec zpochybňován a kritizován z více stran.²⁷ Prakticky může dílčí tematizace a rekonstrukce jak jednotlivých složek považovaných za objektivní struktury, tak jejich subjektivního zpracování historickými aktéry vést k popisnému výkladu dílčích historických skutečností v „laboratorních podmínkách“ a k bagatelizaci jejich vzájemného působení v žité realitě. Důkazem budiž taková dějepisná produkce, jejíž autoři z každodenního prostoru v minulosti abstrahovali nějaký předmět, jehož dějiny předkládají čtenářům v poutavém balení jako

24 Viz LENDEROVÁ, M. – JIRÁNEK, T. – MACKOVÁ, M.: *Z dějin české každodennosti* (viz pozn. 12).

25 FIGES, Orlando: *Šeptem: Soukromý život ve Stalinově Rusku*. Praha – Plzeň, Beta-Dobrovský – Ševčík 2009.

26 Například sociální psychologie v něm vidí „osvícenský dualismus vnitřního světa mysli a vnějšího, materiálního světa pozorovatelného a rozpoznatelného individuální mysli“, tedy „redukcionistické chápání sociálního“ (VÝROST, Jozef – SLAMĚNÍK, Ivan (ed.): *Sociální psychologie*. Praha, Grada 2008, s. 39).

27 Divergentní redukce diskurzivních projevů na oficiální a lidový není v dějepisectví zajisté ničím neobvyklým. Odlišovat „hegemonní“ a „subalterní“ kulturu, tj. kulturu „vysokou“ a „nízkou“, nebo „kultury lidovým vrstvám vnucené“ a „kultury lidovými vrstvami produkované“, resp. „kulturu učenou“ a „kulturu lidovou“, je běžné jak v globálních teoriích, tak v praktických dějepisných výkladech. Ke kritice této redukce srv. např. BURKE, Peter: *Co je kulturní historie?* Praha, Dokořán 2011, s. 41 n.; GINZBURG, Carlo: *Sýr a červi*. Praha, Argo 2010, s. 14 n.

skutečný projev života lidí v minulosti – a to třeba v záběru od dějin kalhot až po dějiny ochlupení na tváři, jak se o tom v knize *Co je kulturní historie?* ironicky zmiňuje britský historik Peter Burke. Zdánlivě objektivní obsah každodennosti zde může být předkládán a zhmotňován perspektivou „segmentárního pojetí kultury“, o němž hovoří Milena Lenderová v souvislosti s českou tradicí kulturní historie. Vůdčí autorka zmiňované publikace *Z dějin české každodennosti* doplňuje, jak snadno se z takových děl může stát „soubor zábavných kuriozit, anekdotického čtení, zajímavosti“, tedy spíše dějepisectví lidského soukromí než žitého světa člověka vzhledem k jeho všednodenní povaze.²⁸

Každodennost jako prostor (intersubjektivní) interakce

Bezprostředně prožívaná realita se poznání brání. Skepsi historiků, kteří mají co do činění s každodenností a souvisejícími tématy, k možnostem studovat duši člověka ve více či méně vzdálené minulosti musíme přijmout jako průvodní znak jejich snažení. Za nedostatečný považovali průkopníci italské mikrohistorie například „model dějin každodennosti“, jak jej vypracoval v šedesátých a sedmdesátých letech minulého století Fernand Braudel, neboť se podle nich „omezoval na vnější popis materiálních podmínek života, aniž by pronikl k tomu, jak lidé tyto podmínky vnímali“.²⁹ Podobnému úskalí se podle Iggerse nevyhnuli ani zastánci německých dějin každodennosti, jimž věnují pozornost v následující kapitole, neboť jejich metoda zhuštěného popisu „neposkytuje přístup k životu individua, nýbrž pouze ke kultuře, která ho obklopuje“.³⁰ Důvod je zřejmý a formulovali jej sami tito autoři: etnolog ani historik totiž nemá bezprostřední přístup ke zkušenostem a prožitkům jiných lidí, zvláště pokud je od nich dělí propast času. Těžko studovat každodennost v minulosti z každodennosti současné.

Jsou zde ovšem dvě jména, k nimž se jako k arbitřům při vši skepsi obracejí zájemci, kteří na poznání bezprostředně žitého světa lidí nerezignovali. Sociální realitu nahlížejí z antropologické perspektivy a zdůrazňují subjektivní význam postojů a jednání člověka; to znamená, že kladou důraz na porozumění, jaké to je být historickým (sociálním) aktérem na daném místě a v dané době. Jejich přístupy čerpají z rozmanitých zdrojů, v jazyku sociální teorie by se daly nejspíše označit jako interpretativismus a interakcionismus.³¹ Těmito autoritami jsou německý historik Alf Lüdtke a francouzský kněz a polyhistor Michel de Certeau, kteří se zapsali do dějin sociálního myšlení zejména zásadními díly z osmdesátých let.³² V následu-

28 LENDEROVÁ, M. – JIRÁNEK, T. – MACKOVÁ, M.: *Z dějin české každodennosti*, s. 391 (viz pozn. 12).

29 IGGERS, G. G.: *Dějepisectví ve 20. století*, s. 96 (viz pozn. 17).

30 *Tamtéž*, s. 98.

31 Srv. např. HARRINGTON, Austin a kol.: *Moderní sociální teorie: Základní témata a myšlenkové proudy*. Praha, Portál 2006, s. 161–187.

32 LÜDTKE, Alf (ed.): *Alltagsgeschichte: Zur Rekonstruktion historischer Erfahrungen und Lebensweisen*. Frankfurt/M. – New York, Campus 1989; anglicky: *The History of Everyday*

jících odstavcích se zaměřím na to, jak konkrétně a vzhledem k jakým poznatkům a okolnostem mohou práce těchto klasiků poskytnout vodítko pro studium dějin každodennosti.

Každodennost jako předmět bádání se asi nejvíce etablovala díky Alfu Lüdtkemu a německým dějinám každodennosti (*Alltagsgeschichte*). Právě ve Spolkové republice Německo před rokem 1990 lze rekonstruovat zdroje zájmu a genezi studia všedního rozměru historické reality poměrně hmatatelně. Poutavý příběh hledání cesty do duší příslušníků dřívějších generací se odvíjel v živé debatě, v níž rezonovaly citlivé struny nedávné německé minulosti. V sedmdesátých a osmdesátých letech totiž v Západním Německu právě vrcholila snaha části akademické obce a veřejnosti přehodnotit vžitý pohled na tíživé období nacismu. Mnohým historikům nešlo pouze o to dát konkrétní tvář obětem tehdejšího režimu, ale také poznat, co dělali a co si mysleli obyčejní Němci.³³ Necháme-li zaznít opět Iggersův komentář, v tomto historiografickém sporu proti sobě stáli „stoupenci sociálních dějin, odvolávajících se na nezbytnost jasných analytických konceptů v historickém bádání, a historici všedního dne, podle nichž tyto koncepty pohřbívají lidské prožitky a zkušenosti, které jsou podle jejich názoru skutečným předmětem historického výzkumu“.³⁴

Byl to mimo jiné právě Alf Lüdtke, jenž se postavil proti kritice sociálních dějepisců zaměřené na údajně nevědeckou povahu výzkumu minulosti ze strany dějepisců všedního dne. Dějiny každodennosti hájil vůči nařčením z trivializace minulosti, „z anekdotické historiografie vytrhávající konkrétní události z širšího kontextu“.³⁵ Lüdtke si rizika psaní o každodenní realitě, mimo jiné pro její sklon minulost romantizovat, dobře uvědomoval. Avšak ustavení dějepisectví každodennosti jako samostatného interpretačního žánru považoval za více než jen výraz zájmu popisovat soukromý život obyčejných lidí. Zdůrazňoval hodnotový a poznávací význam konceptualizace každodenních dějin, s odkazem na neschopnost sociálních

Alf Lüdtke (narozen 1943), profesor historické antropologie na Univerzitě Erfurt a společně s Hansem Medickem zakladatel německých dějin každodennosti. V širokém spektru jeho badatelských témat se pravidelně objevují otázky spoluúčasti na diktaturách dvacátého století stejně jako problémy násilí a práce jako sociální praxe

Life: Reconstructing Historical Experiences and Ways of Life. Princeton, Princeton University Press 1995; CERTEAU, Michel de: *L'invention du quotidien*, sv. 1: *Arts de faire*. Paris, Gallimard 1980 (anglicky: *The Practice of Everyday life*. Berkeley, California University Press 1984).

33 Viz LÜDTKE, A. (ed.): *History of Everyday Life*, s. 4.

34 IGGERS, G. G.: *Dějepisectví ve 20. století*, s. 97 n. (viz pozn. 17).

35 *Tamtéž*, s. 98.

historiků postihnout postavení a roli člověka v minulosti tváří v tvář historickým událostem a poměrům.³⁶

Podle Lüdtkeho to bylo právě studium každodenních aspektů života v nacistickém režimu, které umožnilo například tematizovat, jaké byly zdroje podpory nacistického režimu u obyvatelstva nebo nakolik bylo utrpení Němců na konci války spojeno s jejich vědomím teroru a utrpení, jež sami způsobili jiným jako příslušníci ozbrojených složek či represivního aparátu. Lüdtke a jeho němečtí kolegové, ale podobně i někteří zahraniční historici nacismu, jako Ian Kershaw nebo Christopher Browning, dokázali s touto intencí inovativně vyložit dostupné prameny a nabídnout nový a plastičtější pohled na jednání a smýšlení obyčejných Němců ve třetí říši.³⁷ To je přirozeně zásadní i pro diskusi o působení historických faktorů v životě člověka a jeho možnosti svobodně projevovat svou vůli, respektive nést zodpovědnost za své konání.³⁸

Jednotná značka *Alltagsgeschichte* může vzbuzovat dojem, že vznikla jedna dějepisná tradice nesená jediným teoretickým konceptem nebo společným metodologickým návodem. Není tomu tak. Sám Alf Lüdtke charakterizoval dějiny každodennosti jako otevřený, vyvíjející se směr historického bádání a položil v něm důraz na dva klíčové prvky. Zaprvé je to faktor repetivity, opakování, jak jej rozpracoval Peter Borscheid. Ten upozornil na skutečnost, že rutinizace činností a věcí, které tvoří náplň všedního dne, představuje pro člověka stabilizující moment, což platí také pro sociální skupiny a instituce.³⁹ Obecně lze říci, že repetivita tvoří pro teoretiky každodennosti základní východisko. Zadruhé Lüdtke vyzdvihuje faktor sociality, totiž že lidé a skupiny své mody vnímání a jednání nastolují pouze a výhradně v síti sociálních vztahů.⁴⁰

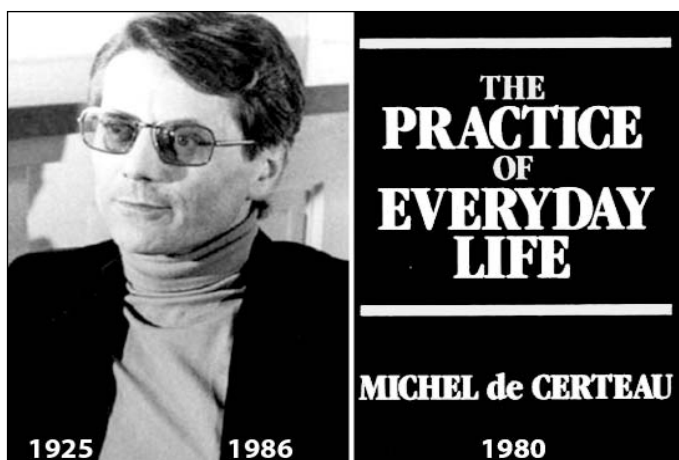
36 Lüdtke připouští i ideové zdroje dějin každodennosti v 70. letech, když je popisuje jako svého druhu disidentské hnutí v nově konsolidovaných a na vědeckosti si zakládajících sociálních dějinách, jako projev potřeby psát historii jakoby odspodu, od lidí samotných, a vůbec „vrátit ji“ veřejnosti. Zájem o každodennost tak dává do souvislosti se společenskými hnutími vymezujícími se proti establishmentu od 60. let. (LÜDTKE, A. (ed.): *History of Everyday Life*, s. vii a 9 n.).

37 Viz KERSHAW, Ian: *Hitlerův mýtus: Obraz a skutečnost ve Třetí říši*. Praha, Levné knihy 2009; BROWNING, Christopher R.: *Obyčejní muži. 101. záložní policejní prapor a konečné řešení v Polsku*. Praha, Argo 2002.

38 Viz LÜDTKE, A. (ed.): *History of Everyday Life*, s. 5. Podle Lüdtkeho *Alltagsgeschichte* znamenají mj. též „pokus vytvořit zcela nový pohled na to, jak historici vnímají ‘úspěchy’ moderní doby“ (s. 7).

39 *Tamtéž*, s. 5.

40 *Tamtéž*, s. 7. Psaní o každodennosti v minulosti by tak podle Lüdtkeho mělo směřovat jednak ke studiu postojové orientace lidí v minulosti, jednak k poznání forem jejich denního chování a prožívání, tj. každodenního života samotného: „Historiografie každodenního života si klade za cíl osvětlit vztahy – a rozpory – mezi ‘způsobem života’ (vzorci) a ‘každodenním životem’ (každodenním chováním a prožíváním). Důslednější oddělení struktury *Lebensweise* od příslušné subjektivní zkušenosti ‘každodenního života’ by mělo usnadnit vystižení ‘dějinných podob individuality’. Zkoumání *Alltagsgeschichte* tak může být konzistentněji zahrnuto do diskuse o formách a hybných silách stojících za velkými zásadními společenskými změnami a otřesy.“ (*Tamtéž*, s. 15.)

Francouzský jezuita, historik, sociolog a filozof Michel de Certeau (1925–1986) zasáhl do řady oborů. Zabýval se mimo jiné křesťanskou vírou a mystikou, teorií historiografie a literatury, sociologií spotřebitelského chování, psychoanalýzou nebo indiánskými kulturami v Latinské Americe

Co přináší či reprezentuje druhý uvedený autor, k němuž interpreti kulturních dějin a dějin každodennosti rovněž hojně odkazují, francouzský sociolog, historik a filozof Michel de Certeau? Jeho koncepce, v níž nastínil praktiky každodenního jednání lidí v minulých dobách, posloužila za základ přístupům ke studiu každodennosti v různých disciplínách v posledních dvou desetiletích minulého století.⁴¹ I on postavil svou koncepci každodennosti jako alternativu či obohacení vůči sociálně deterministickým pohledům na žitý svět lidí minulosti.⁴² Byl to Michel de Certeau, který se na počátku osmdesátých let minulého století pozastavil nad tím, že si sociální vědy nevšímají, jak si lidé sami v každodenních situacích „přivlastňují“ skutečnosti sociální povahy, jako je například vládnoucí diskurz, tedy jak jsou mediálně a mocensky distribuovány a realizovány oficiální ideje. Podle tohoto autora lidé nejsou pouhými pasivními příjemci či konzumenty nabízeného diskurzu a dalších kulturních atributů, jak se to jevílo ve výkladech sociálních věd, nýbrž uplatňují více či méně aktivně různé praktiky, aby si kulturu, jež je obklopuje, přizpůsobili svým zájmům.⁴³ K naplňování všednodenních potřeb užívají soubor praktik, který

41 Viz ORVAR, L.: *Everyday Life, Anthropology of*, s. 4970 (viz pozn. 16).

42 Britský kulturní historik Peter Burke v této souvislosti hovoří o odmítnutí „sociálního determinismu“ a „světa ‘tvrdých’ sociálních struktur“ (BURKE, P.: *Co je kulturní historie?*, s. 99 a 101 – viz pozn. 27).

43 Srv. úvod k americkému vydání stěžejní publikace Michela de Certeau *The Practice of Everyday Life* (viz pozn. 32).

Michel de Certeau nazývá „taktikou“, včetně užití původně oficiálního jazyka.⁴⁴ Je možné formulovat obecný závěr, že podle tohoto a dalších zastánců „kulturního obratu“ v historiografii nelze objektivní struktury a procesy, tj. předmět sociálních a politických dějin, stavět před subjektivitu samotných lidí, neboť jsou to právě oni, kteří v interakci s těmito strukturami a procesy, tedy ve snaze přizpůsobit si své životní prostředí, určují jejich jedinečný kulturní výraz a obsah.⁴⁵

Michel de Certeau se s odkazem na výše uvedené i další skutečnosti snažil nasměrovat pozornost na vazby mezi objektivními sociálními strukturami a subjektem, které by byly klíčem k postižení společenské reality.⁴⁶ Řečeno slovníkem sociální teorie: šlo mu o poznání prostřednictvím uchopení sociální reality „jako kontextu významů a symbolických systémů, a nikoliv jako automatické a mechanické odpovědi na vnější stimuly“.⁴⁷ Jako takový kontext lze chápat i každodenní časoprostor. Prakticky jde tedy stoupcům takového přístupu o poznávání hmotného a duchovního obsahu každodennosti, toho, čemu člověk ve své bezprostřední realitě čelí a co vnímá jako komplexní záležitost.

Pokud si vezmeme za příklad trojici nejčastěji tematizovaných oblastí hmotné kultury a soukromého života, tedy odívání, stravování a bydlení, v naznačeném kulturněhistorickém kontextu pak již nevystupují jako izolovaně popisované předměty (jak se lidé oblékali, co a jak jedli anebo kde a jak bydleli). Těžiště zájmu o tyto aktivity se přesouvá k otázce, proč tak činili, k pochopení motivací, spočívajících jak ve snaze saturovat celou škálu biologicky založených potřeb, tak v úsilí reprodukovat a naplňovat složitou síť sociálních souvislostí a vazeb. Jde o rekonstrukci dějin odívání, stravování a bydlení jako praktik a životních strategií jedinců realizovaných v každodenních, všedních situacích, tedy jako projevů dobového zaujímání a přebírání sociálně žádaných, respektive nekonformních norem, postojů, hodnot, trendů a podobně. Tím se odkrývá každodennost jako dynamický prostor, ustavo-

44 V podání Petera Burkeho si Michel de Certeau představoval, „že obyčejní lidé si vybírají z určitého repertoáru a vytvářejí nové kombinace podle toho, co si vybírají a do jakých nových kontextů to, co si přivlastnili, umísťují. Tato konstrukce všedního dne prostřednictvím ‘opětovného užívání’ je součástí toho, čemu Certeau říká ‘taktika’. Podle něj lidé využívají spíše taktik než strategií, protože v rámci hranic, které stanovili jiní, mají jen omezenou svobodu manévrování. Mají například svobodu ‘plenit’, což je Certeauova slavná metafora pro kreativní formy čtení, jež mění oficiální významy ve významy podvrtné.“ (BURKE, P.: *Co je kulturní historie?*, s. 103. Z angličtiny přeložil Stanislav Pavlíček.)

45 „Tam, kde dřívější sociologové studovali ‘chování’ spotřebitelů, voličů a jiných skupin, Certeau raději mluvil o ‘praktikách’, *pratiques*, tedy o konkrétním jednání obyčejných lidí, jako je nakupování, procházky po čtvrti, rozmístování nábytku či sledování televize. (...) Tam, kde dřívější sociologové předpokládali, že obyčejní lidé jsou jen pasivními spotřebiteli masově vyráběných produktů a diváky televizních programů, Certeau naopak zdůrazňuje jejich kreativitu a vynalézavost. Spotřebu popisuje jako formu produkce. Zdůrazňuje, že jednotlivci si mohou z masově vyráběného zboží vybírat, a zdůrazňuje i svobodu lidí, pokud jde o interpretaci toho, co čtou nebo vidí v televizi.“ (*Tamtéž*, s. 102.)

46 V českém prostředí se k tomuto konceptu hlásí např. Josef Petrání (viz jeho *Dějiny hmotné kultury*, sv. II/1, s. 19 – viz pozn. 14).

47 VÝROST, J. – SLAMĚNÍK, I. (ed.): *Sociální psychologie*, s. 38 (viz pozn. 26).

vaný a reprodukováný nejen neustálým opakováním navykklých činností a způsobů jednání v opakujících se situacích a kulisách, ale především neustálou interakcí člověka s jeho okolím, zvláště sociálním; tedy tím, že je zapředen do pletiva vztahů s ostatními lidmi a zaujímá role v rámci společnosti.⁴⁸

„Socialistická každodennost“ jako sociální praxe a myšlenkový svět

Historiografické zacházení s každodenností se nemusí zdaleka omezovat na etnografický popis života obyčejných lidí. V pojednáních některých historiků hlubší promýšlení bezprostředních, všednodenních situací a souvislostí, v nichž lidé žijí v určité společnosti a režimu, představuje klíč k poznání makrohistorických jevů. Každodennost v tomto pohledu člověka emancipuje. Nevystupuje v ní totiž jako pasivní loutka ovládaná mocipány, ale jako podílník a spolutvůrce sociálních skutečností, z nichž tato společnost a režim sestávají; „obyčejný člověk“ je tak pasován na plnoprávného aktéra historie. Těmito charakteristickými rysy se vyznačují německé kulturněhistorické přístupy k dějinám tamních moderních diktatur, Hitlerovy třetí říše a zvláště Ulbrichtova a Honeckerova Východního Německa, které se kriticky vymezují vůči tradičním totalitárním modelům výkladu komunistického a nacistického režimu a které jako s klíčovou analytickou kategorií operují s pojmem *Sinnwelt*.⁴⁹ Těmito koncepty se inspirují i někteří čeští historici; společně se nedávno představili v rámci již zmíněného německo-českého projektu s širší mezinárodní účastí nazvaného „Socialistická diktatura jako myšlenkový svět“ (*Sozialistische Diktatur als Sinnwelt*).⁵⁰

Každodennost může být díky těmto „historikům-revizionistům“ i v českém prostředí chápána stále více jako nová cesta k poznávání historických skutečností souvisejících s nástupem a fungováním komunistické diktatury v Československu. Každodennost k sobě může soustředit pozornost seriózních historiků, neboť v ní mohou nacházet odpovědi na otázku, proč většina obyvatelstva aktivně či pasivně přispěla k nastolení této diktatury, vnitřně ji uznala a zapojila se do jejího soukolí. To samé pak ovšem platí i pro tázání po příčinách náhlého ochabnutí spoluúčasti

48 Jedním z dokladů zdejšího postupného obratu k sociálněinteraktivní povaze každodenní reality mohou být teze Billa Jordana o pluralitě každodenností. Podle něj „do všedního dne patří popis toho, ‘jak jsme jedli, spali, pracovali, nakupovali, hledali byty, vybírali partnery, vychovávali děti’, ale i hluboká kritická analýza toho, ‘jak jsme získávali své kvalifikace a svá místa, jak jsme pracovně postupovali, vyhýbali se vážným potížím, komunikovali s ostatními, chápali svou dobu“ (JORDAN, Bill: Úvod k pracím projektu Samisebe. In: KO-NOPÁSEK, Zdeněk (ed.): *Otevřená minulost: Autobiografická sociologie státního socialismu*. Praha, Karolinum 1999, s. 143 n.) Na tento zdroj mě upozornila Jana Nosková.

49 K významu tohoto obtížně přeložitelného pojmu, pro nějž se v češtině většinou užívá výraz „myšlenkový svět“, viz KOPEČEK, M. – KOLÁŘ, P.: Projekt „Socialistická diktatura jako myšlenkový svět“ (viz pozn. 13).

50 Blíže viz tamtéž. Institucionálními plniteli projektu, realizovaného v letech 2007–2010, byl pražský Ústav pro soudobé dějiny AV ČR, v. v. i., a postupimské Centrum pro výzkum soudobých dějin (*Zentrum für Zeithistorische Forschung*).

občanů na fungování režimů v sovětském bloku před rokem 1990. V termínech jako „socialistická každodennost“ či „participační diktatura“ (Martin Sabrow) znívá výzva k novému, rozšiřujícímu a prohlubujícímu pohledu na komunistickou diktaturu.⁵¹

Každodennost zde představuje klíč k tomuto revidovanému obrazu, a to ve smyslu řekněme kontextuálním či referenčním, neboť právě v jejích monotonně rytmičovaných životních situacích, v bezprostřední konfrontaci s režimními institucemi a jejich političnem dávali lidé skrze své jednání a postoje vědomě či nevědomě smysl existujícímu (sociálnímu) stavu věcí, aby jej případně akceptovali a shledávali normálním. Ve výsledku tak přispívali k fungování a stabilitě režimu.⁵² Vyjádřeno slovy jednoho z těchto „historiků-revizionistů“, ve své knize o poslední fázi československého komunistického režimu si klade za cíl poznat, „jak lidé vyjadřovali svoje intuitivní představy o naplněném životě, jakými způsoby formulovali své požadavky, s kým se spojovali a proti komu – zkrátka jak na každodenní úrovni bojovali o své uznání“. Příspěvek jeho knihy „k dějinám socialistických diktatur“ podle něj spočívá v rekonstrukci spojení ideologického (politického, režimního) diskurzu, zde konkrétně „reformní rétoriky přestavby“, s tím, jak byl vnímán a interpretován ve všedním životě obyvatelstva, respektive v postižení „dynamiky“ tohoto spojení.⁵³ Autor knihy dokonce pokládá „každodenní život většinové společnosti“ za činitel, „který vytvářel v mnoha ohledech dokonalejší stabilitu režimu než teror a ideologická manipulace“.⁵⁴

Další z českých „historiků-revizionistů“ v kapitole své knihy o menšinách v poválečném pohraničí přímo nazvané „Každodennost“ popisuje osidlování pohraničí po válce jako „poněkud jiný proces, než byl zamýšlen“ ústředními orgány, aby zvláště na základě dobových situačních zpráv ukázal „podoby každodennosti“ jako realitu vzdorující „centrálně a racionálně řízenému procesu“, tedy plánovanému osidlování v režii ústředních orgánů.⁵⁵ Autor přitom přesahuje tradiční výklad osidlování pohraničí jako historie zmařených a zneužitých idejí v samotné osidlovací praxi. V jeho podání osidlování vystupuje jako extrémně ambivalentní a dynamický proces; co jedni považovali za zmar, mohli jiní nadšeně vítat a těšit se z toho.⁵⁶

51 Srv. SABROW, Martin: Socialismus jako myšlenkový svět: Komunistická diktatura v kulturněhistorické perspektivě. In: *Soudobé dějiny*, roč. 19, č. 2 (2012), s. 197 n.

52 Viz KOPEČEK, M. – KOLÁŘ, P.: Projekt „Socialistická diktatura jako myšlenkový svět“, s. 191.

53 PULLMANN, Michal: *Konec experimentu: Přestavba a pád komunismu v Československu*. Praha, Scriptorium 2011, s. 17.

54 TÝŽ: Život v komunistické diktatuře, s. 15 (viz pozn. 15). Ve své knize Pullmann zmiňuje „tzv. dějiny všedního dne“ jako hlavní zdroj dokladů o tom, „že lidé před rokem 1989 nežili jen vyprázdněné životy ve stínu všemocného ‘režimu’“ (TÝŽ: *Konec experimentu*, s. 15).

55 SPURNÝ, Matěj: *Nejsou jako my: Česká společnost a menšiny v pohraničí (1945–1960)*. Praha, Antikomplex 2012, s. 48.

56 Podle Spurného i situační zprávy z pohraničí odrážely takovouto oscilaci, v níž sebepojetí jejich pisatelů z řad správních a bezpečnostních úředníků „se snadno vychýlilo na jednu stranu, buď k pocitu úspěšného stvořitele nového života, nebo do hysterie a strachu z totálního rozkladu“ (*tamtéž*, s. 50).

Pojetí každodennosti jako bezprostředně a dynamicky žitého kontextu je promyšlenější a hlubší než její obvyklé chápání jako místa, v němž obyčejní lidé vnímají „zdola“ pověstné velké dějiny. Každodenní rozměr historické reality je i zde v napětí s tím, co přichází „shora“, dichotomická povaha tohoto vztahu je však relativizována, neboť autoři mají ambici postihnout, jak režim vznáší a prosazuje prakticky nárok na své uznání ze strany obyvatelstva. Historici hlásící se ke konceptu *Sinnwelt* usilují překonat schéma „společenské smlouvy“ ve smyslu, jak bývá někdy aplikováno na poměry „normalizačního“ Československa.⁵⁷ Zdůrazňují, nakolik jsou akce a reakce přicházející „shora“ a „zdola“ souvztažné, ba dokonce zaměnitelné. Vztah ovládnutí a podřízenosti je relativní, protože oboustranný; pouto, jímž vládce svazuje ovládaného, ho k němu zároveň připoutává; kdo vládne, musí se obávat pádu.

Každodennost v tomto pojetí má tudíž odkazovat k dynamickému a dialektickému vztahu člověka v moderní společnosti k politickému režimu, v němž žije a který ho (potenciálně) ohrožuje svými nároky a byrokratickým (restriktivním) aparátem. Řečeno s německým historikem Martinem Sabrowem, každodennost je „komplementární odvrácenou stranou“ panství, v ní jakožto sféře samozřejmého „se vnější politické ovládnutí přetváří v internalizovanou sociální praxi“.⁵⁸ Znamená to, že lidé si zvyknou brát režim jako něco daného, samozřejmého; ve všednodenních situacích přestávají vnímat jeho nároky jako cizorodé, a proto se jim obvykle bez většího odporu podvolují. Přesto nelze mluvit o plném ztotožnění s režimem,

Martin Sabrow (narozen 1954) je ředitelem Centra pro bádání o soudobých dějinách v Postupimi a profesorem nejnovějších a soudobých dějin na Humboldtově univerzitě v Berlíně. Zabývá se mimo jiné dějinami obou německých diktatur, dějinami historiografie a historického vzpomínání nebo specifiky oboru soudobé dějiny

57 Viz PULLMANN, Michal: Eroze diktatury v době přestavby: Krize vládnoucích elit a rozpad ideologického konsenzu v Československu (1986–1989). In: *Soudobé dějiny*, roč. 19, č. 2 (2012), s. 258.

58 SABROW, M.: *Socialismus jako myšlenkový svět*, s. 202. Z němčiny přeložil Pavel Kolář. (Viz pozn. 52.) Sabrow pokračuje, že každodennost je „současně prostorem, kde se den co den stonásobně přetvářejí a působí struktury ovládnutí – v každodennosti se panství projevuje jako sociální praxe a sociální praxe jako panství“ (tamtéž).

neboť – jak pokračuje Sabrow – „ovládání připisují záměrům vládců vlastní, svébytný smysl (*Eigen-Sinn*)“.⁵⁹

Tento pohled umožňuje zaměřit se na příčiny a projevy sblížování a harmonizování každodenních zájmů a potřeb širokých vrstev obyvatelstva s praktikovaným vládnutím režimu. Těžko nesouhlasit s tím, že jsou to lidé samotní, kteří udržují režim u moci a systém v chodu právě svou dennodenní pracovní a jinou rutinou, pokud pocítují dlouhodobě jako dostatečné své životní zajištění a zbývá jim alespoň částečný prostor pro materiální a duchovní seberealizaci. Poznávat každodennost znamená dobírat se míry a podob takového uspokojování skrze konkrétní sociální praxi a v návaznosti na to diagnostikovat povahu a stabilitu diktátorských režimů.

„Tekutý“ vztah každodenní sociální praxe obyvatel a uplatňování mocenských nároků režimu lze ovšem v širším kulturněhistorickém pojetí promýšlet ještě hlouběji. Podle Martina Sabrowa byl vztah mezi „výkonem moci“ a jeho „akceptací“ v komunistické diktatuře překlenut „jednotným mentálním horizontem, jenž se celkově vymykal dobovému vnímání a tím unikal kontrole jak vládnoucích, tak ovládaných“.⁶⁰ Co má konkrétně tímto horizontem na mysli, co jej utváří? Jsou to „tradované zvyklosti“, „naučené praktiky“, „závažné hodnoty“ a „jazykové konvence“, tedy předpolitický rozměr sociální praxe. Právě zde, v tomto všeobecně sdíleném „myšlenkovém světě“ se podle postupimského historika komunistická diktatura rozprostřela nejpevněji, v něm se integrovala a reprodukovala, a to jako „předvědomá akceptace“ režimu ze strany lidí v jeho dennodenních podobách, jak s ním přicházeli do styku na úřadech, v práci a ve veřejném prostoru obecně, v neposlední řadě ale i v soukromí. Díky této sféře si lidé jednotlivé problematické skutečnosti, jako například represi nepohodlných jedinců nebo ideologické kampaně, zvnitřnili a přijali je jako samozřejmé a nutné, ve snaze uhájit si vlastní postavení a nevystavovat se postihu, to znamená nevyčínávat a zůstat nenápadný. Právě zde, „ve svůdnosti samozřejmých způsobů kolektivního myšlení a forem sociální praxe, které dovolují vydávat nejisté za nesporné a tím chrání před zpochybňováním“, podle autora spočívá tajemství moderních diktatur.⁶¹ Martin Sabrow pléduje za „kulturní dějiny politična“, kam patří fenomény jako „inscenace moci, kultura politických slavností, proměny obrazů nepřítele, dominantní sémantické systémy nebo měnící se hranice vyslovitelného“.⁶²

Revizionistické práce českých historiků založené na výše nastíněných východiscích vyprovokovaly na zdejší poměry celkem intenzivní odbornou i publicistickou debatu, v níž se ukázalo, že sofistikované a potenciálně nosné teoretické koncepty nemusejí pokaždé přinášet prakticky příliš přesvědčivé výsledky. Platí to zejména o knize Michala Pullmanna *Konec experimentu*, polemicky se vymezující vůči dosavadním výkladům období československé „normalizace“. Například Pavel Barša označil jádro

59 Tamtéž.

60 Tamtéž, s. 203.

61 „Chceme-li tedy přijít vztahu mezi každodenním jednáním a legitimizací panství na kloub, musíme si klást otázku, jak ve ‘století extrémů’ (Eric Hobsbawm) vznikaly systémově specifické formy normality.“ (Tamtéž, s. 204.)

62 Tamtéž, s. 203.

Pullmannovy práce za tradiční analýzu politického diskurzu, ignorující právě „popis každodenního života obyčejných lidí, který často probíhal relativně nezávisle na násilí režimů, v nichž žili“.⁶³ Deklarovaná iniciativa překročit dichotomii mezi režimem a společnostmi, velkými a malými dějinami, respektive vzít v potaz dialektičnost a dynamiku vztahu mezi každodenností a panstvím, zde přichází víceméně zkrátka. V pracích českých „historiků-revizionistů“ se nejvíce nových poznatků dozvídáme opět o samotném režimu, jakkoli před námi vystupuje tento svět plastičtěji a roste ze svého všednodenního podhoubí. Zaměříme-li se konkrétně na každodennost, není v nich obvykle uchopena příliš teoreticky, ale s obecným předporozuměním, jako prostor či rámec sociální praxe a myšlenkového světa lidí v jejich interakci s režimem.⁶⁴ Z toho plyne riziko, že pojmání každodennosti bude závislé na tom, jak tuto interakci chápou jednotliví historikové, a tomu bude odpovídat i výběr teoretických zdrojů. Tak i Martin Sabrow, vedený záměrem prozkoumat prostor akceptace režimu ze strany obyvatel, každodennost ztotožňuje s předreflexivním světem samozřejmosti, přičemž odkazuje na teoretické koncepty sociologie vědění.⁶⁵ Uvažování o každodennosti v těchto konceptech se ovšem neomezuje jen na tuto sféru, jak o tom bude ještě řeč.

Pochybnosti vzbuzuje i vysvětlení a dokládání předpolitické akceptace diktatury v myšlenkovém světě lidí, přijde-li na otázku, co tito lidé ve svém každodenním světě vlastně považovali za samozřejmé a normální. Sociolog Karel Hrubý například kritizuje Michala Pullmanna, že v jeho pojetí „normality každodenního života“ zůstává nezodpovězeno, jaké podoby na sebe tato normalita brala v bezprostředně žitém světě rozličných skupin obyvatelstva, zda byla víceméně „kategorií návykovou“, v níž dominovala snaha „žít v souladu se základními životními potřebami v mezích výchovou dosažené socializace“, anebo spíše „kategorií intervenční“, formovanou „například ideologickými směrnicemi, tj. normou vyžadovanou státní mocí“. Hrubý vůbec relativizuje uvažování o každodenně pociťované a akceptované normalitě napříč společnostmi, když pointuje: „Není normální právě to, že se myšlení, hodnocení a chování jednotlivců od sebe liší?“⁶⁶

63 BARŠA, Pavel: Normalizace mimo dobro a zlo. In: *Lidové noviny* (21.5.2011), s. 25. Z dalších kritických ohlasů na Pullmannovu knihu srv. alespoň PLACÁK, Petr: Pullmannův Pán much aneb Historie a svět dětí. In: *Paměť a dějiny*, roč. 7, č. 1 (2013), s. 123–128.

64 Tak je tomu v jejich studiích otištěných v tematickém čísle *Soudobých dějin*, které vzešly z projektu „Socialismus jako myšlenkový svět“ (SPURNÝ, Matěj: Očištěná společnost: Očištěná jako konstitutivní princip utváření poválečné české společnosti na příkladu českého pohraničí. In: *Soudobé dějiny*, roč. 19, č. 2 (2012), s. 209–226; KOLÁŘ, Pavel: Strana jako utopie: Komunistická identita po pádu stalinismu. In: *Tamtéž*, s. 227–255; PULLMANN, M.: Eroze diktatury v době přestavby: Krize vládnoucích elit a rozpad ideologického konsenzu v Československu (1986–1989). In: *Tamtéž*, s. 256–276).

65 SABROW, M.: Socialismus jako myšlenkový svět, s. 202, pozn. 17. Sabrow konkrétně odkazuje na dílo Alfreda Schütze a Thomase Luckmanna *Strukturen der Lebenswelt* (Frankfurt/M., Suhrkamp 1979).

66 „...je normalita závazná pro celou společnost, či je charakteru skupinového (jiná pro straníky, jiná pro nestraníky – a tady zase jiná pro ‘neutrálý’ a jiná pro třídně nebo politicky ‘podezřelý’)? Anebo se liší podle věku: jiná pro dospělé, jiná pro mladistvé? Anebo je tím

Přemýšlet nad každodenností naší nedávné minulosti každopádně znamená uvažovat o psychosociálních faktorech života v diktatuře a vůbec moderní společnosti. O podobnou sondu do života člověka v diktatuře se pokusil Jindřich Kabát v knize *Psychologie komunismu*, pro něhož jsou ovšem socializační mechanismy seberegulace a normalizace člověka odlišné ve „standardní demokracii“ a „totalitě“. ⁶⁷ Ostatně též „historici-revizionisté“ mají sklon příliš rychle se uchýlovat k zobecnujícím závěrům a teoretizovat o společnosti a jejích potřebách v makrosociální dimenzi a modelech. To se může projevit dvojnásobným způsobem. Jednak i zde se lidé někdy proměňují v neživotnou kolektivní entitu, která má ovšem vlastnosti typické pro individuum a jíž je běžně přisuzováno nějaké jednání a vliv *en masse*. Druhým efektem může být upozadování některých důležitých faktorů v každodenním životě a potažmo tendence přehlížet komplexitu poměrů v určitém režimu a době. Pokud zastánci totalitárních výkladových modelů přehlížejí konkrétní sociální praxi a myšlenkový svět lidí v diktátorských režimech, mohou obdobně „historici-revizionisté“ ignorovat restriktivní moc režimu nebo širší geopolitické konstelace. Ani tyto historici nevycházejí z hodnotového a teoretického vzduchoprázdna; jejich chápání společenské reality koresponduje s modernizační (konvergenční) teorií, jejímž jádrem je teze o „socialistické diktatuře“ jako jednom z typů moderního uspořádání společnosti a státu.

Pavel Barša ve své kritice Pullmannovy stěžejní studie o „normalizaci“ výstižně praví, že tento historik se ve svém výkladu dostal do „protilehlé pozice vůči dosavadní ‘mainstreamové historiografii’, zvláště proto, neboť ve své revizi opomíjí represivní dimenzi normalizačního režimu, respektive zájmy jeho nomenklatur. (...) Pullmannova reinterpretace dějin pozdního komunismu trpí opačnou jednostranností než klasické výklady: ignoruje represi.“ Proti Pullmannově tezi o „normalizačním“ společenském konsenzu, tj. akceptaci a zvnitřnění režimu většinou obyvatelstva, staví Barša s odvoláním na filozofa Antonia Gramsciho koncept společenské hegemonie, „jejímž jádrem je schopnost vládnoucích představovat stávající poměry jako jediné možné a správné a jejich alternativy jako horší nebo neproveditelné či vyjadřující zájmy skupin, které se oddělily od společenského celku“. ⁶⁸ Z toho vyplývá i odlišná odpověď na otázku, proč se výraznější část veřejnosti nepostavila v únoru 1948 proti komunistické straně a proč její vláda přes občasnou krizi nemusela čelit masovému odporu. Ať tak či onak, vrátíme-li se v této souvislosti ještě ke knize Matěje Spurného, poptávka poválečné české společnosti po očistě od „rušivých elementů“ a konsolidaci poměrů stejně jako její určující mentální horizont či politickoideové nasměrování tvořily sice podstatné předpoklady nastolení komunistické diktatury, sotva však je možné odhlédnout od jeho mocenské a geopolitické dimenze. Pokud Spurný nelíčí počátky diktatury, jak uvádí přebal jeho knihy, „tradičně, jako mocen-

míněn jen statistický průměr množiny chování jednotlivců?“ (HRUBÝ, Karel: Totalita, teror a „normalita“ společnosti: Poznámky k článku Michala Pullmanna v DaS 12/2011. In: *Dějiny a současnost*, roč. 36, č. 3 (2012), s. 15. Šlo o reakci na Pullmannův text „Život v komunistické diktatuře“ – viz pozn. 15.)

67 KABÁT, Jindřich: *Psychologie komunismu*. Praha, Práh 2011, s. 36.

68 BARŠA, P.: Normalizace mimo dobro a zlo (viz pozn. 63).

ské vítězství jedné strany v únoru 1948 a import ze Sovětského svazu“⁶⁹ zajisté tím není míněno, že je možné ve snaze pochopit únorový převrat ignorovat nespornou historii jeho plánování špičkami KSC v napojení na Moskvu (účelově vedené diskreditační kampaně, kumulování moci obsazováním míst v bezpečnostních silách, státní správě a hospodářství, infiltrování nekomunistických stran, odborů a jednotných organizací, zpravodajskou činnost, podřizování sovětským instrukcím a podobně).⁷⁰

Každodennost jako bytí (filozofie každodennosti)

Někteří filozofové, sociologové, ale i další sociální vědci berou za základ svých úvah zdánlivě banální skutečnost: veškeré lidské jednání a myšlení se odehrává ve světě každodennosti a je odvislé od jeho struktur, neboť jen a pouze v rámci nich člověk žije, tedy jedná a myslí. „Lidský svět je prvotní a původní v tom, že z něj lidé nutně vycházejí jako ze základny, kterou nelze pominout,“ píše Marek Nohejl, komentátor díla Alfreda Schütze, rakouského teoretika, který věnoval každodennosti podstatnou část svého díla.⁷¹

Antologii nejvýznamnějších myslitelů tohoto ražení předkládá sociolog Michael Gardiner ve své knize *Kritiky každodenního života*.⁷² Vybrané autory spojuje odmítání makrosociálních strukturalistických a deterministických přístupů ke společenské realitě; nechybí mezi nimi ostatně ani Michel de Certeau. Gardiner svou kritiku rozšiřuje i na teoretiky, kteří každodenní život nazírají pouze jako výchozí bod sociologického poznání, neboť tím podle něj každodennost tuhne v homogenní a statickou strukturu. Sémantickým přístupům ke společenské realitě zase vyčítá, že redukuje komplex sociálních praktik na působení jazyka či diskurzu.⁷³

Gardiner představuje vlastně kritiky potlačované či deformované každodennosti. Vycházejí z přesvědčení, že bezprostředně žitý svět nelze analyzovat jako inertní prostor, v němž se člověk prostě teď a tady nachází, nýbrž je třeba jej odkrývat jako dynamické místo individuálního vztahování se k širším vrstvám univerza, naplněné subjektivním smyslem a kreativitou.⁷⁴ Gardiner – snad nikoli příliš překvapivě – poukazuje u těchto kritiků na jejich zdůrazňování rozdílů v žité a sociální realitě, jak byla naplňována v předmoderním světě a jak tomu je ve světě

69 SPURNÝ, M.: *Nejsou jako my* (viz pozn. 55).

70 Srv. např. KAPLAN, Karel: *Pět kapitol o únoru*. Praha, Doplněk – Ústav pro soudobé dějiny AV ČR 1997; HANZLÍK, František: *Únor 1948: Výsledek nerovného zápasu. Tajné služby na cestě k moci*. Praha, Prewon 1997.

71 NOHEJL, Marek: *Lebenswelt a každodennost v sociologii Alfreda Schütze: Pojednání o východiscích fenomenologické sociologie*. Praha, Sociologické nakladatelství 2001, s. 13.

72 GARDINER, Michael E.: *Critiques of Everyday Life*. London – New York, Routledge 2000.

73 *Tamtéž*, s. 5.

74 „Je třeba uznat, že každodenní život obsahuje jistou formu do hloubky jdoucí reflexivity, která je nezbytná k vysvětlení jednak pozoruhodné schopnosti lidských bytostí přizpůsobit se novým situacím a vypořádat se s pokračujícími existenčními výzvami, a jednak obrovské proměnlivosti (napříč kulturami, jakož i v plynutí času), jíž se každodenní život vyznačuje.“ (*Tamtéž*, s. 6.)

současném, (post)moderním. Jeho odkazy na nárůst odcizení nebo na rozpouštění tradičních struktur každodenního života a jejich nahrazování či překrývání komplexem idealizovaných projevů modernity nemusí znít příliš originálně. V Gardinerových textech lze ovšem najít zajímavé podněty k dlouhodobé diskusi o existenci člověka v industriálním a postindustriálním světě z perspektivy každodennosti.⁷⁵

Gardiner řadí mezi myslitele, kteří prohlédli bytostnou podstatu každodennosti, mimo jiné Michaila Bachtina, Edmunda Husserla, Henriho Lefebvra, Michela de Certeau, ale též filozofa Karla Kosíka – právě od něho si vypůjčil termín „pseudokonkrétnost“ pro označení sociálněkonstruktivistického vztahu k sociální realitě. Sám Kosík projevil zájem o každodennost z obdobně kritických pozic ve své *Dialektice konkrétního*, v kapitole příznačně nazvané „Metafyzika každodenního života“. Svou proslulou knihu uvádí Kosík poukazem na to, proč stojí aposteriorní idealizace reality proti její bezprostřední, každodenní povaze. Objasňuje, že tato realita „nevystupuje vůči člověku prvotně ve formě nazírání, zkoumání a teoretizování, jehož opačným komplementárním pólem je abstraktní subjekt poznání, existující vně světa a mimo svět, nýbrž jako oblast smyslově praktické činnosti, na jejímž základě vyrůstá bezprostřední praktické nazírání skutečnosti“. Jak ovšem vzápětí dodává, „bezprostřední utilitární praxe a jí odpovídající běžné myšlení umožňují tedy lidem, aby se vyznali ve světě, obeznámili se s věcmi a mohli s nimi manipulovat, ale neposkytují jim pochopení věcí a skutečnosti“.⁷⁶

Dílo ruského literárního vědce Michaila Bachtina zřetelně ovlivnilo nejen samotný tento obor, ale i přemýšlení o kultuře ve druhé polovině dvacátého století, a znovu v něm hledají inspiraci i někteří dnešní „historici-revizionisté“ (Michal Pullmann). Gardiner zdůrazňuje jako klíčové téma Bachtinových raných textů myšlenku, že hodnoty a smysl, které nejvíce určují náš život, vycházejí z našich existenčních potřeb, jež jsou zakládány a určovány každodenností, zvláště bezprostředními sociálními vztahy.⁷⁷ Bachtin ve svých pracích zanechal řadu poznatků a závěrů o tom, jak je taková každodennost naplňována konkrétně, a to pečlivým studiem běžných řečových žánrů a idiomů, jejichž prostřednictvím lidé aposteriorně strukturují své bezprostřední prožitky, dodávají jim význam a smysl, scelují je do koherentního celku. V tomto ohledu zvláště zapůsobily Bachtinovy teze o „karnevalizaci“ oficiálního diskurzu v podání lidových vrstev.⁷⁸

75 Kolonizace lidského vědomí idejí (či iluzí) modernizace a tím odvádění člověka od bezprostřední životní zkušenosti a prožitku je ostatně jedním z tradičních bodů takové diskuse. Gardiner tvrdí: „Každodenní život se s přechodem k moderně a vzhledem k rozmělnění sociální reality v množství specializovaných praktik jeví jako něco, co zbylo, a má tudíž malý význam ve vztahu k 'nadřazenému', jako je politika, umění nebo věda.“ (*Tamtéž*, s. 10.) Nikoli náhodou Gardiner kritizuje moderní sociální vědu právě za duální roztržení životní reality současného světa, respektive za její tendenci konstruovat paralelně ke každodennosti vědecké abstrakce a svou racionalitou homogenizovat bezprostřední svět lidí.

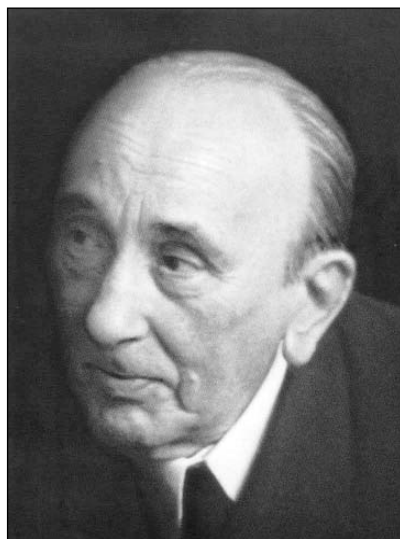
76 KOSÍK, Karel: *Dialektika konkrétního: Studie o problematice člověka a světa*. Praha, Nakladatelství ČSAV 1965, s. 10.

77 GARDINER, M. E.: *Critiques of Everyday Life*, s. 43.

78 Bachtin dokládá, že v evropské kulturní tradici je hluboce zakořeněno převrácení diskurzů společenských vrstev, kdy se vysoké stává nízkým a naopak, při karnevalech a v grotesce

Také německý filozof Edmund Husserl v každodennosti spatřuje původní a ohrožený svět člověka, neboť je jako „základní sféra lidského života zakrývána objektivistickými konstrukcemi přírodních věd,⁷⁹ a klasifikuje tento stav jako krizi věd. Tato krize podle něj úzce souvisí s krizí evropského lidství vůbec a jde mu o to pokusit se zhroucenou důvěru člověka v rozum a svět znovu obnovit.“ Husserl ukázal směr, kterým se poté vydali někteří jeho filozofičtí a sociologičtí následovníci: „Počátkem tázání má být právě předvědecký svět – *Lebenswelt*, který je půdou ‘prosté zkušenosti’ (*schlichte Erfahrung*). Ten je místem, kde lidé konají své nejběžnější činnosti (spaní, chození, nicnedělání). Je to nepochybně svět, který zakoušíme před vší teorií, je prvotně světem obstarávaným a nelze mu tudíž v jeho odhalování rozumět jako světu teoretické evidence. *Lebenswelt* je půdou každodenního jednání, které nemá nic společného s teoretickou činností, ba naopak, vše je v něm základně orientováno na situace života.“⁸⁰

Mezi zmíněné Husserlovy následovníky patřil zvláště Alfred Schütz, jemuž je věnována následující kapitola, ale také Jan Patočka nebo Martin Heidegger. Právě u něj nachází „zatím filosoficky nejhlubší pohled“ do „fakticky prožívané každodennosti“ jako „způsobu života“ Václav Umlauf, kterého můžeme pro jeho všestrannou orientaci v humanitních vědách a příslušnost k jezuitskému řádu považovat tak trochu za „českého Michela de Certeau“. Podle německého filozofa v Umlaufově podání jde v každodennosti stručně řečeno

Ruský literární teoretik Michail Michajlovič Bachtin (1895–1975) se stal od šedesátých let jednou z nejuznávanějších postav svého oboru a jeho vliv vyzářoval dále do teorie kultury

(BACHTIN, Michail M.: *François Rabelais a lidová kultura středověku a renesance*. Praha, Odeon 1975). Tezí o „karnevalizaci“ si pomáhá např. známá britská historička Sarah Daviesová při výkladu o vnímání a přejímání oficiální ideologie běžnou populací ve stalinském Sovětském svazu (DAVIES, Sarah: *Popular Opinion in Stalin's Russia: Terror, propaganda and dissent, 1934–1941*. Cambridge, Cambridge University Press 1997, s. 8). Ve zdejším prostředí se dočkala aktualizace a reinterpretace i v souvislosti s hodnocením možností alternativní politické aktivity v současné České republice (HOŘEJŠ, Nikola: *Kmotr a karneval: Češi nemají v lásce demonstrace a protesty. Naučili se ale milovat politickou hru, převleky a humor*. In: *Lidové noviny* (26.11.2011), s. 21 n.).

79 Jinde to Husserl formuluje jako „vědou konstruovaný svět“ (blíže viz HARRINGTON, A. a kol.: *Moderní sociální teorie*, s. 29. – viz pozn. 31).

80 NOHEJL, M.: *Lebenswelt a každodennost v sociologii Alfreda Schütze*, s. 28 n. (viz pozn. 71). Blíže viz HUSSERL, Edmund: *Krize evropských věd a transcendentální fenomenologie: Úvod do studia fenomenologické filosofie*. Praha, Academia 1972.

o „zvláštní způsob existence, který primárně, bezprostředně a bezmyšlenkovitě vede každý z nás. (...) Každý z nás má svou vlastní každodennost šitou na jeho či její míru.“⁸¹ Z podobných filozofických, ale také levicově humanistických politických pozic vyzývá k přijetí každodennosti jako výchozí roviny pro další studium francouzský sociolog a filozof Henri Lefebvre.⁸²

Každodenní realita v sociologii každodennosti Alfreda Schütze

Rakouský sociální teoretik Alfred Schütz stejně jako předešní autoři nahlíží každodennost jako primární lidskou skutečnost. Jako základní východisko převzal Husserlovu myšlenku žitého či přirozeného světa (*Lebenswelt*) a jejím rozpracováním na poli sociálních věd založil fenomenologicky orientovanou větev sociologie.⁸³ Po své emigraci do Spojených států a integraci do tamního akademického života se postupně stal vlivným autorem. Z jeho koncepce „základů vědění v každodenním životě“ vycházeli ve své snaze nově vymezit úkol sociologie vědění i klasikové teorie sociální konstrukce reality Peter Berger a Thomas Luckmann.⁸⁴

Žitý svět člověka je podle Schütze jednak utvářen jeho neopakovatelnou individualitou („biograficky determinovanou situací“), jednak je intersubjektivně konstruován a interpretován v souladu s tím, co člověk předpokládá o vědění a jednání ostatních lidí, které si typizuje („příruční zásoba vědění“), aby jeho vztahování k druhým bylo sociálně akceptováno. Výsledkem je obecná reciprocita perspektiv a vzájemná předvídatelnost jednání. „Náš život v každodenním světě se tedy řídí pomocí typizovaných interpretací, které v naší společnosti převládají a které mají být přijímány jako vzory, jež je nutno následovat bez pochyb.“⁸⁵

Základem života v přirozeném světě každodennosti je tělesnost člověka, tj. jeho svázanost s vlastním tělem, z něhož nemůže vystoupit, tedy jakýsi „somatický pocit života“.⁸⁶ K němu bytostně patří i repetitiva, opakování v periodických úsecích žitého času, s níž Schütz často operuje. Cyklicky sevržené, chce se říci rytmicky sladěné, jsou fyziologické potřeby dané tělesností člověka, tedy to, co zakládá jeho fyzické a psychické rozpoložení v daném okamžiku (spánek, stravování, odpoči-

81 UMLAUF, Václav: Proč spadl Thalés do studny? K filosofii každodennosti. Text z roku 2002 je přístupný na webové stránce <http://www.umlafoviny.com/www/publikace/publikace/Eseje/Kazdodennost.html> (staženo v prosinci 2011).

82 Srv. GARDINER, M. E.: *Critiques of Everyday Life*, s. 4; viz též LEFEBVRE, Henri: *The Everyday and Everydayness*. In: *Yale French Studies*, č. 73. New Haven, Yale University 1983, s. 7–11.

83 Viz např. HARRINGTON, A. a kol.: *Moderní sociální teorie*, s. 164 n. (viz pozn. 31). Základním Schützovým dílem je v tom směru *Der sinnhafte Aufbau der sozialen Welt: Eine Einleitung in die verstehende Soziologie* (Wien, J. Springer 1932).

84 BERGER, Peter – LUCKMANN, Thomas: *Sociální konstrukce reality: Pojednání o sociologii vědění*. Brno, Centrum pro studium demokracie a kultury 1999, s. 23.

85 KUBÁTOVÁ, Helena: *Sociologie*. Olomouc, Univerzita Palackého 2009, s. 101.

86 Srv. LEWIS, David – McLAIN, Raymond – WEIGERT, Andrew: *Vital Realism and Sociology: A Metatheoretical Grounding in Mead, Ortega, and Schutz*. In: *Sociological Theory*, roč. 11, č. 1 (1993), s. 83.

nek a podobně). Člověk je přitom vždy někde a může být právě jen tam, a tato bytostná skutečnost zakládá jeho pozici v tomto světě. Každodennost zde znamená osobní svázanost s realitou, již nejde uniknout a v níž je nutné žít. To primárně vytváří každé další dimenze a verze světa, který člověk žije. V závislosti na této situovanosti pak může uvažovat celkově o své existenci, dávat smysl svému dlouhodobému konání; může zde, ale právě jenom zde, v objetí s všednodenností, formulovat nejmělejší ideje a (světo)názory stejně jako snít a fantazírovat.⁸⁷ Řečeno s dalším Schützovým interpretem Mauricem Natansonem, svět každodenní zkušenosti je samotný základ, z něhož vycházejí všechny vyšší roviny abstrakce.⁸⁸

Vztah mezi žitým či přirozeným světem a každodenností Schütz upřesňuje v díle *Úvahy o problému relevance*.⁸⁹ Uvádí, že „v rámci našeho ‘světa života’ vystupuje jako svrchovaná realita svět práce“ (*Wirkwelt*), který zde ztotožňuje s každodenností. „Z toho plyne, že každodennost je součástí *Lebenswelt*, každodennost je podřazená *Lebenswelt*, je jednou z realit, které *Lebenswelt* utvářejí“, vedle světa snů, fantazií a vědy.⁹⁰ *Lebenswelt* je pak „celkovou jednotou dílčích světů, jejich celkovým rámcem a horizontem vši možné zkušenosti“.⁹¹

Rakušan Alfred Schütz (1899–1959) se jako zakladatel fenomenologické sociologie stal jedním z klasiků oboru. Byl filozofickým žákem Edmunda Husserla, před válkou jako Žid emigroval do New Yorku a později se zde stal profesorem a vedoucím katedry sociologie. Po celý život zároveň vykonával právní praxi, většinou na vysokých místech v bankovníctví

87 Srv. NOHEJL, M.: *Lebenswelt a každodennost v sociologii Alfreda Schütze*, s. 20 a 29 (viz pozn. 71).

88 NATANSON, Maurice: *Anonymity: A Study in the Philosophy of Alfred Schutz*. Bloomington, Indiana University Press 1986, s. 60. Marek Nohejl to formuluje tak, že každodennost u Schütze „je svrchovaná realita (*ausgezeichnete Wirklichkeit; paramount reality*) ve smyslu zakládající reality, na níž všechny ostatní reality stojí a již předpokládají“ (NOHEJL, M.: *Lebenswelt a každodennost v sociologii Alfreda Schütze*, s. 60).

89 SCHÜTZ, Alfred: *Reflexions on the Probleme of Relevance*. New Haven, Yale University Press 1970 (německé vydání: *Das Problem der Relevanz*. Frankfurt/M., Suhrkamp 1971).

90 NOHEJL, M.: *Lebenswelt a každodennost v sociologii Alfreda Schütze*, s. 60. Ve světě snů a světě fantazie dochází dle Schütze k „odvratu od každodennosti, kontemplace a potlačení pragmatičnosti. Svět vědy zase mimo jiné vyznačuje potlačení každodenní epoché a metodická, vědomě uplatňovaná pochybnost. Mnohost těchto dílčích světů je potom podle Schütze řečově artikulována. Každodennost je transcendována do jiných světů pomocí symbolů a odlišných znakových systémů.“ (*Tamtéž*, s. 68 n.)

91 *Tamtéž*, s. 61. „Pojem *Lebenswelt* označuje u Alfreda Schütze mnohem spíše celkovou souvislost dílčích realit (*whole universe of life*), a tedy nikoliv základ těchto realit, nýbrž jejich výsledek a celkovou sumu. Takto pochopený *Lebenswelt* potom naplňuje sociologickou

Schütz strukturuje *Lebenswelt* „z hlediska významu, který je jednotlivým výsekům reality přisuzován aktérem“.⁹² Rozlišuje tak *Umwelt*, tj. svět bezprostředního okolí nebo jinak řečeno partikulární svět individuálního vnímání, který tvoří „pouze úzký fragment z celku. Vnímána je vždy jen zanedbatelná část možného horizontu zkušenosti.“ Za hranicemi bezprostředně vnímaného se rozkládá *Mitwelt* neboli „svět, který existuje společně se mnou časově i prostorově, který však není mým okolím (*Umwelt*), protože i když v něm žiji, neprožívám jej“. Ke struktuře *Lebenswelt* dále patří *Vorwelt*, což „je sociální svět, který zde byl již předtím, než jsem na něm začal jako individuuum participovat. Je to sféra dějin, které sice chápu, nemohu však do nich zasahovat.“ Konečně *Folgewelt* je „svět, který zde bude i tehdy, až já z tohoto světa odejdu. (...) *Folgewelt* však mohu uchopit jen s velkými obtížemi a s jistotou, že jej nikdy nebudu moci prožívat.“⁹³

Schützovi můžeme být vděční nejen za konceptuálně promyšlenou strukturaci každodenní reality, ale též proto, že přináší inspiraci k pochopení každodennosti nejen jako dimenze existenčního obstarávání, ale i sociální praxe a také světa idejí a dalekosáhlé reflexe. Nutí totiž přesáhnout pouhý popis toho, co určitý historicky situovaný člověk jí, kde bydlí, co si bere na sebe či jak bezprostředně jedná, a zvažovat, jak tyto své aktivity osmyslňuje. Schütz nepřímou vybízí k promyšlení světa každodenní praxe v souvztáženosti s teorií, jak ji chápali staří Řekové, tedy jako s „nepostradatelnou pomůckou při hledání smyslu každodenního života ve společnosti a v obci“.⁹⁴ Nejde tu pak už jen o dennodenní shon, ono neustále se opakující pachtění, jehož popis občas někteří historici dávají do protikladu k „velkým dějinám“ či světu politických idejí a moci elit, vědy a teorie, hovoří-li o každodennosti. Ve všednodenním, opakovaném a tělesném prožívání tohoto shonu je člověk vystaven nutkání vtisknout mu smysl, dodat svému praktickému jednání a existenci řád a význam. Zde se Schütz vrací k požadavku filozofa Edmunda Husserla, z jehož fenomenologie vyšel, že takové prolnutí praxe a teorie by mělo platit i pro vědu. Vědecké poznání by nemělo být podle Husserla ztotožňováno s teorií a vydáváno za nadřazené každodennímu světu praxe, ale navraceno „ke svým původním zdrojům a významu pro každodenní život v přirozeném světě“.⁹⁵

intenci zejména v tom, že akcentuje socialitu prožívaného světa. Jako takový se nestává výsledkem subjektivních rozvažovacích aktů, nýbrž zůstává stále světem, který je protnut jednáním. *Lebenswelt* se tak stává vlastně kulturním světem v nejširším smyslu (*Kulturwelt*)...“ (*Tamtéž*, s. 62.)

92 *Tamtéž*, s. 67.

93 *Tamtéž*, s. 64.

94 „Řekové byli přesvědčeni, že lidé, kteří se nezastavili, aby se oddávali kontemplaci a reflexi, neměli orientační body, podle nichž mohli žít v praxi, v politickém světě činů a interakcí s druhými lidmi. Řekové byli toho názoru, že *theoria* je nepostradatelná pro každého, kdo hledá moudrost, štěstí a dobrý život ve sféře *praktis*.“ (HARRINGTON, A. a kol.: *Moderní sociální teorie*, s. 29 – viz pozn. 31.)

95 *Tamtéž*. Jinak řečeno, znamená to přisuzovat vědeckému poznání platnost jako jednomu z více možných způsobů chápání reality a připustit, že bytí je poučeným a kritickým rozvažováním, má svůj původ v každodenním světě lidské interakce a mělo by tuto prožívanou skutečnost zohledňovat.

Uchopení každodennosti jako prožívaného světa praxe a teorie by mělo zabraňovat sklonům k opačnému extrému, tj. přeceňovat roli a význam intelektuální reflexe v životě člověka, onoho *vita contemplativa* na úkor *vita activa* (Hannah Arendtová). Jak opakovaně zdůrazňuje Schütz, čemu může člověk ve světě porozumět a přikládá cenu, zakládá se spíše v jednání intuitivním a postojích veskrze praktických. Lidé primárně „nemají teoretické, nýbrž eminentně praktické zájmy“ a ve svém bezprostředním (každodenním) jednání dávají přednost pragmatické akci před kontemplací. „Toto každodenní zacházení s věcmi (*pragmata*) konstituuje životní svět jako svět praxe. (...) První pojetí věcí je pragmatické, užitkové, nikoliv reflexivní a teoretické. Lebenswelt jako pragmaticky utvářený svět předchází veškeré reflexi.“⁹⁶ Proto také Schütz v některých svých výkladech ztotožňuje každodennost se „světem práce“, světem, „který není dominantně předmětem myšlení, jež lze podrobit teoretické reflexi, nýbrž světem konání a praktické orientace v něm“.⁹⁷

Každodennost je „svět, v němž jsme neustále tělesně přítomni (i když sníme)“. Platí sice, že „předměty tohoto světa nám kladou odpor a omezují možnosti našeho jednání“, avšak zároveň „svou tělesnou činností můžeme tento svět proměňovat“ a „v rámci tohoto světa komunikujeme s ostatními“.⁹⁸ Schütz se tak hlásí k těm myslitelům, kteří kladou důraz na aktivní roli člověka v jeho každodenním životě, a přikládá zásadní význam skutečnosti, že to, jak tento život žije a prožívá, zakládají nejen jeho individuální predispozice, ale i sociální souvislosti tohoto života.

Geografie času a rytmus města – inspirace odjinud

Časoprostorové parametry každodenní reality jsou patrně nejvíce konkretizovanou oblastí studia a zájmu o každodennost. Významným příspěvkem je v tomto ohledu též geografie času (*time-geography*) a její teorie časoprostorové struktury, jejíž základy lze datovat již do čtyřicátých let dvacátého století.⁹⁹ Přínos oboru spočívá v porovnání s čistě humanitními přístupy v exaktnějším a konkrétnějším vymezení a v popisu limitů a struktur, které jsou určující pro každodenní bytí člověka, pro jeho svázanost s prostředím.¹⁰⁰ Nově a přesněji se tak můžeme v geografii času poučit o nedělitelnosti lidské bytosti jako sub-

96 NOHEJL, M.: *Lebenswelt a každodennost v sociologii Alfreda Schütze*, s. 66 n.

97 *Tamtéž*, s. 68.

98 *Tamtéž*, s. 57. Schütz se „sociálním faktorem“ zabýval konkrétně, např. v teorii „rozumění druhému“ (*Fremdverstehen*).

99 Viz IRA, Vladimír: Geografia času: Prístup, základné koncepty a aplikácie. In: *Geografický časopis*, roč. 53, č. 3 (2001) s. 231–246. Autor se odvolává mj. na průkopníka oboru, švédského geografa Torstena Hägerstranda, podle něž jde v geografii času o to, „ako produkcia a reprodukcia spoločenského života závisí od učelivých ľudských subjektov, vytvárajúcich cesty v priestore a čase, naplňajúc jednotlivé projekty, ktorých realizácie sú ohraničené určitými štruktúrami“ (*tamtéž*, s. 232).

100 Vladimír Ira se zmiňuje, že podle švédského autora Bo Lenntorpa existuje „52 důležitých a často používaných konceptov, ktoré sú dôležité pre pochopenie prejavu určitých udalostí a sociálnych interakcií“ (*tamtéž*).

jektu a jejím omezení spočívajícím v naplňování jedné konkrétní životní dráhy v daném čase a prostoru. „Choreografia existencie“, jak říká slovenský autor Vladimír Ira, „vytvorila v geografii sľubnú perspektívu pre výskum dynamizmu každodenného prostredia.“¹⁰¹

V rámci geografie času se zvláště intenzivně rozvíjí výzkum časoprostorových rytmů města.¹⁰² Je to opět velmi inspirativní přístup k uchopení a popisu povahy prostředí, v němž se lidé pohybují a s nímž jsou v interakci, které však rovněž přirozeně sami přetvářejí svým jednáním a postoji. Jako východisko pro zkoumání každodenní reality se zde nabízejí zejména poznatky geografů o její repetitivní strukturaci, prakticky se projevující „uzavíráním sekvencí aktivit do ucelených bloků, pravidelně se opakujících stavebních kamenů každodenních, měsíčních či ročních rutinních cyklů“.¹⁰³

Trojice autorů, kteří tento pohled představují ve studii o proměně časoprostorového charakteru města Brna s přechodem do postindustriálního období na konci dvacátého století, nazývá repetitivní aktivity – tedy to, co „člení městský život a dává vzniknout u mnoha městských obyvatel povědomí o místě a čase“ – „rytmy města“.¹⁰⁴ Rytmus města v jejich studii ale netvoří pouhé vnější prostředí, v němž se prostě všechno opakuje, až je to lidem povědomé, zvyknou si na to a cítí se zde doma. Jde spíše o dlouhodobé sladění či neustálé ladění člověka s místem, s nímž je svázán. Autoři studie totiž poukazují na to, že rytmizace je člověku přirozená i z jeho biologické podstaty (tlukot srdce, dýchání, žvýkání, mrkání víček atd.). Pokud vezmeme v potaz i poznámku autorů o tom, že rytmy jsou charakteristické svou polaritou, tedy střídáním důrazu a odlehčení,¹⁰⁵ můžeme o rytmizaci každodenní reality uvažovat též jako o vnějším, fyzickém výrazu či mechanismu psychického vyrovnávání člověka s bezprostředností a tíhou této reality.

* * *

Toto pojednání vyšlo z potřeby uchopit a přiblížit každodennost jako předmět a koncept ve stávajících dějepisných výkladech a v myšlenkových proudech sociálních

101 „V pozadí existuje určitá štruktúra každodenného kontextu, daná rytmom fyziologicky podmienených činností jednotlivca (napr. spánok, jedlo) a obmedzeniami (tlakmi) sociálneho rozvrhu času, určeného druhými ľuďmi (napr. pracovný alebo nákupný čas).“ (Tamtéž, s. 235.)

102 Viz MULÍČEK, Ondřej – OSMAN, Robert – SEIDENGLANZ, Daniel: Časoprostorové rytmy města – industriální a postindustriální Brno. In: FERENČUHOVÁ, Slavomíra – GALČANOVÁ, Lucie – VACKOVÁ, Barbora (ed.): *Československé město včera a dnes: Každodennost – reprezentace – výzkum*. Červený Kostelec – Brno, Pavel Mervart – Masarykova univerzita 2010, s. 195–220.

103 Tamtéž, s. 196.

104 Tamtéž, s. 196 n.

105 Tamtéž, s. 197.

věd. S ohledem na poznatky shromážděné v tomto textu předkládám nyní vlastní návrh, jak by bylo možné konceptuálně využít každodennost za účelem dějepisného studia rozličných historických skutečností. Tento pokus jsem rozvrhl do čtyř bodů. Domnívám se totiž, že každodennost lze nahlédnout jako prostor určený vybranými charakteristikami, jakými jsou endemickými znaky každodenně žitého světa lidí. Těmito znaky jsou tělesnost, časovost (cyklická a lineární) a socialita. Charakteristiky každodennosti odvozuji od základních kategorií všedních potřeb člověka, bez jejichž uspokojování právě tady a teď není jeho život možný.¹⁰⁶

Konkrétně přitom nastiňuji možnosti studia každodennosti jako místa, tedy reality, k níž je člověk tělesně připoután, nemůže se z ní vymanit, ale usiluje v ní o přežití, bezpečí a zachování své tělesné integrity. Nejde však pouze o zkoumání každodennosti jako trojrozměrného prostoru, ale také o zvážení, jak zásadní je pro (každodenní) život jeho čtvrtý rozměr, tj. plynutí v čase. Není patrně nic zásadnějšího pro výslednou strukturu každodennosti než plynutí lidského života v časových celcích a jejich neustálé opakování, tedy čas cyklický. Tato skutečnost je podmíněna jednak přírodními cykly, jednak naléhavostí lidských potřeb biologické povahy. Zdá se, že rutinizace má pro zajišťování každodenních jistot stabilizující význam. Přesto je zvláště pro moderního člověka typická potřeba ukotvit život v lineárním čase, to znamená strukturovat přítomnost mezi minulostí a budoucností, v rámci přesahů směrem k vyššímu smyslu individuální i kolektivní existence. Přirozeně, každodenní svět člověka je světem společenským, v němž jedinci nabývají teprve své podstaty a jednají v sociálních (mocenských) souvislostech a vztazích, a není rovněž myslitelný bez politiky (vyjednávání), tedy uspokojování potřeb souvisejících se sebeuplatněním a seberealizací.

Tělesnost – struktury a jednání v těle

Každodennost jako místo střetávání prostředí a jednání přítomných lidí není možné pochopit bez přijetí výchozího faktu, že tito lidé jsou neodvolatelně fyzicky zakotveni v bezprostřední realitě a ze své každodennosti se nemohou tělesně během svého života, tj. počínaje svým narozením (početím) a konče smrtí, nijak vyvázat. Proto je třeba o jakkoli dalekosáhlých a nadčasových idejích člověka stejně jako o povaze společnosti uvažovat odvisle od toho, nakolik lidé jako společenské bytosti jsou determinováni podněty vycházejícími z jejich tělesných a fyzických možností, či spíše limitů, a nakolik tyto podněty zároveň přetvářejí.

106 O hierarchii potřeb se pokusila řada autorů, např. americký psycholog Abraham Harold Maslow. Člověk je podle něj neustále vystaven nutnosti uspokojovat své potřeby fyziologické a další, mezi něž patří potřeba bezpečí, uznání, seberealizace a sounáležitosti s druhými. Maslow vytvořil svou hierarchickou klasifikaci potřeb v roce 1970. (Srv. VÝROST, J. – SLAMĚNÍK, I. (ed.): *Sociální psychologie*, s. 150 n. – viz pozn. 26.)

Podle výše citovaných teoretiků každodennosti zakládá tělesnost praktický charakter všedního života každého člověka v jeho bezprostřední realitě. Tím je míněno spíše nereflexivní a automatické uspokojování tělesných potřeb, tedy primární zřetel na obstarávání základních životních potřeb.¹⁰⁷ Tělesnost člověka a jeho přítomnost v hmatatelné realitě vyvolává v jeho bezprostředním a dennodenním poměru k okolnímu světu, v jeho úsilí podmaňovat si věci v rámci něj, fyzický a mentální odpor. Život ve fyzickém světě vyžaduje tělesnou námahu a hmotné prostředky ke svému zajištění (například potravu) a také jeho regenerace (spánek, odpočinek) je spojena s přichystáním vhodných podmínek. Soustředit se na chtěný výkon či práci vyžaduje také mnoho psychického úsilí.¹⁰⁸ Je proto nutné brát v potaz jakýsi aktuální moment odporu každodennosti, tj. fyzické a psychické napětí v momentální konstelaci vztahu subjektu a všudypřítomné vnější reality, který se dá charakterizovat jako nikdy nekončící stav ústaranosti a výstižně popsat spíše literárními prostředky.

Fyzická povaha života v každodenním světě je navíc v čase konečná a reprodukce života je vykoupena stárnutím a smrtí dříve narozených. Snad právě vědomí smrti bychom vůbec měli považovat za jedno z klíčových východisek pro poznání toho, jak člověk jedná, jak může vnímat podněty ze svého okolí či jaké ideje a názory přejímá, aby dal svému omezenému životu smysl. „Fundamentální úzkost“ může být faktor pro každodennost zásadní, ježto trvale působí jako zdroj její tak obvykle pocítované tíže, oné „nikdy nekončící ústaranosti“ (řeceno s Martinem Heideggerem). Není to ovšem jen vědomí vlastní existenciální situace a její psychický prožitek, co je podstatné pro percepci člověka ve vlastním žitém světě praktického jednání. Základní důležitost má také momentální tělesné rozpoložení, tedy psychofyzická konstituce spolu s fyzickým a psychickým zdravím a mírou uspokojení tělesných potřeb a tužeb.

Potřebu člověka uhájit svou existenci, respektive si ji ulehčit v každodenním tělesném sepětí s okolním světem, můžeme shrnout pod kategorii *bezpečnosti*. Touha zajistit si svou prostou tělesnou existenci i kontinuitu lidského rodu jako celku v interakci s všudypřítomným okolím přirozeně vede ke snaze přizpůsobit se tomuto okolí (a zároveň si je přizpůsobit), což platí i pro politiku a (geo)politické skutečnosti vstupující do každodenního života. „Bezpečnostní imperativ“ a z něj plynoucí sklon k adaptaci na vládnoucí poměry je pochopitelně důležitým faktorem pro všechna období lidských dějin, neméně pak pro turbulentní dvacáté století a obyvatelstvo českých zemí. Bezpečnost se tu

107 Podle Husserla je „prostřednictvím těla každý subjekt situován do světa, ale zároveň je nucen reagovat na potřeby svého těla, musí spát, když je unaven, jíst, když má hlad. Husserl tyto pocity nazývá vyšší objektivitu a řadí mezi ně pocit chuti, bolesti a touhy.“ (NOHEJL, M.: *Lebenswelt a každodennost v sociologii Alfreda Schütze*, s. 22.)

108 K možnostem myšlenkového soustředění člověka formuloval kognitivní psycholog George Miller pozoruhodné závěry, známé jako pravidlo sedm na druhou. Toto pravidlo praví, že lidé mohou v krátkodobém modu paměti zpracovávat (a obvykle zpracovávají) sedm (plus minus dvě) souběžných myšlenek či informací. (Srv. SIMOVA, Bobbie – ROBERTSON, Tara – BEASLEY, Duke: *Cognitive Anthropology: Anthropology Theories*. Článek z roku 2009 je dostupný na webové stránce <http://www.as.ua.edu/ant/Faculty/murphy/436/coganth.htm>.)

dá stručně charakterizovat jako pohyb mezi extrémy – na jedné straně byla výrazně posilována v důsledku prudkého civilizačního rozvoje, jenž přinesl zvýšenou dostupnost zdravotní péče, pevnější sociální jistoty a další pozitivní změny, na straně druhé však byla bezprecedentně narušena a otřesena událostmi první a druhé světové války a zpochybňována přetrvávající hrozbou jaderné katastrofy.

Časovost cyklická – struktury a jednání v kruzích

Tělesnou svázanost člověka s prostorem, tj. fyzické ukotvení v jeho životním prostředí, nelze oddělit od časového rozměru jeho existence. Lidé svůj život každodenně prožívají jako časově určený pohyb. Z povahy každodennosti plyne, že je to především čas cyklický, strukturovaný pravidelným opakováním. Každodennost je především rozvržením individuálního života lidí do každého dne, přičemž opakovatelnost jejich životních úkonů je fixována v rytmu plynoucích dnů.¹⁰⁹

Skutečnost, že pro každodennost je ustavující cyklické plynutí času, zdůrazňovali výše vzpomenutí autoři jako její nejtypičtější znak. Cyklický je čas přírody i rytmus lidské tělesnosti, v nich je člověk jakoby uchycen a nesen. Více či méně periodicky se opakující momenty a intervaly rámuji jeho všednodenní činnost. Zacyklení každodennosti lze vnímat jako nezastavitelnou a stále se vracející tendenci prožívat a chápat se věci opakovaně a vykonávané činnosti rutinizovat. Má to svůj velký význam. Cyklické plynutí času představuje v životě člověka kompenzační mechanismus, neboť naučené zvládnání a opakování činností vedoucích k uspokojování potřeb pomáhá překonávat odpor bezprostřední reality.

Z toho plyne jediné: každodenní pohyb odvíjející se jakoby v kruzích je zásadním stabilizačním zdrojem, neboť dodává existenci člověka uklidňující rytmus, nakolik jej rutina a stereotyp zároveň utvrzují v jeho dosavadní znalosti a zkušenosti. Takto rytmizovaný člověk je schopen si vytvářet pravidelné návyky a strategie, byť tak v každodenní praxi činí spíše automaticky a nereflektovaně, dalo by se říci cestou nejmenšího odporu. Naopak duševní aktivita může v takových případech působit spíše rušivě, neboť odvádí pozornost od naučených výkonů, zvláště když s nimi nesouvisí.¹¹⁰ Potřeby člověka spjaté s cyklickým rytmem jeho každodenního života můžeme shrnout pod kategorii *zajištění*.

Rutinizaci ovšem podléhají i činnosti mimo sféru bezprostředního obstarávání, například pracovní nebo volnočasové, stejně jako platí, že čas práce nebo volna se odvíjí ve víceméně pravidelném rytmu. Společně s Karlem Kosíkem tak lze tvrdit, že „všechno má svoji každodennost“, například i život odsou-

109 Viz LENDEROVÁ, M. – JIRÁNEK, T. – MACKOVÁ, M.: *Z dějin české každodennosti*, s. 53 (viz pozn. 12).

110 Srv. IRA, V.: *Geografia času*, s. 239 (viz pozn. 99).

zence na smrt či lidí v koncentračním táboře.¹¹¹ Každodennost je nastolena svou bezprostřední fyzičností, v níž se rytmizace reality spouští jakoby sama od sebe, přinejmenším jako mechanismus k uspokojování tělesných potřeb, ať je jakkoli strukturován režimem instituce či disciplínou.

Pro studium každodennosti dané doby a místa je proto důležité v první řadě seznámení se soudobým kalendářem, tedy poznání, jak konkrétně byla každodenní činnost lidí – jejich práce a volný čas – oficiálně rozvržena a institucionalizována, jak byla rytmizována, případně jak si lidé tento rozvrh sami přetvářeli. Je přitom užitečné rozlišovat takzvané biologické hodiny, tedy dobu vlastní přírodním procesům, například hojení ran či průběhu nemoci, a takzvané sociální hodiny,¹¹² řídící se ustáleným uspořádáním počátků a konců společenských, kulturních či politických událostí, jejich fázováním a vzájemnou následností.¹¹³ Pozornost si tak zaslouží význam přisuzovaný jednotlivým dnům v rámci týdne i roku, ale i časová organizace práce a uspořádání volného času v rámci delších časových period.¹¹⁴ Významný faktor pro časovou strukturaci žitého světa, zejména ve starších obdobích a tradičních společenstvích, představují přirozeně sváteční dny a období v rámci ročního cyklu.¹¹⁵

V českých zemích je možné studovat rytmizaci každodenního života například v souvislosti s modernizací životního stylu obyvatel, definitivně odstartovanou po skončení první světové války a urychlenou v sedmdesátých letech, poté co se většina populace zapojila do průmyslové výroby (po skončení války navíc znárodněné, a tudíž i rytmicky unifikované). Mělo by se přitom brát v úvahu, že v posledních dvaceti letech byla takto rytmizovaná podoba každodennosti narušována postindustriálními změnami ve společnosti a rozkladem rytmizátorů dosud kolektivněji sdíleného všednodenního světa.¹¹⁶

111 KOSÍK, K.: *Dialektika konkrétního*, s. 54 (viz pozn. 76).

112 „Sociální hodiny časují dětem a rodičům údobí školních povinností a prázdnin, rytmus povinností pracovního dne a víkendového volna, rytmus úkolů v jednotlivých dnech týdne a hodinách dne.“ (HELUS, Zdeněk: *Sociální psychologie pro pedagogy*. Praha, Grada 2007, s. 76.)

113 Synchronizace je jedním ze znaků industriální společnosti (srv. BLAŽEK, Ladislav – KELLER, Jan – SIROVÁTKA, Tomáš – VAVROUŠEK, Josef: *Obecné charakteristiky industriální společnosti: Učební text k vybraným okruhům předmětu Řízení ve společenských systémech*. Brno, Masarykova univerzita, Ekonomicko-správní fakulta 1995, s. 9 n.).

114 Významným předělem v československé každodennosti se stalo zvláště zrušení pracovních sobot a zavedení modelu týdne rozděleného na pět pracovních dnů a volný víkend.

115 Fernand Braudel a někteří jeho následovníci rozeznávají jednak tři lineární časové roviny (čas geografický, sociální a politický), jimž odpovídají rozdílné kategorie procesů, jevů a událostí, a vedle toho cyklicky založené trvání (*durée*), jež vládne každodenní realitě (srv. BRAUDEL, Fernand: *The Mediterranean and the Mediterranean World in the Age of Philip II.*, sv. 1. Berkeley – Los Angeles – London, University of California Press 1995, s. 21).

116 Viz MULÍČEK, O. – OSMAN, R. – SEIDENGLANZ, D.: Časoprostorové rytmy města – industriální a postindustriální Brno, s. 199 (viz pozn. 103). Autoři článku tyto rytmizátory charakterizují a konkretizují na příkladu Brna v jeho přechodu od industriálního k postindustriálnímu městu. Pro industriální fázi platilo, že „každodenní rytmus všedního dne pro významný počet zaměstnaných v průmyslu byl ... rytmizován skrze tovární pracovní dobu,

Při zkoumání vztahu mezi režimem a společností by v daném kontextu bylo zajímavé pokusit se ověřit tezi, že vládcí a jejich aparáty mají životní zájem udržovat obyvatelstvo v každodenní rutině rozdělené na práci a volný čas. O snaze vyzvedávat takovou rutinu jako žádanou společenskou hodnotu v zájmu stabilizace vlády, respektive využít její zhodnocení k populistické diskreditaci opozice, svědčí vypjaté okamžiky moderních českých dějin. Mám na mysli zvláště výzvy k zachování klidu a spořádaného života v reakci na dramatické události, které ohrožovaly zaběhnutou každodennost a mohly přivést lidi k nekonformnímu jednání. Taková byla například výzva k pokračování v „obvyklé denní práci“ jako záruce ochrany ve vyhláše Heydrichova stanného práva z 28. září 1941 anebo do omrzení opakované apely komunistického vedení ke „klidu na poctivou práci“ v konfrontaci s opozičními aktivitami a sílící nespokojeností obyvatel. V tomto ohledu se ovšem nabízí motiv „zajištěné každodennosti“ také jako východisko k promýšlení vývoje sociálního státu v Československu a moderních státech obecně.¹¹⁷

Časovost lineární – struktury a jednání „vpřed“ a „vzad“

Člověk moderního světa má sklon přemýšlet o věcech kolem sebe a sobě samém sice nutně v rámci své bezprostředně žité reality, tendující automaticky k stereotypní rytimizaci, avšak v čase se orientuje obvykle jakoby odzadu vpřed, tj. po pomyslné přímce, lineárně. Člověk si je vědom své smrtelnosti, tedy toho, že směřuje od bodu narození k bodu smrti. Je tudíž schopen se v čase ohlédnout nazpět do minulosti i podívat se vpřed do budoucnosti, přehlédnout svůj život jako celek. Zároveň se lidé dokáží vracet v myšlenkách k předešlým vývojovým etapám společenských celků a uvažovat o jejich perspektivách, nahlížet na přítomné osudy společenství v celku dějin. Zmíněná základní časová osa lidské existence spolu s časovou osou historie, která se jako dějinnost zrodila v lůně křesťansko-antické civilizace a radikalizovala se modernistickým

v drtivé většině případů s počátkem v 6.00 a koncem ve 14.30. Tento kotevní rytmus byl pak přenášen do dalších systémů spojujících místa bydliště, práce a spotřeby do časoprostorově provázaného celku. Jízdní řády městské hromadné dopravy, provozní doby mateřských škol a jeslí či ordinační hodiny lékařských pracovišť jsou příklady mimoprůmyslových funkcí, které byly do jisté míry synchronizovány se standardní pracovní dobou a sekundárně vytvářely specificky rytimizovaný časoprostor i pro subjekty bez přímé vazby na průmyslový závod. (...) Časoprostor průmyslového města tak vykazoval silné mechanismy pro reprodukci sebe sama, resp. pro prostorovou difuzi rytmu do území města. (...) Nebyly to ovšem jen každodenní rytmy, jež strukturovaly industriální časoprostorovou rutinu. Dělení na pracovní a nepracovní část dané všeobecným pracovním klidem výroby a služeb o sobotách a nedělích (v ČR definitivní pětidenní pracovní týden od roku 1968) definovalo rozpoznatelný týdenní rytmus. Stejně tak jasně byl vyjádřen také roční rytmus kotvený termíny školního roku a celozávodních dovolených.“ (Tamtéž, s. 201 n.)

117 Srv. RÁKOSNÍK, Jakub: *Sovětská sociálního státu: Lidově demokratický režim a sociální práva občanů v Československu 1945–1960*. Praha, Filozofická fakulta Univerzity Karlovy 2010.

imperativem racionálně kalkulovatelného a přehledně uspořádaného světa, jsou patrně hlavními předpoklady, díky nimž je člověk schopen ve svém vědomí každodennost překročit a promítat život svůj i lidstva obecně do abstraktních, složitě strukturovaných časových celků a rovin, definovaných trojí dimenzí minulosti, přítomnosti a budoucnosti.

Člověk se průběžně snaží své každodenní břímě nahlédnout jako součást celku, aby v jeho rámci mohl ukotvit svou přítomnost, ujasnit si, z čeho vyrůstá a kam směřuje, zastavit se a bilancovat, případně věci přehodnotit a začít znovu. Řečeno s Alfredem Schützem, v každodenním životě člověka vznikají další reality určující vědomí a prožitek jeho žitého světa, jež je schopen obsáhnout jako celek, formuje se jeho *Lebenswelt* jako sféra pro smysluplné naplňování životního poslání a existence. Potřeby člověka související s jeho uvažováním o přítomnosti v lineárně napjatém a strukturovaně prožívaném čase můžeme shrnout pod kategorii *smyslu*.

Není přitom náhodou, že člověk často hodnotí své přítomné dny v dojmu z jejich splývání v jednu stereotypní masu, když konstatuje, že čas letí (v připomínce nějaké dřívější události) anebo naopak že se čas zastavil (v zamyšlení nad nějakým obdobím).¹¹⁸ Bytostná lidská potřeba uvažovat o vlastním životě v širším, lineárně pojatém časovém horizontu tak může pramenit nejen z potřeby zhodnotit svůj život jako celek vzhledem k vědomí jeho plynutí a nutně se blížícího konce, ale jednoduše i z fyzického odporu každodenní reality a pod tíhou její rutiny. Každodenní sepětí člověka s jeho žitou realitou tak může být prosyceno napětím a rozpolceností mezi neodbytnou a samovolnou tendencí k rutině s jejími věčnými starostmi a nutkáním se nad tuto každodennost jako by povznést, přesáhnout ji a kompenzovat její stereotyp v intelektuálních konstruktech, snech či fantazii o vlastním životě jako o něčem jedinečném, nadaném schopností transcendence. „Co je do života jen ze dne na den,“ zpívají Voskovec s Werichem ve filmu *Hej rup!*, když předvádějí bezútešnost života nezaměstnaných v době hospodářské krize.¹¹⁹

Život musí dostat vyšší smysl. Svědčí o tom i důmyslné uchopení a konstrukce času na lineární ose jakožto letopočtu a kalendáře, tedy časová struktura

118 Dojem bezčasí se často vynořuje ve vzpomínkách na dobu „normalizace“: „Je příznačné, že většině pamětníků se první polovina 70. let vybavuje jako nejasná šmouha, v níž jako by neexistovaly žádné milníky ani události. ‘Začíná éra rezignované apatie a obsáhlé demoralizace, začíná éra šedivé totalitně konzumní každodennosti,’ řekl později Havel v rozhovoru s Karlem Hvižďalou. ‘Mně osobně splývá první polovina sedmdesátých let v jednu beztvárnou mlhovinu, nedokázal bych už třeba říct, čím se lišil rok 1972 od roku 1973.’ V podivně bezčasé atmosféře v něm ale uzrál pocit, že musí něco udělat, aby se věci daly do pohybu. Aby se na zadušenou normalizační scénu vrátily události, čas – a dějiny.“ (BRDEČKOVÁ, Tereza – ŠVEHLA, Marek – TŘEŠŇÁK, Petr: Nečekat, co udělají oni. In: *Respekt: Mimořádné vydání Václav Havel 1936–2011* (23.12.2011), s. 12. Rozhovorem s Karlem Hvižďalou je míněn Havlův *Dálkový výslech*.)

119 *Ze dne na den*. Text Jan Werich a Jiří Voskovec, hudba Jaroslav Ježek (1934). Viz např. <http://www.ztseni.sator.eu/modules.php?name=Content&pa=showpage&pid=504> (staženo v lednu 2012).

každodenní reality do smyslově vyššího řádu času, do světa „Dějin“. Jak ovšem připomíná francouzský medievista Jacques Le Goff, pojetí času, a tudíž i význam hodnot, se během dějin lidské civilizace značně proměňovaly.¹²⁰ Právě 19. a 20. století můžeme zjednodušeně vnímat jako dějiny velké sociální emancipace a modernizace, kdy racionální apel osvícenských idejí velel, aby každý člověk došel důstojného života a štěstí. Měl mít tedy právo na život, bezpečí, osobní svobodu, práci nebo sociální ochranu, aby takto zajištěn mohl postupovat v souladu s dennodenním plynutím času na pomyslné životní trati od jedné existenční mety k druhé a spět k všestrannému uvědomění a rozvoji. Ohrožení smyslu těchto „Dějin“ krizemi, návraty lidské bídy a s tím spojenými konflikty přirozeně dále akcelerovalo časovou orientaci na budoucnost, v protikladu k níž měly být překonány a napraveny hříchy minulosti a nastolen konečně ideální stav sociálního míru a blahobytu.

Hledání smyslu a touha po odpoutání od každodenních starostí a stereotypu často nabývá též podoby úniku k primárním emocím. Rozpouštění své dny do mlžné páry alkoholu (parafrázováno se skupinou Psí vojáci) nebo oddávat se nadšení (či vzteku) ze sportovního fandění je jistě snadnější a přináší bezprostřednější účinky než třeba filozofická kontemplace.¹²¹ Této přirozené touze odpovídá také obrovská literární a filmová produkce všemožných žánrů, jež vyzývá k výletům do imaginárních světů mimo tíži všedních dnů a pomáhá zaplašit pocity nudy.¹²² Frustrace z života uzavřeného v kruhu každodennosti, zvláště ve spojení s hmotnou nouzí a ztrátou vyhlídek, si také může nacházet ventil ve spontánních davových a potenciálně revolučních hnutích.¹²³

120 Podle Le Goffa kolektivní postoje k minulosti, přítomnosti a budoucnosti lze schematicky charakterizovat takto: „V pohanském starověku byla výše ceněna minulost, přičemž přítomnost byla pokládána za dobu úpadku; ve středověku byla přítomnost sevřena z jedné strany závažností minulosti a z druhé strany vírou v eschatologickou budoucnost; v renesanci je naopak kladen důraz na přítomnost a konečně od 17. do 19. století převrací ideologie pokroku hodnocení času ve prospěch budoucnosti.“ (LE GOFF, Jacques: *Paměť a dějiny*. Praha, Argo 2007, s. 30. Z francouzštiny přeložila Irena Kozelská.)

121 „Pavel Slepíčka, autor studií o fotbalovém chuligánství, odkazuje na teorii ‘doby mimo’ (*time out*), podle níž den volna může ostře kontrastovat s nudnými všedními dny, které jsou brány jako čas povinností. V ‘době mimo’ je naproti tomu snížena sociální kontrola a tato se stává časem kompenzace, tj. dobou vzrušení a jinak nedostupných emocí. Přítom takové dny plní svoji funkci i přímo během všedních dnů – pomáhají je totiž aktérům vyplňovat vzpomínkami a diskusemi o vzrušujících chvílích úniku a naplnit každodenní rutinu očekáváním jejich opakování.“ (HELUS, Z.: *Sociální psychologie pro pedagogy*, s. 27 – viz pozn. 112.)

122 Nuda je nepochybně důležitým fenoménem k dokreslení každodenního rozměru lidského bytí. (Viz SVENDSEN, Lars F. H.: *Malá filozofie nudy*. Zlín, Kniha Zlín 2011. Na knihu mě upozornil Václav Kaška.)

123 Tyto tendence se staly předmětem četných studií sociálních psychologů, sociologů i historiků. Za všechny alespoň krátká charakteristika z pera Petra Čorneje: „Revoluce vždy přináší jedinečné zážitky, je velkolepou slavností a pronikavým vybočením ze všedního života, přináší svým stoupencům uvolnění, radost, naději i pocit, že je vše nebo téměř vše dovoleno.“

Dodejme, že ukotvení každodenního života ve vyšším smyslu je přirozeně velkým tématem i v hodnotově a zájmově atomizované (postmoderní) společnosti. Vždyť co jiného než odpověď na takovou popávku je aplikace sociální sítě Facebook, nazvaná příznačně *Timeline*, která nabízí možnost scelenou životní linku sdílet s blízkými či přáteli *on-line*?¹²⁴

Socialita – struktury a jednání mezi ostatními

Jacques Le Goff ve svém výkladu o ukotvení každodenní existence ve velkých lineárních konceptech připomíná, že člověk se bezprostředně pohybuje nejen v každodenní realitě, ale svou celkovou osobnost utváří v sociálních souvislostech, ve vztahu k ostatním lidem a odvisle od jimi sdílených hodnot a idejí, tedy v mantinelech kulturního prostředí.¹²⁵ Kulturní vliv je vedle osobních dispozic jedince faktorem zakládajícím jeho časovou orientaci (vnímání času) v celku života, to znamená, zda bude smysl svého života nacházet spíše v praktickém jednání a užitku v přítomnosti, zda raději bude inklinovat k minulosti anebo se upne k budoucnosti, a zda tak učiní pozitivně či negativně.¹²⁶

To, jak člověk ve svém každodenním prostředí jedná prakticky a jaký smysl dává svému životu ve vyšších celcích, tedy jak se personalizuje, se nutně odehrává mezi ním jako individualitou a „těmi druhými“, tedy ostatními lidmi, kteří jsou pro něj významní. Žitý svět člověka je tudíž sociální prostor, určený kulturně (regulativy a normami), a právě zde, v předivě sociálních vztahů a aktů, se člověk socializuje. Jeho přirozenost či osobitost není původní, daná přírodně, ale druhotná, založená sociokulturně.

Je to dennodenně prožívaná a uvědomovaná vlastní dimenze jáství, sebe sama, kde a kdy si člověk uvědomuje, že existuje jako on, originál, pročež obrací pozornost sám k sobě (internalizace), hledá a formuluje svou totožnost (identitu) a je rovněž puzen dávat věcem smysl (externalizace).¹²⁷ Člověk ve svém

(ČORNEJ, Petr: 30. 7. 1419: První pražská defenestrace. *Krvavá neděle uprostřed léta*. Praha, Havran 2010, s. 151.)

124 Viz <http://www.facebook.com/#!/GetYourTimeline>.

125 LE GOFF, J.: *Paměť a dějiny*, s. 30.

126 K popularizaci tématu srv. KRPOUN, Zdeněk: Žijete přítomností, nebo ve vzpomínkách? Časová orientace – nový pohled na lidské chování. In: *Psychologie dnes*, roč. 15, č. 5 (květen 2012), s. 46–49. Časovou orientaci jako psychologickou kategorii definoval zvláště americký psycholog Philip Zimbardo. Podle závěrů autora uvedeného článku může být člověk orientován v čase šesti různými způsoby – negativně nebo pozitivně do minulosti, hédonisticky nebo fatalisticky do přítomnosti, do budoucnosti a do transcendentální budoucnosti.

127 Společně se sociálními psychology lze identifikovat tři základní druhy přítomnosti sociálních souvislostí v bezprostředním životě člověka. Jsou to a) „bezprostředně působící realita“; b) „psychicky autonomizované sociální souvislosti“, které jsou přítomny jen v našem nitru, ale mají účinnost na naše prožívání a jednání; c) „vnitřní principy, zásady, životní postoje“, které nám nejsou vrozeny, ale převzali jsme je od našich sociálních

běžném životě tudíž vnímá a zvnitřňuje si ve svém vědomí obrazy okolního světa především z potřeby ujasnit si, kým vlastně je on sám v tomto prostředí, tedy mezi ostatními lidmi, co mezi nimi chce a má od nich chtít (sebepojetí). Činí tak nikoli pro svůj život v každodennosti, ale pro život v každodennosti mezi ostatními lidmi, v konfrontaci s nimiž se chce z dlouhodobého hlediska realizovat jako osobnost, stát se „sám sebou“ (seberealizace) a uspokojit jednu ze základních lidských potřeb, jakkoli jí dává osobitý význam: být úspěšný. Jsou to v dalekosáhlé míře lidé samotní, kteří se dennodenně ve formování svých osobností a potažmo žitých světů ovlivňují, a konkrétní sociální vztahy jsou tak nejvlastnějším předivem každodenního světa, jakkoli jsou samy o sobě neviditelné. V tomto ohledu je nutné počítat s tím, že „materií“ tohoto přediva je především moc, neboť vzájemné jednání lidí si prakticky lze sotva představit bez uplatnění síly, potenciálu rozhodovat a vládnout. Je to ovšem každodenní rozměr lidské existence, který nás přivádí k porozumění moci spíše jako sociální veličině, a jak praví francouzský sociohistorik Gérard Noiriel, takto chápaná moc nemá být pranýřována jako nástroj represe, nýbrž vysvětlována ve smyslu svého fungování.¹²⁸

Tato sociální povaha mocenských vztahů, jejichž charakteristickým rysem je působení na dálku v prostoru i čase, může představovat jedno z východisek k rekonstrukci světa každodennosti. Příkladně Gérard Noiriel ve svém výkladu staví na analýze tří faktorů: „sociální dominance“, kterou tvoří především byrokratické techniky jako prostředek elit k ovládnutí společnosti, dále „sociální solidarity“, což jsou „nástroje, prostřednictvím nichž se k obraně vlastních zájmů mobilizují ne-elity“, a konečně jazyka jako symbolické dimenze mocenských vztahů, spočívající v nakládání s komunikačními prostředky.¹²⁹ Zde opět přicházejí ke slovu historici a sociální teoretikové, kteří s odkazem na každodennost ukazují, že působení moci na dálku, byť jde o síly uvolněné politikou a ideologií, se v každodenních interakcích mezi lidmi neodehrává obvykle ve formě tupého a mechanického vykonávání rozkazů a uplatňování direktiv, předávaných prostřednictvím „převodových pák“ od ústředí k poslednímu funkcionáři, ale mnohem rozmanitějšími a složitějšími způsoby v procesu osvojování a přizpůsobování oficiálních norem a sociálních praktik, respektive ve vyjednávání mezi sociálními aktéry, třebaže jejich výchozí pozice nejsou rovnocenné.

vzorů a zvnitřnili je jako náš vlastní postoj. (HELUS, Z.: *Sociální psychologie pro pedagogy*, s. 38 n. – viz pozn. 112.)

128 NOIRIEL, Gérard: *Úvod do sociohistorie*. Praha, Sociologické nakladatelství 2012, s. 12. „Život ve společnosti neexistuje sám o sobě. Lidské dějiny ukazují, že konkurenční boje, soutěživost mezi lidmi za účelem dosažení bohatství, moci či privilegií vždy utvářely centrální bod společenských vztahů. Sociohistorie se snaží pochopit, jakým způsobem rozvoj ‘prostředků působení na dálku’ ovlivnil tyto mocenské vztahy. Reflexe této otázky může být rozváděna různými směry.“ (*Tamtéž*, s. 14.)

129 „Každý veřejný diskurs tak umožňuje vytyčit linii mezi realitami zviditelnovanými přede všemi, a to jednoduše pouze tím, že jsou oznámeny, a mezi realitami, které zůstávají neviditelné, protože neopouštějí sféru ‘soukromého’ jazyka.“ (*Tamtéž*, s. 15.)

V této souvislosti dostávají hlubší smysl východiska výše vzpomenutých teoretiků každodennosti, kteří zdůrazňují její intersubjektivní povahu. Předpokládají, jako například Alfred Schütz, že ve svém žitém světě „považujeme za samozřejmé, že způsob, jak se nám svět jeví, je pro všechny stejný“.¹³⁰ Ve vztahu k ostatním lidem tak můžeme jednat a komunikovat s předvídatelností. Klíč k porozumění vzájemnému jednání (či vyjednávání) lidí leží v jazyku, přičemž tento jazyk (*speak*) není pouze verbální řečí (*talk*). Někteří teoretici ztotožňují realitu jako takovou, v níž člověk žije a jedná, s textem, neboť nelze tuto realitu promýšlet a dávat jí smysl mimo významy sociálně sdíleného textu. Můžeme si v tomto ohledu připomenout slavnou metaforu Clifforda Geertze, podle níž je člověk zvířetem zavěšeným do pavučiny významů, kterou si samo upředlo;¹³¹ přirozeně je třeba této sentenci rozumět v intersubjektivním významu, tedy že na tkaní oné pavučiny se podílejí také ostatní lidé, kteří člověka zároveň zaplétají do jejích vláken, stejně jako on opráďá a zaplétá je. Každodenní rozměr světa, veřejný prostor člověka i jeho vnitřní světy – vědomí, sny a fantazie – jsou tak řečovým a jazykovým univerzem plným symbolů, spíše tekutých než stálých obsahů a forem, jež jsou určeny a nastolovány sociálně.

Potřeby člověka související s naplňováním jeho každodenního bytí v rámci společnosti, mezi ostatními lidmi, shrnuji pod pojmem *politiky*.¹³²

V samotném závěru je namíště pokusit se zformulovat „pracovní“ definici předmětu, o němž pojednávala tato stať: *Každodennost je bezprostředně prožívaný svět člověka, omezený jeho tělesným bytím, svázaný s plynutím času a vpletený do sítě sociálních vztahů, jež je utkána z významů*. Každodennost je jedinou možnou půdou, na které je nám dáno žít, jednat, myslet, vztahovat se ke světu a utvářet svou osobnost, a to v neodbytné touze uspokojovat své rozličné potřeby. Činíme tak periodicky a ustavičně, úplně saturovat tyto potřeby se nám ale nikdy nepodaří, neboť nelze zcela překonat bezprostřední odpor okolní reality. Je to ale opět naše každodenní realita, v níž a pro níž upínáme významy do nadčasových příběhů, abychom se jejich prostřednictvím identifikovali

130 KUBÁTOVÁ, H.: *Sociologie*, s. 100 (viz pozn. 85).

131 „Domníváje se, společně s Maxem Weberem, že člověk je zvíře zavěšené do pavučiny významů, kterou si samo upředlo, považují kulturu za tyto pavučiny a její analýzu tudíž nikoliv za experimentální vědu pátrající po zákonu, nýbrž za vědu interpretativní, pátrající po významu. To, co hledám, je vysvětlení, interpretuji sociální projevy, jež jsou na povrchu záhadné.“ (GEERTZ, Clifford: *Interpretace kultur: Vybrané eseje*. Praha, Sociologické nakladatelství 2000, s. 15. Z angličtiny přeložili Hana Červinková a Václav Hubinger.)

132 Praktické využití zde navržené koncepce si žádá řešit též otázku *perspektivy každodennosti* v historickém výzkumu, tedy hledat způsob, jak by bylo možné ve výše vymezeném kontextu *každodennosti* rozpoznat a interpretovat z dobových pramenů, co lidé skutečně vnímali z příslovečných „velkých dějin“, jaké politické události a sociální procesy pronikly do jejich životů, respektive jak oni sami přispívali k jejich utváření. V duchu naznačeného „každodenního obratu“ k výkladu společenské reality zamýšlím vyložit v samostatné publikaci známé i nové prameny o světě člověka po skončení druhé světové války v československé „lidové demokracii“, a to na příkladu jednoho dne a místa: pátého března roku sedmačtyřicátého v severočeském Varnsdorfu.

s tím, co přesahuje naši smrtelnost, a dali tak smysl našim životům jako celku. A ovšem je to zase neodbytnost a často nesnesitelná tíže každodennosti, co neustále prověřuje a ohrožuje naši identitu a smysl existence, nutí z něj slevovat a přehodnocovat ho, dokud za každým našim dnem bude následovat další.

Konfliktní lekce z internacionalismu

Studenti z „třetího světa“ a jejich konfrontace s českým prostředím (1961–1974)

Marta Edith Holečková

Je jich plná Praha těch elegantních revolucionářů, partyzánů a politických emigrantů ze všech končin Afriky a Asie. Kromě proletářského internacionalismu je nejvíce zajímají dívky a pití. A ty naše pitomé holky na ně letí, tváří se u jejich stolů unuděně, nechají se ohmatávat a kouří jejich cigarety.

Pavel Juráček¹

Přirozenou a neodmyslitelnou součástí každého akademického prostředí je migrace studentů a profesorů; v Československu se během let měnil původ příchozích, jejich počet a míra integrace do zdejší společnosti, tento pohyb však patrně vždy tvořil nedílnou součást vysokoškolského světa. Československý vysokoškolský systém po druhé světové válce prošel mnoha zásadními změnami, výměna učitelů a studentů byla velmi omezena, zdejší vysoké školy se nicméně nově a široce otevřely studentům ze vzdálených a exotických krajů. V souvislosti s dekolizačním procesem rostl od poloviny padesátých let zahraničněpolitický zájem Československa o nově vznikající státy Asie a Afriky. Pochopitelně to nebylo motivováno pouze snahou pomáhat, cílem bylo také získat si vliv v této části světa, navázat (či obnovit)

¹ JURÁČEK, Pavel: *Deník (1959–1974)*. Praha, Národní filmový archiv 2003, s. 201, zápis z 1.6.1960.

obchodní kontakty a využívat třecích ploch mezi západními zeměmi a nově vznikajícími státy k ovlivnění jejich politického směřování. Sovětský svaz a další země východního bloku, mezi nimiž hrálo Československo v tomto ohledu významnou úlohu, nabízely výhodné půjčky, hospodářskou a vojenskou pomoc a všemožně se snažily vytěžit z emancipačních snah rozvojových zemí vlastní prospěch.²

Není proto náhodou, že od poloviny padesátých let významně narůstal také počet stipendií pro cizí studenty na zdejších vysokých školách.³ Rozsáhlá podpora příchozích studentů, především ze zemí třetího světa, vycházela z přesvědčení, že takovýto člověk zde získá kvalitní vzdělání, bude patřičně ideologicky proškolen a takto zformován se vrátí do své vlasti, kde zaujme významné místo nejspíše ve státní správě a díky svým kontaktům s Československem se stane prostředníkem v diplomatických a obchodních jednáních. Očekávání se v podstatě nenaplnovala, protože velký počet studentů se z různých důvodů domů nevracel (k tomu viz dále), nicméně zprvu byl tento projekt pokládán za natolik perspektivní, že politické byro Ústředního výboru KSČ rozhodlo na svém jednání v květnu 1961 o založení nové samostatné vysoké školy pro zahraniční studenty.⁴

Univerzita 17. listopadu

Vzniklá instituce byla pojmenována podle data události, která se stala „symbolem boje proti národnostnímu útlaku a hospodářskému vykořisťování“⁵ – uzavření

2 Viz NÁLEVKA, Vladimír: *Čas soumraku: Rozpad koloniálních impérií po druhé světové válce*. Praha, Triton 2004, s. 78 n. Historii československých vztahů s rozvojovými zeměmi se dlouhodobě věnuje zejména Petr Zídek (viz ZÍDEK, Petr – SIEBER, Karel: *Československo a subsaharská Afrika v letech 1948–1989*. Praha, Ústav mezinárodních vztahů 2007; ZÍDEK, Petr: *Československo a francouzská Afrika: 1948–1968*. Praha, Libri 2006; ZÍDEK, Petr – SIEBER, Karel: *Československo a Blízký východ v letech 1948–1989*. Praha, Ústav mezinárodních vztahů 2009; k tématu publikoval i řadu článků, zejména v *Lidových novinách*).

3 Viz JELÍNEK, Petr – DESSIEOVÁ, Květa – NÁPRSTEK, Martin: *Analýza poskytování vládních stipendií ke studiu na veřejných vysokých školách občanům z rozvojových a jiných potřebných zemí*. Praha, Ústav mezinárodních vztahů 2004. Podle statistických údajů uváděných v této publikaci bylo u nás k 31.10.1960 celkem 1809 zahraničních studentů a aspirantů ze sedmdesáti zemí světa. Z toho 1068 studentů pocházelo ze zemí evropského a asijského socialistického tábora, 119 studentů z řad řecké a španělské politické emigrace, 285 studentů z Afriky, 240 studentů z Asie (kromě Číny, Severní Koreje a Severního Vietnamu), 56 studentů z Latinské Ameriky a 41 studentů z kapitalistických zemí.

4 *Národní archiv*, Praha (NA), fond (f.) Politické byro ÚV KSČ 1954–1962 (1501 – původní označení fondu 02/2), svazek (sv.) 306, archivní jednotka (arch. j.) 389/11, usnesení politického byra ÚV KSČ z 2.5.1961. Podle tohoto usnesení měl celkový počet zahraničních studentů v roce 1965 dosáhnout čtyř tisíc. Ve školních letech 1960/61–1964/65 mělo být přijato 2820 studentů z hospodářsky méně vyvinutých zemí a 1180 studentů z evropských kapitalistických zemí a zemí socialistického tábora. Přímoú inspirací pro nově založenou vysokou školu byla nepochybně moskevská Univerzita družby národů Patrice Lumumby, fungující od 1.10.1960 (s pozměněným názvem) do dnešního dne (viz <http://www.rudn.ru>).

5 *10 let University 17. listopadu v Praze: 1961–1971*. Praha, Univerzita 17. listopadu 1971.

českých vysokých škol v důsledku studentských protestů proti německé okupaci dne 17. listopadu 1939 – a měla sloužit veškerým zahraničním vysokoškolským studentům na našem území. Každý nový adept musel projít ročním přípravným kurzem ve školicím středisku mimo Prahu,⁶ poté buďto setrval ve studiu na Univerzitě 17. listopadu (USL) nebo si podle svého zaměření vybral obor na libovolné vysoké škole (formálně ale pořád zůstal studentem USL). Univerzita byla po celou dobu své existence „metodickým a organizačním centrem“ pro zahraniční studenty; v dokumentech týkajících se jejího rozvoje je akcent na tuto její funkci podstatně vyšší než na záležitosti spojené s konkrétní výukou.⁷ Specifická role Univerzity 17. listopadu tedy spočívala v tom, že měla pomáhat zahraničním studentům se začleňováním do československého vzdělávacího systému (výuka českého, případně slovenského jazyka a zprostředkování československých reálií v řadě regionálních studijních středisek), vypracovávat metodiku studia,⁸ poskytovat výuku těch předmětů ve francouzštině a angličtině, které byly „šité na míru“ studentům z rozvojových zemí (například družstevnictví pro rozvojové země), ale také shromažďovat informace a poznatky o zemích Asie, Afriky a Latinské Ameriky, školit československé experty, kteří se chystali k dlouhodobějšímu pobytu v některém z těchto regionů,⁹ a v neposlední řadě vzdělávat české a slovenské překladatele a tlumočníky (od roku 1963 tvořili asi desetinu studentů univerzity).

Tato ojedinělá vzdělávací instituce existovala v letech 1961 až 1974 a sídlila v Praze na Gorkého (dnešním Senovážném) náměstí. Zpočátku byla tvořena třemi fakultami: fakultou jazykové a odborné přípravy neboli fakultou propedeutickou, fakultou přírodovědeckou a technickou a fakultou společenských věd. V roce 1966 došlo k reorganizaci univerzity, na jejímž základě zanikla fakulta přírodovědecká a technická a nově byla založena další pracoviště – již zmíněný Studijní a informační ústav pro československou expertizní činnost (SIUEX) a Ústav organizace a metodiky studia zahraničních studentů (ÚMOS).¹⁰ V návaznosti na zákon o federalizaci republiky byla od 1. září 1969 zřízena slovenská pobočka Univerzity 17. listopadu se sídlem v Bratislavě a jí podléhající školicí střediska v Senci a Herľanech. Prvním rektorem univerzity byl jmenován právník Jaroslav Martinic,¹¹ v roce 1969 ho pak vystřídal

6 USL disponovala školicími středisky v Dobrušce, Mariánských Lázních, Holešově a dalších místech.

7 NA, f. Univerzita 17. listopadu, karton (k.) 207.

8 K tomu sloužil Ústav organizace a metodiky studia zahraničních studentů při Fakultě společenských věd USL.

9 K tomu sloužil zejména Studijní a informační ústav pro československou expertizní činnost při Fakultě společenských věd USL, který existoval v letech 1966–1971.

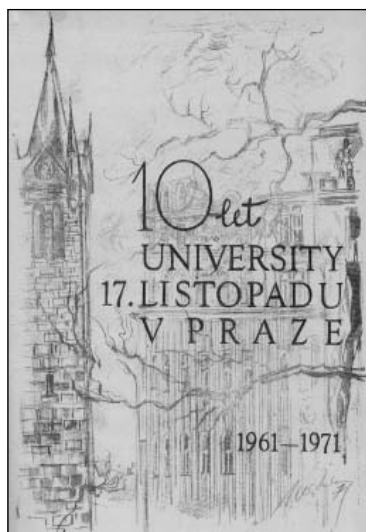
10 Zákon č. 5 ze dne 31.1.1966 – Vládní nařízení, kterým se mění a doplňuje vládní nařízení č. 108/1961 Sb., o zřízení University 17. listopadu v Praze (dostupné též na <http://aplikace.mvcr.cz/archiv2008/sbirka/1966/sb02-66.pdf>).

11 Jaroslav Martinic (1909–1981) po válce působil jako vyšetřovatel ministerstva spravedlnosti v retribučních trestněprávních sporech. Na přelomu 40. a 50. let byl československým velvyslancem v Holandsku. V roce 1954 nastoupil jako docent politické ekonomie na Univerzitě Palackého v Olomouci, poté se stal přednostou odboru univerzit ministerstva školství a kultury. Od roku 1956 působil na katedře politické ekonomie Právnické fakul-

další právník Otakar Taufer.¹² Podle údajů dostupných na počátku sedmdesátých let nastupovalo na fakultu jazykové a odborné přípravy každoročně zhruba šest set studentů ze šedesáti zemí celého světa, tedy ze socialistického bloku, ze zemí třetího světa i z kapitalistických států.¹³

Během šedesátých let myšlenka na získání zemí třetího světa pro socialistickou cestu postupně ztrácela svou naléhavost, jak snahy o její realizaci narážely na evidentní problémy. Ústřední výbor KSČ proto v prosinci 1973 rozhodl o zrušení Univerzity 17. listopadu ke konci akademického roku 1973/1974, což stvrdilo rozhodnutí ministra školství z 30. května 1974 a zákonné usnesení předsednictva České národní rady.¹⁴ Část někdejších zaměstnanců a studentů byla převedena na jiné vysoké školy (Univerzitu Karlovu, České vysoké učení technické, Vysokou školu ekonomickou a další), některá pracoviště se transformovala a v pozměněné podobě existují doposud – například Institut překladatelství a tlumočnictví Fakulty společenských věd USL se stal základem dnešního Ústavu translologie Filozofické fakulty Univerzity Karlovy,¹⁵ poslání a náplň práce fakulty propedeutické převzal Ústav jazykové a odborné přípravy Univerzity Karlovy a podobně.¹⁶

Jednání, která bezprostředně předcházela vzniku Univerzity 17. listopadu, refletovala trend zřetelný tehdy v některých západoevropských státech – rozsáhlou podporu mladých lidí z rozvojových zemí ve studiu na tamních vysokých školách. Upozorňovalo se při nich také na několik problémů, které tento přístup provázely, jako byly nacionalistické tendence a vzájemná nevráživost zahraničních studen-

Titulní strana pamětní publikace 10 let Univerzity 17. listopadu v Praze. Na kresbě vlevo Jindřišská věž, vpravo sídelní budova univerzity na Gorkého (dnes Senovážném) náměstí

-
- ty Univerzity Karlovy. V letech 1961–1969 byl rektorem Univerzity 17. listopadu a konzultantem ÚV KSČ v zahraničněpolitických otázkách. Překládal z francouzštiny (mj. básníky Guillaumea Apollinaira a Arthura Rimbauda) a věnoval se také vlastní literární tvorbě.
- 12 Otakar Taufer (1909–1981) vystudoval právo na Masarykově univerzitě v Brně, v roce 1930 vstoupil do KSČ a v letech 1940–1945 byl vězněm gestapem. Od založení Univerzity 17. listopadu byl děkanem fakulty společenských věd a vedoucím katedry mezinárodních ekonomických vztahů. Jako její rektor působil v letech 1969–1974.
- 13 *10 let Univerzity 17. listopadu v Praze*, s. 11 (viz pozn. 5).
- 14 NA, f. Univerzita 17. listopadu, k. 24, arch. j. 172, Zrušení USL, zápisy Ústřední likvidační komise
- 15 Viz <http://utrl.ff.cuni.cz/UTRLLFF-161.html>.
- 16 Viz http://ujop.cuni.cz/reditelstvi/index_cs.php.

tů (zejména ze zemí Blízkého a Středního východu), velmi rozdílná úroveň předchozího vzdělání těchto studentů a potíže s efektivností celého systému, protože absolventi se jen zřídkakdy vraceli do zemí svého původu.¹⁷ Na následujících stranách se pokusím vylíčit, do jakého prostředí zahraniční studenti v Československu přicházeli, s jakými problémy se zde setkávali a jaké existovaly způsoby jejich řešení.

Československý zájem a předsudky vůči třetímu světu

Jak již předznamenává úvodní citát, byla československá společnost pozdních padesátých let a raných let šedesátých v poměrně krátkém čase konfrontována s množstvím lidí ze vzdálených koutů světa, kteří se vyznačovali na středoevropské zvyklosti velmi exotickou fyziognomií. Praha těchto let je nazývána „komunistickou Ženevou“¹⁸ či „Ženevou Východu“, se zřejmým odkazem na švýcarské sídlo mnoha mezinárodních organizací a na fakt, že se československá metropole stala ještě před únorovým převrácením roku 1948 útočištěm „mezinárodních pokrokových organizací“ kontrolovaných Sovětským svazem. Československo mělo tu výhodu, že bylo v rámci sovětského bloku relativně bohatou zemí s výhodnou geografickou polohou a postupně vytvářeným dobrým dopravním spojením nejen s východem a západem Evropy, ale také se severní a západní Afrikou, Asií a Latinskou Amerikou.

V souvislosti s tématem článku stojí za zmínku hlavně Mezinárodní svaz studentstva, založený v Praze roku 1946,¹⁹ mezi jehož pracovníky se vystřídala řada budoucích osobností veřejného života, hlavně ze zemí třetího světa.²⁰ Svaz byl jednou z organizací, které poskytovaly stipendia zájemcům o studium ze zahraničí. Ti kromě toho přicházeli do Československa také na základě mezistátních dohod, přičiněním Organizace spojených národů v programu pro studenty z koloniálních a nesamostatných zemí, prostřednictvím dalších organizací (Světové federace demokratické mládeže, Ústřední rady odborů, Ústřední rady družstev) nebo na vlastní náklady.²¹ Poslední jmenovaná skupina, zpočátku tvořící asi desetinu posluchačů

17 NA, f. 1501, sv. 306, arch. j. 389/11, Příloha III, Zpráva.

18 Viz BARTOŠEK, Karel: *Zpráva o putování v komunistických archivech*. Praha – Litomyšl, Paseka 2000, s. 103.

19 Mezinárodní svaz studentstva navazoval na Mezinárodní studentský sněm, který v Londýně roku 1941 vyhlásil 17. listopad Mezinárodním dnem studentstva.

20 Viz *tamtéž*.

21 Výběr studentů byl komplikovanou procedurou. Většina byla vybrána vládami svých zemí na základě stipendií, jež nabízela československá vláda prostřednictvím ministerstva zahraničí a zastupitelských úřadů. Pro přijímání zahraničních studentů z rozvojových zemí na československé vysoké školy byla stanovena kvóta okolo čtyř set studijních míst ročně (např. pro akademický rok 1966/67 jich bylo 336). Přihlášky se podávaly přes československé zastupitelské úřady nebo prostřednictvím uvedených organizací. Podmínkou pro přijetí byl věk mezi sedmnácti a třiceti lety, dokončené středoškolské vzdělání, úspěšné absolvování přípravného kurzu na Fakultě jazykové a odborné přípravy USL a úspěšné složení přijímacích zkoušek na konkrétní školu. (Viz NA, f. Univerzita 17. listopadu, k. 144.) Sestava zahraničních studentů byla pestrá, zahrnovala totiž studenty několika kategorií

Univerzity 17. listopadu, představovala z hlediska tehdejšího bezpečnostního aparátu největší riziko, protože byla tvořena lidmi z bohatých rodin, což vyvolávalo podezření z jejich spojení s cizími rozvědkami.²²

Větší otevřenost vůči třetímu světu byla ideologicky vysvětlována tak, že národně-osvobozenecký zápas v koloniích je vlastně totožný s konečnou fází takzvané všeobecné krize kapitalismu.²³ Tuto představu ale komplikovaly výrazné společenské a kulturní odlišnosti, proto byly některé výklady spojující marxisticko-leninskou ideologii s reflexí skutečného stavu poněkud krkolomné. Problematicky se jevil například sociální původ studentů; řada z nich přicházela z elitních rodin, a tento fakt bylo třeba náležitě vysvětlit: „Národně-osvobozenecské revoluce, které vymaňují bývalé koloniální národy z imperialistického područí, mají většinou buržoazně-demokratický charakter; tzn. že spolu s oficiální likvidací národní závislosti znamenají většinou i přechod politické moci do rukou národní buržoazie, která byla doposud omezovaná jak ze strany kolonialistů, tak i ze strany domácí feudální hierarchie. (...) Národní buržoazie je pokroková proto, že má zájem na prot imperialistické a protifeudální revoluci, má však sklon ke kompromisům s imperialismem a feudalismem.“²⁴ Těchto nesrovnalostí existovala celá řada, nicméně je třeba připomenout, že komunistické hnutí bylo ze své podstaty internacionalistické a jednotlivé národní strany byly vázány solidaritou se „zápasy pracujícího lidu“ kdekoliv ve světě. V řadě rozvojových zemí vznikaly pokusy skloubit místní tradice s marxismem, což vedlo k velmi různorodým a neortodoxním výsledkům.²⁵

podle zemí původu: z kapitalistických států, ze zemí socialistického tábora a z rozvojových zemí. Posledně uvedená kategorie se ještě dělila podle momentálních priorit československé zahraniční politiky na mimoevropské socialistické země a země přednostního zájmu. Na počátku 60. let patřil do první kategorie Severní Vietnam, Mongolsko, Severní Korea a Kuba, do druhé pak Alžírsko (od roku 1962), Guinea a Mali. (Viz JELÍNEK, P. – DESSIEOVÁ, K. – NÁPRSTEK, M.: *Analyza poskytování vládních stipendií... – viz pozn. 3.*)

- 22 *Archiv bezpečnostních složek*, Praha (ABS), f. Hradec Králové – Objektové svazky (HK-OB), inventární číslo (inv. č.) 229, Orientační zpráva: Zahraniční studenti v ČSSR, 30.5.1961. Josef Frolík ve své vzpomínkové knize vyjmenovává některé agenty československé rozvědky původem z třetího světa, otázkou jejich sociálního původu se ale nezabývá (FROLÍK, Josef: *Špión vypovídá*. Praha, Orbis 1990, s. 183–190).
- 23 Viz NÁLEVKA, V.: *Čas soumraku* (viz pozn. 2). K uvedenému termínu blíže viz heslo „všeobecná krize kapitalismu“ ve *Filozofickém slovníku sovětských autorů* (Praha, Svoboda 1981).
- 24 NA, f. Kancelář 1. tajemníka ÚV KSČ Antonína Novotného (1945) 1951–1967 (1968), 2. část (f. N 71), k. 158, Koncepce hospodářských styků s HMVZ na období 3. pětiletky a generální perspektivy do roku 1980.
- 25 Jedním z takových pokusů byl „nkrumahismus“ v Ghaně. Nazván byl podle Kwame Nkrumahy (1909–1972), prvního prezidenta moderního ghanského státu, a sám se definoval jako „vědecký socialismus, aplikovaný na podmínky afrického národně a sociálně osvobozenecského boje. Za své ideové zdroje pokládal vše z dějin filosofie a ideologie, Tháletem a Platónem počínaje, přes Machiavelliho a Nietzsche (sic) až k Marxovi a Russelovi.“ (MERNERT, Evžen: *Na západ od Londýna*. Praha, Československý spisovatel 1967, s. 65.) Ghana byla prvním nezávislým státem černé (subsaharské) Afriky (od roku 1957) a Nkrumah si získal svého času velkou popularitu díky své panafrické vizi. Stál u zrodu Organizace africké jednoty (1963) a byl vedle Džaváharlála Nehrua, Gamála Násira a Dewa Sukarna

Československý stát také podporoval vědecké bádání o zemích Afriky, Asie a Latinské Ameriky; zájem o tyto oblasti měl u nás ostatně bohatou tradici.²⁶ V této době byl kladen zvýšený důraz na výchovu odborníků s touto specializací a uvažovalo se o vybudování celostátního dokumentačního střediska pro výzkum rozvojových zemí.²⁷ Projekt sice nebyl realizován, je ale nepochybné, že na počátku šedesátých let zažívaly vědy o zemích Asie, Afriky a Latinské Ameriky a částečně také etnografie svůj rozkvět, zejména na půdě Filozofické fakulty Univerzity Karlovy a Československé akademie věd. Afrikanistika jako samostatný obor byla založena v roce 1960 na pražské filozofické fakultě a zahrnovala dějiny, antropologii, sociologii a jazyky subsaharské Afriky. Prvním velkým badatelským dílem českých afrikanistů bylo vydání rozsáhlé dvojdílné publikace *Dějiny Afriky* v roce 1966.²⁸ O sedm let později, v roce 1967, bylo na téže fakultě zahájeno studium iberoamerikanistiky.

Témata související s rozvojovými zeměmi rezonovala i mimo odbornou veřejnost. Dobový tisk a sdělovací prostředky začaly na počátku šedesátých let přinášet ve větším množství zprávy o zemích třetího světa,²⁹ o jejich „přátelství“ s Československem a „boji za společný cíl“, v případě nutnosti také komentovaly možná nedorozumění a spory, na něž ve zdejším prostředí cizinci z třetího světa naráželi. Výrazně stoupal počet knižních publikací, článků, rozhlasových a televizních pořadů s africkými tématy.³⁰

Přes zájem široké veřejnosti o exotické končiny a oficiálně hlášané bratrství s „ujařmeným lidem“ byly reakce na studenty z rozvojových zemí mnohdy nedůvěřivé, až otevřeně nepřátelské. Již v počátcích existence Univerzity 17. listopadu se jasně ukázvalo, že bude nejen potřeba seznamovat cizí studenty s místními poměry, ale také československým občanům přibližovat prostředí, z něhož přichozí pocházejí, protože řada konfliktů pramenila právě z neznalosti těchto odlišných světů. Za tímto účelem byla v roce 1963 vydána v nákladu pět tisíc kusů propagační publikace *Od Limpopa*

zakládajícím členem Hnutí nezúčastněných (1955). Po svém pádu v roce 1966 se nejdříve uchýlil do guinejského exilu, posléze mu nabídl azyl Nicolae Ceaușescu a v Rumunsku roku 1972 také zemřel.

26 Viz *Kdo byl kdo: Čeští a slovenští orientalisté, afrikanisté a iberoamerikanisté*. Praha, Libri 1999.

27 NA, f. N 71, k. 158.

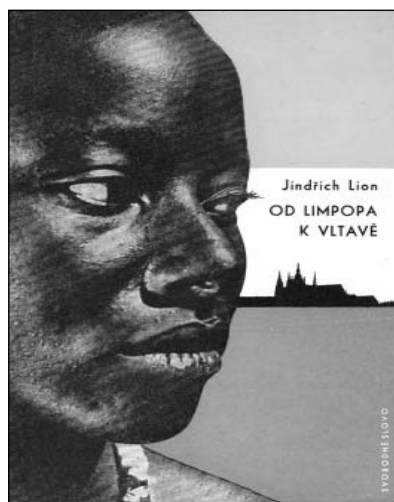
28 HRBEK, Ivan a kol.: *Dějiny Afriky*. Praha, Svoboda 1966. K tématu více viz ZÁHOŘÍK, Jan: Česká afrikanistika před rokem 1989. In: *Nový orient*, roč. 61, č. 4 (2006), s. 59–61.

29 Viz GÖTTING, Gerald: *Africká setkání*. Praha, Lidová demokracie 1962, s. 155. Rok 1960 bývá nazýván „rokem Afriky“, protože tehdy vyhlásilo samostatnost sedmnáct států na africkém kontinentu. Během tohoto roku značně stoupl mezinárodní význam Afriky, jejíž mladé státy byly přijaty do OSN.

30 Podle Petra Zídka v letech 1961–1964 vyšlo v Československu 118 takto zaměřených knih (ZÍDEK, Petr: České snění o černé Africe. In: *Lidové noviny* (29.–30.3.2008), příloha „Orientace“, s. III). Budíž zde připomenuto alespoň několik z nich: MENERT, E.: *Na západ od Londýna* (viz pozn. 21); BUDÍN, Stanislav: *Probuzený světadíl: Včerejšek a dnešek Afriky*. Praha, Orbis 1962; LION, Jindřich: *Od Limpopa k Vltavě*. Praha, Svobodné slovo 1963; ŠŤOVÍČKOVÁ, Věra: *Afrika rok jedna*. Praha, Státní nakladatelství politické literatury 1963 (autorka byla v 60. letech africkou zpravodajkou Československého rozhlasu).

k Vltavě. Tato kniha reportáží měla přispět ke zlepšení obrazu zahraničních studentů, idealizovala jejich zdejší pobyt a jen náznakem se dotkla konfliktních témat, která se týkala jejich vzájemného soužití s Čechy: „Nedovedli si dost vynachválit přátelství, se kterým byli přijati obyvatelstvem měst, v nichž studovali. Ale mezi hovorem se zmínili i o ojedinělých případech, kdy se střetli se zjevy svědčícími o určitém neporozumění. Někdy to byla žárlivost ze strany chlapců, když je viděli v zábavě s děvčaty. Jindy to bylo nepochopení dospělých, kteří již zapomněli na vlastní mládí se všemi jeho vrtochy a typicky ‘studáckým chováním’. Tito lidé byli jistě stejně nevrli ve styku s lidmi z jiných zemí či s mládeží vlastní. Ale chlapci a děvčata z Afriky jsou velmi citliví. Příliš dlouho jim bylo ve vlastních zemích dávano bílými pány najevo, že jsou něčím méněcenným.“³¹ V této souvislosti stojí za zmínku, že tento typ literatury, jehož obsah je běžně vnímán jako jednoznačně kladné, až idealizované líčení afrických poměrů, budil u některých afrických studentů značnou nevoli. Podle jejich mínění přinášely zvláště knížky *Od Limpopa k Vltavě* a *Afrika snů a skutečností*³² zkreslený obraz Afriky jako špinavého a degenerujícího kontinentu, což sugeroval i jejich fotografický doprovod. Tento obraz jim připadal ponižující, a navíc podle nich nahrával negativnímu vnímání Afričanů v československé společnosti. Takovéto názory však nemohly na počátku šedesátých let proniknout do veřejné diskuse a byly ventilovány jen na půdě Univerzity 17. listopadu.³³

Ani rozhovor s prorektorem univerzity Vladimírem Štěpánkem publikovaný u příležitosti Mezinárodního dne studentstva v listopadu 1963 v týdeníku *Kulturní tvorba* nevěnoval konfliktům téměř pozornost.³⁴ Interní zprávy univerzity přitom dokládají, že si jejich existenci vedení školy dobře uvědomovalo, jen nevědělo, jakým způsobem jednat. Konflikty se zahraničními studenty (bitky, slovní napadání a po-

Propagační kniha reportáží o Africe a životě afrických studentů v Československu Od Limpopa k Vltavě měla posloužit k navázání „internacionalistických vztahů“ mezi československými domorodci a příchozími z exotických končin

31 LION, J.: *Od Limpopa k Vltavě*, s. 8.

32 Trojdílná cestopisná reportáž Jiřího Hanzelky a Miroslava Zikmunda *Afrika snů a skutečností* vyšla poprvé v roce 1952 a dočkala se několika reedic.

33 Viz *NA*, f. Univerzita 17. listopadu, k. 207, Sdělení rhodeských studentů, které napsali Univerzitě 17. listopadu, nedatováno (1963).

34 O zahraničních studentech a problémech kolem nich. In: *Kulturní tvorba*, roč. 1, č. 43 (14.11.1963), s. 6 n.

dobně) byly zaznamenány na vysokoškolských kolejích, v restauračních zařízeních, v prostředcích městské hromadné dopravy i na dalších veřejných místech. Často je motivovala závist; někteří zahraniční studenti byli štědrě podporováni, měli možnost cestovat na Západ, a navíc se těšili pozornosti a přízni zdejších dívek. Tento postřeh přináší mimo jiné jedna ze zpráv tajné policie, v níž se konstatuje, že tito „studenti rádi vyhledávají hostince, večerní podniky, styky se ženami, machinace, spekulace a šmelinu“.³⁵ Studenti, zejména z afrických zemí, čelili často předsudkům a nepodloženým obavám z šíření venerických a jiných chorob či byli osočováni z toho, že „nám ujídají náš chléb“. Ačkoliv všechny problémy nepramenily jen z předsudků a závisti, bylo zřejmé, že československá společnost není připravena otevřít se lidem pocházejícím z jiných částí světa.

Konflikty studentů s českým prostředím a pokusy o jejich řešení

K větší otevřenosti české společnosti moc nepřispívaly ani vysokoškolské orgány, které dlouhodobě selhávaly ve snahách integrovat cizí studenty do zdejšího prostředí. Při každé vysoké škole a koleji měla existovat komise pro zahraniční studenty, která mezi nimi měla „politicky pracovat“, jejich činnost byla ale mizivá a vliv na studenty prakticky nulový.³⁶ O „kulturní vyžití“ se měla starat komise Československého svazu mládeže, která svou funkci také plnila značně liknavě. Vedení Univerzity 17. listopadu se proto rozhodlo zřídit studentský klub, v němž se měly konat různé společenské a kulturní akce pro zahraniční i domácí studenty. Toto zařízení, nazvané Klub přátelství mládeže, bylo otevřeno 17. listopadu 1962. Vzájemné setkávání mělo prolomit oboustrannou nedůvěru a izolaci, pro zlepšení soužití se doporučovalo také spolubydlení řádně vyškolených a pečlivě vybraných českých studentů s těmi zahraničními.³⁷ Jakousi záchrannou sítí pro zahraniční studenty tvořily studentské svazy vznikající při univerzitě od doby jejího založení. Svazy byly zakládány podle zemí původu či širších regionů³⁸ a měly kromě jiného dohlížet na své členy, aby se poctivě věnovali studiu. I zde vznikaly různé třenice, svazy byly často rozpolcené a názorové střety mezi jejich členy odpovídaly často nestabilní a napjaté situaci ve vlasti či regionu.³⁹ Vedení svazů mělo za úkol úzce spolupracovat s představi-

35 ABS, f. HK-OB, inv. č. 229, Informační zpráva k problematice zahraničních studentů a praktikantů v ČSSR, 20.8.1962.

36 *Tamtéž*.

37 NA, f. Univerzita 17. listopadu, k. 25, arch. j. 174.

38 *Tamtéž*, k. 136, arch. j. 261, Stav práce se svazy zahraničních studentů.

39 O tom, že se národnostní napětí projevovalo někdy dosti nečekaným a nepochopitelným způsobem, svědčí např. následující příhoda. Ve studijních střediscích měli studenti svůj volný čas trávit různými osvětovými, společenskými a kulturními akcemi. V Dobrušce bylo nově rekonstruováno kino, proto se jako vhodná kulturní náplň jevílo promítání filmů. Do programu byl v červnu 1965 zařazen film *Romeo, Julie a tma* režiséra Jiřího Weisse z roku 1959, milostné drama mladého studenta ukrývajícího v době protektorátu židovskou dívku. Den před plánovanou projekcí (!) vyvolala skupina arabských studentů diskusi k tématu filmu. Prohlašovali, že „se jedná o filmové dílo idealizující židy, ukazující židy jako

teli univerzity, kteří mnohdy nedokázali studenty dostatečně motivovat ke studiu a řádnému chování: „Je morální povinností především svazů a federací, aby se distancovali od těch svých členů, kteří nevhodným a nepřístojným chováním k našim dívkám, flákáním se a potulováním se po kavárnách a barech, valutovými machinacemi, vymáháním nepřiměřených ústupků ve škole, v kolejích a jinde, zneužíváním výhod k osobnímu prospěchu pobuřují naši veřejnost a vedou pak nesprávným generalizováním k averzi a antipatiím ke všem zahraničním studentům.“⁴⁰

Založení studentského klubu předcházelo několik veřejných debat se studenty, jež zorganizovala Univerzita 17. listopadu. První z nich inicioval vedoucí katedry marxismu-leninismu na univerzitě profesor Hodek a konala se 10. dubna 1962 v Domě pionýrů v Praze na Žižkově. Vystoupil na ní mluvčí maliských studentů Alfa, který údajně „nekriticky obviňoval studenty na Jarově i českou veřejnost z rasismu“. Jeho projev byl zřejmě dosti emotivní, upozorňoval v něm mimo jiné na to, že českoslovenští občané zaměňují kolonialismus za otrokářství a že nelze směřovat různé africké státy. Zahraniční studenti z jiných zemí (Sýrie, Bulharska, Súdánu, Austrálie) s ním nesouhlasili a namítali, že v Československu rasismus neexistuje. Strhla se polemika, v níž byli Afričané kromě jiného kritizováni za své „páskovské vystupování“. Na besedě byli přítomni také dva zaměstnanci Městského výboru KSČ v Praze a nadporučík místního oddělení Veřejné bezpečnosti v Praze 3, „který byl připraven diskutovat k případným dotazům na praxi VB při řešení deliktů mezi zahr[aničními] studenty a našimi občany“. Hovořil o hospodském konfliktu na Jarově, při němž byl zmlácen alžírský student Aissa a Nyeru. Po této rvačce byli zadrženi pouze cizí studenti, což příslušník Veřejné bezpečnosti uznal jako

Propagační fotografie zahraničních studentů nezachycují napětí, které mezi nimi a českou společností vznikalo (repro z publikace 10 let Univerzity 17. listopadu v Praze. Praha, Univerzita 17. listopadu 1971)

jediné nevinné oběti hitlerovského fašismu atp. Takové dílo prý nutně musí u většiny zahraničních studentů evokovat dojem, že i všichni židé v Izraeli jsou ideální obdobou hrdinky filmu, že i se sionistickým hnutím je to docela v pořádku, že to není žádný nástroj amerického imperialismu atp.“ Diskuse byla nakonec obsírná, většina studentů stála o to film zhlédnout, ale organizátor filmových večerů dostal strach, že situace může přerůst v konflikt, a tak promítání zrušil. Ředitel studijního střediska svolal poradou, jíž se zúčastnili všichni arabští studenti, a snažil se jim vysvětlit vyznění filmu. Projekce byla nakonec odložena jen o několik málo dnů a obešla se bez jakýchkoli nepříjemností. (*Tamtéž*, k. 137, arch. j. 263.)

40 *Tamtéž*, k. 25, arch. j. 174, Rozbor situace týkající se vzájemného vztahu naší veřejnosti a našich studentů k zahraničním studentům v Praze (nedatováno).

chybu. Mezi řečníky se objevovali převážně studenti z Mali a Guineje.⁴¹ Debata pak pokračovala 2. května 1962 na stejném místě, byla ale už nápadně mírnější, což nepřímou zdůvodnili někteří studenti tím, že byli po minulé akci voláni na své zastupitelské úřady, kde jim byl jejich radikalismus v debatě ostře vytknut. Při této příležitosti byl nejvíce kritizován místní byrokratismus⁴² a činnost Československého svazu mládeže.⁴³

Nebylo přitom náhodou, že kritiku často pronášeli studenti z Mali. Studenti z této africké země se opakovaně dostávali do sporů s vedením vysokých škol (kvůli neúčasti na výuce a podobně) a stávali se terčí rasově motivovaných útoků.⁴⁴ Situaci nakonec vyřešila maliská vláda tím, že odvolala čtyřiatdvacet studentů na jejich vlastní žádost zpět do vlasti.⁴⁵ Nejednalo se ovšem o jedinou takto „problematickou“ národní studentskou skupinu. Vedení Univerzity 17. listopadu bylo nuceno vést obšírné diskuse také se studenty pocházejícími z Rhodesie, kteří si velmi důrazně stěžovali na zdejší rasismus, předsudky a pokřivené informace o Africe v médiích. Situace se vyostřila po 20. únoru 1964, kdy severorhodeský student Frank Chibeza vypadl (či byl vystrčen?) z vlaku na trati Poděbrady–Praha. Jeho krajané požadovali důsledné vyšetření případu a zvažovali protestní opuštění Československa, kde se cítili ohroženi.⁴⁶ Jen o něco později, na konci května 1964, byla ve vinohradské hospodě napadena skupina konžských studentů Vysoké školy ekonomické.⁴⁷ A podobné případy se neodehrávaly jen v Praze. Například na konci roku 1963 byl v Bratislavě partou opilců napaden jemenský student farmaceutické fakulty, který se proti zjevné přesile bránil kapesním nožkem a několik útočníků zranil. Podle vyjádření zastupitelského úřadu jeho země to byl člověk mírné povahy a výborných studijních výsledků. Příslušníci Veřejné bezpečnosti se dostavili na místo incidentu dosti pozdě a skandální bylo, že lékař ve zdravotnickém středisku, kam byl zraněný student převezen, jej odmítl ošetřit a ještě mu nadával. Po krátkém

41 *Tamtéž*, k. 136, arch. j. 136, Záznam: Beseda o soužití se zahraničními studenty na VŠE, 11.4.1962, podepsán Hošek.

42 Řešily se třeba problémy s vrátným v koleji na Jarově nebo absence místností, kde by se mohli zahraniční studenti scházet ve svých svazech i s českými kolegy. Jeden alžírský student citoval československou ústavu, v níž stálo, že každý člověk má právo na dvanáct metrů čtverečních obytné plochy, zatímco na kolejích bydlí na deseti metrech čtverečních dva studenti.

43 Zaznívaly výtky, že svazáčtí činovníci nepomáhají při pořádání akcí zahraničních studentů a „jejich politická vyspělost a úroveň je velmi malá“. „Na každé schůzi se řeší špatné chování Afričanů. Přáli bychom si, aby si nás přestali všímat,“ dožadovali se afričtí studenti. (*Tamtéž*, Zpráva z pokračování aktivu se zahr[aničními] studenty v Domě pionýrů na Žižkově dne 2. května 1962.)

44 *Tamtéž*, k. 207, Disciplinární řízení na USL – uzavřené záležitosti dle osob nebo incidentů 1963–1971.

45 Viz ZÍDEK, Petr: *Mali*. Praha, Libri 2004, s. 74.

46 NA, f. Univerzita 17. listopadu, k. 207.

47 *Tamtéž*, k. 137, arch. j. 263, dopis prorektora USL Vladimíra Štěpánka náčelníkovi městské správy Veřejné bezpečnosti podplukovníkovi Ticháčkovi z 29.5.1964.

výslechu na místním oddělení Veřejné bezpečnosti byl student propuštěn stejně jako útočníci, kteří mu pak na ulici ještě vyhrožovali.⁴⁸

Jak dokládají zprávy archivované ve fondu Univerzity 17. listopadu, uvedené incidenty nebyly zdaleka ojedinělé a docházelo k nim prakticky od počátků existence univerzity; výjimkou nebyly ani vzájemné střety českých a zahraničních studentů na kolejích. Společné měly většinou to, že napadení z řad zahraničních studentů byli považováni za původce konfliktu, byť třeba čelili přesile bílých domorodců. Rasismus v české společnosti přitom nebyl v polovině šedesátých let téměř vůbec reflektován. Některá vyjádření v novinách se prostě zaklínala jeho neslučitelností se socialismem. Tak argumentoval například i spisovatel Jan Procházka:

„Rasismus v socialismu je nemyslitelný. Začne-li se v kterékoliv socialistické zemi objevovat, nasvědčují-li některé jevy a fakta, že se tam praktikuje, není něco v pořádku se socialismem dotyčné země. Jsem rád, že naše styky s Afrikou, Asií, Latinskou Amerikou nejsou ani neokolonialistické, ani vyděračské, ale naopak že jsou přátelské, bez jakýchkoliv postranních úmyslů. Fámy neinformovaně zdůrazňují, že naše vnitřní obtíže jsou způsobeny rozdáváním peněz všelijakým Tramtáriím. Nejsem ministrem financí ani ministrem zahraničních věcí nebo zahraničního obchodu, ale nejsem ani úplně neinformovaný. Chci říci, že každá koruna se několikrát obrátí v dlaní, než ji kdekoliv a za cokoliv vydáme. Už i Molière věděl, že pomlouvám se čelí nejhůř ze všeho. Kleveta dokáže být ostřejší než dýka.

(...)

Dnešní svět se však neuvěřitelně smrskl. Všech se stále víc začíná týkat všechno. Kontinenty k sobě mají tak blízko jako nikdy. Stále méně se může jednotlivec, národ, rasa izolovat. Nezbytnost našeho věku je spolupracovat...⁴⁹

Smýšlení, že Československo na své vztahy s rozvojovými zeměmi materiálně doplácí, případně že cizí studenti „ujídají z našeho hrnce“, bylo zřejmě v tehdejší společnosti značně rozšířené. Zejména koncem šedesátých let pak i články v tisku začaly poukazovat na neefektivnost vynakládaných finančních prostředků v tomto směru. Na tyto kritické postoje, ovšem s patřičným ideologickým vyzněním v duchu nastupující „normalizace“, narážel později i programový dokument o dalším rozvoji Univerzity 17. listopadu z počátku sedmdesátých let. Uvádělo se v něm, že „v rozporu se skutečnými příčinami našich hospodářských obtíží, které nebyly veřejnosti komplexně známy, byla zveličována oběť, kterou ČSSR ve formě rozvojové pomoci

48 *Tamtéž*, k. 137.

49 PROCHÁZKA, Jan: *Politika pro každého*. Praha, Tezaurus 1991, s. 47–49 (kniha je druhým, rozšířeným vydáním publikace téhož názvu z roku 1968). Citovaný článek bez názvu vyšel původně v červenci 1965 v měsíčníku *My 1965*, a to v pravidelné rubrice odpovědí Jana Procházky na jeden čtenářský dotaz nebo názor, který byl vždy citován na úvod článku. V tomto konkrétním případě se dotaz čtenářky D. Holkové z Prahy týkal rasismu v české společnosti: „Říká se, že u nás není rasismus... Byla jsem několikrát v tramvaji svědkem ošklivých scén. Lidé se studentů z Afriky bezostyšně vpytávají na tisícová stipendia, která prý dostávají, baví se na jejich účet, ptají se, jak se jim líbí česká děvčata, a přitom jim tykají. Mezi africkými studenty a českými lidmi je zkrátka dost špatný vztah. Cím myslíte, že to je?“ (*Tamtéž*, s. 46.)

přináší. Tyto ‘nesprávné tendence’ ve veřejném mínění byly zesilovány a později v letech 1968–69 přímo vytvářeny působením oportunistických, revizionistických a protisocialistických sil, zejména zneužíváním masově sdělovacích prostředků, které zesilovaly vlnu nacionalismu, šovinismu, v případě rozvojových zemí i rasismu. To se negativně projevilo nejen mezi českými studenty, ale také v nesprávných stanoviscích veřejných a politických institucí.⁵⁰

Asi nejvíce medializovaným incidentem, který ovlivnil vzájemný vztah československé veřejnosti a zahraničních studentů, byl takzvaný případ Neckář. Pro sdělovací prostředky byl nepochybně atraktivní již tím, že v něm figuroval známý a populární zpěvák Václav Neckář. Devátého června 1967 došlo před Kolejí 5. května v Praze k výtržnosti, při níž byl náhodou zraněn kolemdoucí Neckář se dvěma svými kolegy. V hospodě nedaleko kolejí byla skupina cizích studentů oslavující složení zkoušek napadena dalšími stolovnicí. Jeden z cizinců doběhl na kolej a žádal vrátnou, aby urychleně zavolala příslušníky Veřejné bezpečnosti. Vrátná volala na nejbližší okrsek, kde jí bylo řečeno, že nikdo nepřijede, dokud nedojde ke zraněním, a ať si to zahraniční studenti vyřeší sami. Teprve když Veřejnou bezpečnost zavolal Václav Neckář, hlídka přijela. Její příslušníci ovšem udělali na kolejích razii mezi zahraničními studenty, přihlíželi tomu, jak jsou mláčením svými českými kolegy, a vyšetřovali i ty cizí studenty, kteří s hospodským incidentem neměli nic společného. Události se dostalo značné pozornosti v médiích, proti způsobu, jakým se to dělo, se však zahraniční studenti ohrazovali.⁵¹ Po tomto konfliktu došlo ke zhoršení vztahu domácích studentů k cizincům, což se projevovalo hlavně na kolejích. Nahrával tomu i pasivní přístup Československého svazu mládeže a způsob informování v médiích. Navíc do konfliktů přerůstalo i vzájemné napětí mezi skupinami cizích studentů, které bylo odrazem vyhocených vztahů mezi jejich zeměmi nebo na vnitropolitické scéně v jejich vlasti (například studenti z arabských zemí, hlavně Egyptané a Syřané, se štěpili podle sympatií k egyptskému prezidentovi Gamálu Násirovi).

Problémům s přijímáním cizích studentů v československé společnosti se věnovala dvanáctistránková analýza vypracovaná v lednu 1968 pro předsednictvo Vysokoškolského výboru KSČ v Praze.⁵² Konstatovalo se v ní, že konflikty s československými občany představují dlouhodobý problém, který se nedaří řešit. Toto tvrzení je dolo-

50 NA, f. Univerzita 17. listopadu, k. 22, Koncepce rozvoje Univerzity 17. listopadu. Za zmínku stojí, že těchto motivů bylo použito v kampani proti literárnímu historikovi Václavu Černému v rozhlasovém pořadu „Ze zákulisí kontrarevoluce“, vysílaném od 17. do 23. srpna 1970. Některé jeho výroky o zahraničních studentech v Československu byly upraveny tak, aby ukázaly Černého jako člověka smýšlejícího rasisticky. (Viz KREUZIGEROVÁ, Pavla: *Václav Černý: Intelektuál v době normalizace*. Diplomová práce obhájená v roce 2008 v Ústavu českých dějin Filozofické fakulty Univerzity Karlovy v Praze.)

51 NA, f. Univerzita 17. listopadu, k. 137, Prohlášení zahr[aničních] studentů bydlících na Koleji 5. května, 14.6.1967; Generální prohlášení afrických studentů pod vedením jejich Federace svazů afrických studentů v ČSSR k incidentu mezi některými českými občany a některými africkými studenty dne 9. června 1967 (podepsáni předseda a generální tajemník federace), 29.6.1967; a další dokumenty.

52 *Tamtéž*, k. 25, arch. j. 174, Rozbor situace týkající se vzájemného vztahu naší veřejnosti a našich studentů k zahraničním studentům v Praze. Předkladatelem zprávy byla Komise

ženo zápisem ze dvou besed, které uspořádala Univerzita 17. listopadu ve dnech 20. října a 9. listopadu 1967 za účasti československých a zahraničních studentů (pozvání zástupci tisku, rozhlasu a televize se nedostavili). Kritika z řad cizích studentů je tu v mnohém totožná s tím, co zaznívalo na výše zmíněných besedách již před pěti lety. Opětovně popisovali liknavý a nevíšimavý přístup příslušníků Sboru národní bezpečnosti v případě, že byli přivoláni k nějaké bitce či napadení za účasti studentů z cizích zemí. Pokud již zasahovali, byli údajně vždy na straně československých občanů, i když ti incident prokazatelně vyprovokovali. Inzultacím byli vystaveni zejména afričtí studenti, v nichž proto narůstal pocit frustrace, že jsou v Československu nevítanými hosty. Pokud byl skutečným viníkem incidentu zahraniční student, byl jeho poklesek zveličován a stávala

se z něj aféra. Univerzita 17. listopadu byla ve zprávě kritizována za svou pasivitu; o konfliktech se dozvídala se značným zpožděním, nezasahovala do jejich řešení a tím neplnila svou povinnost hájit práva zahraničních studentů. Na základě této kritiky byla Univerzita 17. listopadu ve zprávě pověřena dvěma úkoly: dohlédnout na studentské svazy, aby jednaly s problémovými studenty, a působit na nově příchozí cizince, aby ve vstupním přípravném kurzu pochopili pravidla prostředí, do něž se dostávají. Analýza také kritizovala, že někteří vysokoškolští pedagogové berou výuku studentů z rozvojových zemí jako zbytečnou přítěž.⁵³

Mezi studenty se veřejně začalo o rasismu otevřeněji hovořit až v roce 1968. V lednu toho roku vznikl časopis *Fórum zahraničních studentů*, který vydávala Univerzita 17. listopadu spolu s vysokoškolskou radou Ústředního výboru Československého svazu mládeže. Časopis vycházel do října 1969 na čtyřech stranách novinového formátu a jeho cílem bylo pomoci zahraničním studentům v Československu v seznamování s novým prostředím a zároveň přiblížit zdejší veřejnosti cizí studenty, země

Studentka Univerzity 17. listopadu Teresie A. N. Eladová z Kamerunu přebírá doktorský diplom na akademickém shromáždění ve Smetanově síni Obecního domu v Praze 25. června 1969 (foto ČTK)

pro zahraniční studenty při Vysokoškolském výboru KSČ v Praze, text zpracoval její předseda E. Luža a byl veden jako tajný.

53 *Tamtéž*.

jejich původu, jejich kulturu a podobně. Vedení univerzity vkládalo do časopisu velká očekávání. V jejím organizačním řádu se například psalo, že *Fórum zahraničních studentů* „se musí stát významnou součástí výchovného procesu a ovlivňování zahraničních studentů v duchu zásad socialistické společnosti, internacionalismu, mírové koexistence, a v rámci spolupráce s rozvojovými zeměmi součástí rozvoje a styků a vztahů k nim“.⁵⁴ Redakční radu tvořilo patnáct osob, předsedala jí Marie Drbalová a odpovědnou redaktorkou byla Dagmar Vaněčková.⁵⁵ Studenti dostávali prostor zejména v rubrikách „Studentský dialog“ a „Čti a piš“, kde upozorňovali na problémy se vzájemným soužitím na vysokoškolských kolejích a na další obtíže, s nimiž se museli potýkat.⁵⁶

Problémy s cizími studenty se ovšem netýkaly jen jejich konfliktů s majoritní společností. Univerzita 17. listopadu a další vysoké školy, na nichž studovali, opakovaně řešily nízkou studijní morálku zahraničních posluchačů a upozorňovaly na to, že pokud by si takto při plnění svých povinností počínali čeští studenti, už by byli dávno vyloučeni. I tato větší vstřícnost (mnohdy oprávněná) přispívala ke vzniku kolizních situací. Studijní problémy zahraničních posluchačů mívaly dvojí příčinu: jejich nedostatečnou odbornou připravenost a jazykovou bariéru. V rozboru situace kubánských studentů Elektrotechnické a strojnické fakulty Vysokého učení technického v Brně z dubna 1967 se například uvádí, že vzhledem k jejich zaostávání v odborných předmětech by bylo potřeba, aby studovali sedm až osm let, a někteří by neměli studovat vůbec.⁵⁷

Nenaplněná očekávání

Dá se říci, že z hlediska zájmů československé strany projekt vzdělávání zahraničních studentů příliš nenaplnoval očekávání. Absolventi se totiž v mnoha případech z různých důvodů nevraceli do svých domovských zemí, a i když se tak stalo, nebylo nijak zaručené, že se stanou součástí tamní elity. Nestabilní režimy panující často v těchto zemích se měnily natolik dynamicky, že nebylo možné připravovat žádný dlouhodobější plán či odhadovat směr jejich budoucího vývoje. Kromě toho různé analýzy, které si vedení Univerzity 17. listopadu nechalo vypracovávat, opakovaně hovořily o ideologické nespolehlivosti cizích studentů a o tom, že není jisté, zda se je daří vychovávat v komunistickém duchu. (Větší pozornost byla této otázce věnována v období pražského jara.) Za problematické bylo pokládáno uzavírání sňatků cizích studentů s československými občany. Jak se vysvětlovalo v jedné analýze vypracované Státní bezpečností, „v tomto směru na tom náš stát prodělává,

54 *Tamtéž*, arch. j. 173, Organizační řád Univerzity 17. listopadu.

55 Dagmar Vaněčková působila jako novinářka, později se stala spolupracovnicí Rádia Svobodná Evropa, dlouhodobě přispívá do časopisu *Listy*.

56 Viz např. čísla 3 a 4 z roku 1968 *Fóra zahraničních studentů*.

57 NA, f. Univerzita 17. listopadu, k. 137, dopis prorektora USL Vladimíra Štěpánka a ředitele ÚMOS Břetislava Hojdena Ludvíku Burianovi, vedoucímu oddělení VII/2 ministerstva školství z 18.4.1967.

Rektor Univerzity 17. listopadu Jaroslav Martinic (uprostřed) a děkan její Fakulty společenských věd Otakar Taufer (vpravo) přijali 5. listopadu 1969 vynikající studenty univerzity Jeana Lembu z Konga a Mektab Nigtab z Indie (foto ČTK)

neb tímto ztrácí jednu občanku, a i tím, že děti, které se rodí, mají již cizí státní příslušnost“. Z toho plynula následující doporučení: „V tomto směru je nutné jednak tyto sňatky rozmlouvat i cestou rodičů snoubenky, případně nedovolovat z hlediska operativního, když je nějaký materiál. Povolení dávat tam, kde nám z toho vyplyne případná pomoc naší občanky, kterou však před provdáním získat ke spolupráci, s cílem plnění úkolů v zahraničí. Někdy používat i toho vysvětlení, že v některých ze států Afriky jsou takové mravy, že žena se po svatbě musí postupně vyspat se všemi bratry jejího manžela, což je považováno jako krevní povinnost, čili uvádět takové argumenty, které ji mohou zastrašit.“⁵⁸

Jak (a jestli vůbec) se cizí studenti zapojovali do studentských aktivit na konci šedesátých let, se mi zatím nepodařilo zjistit. V článku o bezohledném policejním zákroku proti studentské demonstraci na strahovských kolejích v Praze na konci října 1967 se objevuje zmínka, že se „se svými kolegy solidarizovali i zahraniční studenti“.⁵⁹ Studenti Univerzity 17. listopadu byli zastoupeni ve Svazu vysokoškol-

58 ABS, f. HK-OB, inv. č. 229.

59 PAŽOUT, Jaroslav: „Chceme světlo! Chceme studovat!“ Demonstrace studentů z vysokoškolských kolejí v Praze na Strahově 31. října 1967. In: *Paměť a dějiny*, roč. 2, č. 1 (2008), s. 9. V policejním dokumentu informujícím o situaci mezi studenty po strahovských událostech se uvádí: „V postojích zahraničních studentů se projevuje solidarita s českými studenty a je vyslovován plný souhlas s uskutečňovanou formou protestu. Celá záležitost se mezi

ského studentstva, který byl založen 25. května 1968.⁶⁰ O jejich postojích k událostem roku 1968 referuje nedatovaný a nesignovaný dokument nazvaný „Stručná charakteristika práce svazů zahraničních studentů v roce 1968“. Srpnovou invazi do Československa podle něj považovaly dvě třetiny cizích studentů (kromě většiny Arabů, Vietnanců a některých menších skupin) za „ránu do týla rozvojovým zemím“; k celostátní studentské stávce byli většinou solidární. „‘Elita’ zahraničních studentů dospěla k závěru, že srpnové události v ČSSR teprve pomohly zformovat studentské hnutí, které projevuje svou aktivitu v pravý čas a na pravém místě, a že se také konečně ukázala skutečná jednota dělníků a studentů i inteligence vůbec. Domnívá se, že by čs. studenti měli nadále prosazovat svůj požadavek podílet se na řízení a správě společnosti. (...) Srpnové události byly šokem pro většinu zahr[aničních] studentů, kteří nazírali na socialismus jako na ideální společnost, která se drží svých pokrokových a humanitních zásad, a viděli v socialismu budoucnost lidstva,“ konstatovalo se ve zprávě.⁶¹ Někteří studenti vyjadřovali podporu Alexandru Dubčekovi na takzvaných dubčekovských směnách (pracovali jako brigádníci na stavbách v Krči a na Proseku, byli na chmelové brigádě, na bramborové brigádě v jednotném zemědělském družstvu v Žebráku), přispěli finanční částkou na Fond republiky a podobně. Mezi zahraničními studenty také zapůsobila smrt Jana Palacha – někteří ho považovali za hrdinu boje za svobodu, pro jiné „to nebyl revoluční postoj, ale měl smysl“, a všichni bez výhrad se stavěli proti zlehčování jeho činu. Většina z oslovených studentů se zúčastnila manifestačního Palachova pohřbu 20. ledna 1969; kyperští studenti zde položili věnec, ostatní květiny, jeden arabský student napsal báseň „Vzpomínka na Jana Palacha“. Na mnoha fakultách tehdy docházelo ke sblížování zahraničních a českých studentů.⁶²

Problémy ve vzájemném soužití a konflikty s rasovým podtextem vznikaly i v dalších zemích „socialistického tábora“ (Sovětském svazu, Bulharsku), v nichž existovaly podobné instituce jako Univerzita 17. listopadu.⁶³ Jak jsem se pokusila ukázat v předloženém textu, byla otevřenost socialistického Československa vůči zemím třetího světa svého času velice diskutovaným tématem. I s ohledem na ideologické a politické kontexty a přes řadu konkrétních problémů lze s odstupem let hovořit o nesporných přínosech popsaného vzdělávacího projektu. Zájem o rozvojové země přispěl k rozkvětu řady specializovaných vědeckých oborů v Československu (na-

zahr[aničními] studenty nijak zvlášť nekomentuje, ale z jejich strany je snaha věci ironizovat a v některých případech české studenty podněcovat.“ (ABS, f. Sekretariát I. náměstka ministerstva vnitra plk. Jana Záruby (A9), inv. č. 451, Informace o situaci mezi vysokoškolskými studenty po demonstraci na Strahově, 6.11.1967.)

60 Viz PECKA, Jindřich – PREČAN, Vilém (ed.): *Proměny Pražského jara 1968–69: Sborník studií a dokumentů o nekapitulantských postojích v československé společnosti*. Brno, Doplněk 1993.

61 NA, f. Univerzita 17. listopadu, k. 136, arch. j. 261, Stručná charakteristika práce svazů zahraničních studentů v roce 1968 (nedatováno).

62 *Tamtéž*.

63 Viz HESSLER, Julie: Death of an African Student in Moscow: Race, Politics and the Cold War. In: *Cahiers du monde russe*, roč. 47, č. 1–2 (2006), s. 33–63.

příklad egyptologie, afrikanistiky, iberoamerikanistiky, etnografie, translatologie) a navázané kontakty v mnoha případech přinášely dlouhodobý užitek (což platí jak pro československé experty, tak pro zahraniční odborníky vyškolené na Univerzitě 17. listopadu).

Článek vznikl s podporou Grantové agentury Univerzity Karlovy v rámci projektu č. 5961/2013 „Univerzita 17. listopadu a zahraniční studenti v československé společnosti 60. a 70. let“.

Tři hlasy k jedné knize

Konfrontace – kontrasty – kontexty

Diskuse

Menšiny a revize výkladu českých poválečných dějin

Pavla Šimková

„Komunisti z nás udělali lidi.“ – Matěj Spurný si do úvodu své knihy *Nejsou jako my: Česká společnost a menšiny v pohraničí (1945–1960)*¹ těžko mohl zvolit provokativnější větu (s. 9). Tato slova, která jsou podle něj charakteristická pro vzpomínání například některých Romů na první období komunistické diktatury v Československu, jsou výpovědí, která se neslučuje s konformním pohledem na nedávnou minulost, která dráždí svou jinakostí. Přesto by ji mnohý z příslušníků menšin v českém pohraničí po druhé světové válce, o nichž pojednává tato kniha, nepochybně podepsal. A i když zní přepjatě a bez jakýchkoli pochyb zachycuje jen jednu stranu mince, účel, který v textu plní, je jednoznačný: problematizuje pohled na rané období socialistické diktatury v Československu, na období, které bývá jak v současné historiografii, tak ve veřejném diskurzu až příliš často prezentováno v černobílém zkresení.

Na začátek je třeba říci, že Matěj Spurný odvedl na poli výzkumu svého tématu – postavení tří vybraných menšin (zůstavších Němců, Romů a volyňských Čechů) v českém pohraničí v patnácti poválečných letech, vývoje postojů většinové společnosti vůči nim a jejich role v rámci politiky československého státu předtím i poté, co splynula s politikou Komunistické strany Československa – výtečnou práci:

1 Praha, Antikomplex 2011, 373 strany.

jeho analýze různých úrovní tématu, práci se zdroji a v neposlední řadě i přesnému a promyšlenému užívání pojmů nelze nic vytknout. V tom ale význam jeho knihy podle mého názoru nespočívá. Jejím nejdůležitějším přínosem je nadnesení otázky, zda dva z hlavních pilířů současné *master narrative* o období komunistické diktatury, totiž striktní oddělování režimu od společnosti a periodizace moderních českých dějin na období před 25. únorem 1948 a po něm, nestojí na hliněných základech; jádrem knihy není nic menšího než zpochybnění stávajícího paradigmatu.

Člověk neobeznámený s moderními dějinami českých zemí by musel ze způsobu, jakým je období 1948 až 1989 prezentováno ve veřejné debatě a ve většině historických prací, které vznikly během posledních dvaceti let, nutně nabýt dojmu, že komunistická elita přiharcovala do úrodné české kotliny odkudsi z východoevropské stepi, podobna maďarským kmenům, které rozvrátily Velkomoravskou říši, a že s demokratickým, spravedlivým a mírumilovným českým obyvatelstvem neměla pranic společného. Panující obraz daného období je dosud víceméně charakterizován dichotomií cizorodého a všemocného režimu, neprodyšně odděleného od obyvatelstva, které ovládá represivními metodami, a bezmocné společnosti, rozdělené na nepočtené odbojáře a početné oběti (spolupracovníci režimu, touto optikou nahlíženo kolaboranti, se nepočítají, protože coby vředy na zdravém těle národa je nutno je ze společnosti vyloučit). Toto zjednodušené pojetí českých dějin v období komunistické diktatury, které je až v posledních několika letech výrazněji narušováno konfrontací s alternativními historiografickými koncepcemi, nám podle Spurného řekne jen málo o životě většiny obyvatelstva, a „zejména nepřispěje k porozumění skutečnosti, že se jedná o nejdéle trvající a nejstabilnější politický systém československého 20. století, jenž za čtyři desítky let své existence prošel jedinou skutečně vážnou krizí“ (s. 13).

Takový pohled na komunistickou diktaturu s sebou přináší výzkumné problémy odlišné od těch, jakými se většina historiků dosud zabývala, především otázku po zdrojích podpory a legitimacy systému. „Legitimizace“ a „diktatura“ jsou slova, na jejichž spojení nejsme zvyklí, Matěj Spurný ale na příkladu společnosti v pohraničí přesvědčivě ukazuje, že se zdaleka nemusejí navzájem vylučovat. Jednou z legitimizačních strategií byla pro komunistickou stranu její zpočátku vypjatě protiněmecká a nacionalistická rétorika, díky níž získávala politické body v poválečných letech a která z ní učinila do značné míry garanta zájmů osídlenců v pohraničí. Tato očekávání se pro ni postupně stala i zátěží, a jak Spurný dokazuje na mnoha příkladech lokálního dění, strana byla v pozdějších letech nucena velmi opatrně manévrovat mezi populární nacionalistickou notou a ideologií proletářského internacionalismu, který jí měl být teoreticky bližší. Ve chvíli, kdy se očekávání většiny zvrátilo od budování „nové společnosti“ ve prospěch udržování stabilních poměrů, obrátila i KSČ a z revoluční síly se proměnila v záštitu pořádku, tak jak jej chápala většinová společnost, včetně represe vůči menšinám, které podle veřejného mínění tento pořádek narušovaly. Tento vývoj a fakt, že i represe může sloužit jako úspěšná legitimizační strategie, Spurný přesvědčivě demonstrovuje na osudu romské menšiny, v jejímž případě původně proklamovaná emancipační politika strany musela ustoupit společenské poptávce po tom, aby „byla učiněna přítrž řádění cikánských

tlup“ (s. 276). Nakolik politika, která nesla ovoce ve specifické situaci pohraničí, fungovala ve vnitrozemí, v národnostně víceméně homogenních oblastech, kde nedošlo po válce k tak radikálním změnám v sociální struktuře, je otázka, která by sice stála za bližší prozkoumání, na kterou ale může studie zabývající se pohraničními oblastmi dát jen těžko odpověď.

Problematiku státní politiky v pohraničí ovšem rozhodně nelze nahlížet pouze z perspektivy „strana činí, lid přihlíží“: kniha *Nejsou jako my* je kromě jiného příběhem vzájemného ovlivňování ideologických záměrů a reality všedního dne, kdy skutečná opatření nejsou pouze diktátem státní moci, ale daleko spíše výsledkem vyjednávání mnoha aktérů na mnoha úrovních, od státní až po místní, od ministerských nařízení až po stížnosti řadových občanů. Matěj Spurný si dobře uvědomuje, že dějiny vytvářejí lidé, kteří si s sebou přinášejí vlastní zájmy, loajality a hodnotové systémy, jež se ne vždy shodují s oficiální linií, a že se tudíž ne každé ideologické východisko dočká hladkého převodu do praxe. Takový pohled nabourává představu o společnosti ovládané výhradně shora všemocným státním aparátem. Aniž by zpochybňoval, že se v případě komunistické diktatury jednalo o politické panství postavené na autoritativním základě, v němž se „politicky motivované násilí považovalo za legitimní a bylo nezdědkou užíváno“ (s. 12), vychází Spurný z předpokladu, že žádný režim se nemůže dlouhodobě udržet u moci trvalou represí většiny obyvatelstva, a poukazuje na to, že tázání po legitimizačních strategiích KSČ a po zdrojích společenské podpory komunistického panství je nejen oprávněné, ale pro pochopení československých dějin dvacátého století podstatnější než tak často prováděná redukce socialistické diktatury na popis útlatku a represe.

Stejně jako oddělení státní moci a společnosti lze podle Spurného oprávněně zpochybnit také přetrvávající představu o dějinné uzavřenosti období 1948 až 1960. Pokud o datu, které toto období uzavírá, mohou panovat pochyby, počátek celého období se zdá být dnes samozřejmý – což ovšem vypovídá více o současné společnosti a její sebereflexi než o dějinách jako takových. Každá historická periodizace je ve své podstatě konstrukce: tím, že přiřkneme určitému datu nebo události význam zlomu či vrcholu, dáváme příběhu dějin určitý smysl, který vylučuje alternativní výklady. Právě takový alternativní pohled navrhuje Spurný, když zpochybňuje význam února 1948 jako nejmohutnějšího předělu českých dějin dvacátého století. Poměrně přesvědčivě přitom argumentuje, že když se vyzdvihuje okamžik komunistického převzetí moci jako přelom ve všech oblastech života, přehlížejí se kontinuity a procesy, které byly v běhu už předtím: míra násilí, u níž máme většinou zafixováno, že se po únoru 1948 takřkajíc vymkla z kloubů, ve skutečnosti od konce války postupně klesala, a to i po komunistickém převzetí moci; zestátnňování hospodářství bylo v plném proudu již před rokem 1948 a rovněž segregace různých skupin obyvatelstva se neobjevila až s nástupem vlády KSČ. Pěťadvacátý únor 1948 je nepochybně významné datum pro pochopení moderní československé, respektive české historie, bylo by však chybou přijímat jej automaticky jako jednoznačný a vše určující zlom.

Matěj Spurný v knize *Nejsou jako my* přesvědčivě ukazuje, že když stále znovu vyprávíme stejný příběh o zločinném režimu a znásilňované, trpící společnosti,

přehlízíme podstatné skutečnosti, které by nám pomohly lépe a hlouběji pochopit společenské uspořádání, v němž se odvíjely naše dějiny ve druhé půli dvacátého století a jehož dědictví si s sebou neseme dodnes. Historiografie spoluurčuje převládající výklad dějin, a dokud bude zdejší dějepisectví produkovat knihy, které předkládají právě jen takto omezený a zkreslený výsek reality, je jen malá naděje na změnu celospolečenské reflexe české historie ve dvacátém století. Stejně jako se Němci museli postupně vyrovnat s tím, že nacistický režim byl hluboce provázán s německou společností, budeme se i my muset smířit s faktem, že komunistická diktatura se nezjevila v našich dějinách jako blesk z čistého nebe, ale do značné míry vyrůstala ze společnosti, které vládla. Doufejme, že kniha *Nejsou jako my* je jednou z prvních vlaštovek na této cestě.

Diskuse

Nespolehlivé živly, anebo objekt sociálního inženýrství v českém pohraničí?

David Kovařík

Proměny českého pohraničí a osudy jeho obyvatel v průběhu dvacátého století, to je téma, které se v posledních letech často objevuje na knižních pultech, ať již jako odborná literatura, publicistika nebo třeba beletrie. Vedle osudů německého obyvatelstva se do popředí zájmu dostávají také další etnické nebo sociokulturní skupiny, které často přicházely do pohraničních oblastí českých zemí až po druhé světové válce. K pracím významně přibližujícím jejich postavení se řadí také poslední kniha historika Matěje Spurného.¹ Její název *Nejsou jako my* přirozeně není vyjádřením autorova vztahu k menšinovým společenstvím, ale odkazem na často používanou dobovou argumentaci, kterou majorita a její politické elity využívaly (a někdy dodnes využívají) k legitimizaci různých forem diskriminace, k maskování sociálních konfliktů nebo jako prostředku v politickém a mocenském boji.

Spurného kniha o menšinách v poválečném Československu vyšla jako upravená verze jeho disertační práce, zároveň je třetí samostatnou monografií tohoto mladého autora.² Dočkala se pochvalných recenzí, příznivé odezvy v médiích i značného

1 SPURNÝ, Matěj: *Nejsou jako my: Česká společnost a menšiny v pohraničí (1945–1960)*. Praha, Antikomplex 2011, 373 stran.

2 TÝŽ: *Flucht und Vertreibung: Das Ende des Zweiten Weltkrieges in Niederschlesien, Sachsen und Nordböhmen*. Dresden, SLPB und Brücke/Most Stiftung 2008; TÝŽ: *Bijeme na poplach!*

zájmu veřejnosti. Autor byl pak za ni odměněn Cenou Otto Wichterleho, která je udělována mladým vědcům za mimořádný publikační počin. Knihu vydalo občanské sdružení Antikomplex, mezi jehož zakladatele autor patří.³

Matěj Spurný ve své práci upírá pozornost na léta 1945 až 1960, tedy na období, v němž se české země, a zvláště jejich pohraniční oblasti staly místem rozsáhlých migračních pohybů a přesunů obyvatel, které zásadně změnily jejich národnostní a demografickou mapu. Tento proces migrace a transformace byl úzce propojen s prováděním poválečné „očisty společnosti“, která zasáhla rovněž některá menšinová společenství, dobově označovaná jako „státně nespolehlivé obyvatelstvo“. Jejím úmyslem bylo nejen kolektivně potrestat „nepřátele státu“, ale také vytvořit národnostně homogenní stát Čechů a Slováků. A právě na pozadí těchto skutečností se Spurného kniha pokouší postihnout proměňující se vztah majoritní české společnosti a jejich tehdejších politických elit vůči minoritním skupinám obyvatel.⁴ K postižení této problematiky a provedení konkrétní analýzy si autor vybral tři různorodé entity, které reprezentují, jak poznamenává, „tři skupiny s velmi odlišnou hranicí vymezující je vůči většinové společnosti“ – neodsunutí Němce, Romové a volyňské Čechy „jako příklad nejlépe organizované a nejkompaktnější skupiny reemigrantů“ (s. 20).

Než se autor pustil do studia konkrétní materie, věnoval významný prostor obecným otázkám a teoretickému zdůvodnění souvisejícímu s výzkumem poválečného českého pohraničí a s problematikou zdejších etnických a sociokulturních menšin. Jak v úvodu kapitoly „České pohraničí na prahu nové doby“ vysvětluje, nebylo jeho záměrem komplexně popsat znovuosídlování a vznik nové společnosti v pohraničí, ale pokusit se zachytit „myšlenkový svět a sociální praxi“ s těmito procesy spjaté (tamtéž). S touto ambicí pak rozebírá nejdůležitější programové dokumenty a předpisy centrálních orgánů a přibližuje představy vrcholných politiků a hlavních „konstruktérů nového pohraničí“, které následně srovnává s každodenní praxí a kon-

Německá publicistika proti nacistickému nebezpečí (1930–1933). Praha, Nakladatelství Lido-
vé noviny 2009.

- 3 Publikoval zde i řadu svých textů nebo se podílel na vydání knih věnovaných českému pohraničí, jeho obyvatelům a krajině. V jejich názvech se často vyskytuje slovo „Sudety“. Srv. např. MATĚJKA, Ondřej – MIKŠÍČEK, Petr – SPURNÝ, Matěj – SPURNÁ, Suzanne: *Zmizelé Sudety / Das Verschwundene Sudetenland*. Domažlice, Antikomplex – Nakladatelství Českého lesa 2003 (další vydání 2004, 2006, 2007 a 2008); SPURNÝ, Matěj (ed.): *Proměny sudetské krajiny*. Domažlice, Antikomplex – Nakladatelství Českého lesa 2006; TÝŽ: *Sudetské osudy*. Domažlice, Antikomplex – Nakladatelství Českého lesa 2006; SCHNEIDER, Miroslav – SCHOLL-SCHNEIDER, Sarah – SPURNÝ, Matěj: *Sudetské příběhy: Vyhnaní, starousedlíci, osídlenci / Sudetengeschichten: Vertriebene, Alteingesessene, Neusiedler*. Praha, Antikomplex – Institut für Bayerische und Schwabische Landesgeschichte der Universität Augsburg 2010.
- 4 Některé teze k této problematice autor publikoval i časopisecky (viz SPURNÝ, Matěj: *Sudety – laboratoř budoucnosti: Poválečné vize směřování českého pohraničí*. In: *Dějiny a současnost*, roč. 32, č. 6 (2010), s. 14–17; TÝŽ: *Očištěná společnost: Očista jako konstitutivní princip utváření poválečné české společnosti na příkladu českého pohraničí*. In: *Soudobé dějiny*, roč. 19, č. 2 (2012), s. 209–226.

krétními událostmi odehrávajícími se v tomto prostoru. Rozpor mezi představami a realitou demonstruje také analýzou dobového tisku a krásné literatury (například známého „osídlovacího“ románu *Nástup* Václava Řezáče) a zabývá se i vytvářením idealizovaného obrazu národnostních a sociokulturních proměn pohraničí v dobové propagandě.

Největší prostor Spurný věnuje německému obyvatelstvu, tedy jeho zdecimovaným a po celém pohraničí i ve vnitrozemí roztroušeným zbytkům, které po poválečném vysídlení a následných vystěhovaleckých akcích ještě setrvaly na československém území. Práci zde měl usnadněnou tím, že se mohl opřít o již vydanou bohatou odbornou literaturu i o publikované nebo k publikování připravené archivní prameny.⁵ Tento potenciál bohatě využil a vhodně doplnil vlastními výzkumy, například v podobě citovaných výpovědí a svědectví pamětníků či rešerší vybraných dobových periodik. Spurný zde přesvědčivě dokumentuje a na četných příkladech z každodenní praxe rozebírá, jak se „státní politika“ vůči Němcům v prvních poválečných letech a v období budování komunistické diktatury vyvíjela a měnila od otevřené diskreditace, represe a snahy zbavit se co největšího počtu Němců vysídlením za hranice až k postupnému hledání a vytváření vhodného modelu jejich integrace do většinové společnosti.

Právě při sledování osudů německého obyvatelstva se autorovi nejlépe daří zachytit proměny vztahů státní moci a majoritní společnosti k vybraným menšinám. Zatímco komunistický režim na centrální úrovni se postupně odvracel od nacionální a protiněmecké rétoriky a časem opustil také diskriminační politiku vůči této menšině, na nižších úrovních, mezi lokálními funkcionáři, ale i mezi obyčejnými lidmi, přežívaly ještě dlouho protiněmecké nálady, které se projevovaly v každodenním sociálním jednání. Tuto přetrvávající animozitu Spurný demonstruje na konkrétních a někdy i absurdních příkladech. Popisuje třeba hysterii českých občanů v obci Braňany v severních Čechách, kterou způsobil aktiv pro německé obyvatele uspořádaný místním národním výborem (jeden dotčený český komunista zde dokonce vyhrožoval odevzdáním své stranické legitimace – s. 215), nebo potíže německého zaměstnance (bývalého antifašisty) jistého podniku v Ústí nad Labem, jemuž bylo zakázáno vstoupit do závodní jídelny a stravovat se zde s ostatními zaměstnanci kvůli jeho „nespolehlivosti“, což postižený dokonce řešil osobně s prezidentem Klementem Gottwaldem (s. 224).

V kapitole věnované romskému obyvatelstvu Spurný zase dokazuje, že situace Romů byla v prvních poválečných letech na československém území v mnohém podobná jako postavení německého obyvatelstva. Obě komunity, jakkoliv si byly vzájemně kulturně a sociálně vzdálené, spojoval negativní postoj převážné většiny majoritního českého obyvatelstva, odrážející se i ve vztahu politických elit a vládní

5 Autor často cituje z databáze dosud nezveřejněného edičního projektu „Vysídlení Němců a proměny českého pohraničí 1945–1951“, jehož editory jsou Adrian von Arburg a Tomáš Staněk. K této edici blíže viz ARBURG, Adrian von – STANĚK, Tomáš (ed.): *Vysídlení Němců a proměny českého pohraničí 1945–1951*, sv. 1: *Češi a Němci do roku 1945. Úvod k edici*. Středokluky, Nakladatelství Milan Susa 2010.

moci k těmto společenstvím. V pohraničí měla pak tato tendence přímou souvislost s tlakem na přesídlení obou menšin z tohoto prostoru. Zatímco Němci si nesli stigma nepřátel českého národa, války a nacismu, romské etnikum se stalo synonymem sociálně „nepřizpůsobivých“ a problémových osob, jejichž způsob života a mentalita brání v sociální adaptaci do nového prostředí a ve vytvoření sounáležitosti s dalšími poválečnými dosídlenci.

Matěj Spurný zde popisuje, jak zejména nastupující komunistický režim dokázal lavírovat ve vztahu ke svým minoritám. Romského problému například využívala komunistická ideologie k tomu, aby na příkladu této skupiny obyvatel kritizovala národnostní a sociální politiku předválečného Československa (Romové jako oběti kapitalistického řádu první republiky). V padesátých letech přitom oficiální orgány vytvářely a podporovaly negativní obraz Romů, když je prohlašovaly za asociální a nepřizpůsobivé živly. Bezpečnostní složky, centrální i lokální úřady považovaly Romy – podobně jako Němce – za „státně nespolehlivé“, což mělo například na následek, že jejich pobyt v blízkosti státní hranice se jevil jako nežádoucí. Zůstává ovšem otázkou, zda byl v případě Romů tento argument skutečně motivován obavou o „státní bezpečnost“ a zda spíše neposloužil jako záminka, jak se zbavit v pohraničí tohoto „nepohodlného elementu“.

Při čtení této kapitoly si ale také uvědomíme, že problémy, které řešila tehdejší vláda s romským obyvatelstvem, stejně jako mnohé předsudky většinové společnosti vůči tomuto etniku, jsou podobné těm, které známe ze současnosti. Patrné je to například v otázce vzdělání romských dětí a jejich umísťování do zvláštních škol. Podobné snahy se totiž objevovaly již v padesátých letech, jak autor dokumentuje na příkladu tehdy zakládaných internátních škol pro romské děti. Státní úřady se jejich prostřednictvím pokoušely o převýchovu a „socializaci“ Romů. Tato zařízení měla na jedné straně napomáhat jejich snadnější integraci do většinové společnosti, na straně druhé však narušovala rodinné vazby a často násilně odtrhovala děti od jejich rodičů. Přestože se komunistickému režimu nepodařilo romské obyvatelstvo plně integrovat ani odstranit zakořeněné předsudky vůči němu, docházelo alespoň k částečné adaptaci, socializaci a zlepšení životní úrovně Romů. Svědčí o tom také výrok anonymního zástupce romské komunity citovaný v úvodu knihy (s. 9), který vybízí i k širšímu zamyšlení: „Komunisti z nás udělali lidi.“

Od kapitol věnovaných německému a romskému obyvatelstvu se poněkud odlišuje část pojednávající o českých reemigrantech z Volyně. Jejich zařazení do výzkumu menšin v pohraničí se zde může jevit jako nelogické. Reemigranti totiž nevykazovali vlastní etnickou příslušnost a jako menšina nebyli československým státem nikdy oficiálně uznáni. To si ovšem uvědomuje také autor, který své rozhodnutí zdůvodňuje tím, že právě volyňští Češi splňují minimálně do poloviny padesátých let „hlavní kritéria charakteristická pro etnické menšiny“ (s. 20). Reemigranti se od většinové společnosti skutečně v mnohém odlišovali, ať to bylo kulturní úrovní, náboženskou orientací, jazykovými specifiky nebo v případě volyňských Čechů také silným antikomunismem, který pocházel z jejich zkušeností s životem v Sovětském svazu. Navíc volyňští Češi tvořili největší skupinu poválečných reemigrantů, která se sdružovala ve vlastní organizaci a vydávala svůj časopis. Spurný se tak zde mohl

zнову opřít o bohatý pramenný materiál, těžit z dosavadního výzkumu a bohaté sekundární literatury, byť v tomto případě zcela nevyčerpal dané možnosti.⁶

V pojetí uvedené kapitoly ovšem vidím jiné problematické místo. Autor se v ní pokusil propojit osudy volyňských Čechů s dalšími reemigrantskými skupinami, což samo o sobě není špatná myšlenka, nedomnívám se však, že by přitom zvolil koncepčně vhodný postup. Pasáže o některých reemigrantských společenstvích, jako jsou vídeňští Češi, Slezané či rumunští Slováci, často působí, jako by byly do výkladu zasazeny spíše nahodile. Například v podkapitole „Nejsou jako my: Nacionální a ideologické motivy nedůvěry k reemigrantům“ otevírá Spurný tento problém na příkladu reemigrantů z Horního Slezska, Kladska a Rakouska, avšak na jiných místech, třeba v podkapitole „KŠČ a volyňští reemigranti“, se soustředí pouze na volyňské Čechy, bez komparace s ostatními skupinami reemigrantů. Sám tím navozuje pochybnost, nakolik je možné spojovat a porovnávat osudy reemigrantů se značně rozdílným původem a kolektivní historií, a to i ve vztahu ke státní moci a většinové společnosti.

Matěj Spurný však nechce tradičním způsobem líčit historii dvou etnik a jedné další sociální skupiny v českém poválečném pohraničí, jak je v dosavadní české historiografii obvyklé, ale snaží se především nahlédnout do myšlení a předpokladů jednání tehdejší společnosti. Nespokojuje se s výčtem a reprodukováním obsahu různých normativních opatření vydávaných státními úřady, která se vztahovala k postiženému obyvatelstvu a vycházela z určitých politicko-ideologických a socio-kulturních schémat, ale snaží se postihnout, jak se tyto normy uplatňovaly v každodenním životě a jaké měly důsledky pro život zkoumaných kolektivů i jednotlivců. Spurný zdařile konfrontuje prameny různého druhu a odlišné provenience, vedle dokumentů z ústředních archivů hojně využívá regionálních zdrojů, což mu v kombinaci se studiem dobového tisku či literatury a se svědectvím pamětníků umožňuje rekonstruovat obraz minulosti ve větší plastičnosti a přesvědčivě jej dokládat na konkrétních případech a lidských osudech. Jeho kniha se tak stává významným a dosud spíše ojedinělým příspěvkem k sociálním dějinám poválečného Československa.

Četba Spurného knihy také nutí ke kritickému zamyšlení nad dědictvím nejpřípadnějšího aktu a symbolu národní očisty v poválečném Československu, jímž byl integrální odsun drtivé většiny německého obyvatelstva ze země po roce 1945. „Očištěné“ české pohraničí se podle autora proměnilo v místo provádění různých státních experimentů: „Všeobecné nadšení z národního vítězství legitimizovalo v českém pohraničí (ve srovnání s předmnichovskou republikou) nejen dalekosáhlé demografické, ale i sociální a politické změny. Dění v pohraničí je v tomto smyslu avantgardou a laboratoří celostátního vývoje,“ zní jedna z jeho hlavních tezí (s. 47). Zdejší obyvatelstvo se pak stalo objektem „sociálního inženýrství“ a konstruktů

6 Jako příklad bych uvedl novější práci etnoložky Jany Noskové, která prováděla výzkum mezi volyňskými Čechy za pomoci biografické metody, přičemž ve svých výsledcích docházela k obdobným závěrům jako nyní Matěj Spurný (viz NOSKOVÁ, Jana: *Reemigrace a usídlování volyňských Čechů v interpretacích aktérů a odborné literatury*. Brno, Ústav evropské etnologie 2007).

„nového člověka“, což platí zejména pro menšiny a autor to dokumentuje především na vztahu vůči Romům. Mnohdy dlouhodoběji a bezprostředněji než tlak vycházející z velkých ideologických projektů však působila již zmiňovaná animozita ze strany většinové české společnosti, která si vytvářela ve vztahu ke každé ze sledovaných minorit charakteristický negativní stereotyp, ať již byl ovlivněn tragickou historickou zkušeností (Němci), opovržením plynoucím z nepřizpůsobivého chování a sociokulturní zaostalosti (Romové) nebo nedůvěrou k uzavřenosti a odlišnému způsobu života (volyňští Češi).

Tři uvedené entity a jejich poválečné osudy ovšem posloužily autorovi také k vyslovení některých zásadních poznatků a připomínek, jež se týkají našich nedávných dějin i dosavadního bádání o nich. V krátké anotaci na zadní straně obálky se čtenář dovídá, že tato kniha přináší „nový pohled na počátky socialistické diktatury v Československu“. A Spurný se skutečně vymezuje vůči tradičnímu výkladu československých poválečných dějin, zvláště pak tam, kde zpochybňuje většinou historiků dosud přejímanou a podporovanou představu o komunistické diktatuře v Československu jako „zlém režimu“ na jedné straně a „hodné společnosti“, která se stala jeho obětí, na straně druhé. Autor naproti tomu tvrdí, že to byla právě většinová společnost, jež ve své touze po „národní očistě“ a toleranci k násilným řešením, jež s ní byla spojena a uplatňovala se často právě vůči menšinám, připravila půdu pro nástup komunistické diktatury, poskytla novému režimu legitimitu a zajistila mu také dlouhodobou podporu.

Na příkladu vývoje menšin se Spurný také snaží narušit představu o roku 1948 jako o mezníku ve vývoji Československa, v němž země přešla od (sice nedokonalé a omezené) demokracie k tuhé komunistické totalitě.⁷ Krátké období třetí republiky (1945–1948) pak podrobuje tvrdé kritice mimo jiné s poukazem na skutečnost, že zatímco v době stalinismu v první polovině padesátých let připravil komunistický režim o život „pouze“ několik set až tisíc lidí, v předúnorovém a částečně ještě demokratickém čase jich v Československu umíraly desetitisíce (s. 338).⁸

7 Rok 1948 ve vztahu k menšinám, především k Němcům, byl také ústředním tématem jednoho panelu na konferenci „Únor 1948 v Československu: Nástup komunistické totality a proměny společnosti“, která se konala ve dnech 25. a 26. února 2008 v Praze, a také příslušných studií ve stejnojmenné kolektivní monografii (viz např. ARBURG, Adrian von: Únor 1948 – přelom v československé politice vůči Němcům? In: KOCIAN, Jiří – DEVÁTÁ, Markéta (ed.): *Únor 1948 v Československu: Nástup komunistické totality a proměny společnosti*. Praha, Ústav pro soudobé dějiny AV ČR 2011, v. i., s. 225–234). Srv. také BRENNEROVÁ, Christiane: Cesta k únoru 1948: Teze k výzkumu soudobých dějin. In: *Dějiny – teorie – kritika*, roč. 3, č. 2 (2006), s. 215–230, zejména s. 228–230; DVORÁK, Tomáš: Bádání o německém obyvatelstvu v poválečném Československu, problémy jeho vymezení a širší kontextualizace. In: ARBURG, Adrian von – DVORÁK, Tomáš – KOVAŘÍK, David: *Němcky mluvící obyvatelstvo v Československu po roce 1945*. (Edice Země a kultura ve střední Evropě, sv. 15.) Brno, Maticе moravská 2010, s. 54–69.

8 Autor zde naráží především na velký počet obětí, jež si vyžádala represivní opatření proti Němcům a jejich „divoký odsun“ v prvních poválečných měsících. Česko-německá komise historiků odhadla počet těchto obětí mezi patnácti a třiceti tisíci osobami (blíže viz Stanovisko Společné česko-německé komise historiků k odsunovým ztrátám. In: *Soudobé dějiny*, roč. 3, č. 4 (1996), s. 602).

Spurného kniha tak přináší nejen mnoho nových poznatků o českém pohraničí a jeho obyvatelích, ale může se stát i jakousi „platformou“ pro diskusi nad obecnějšími otázkami českých poválečných dějin a jejich historickým zpracováním. Nicméně pozornému čtenáři neujde, že nezůstala ušetřena občasných faktických chyb a nepřesností. Do knihy se tak například vloudila nesprávná informace, že významný německý funkcionář KSČ Karl Kreibich působil za druhé světové války v zahraničním vedení této strany v Moskvě (s. 164), zatímco ve skutečnosti pobýval ve Velké Británii. Nepřesné je také tvrzení, že v pohraničí vznikaly současně instituce národních výborů a správních komisí (s. 43); duplicita těchto orgánů ovšem nebyla možná, neboť správní komise vznikaly a působily v prvních poválečných letech namísto národních výborů v okresech a obcích s většinou takzvaného státně nespolehlivého obyvatelstva (tedy Němců). Sporný je údaj o pohraničním pásmu a jeho šířce „zhruba do 50 kilometrů od státní hranice“ (s. 244). Zde by bylo záhodno doplnit informaci odkazem na konkrétní ustanovení, poněvadž ve sledované době existovalo několik „pásen“ vedených kolem státních hranic, žádné se však nepřibližovalo k uváděné padesátikilometrové šíři. Autor zde má patrně na mysli pohraniční pásmo zřízené na podkladě vládního nařízení z roku 1936 a vázané k zákonu o ochraně státu, které kopírovalo vnější hranici sedmdesáti sedmi pohraničních politických okresů, přičemž její vzdálenost od státní hranice ovšem značně kolísala.⁹

Drobné připomínky bych měl také k soupisu archivních pramenů na konci knihy. Autor čerpal z mnoha archivů, jejich registr na konci knihy je ale proveden nejednotně a místy chaoticky. U Archivu bezpečnostních složek je pouze údaj, že se jedná o bývalý Archiv Ministerstva vnitra ČR, ale žádný studovaný fond zde není uveden. Naproti tomu u Národního archivu jsou rozepsány jednotlivé fondy, avšak u fondů „Ministerstvo vnitra – Nosek“ a „Ministerstvo vnitra – dodatky“ jsou uvedeny nesprávné a zavádějící zkratky (AMV-N, respektive AMV-D), které používal dříve Archiv ministerstva vnitra, s nímž ale nemají tyto fondy nic společného. Uváděný fond „Úřad předsedy vlády“ (ÚPV) je citován neúplně, neboť pod tímto názvem je uloženo více fondů (například Běžná spisovna, Tajná spisovna, Schůze vlády a podobně). Tato výtku jde ale spíše na vrub redaktorů knihy. Naopak čtenáře jistě potěší bohatý obrazový doprovod tvořený množstvím dobových fotografií, jež se autorovi podařilo získat z archivů i soukromých sbírek. Nicméně u publikace věnující se pohraničí a národnostním menšinám bych vedle fotografií a dobových dokumentů uvítal také nějakou mapku, která by graficky přiblížila proměnu národnostního složení obyvatel v tomto regionu.

Dílní nedostatky nebo drobné výtky k několika faktickým nepřesnostem a ne zcela zvládnutému závěrečnému soupisu pramenů však naprosto ustupují před obsahovou kvalitou publikace. Navíc v rostoucí produkci knih věnovaných pohraničí a jeho obyvatelům je Spurného práce svým přístupem v mnohém jedinečná a inspirativní.

9 Vládní nařízení č. 155/1936 Sb. ze dne 25.6.1936, o pohraničním pásmu a obvodu opevněných a jiných pro obranu státu důležitých míst (viz ČAPKA, František – SLEZÁK, Lubomír – VACULÍK, Jaroslav: *Nové osídlení pohraničí českých zemí po druhé světové válce*. Brno, CERM 2005, s. 11).

Na příkladu menšin totiž vypovídá rovněž o celkovém stavu, jednání a smýšlení tehdejší majoritní české společnosti a zároveň nabízí také přesah a zamyšlení nad obecnějšími otázkami celého poválečného vývoje v Československu.

Diskuse

Menšiny za komunismu

Dvě úvahy nad knihou Matěje Spurného

Kateřina Čapková

Kniha Matěje Spurného *Nejsou jako my: Česká společnost a menšiny v pohraničí (1945–1960)*¹ obohacuje českou historiografii o analýzu státní politiky vůči menšinám v poválečném českém pohraničí. Spurný obrací zaběhnutou perspektivu vnímání poválečné české společnosti vzhůru nohama. Dívá se na ni skrz menšiny, a navíc z periferie, z pohraničí. Nechce psát dějiny vybraných menšin ve vymezeném údobí, nýbrž rozebrat vztah státu a částečně i české veřejnosti k těmto menšinám. Kniha nevypovídá primárně o menšinách v pohraničí, ale hlavně o většině v centru. Spurný skvěle analyzuje jazyk propagandy a nacionalistické ideologie. Ukazuje, že i když se nacionalistická rétorika vyjadřuje přímo k menšinám, můžeme se z ní o menšinách dozvědět často jen velice málo. Naopak se z ní ale dozvíme hodně o většinovém vidění světa a o většinové sebereflexi. Přehled hlavních témat a též dějinných konstrukcí v poválečné ideologii lze nalézt v druhé kapitole knihy a pak podrobně v jednotlivých kapitolách k menšinám. Přínos Spurného analýz politiky vůči třem vybraným skupinám obyvatelstva – českým Němcům, Romům a volyňským Čechům – je nezpochybnitelný a pro každého, kdo se napříště bude věnovat těmto menšinám v poválečném Československu, bude kniha významnou pomocí.

1 Praha, Antikomplex 2011, 373 stran.

Vzhledem k tomu, že z obsahového hlediska je kniha rozebrána v předešlém příspěvku Davida Kovaříka, zaměřím se na její teoretický rámeček.

Definice menšiny

Jak už jsem zmínila, Matěj Spurný si vědomě zachovává odstup od termínů a kategorií, které čtenářům diktují dobové prameny. Je to patrné i ve vymezení tématu. Spurný ve své práci sice zkoumá vztah československého státu k menšinám, nicméně nepřejímá definici menšiny podle právního řádu komunistického Československa,² nýbrž se řídí definicí na dobovém kontextu nezávislou. Pro knihu je tak vymezení menšiny klíčovou otázkou. „Menšina bývá v historické literatuře o 20. století v naprosté většině případů používána jako pojem těsně související s etnicitou“ (s. 18) – touto poměrně vágní větou je pro Spurného rozhodnuto, že se napříště v knize hovoří o etnických menšinách. Následuje definice etnické menšiny: „Za nejcharakterističtější znak etnického společenství či etnické menšiny bývá považována různě definovaná kulturní homogenita.“ (Tamtéž.) Spurný tím odkazuje k (podle jeho názoru) „již klasické definici etnické skupiny od Brewtona Berryho“, podle níž „etnické skupiny jsou lidské skupiny, které spojuje kulturní homogenita“.³ Na druhé straně však vychází z přesvědčení, že „etnické menšiny jsou podobně jako jakékoli jiné menšiny sociální konstrukcí, která je v jejich případě dodatečně podložena biologickými nebo antropologickými argumenty“ (s. 19). Zde mi připadá, že autor spojuje dohromady něco, co se spíše vylučuje.

Americký sociolog Brewton Berry se již za druhé světové války zaobíral definicí rasy v učebnicích sociologie⁴ a nakonec v roce 1951 sám takovou učebnici napsal. Rozebírá v ní vztahy mezi rasami – splyvání ras, konfliktní řešení v podobě vyhánění či genocid, akulturaci či asimilaci. Přestože si Berry uvědomuje tyto procesy a možné proměny těchto společenství, nevybočil z dobového pojetí ras a etnik, jež byly chápány jako fixní, jasně dané skupiny. Tato učebnice se sice mohla ve Spojených státech stát „klasickou“, jako koncept pro knihu Matěje Spurného však může posloužit jen obtížně. Je samozřejmě otázkou, co si pod „kulturní homogenitou“ představit. Ať je to cokoliv, předpokládá tento koncept něco, co skupinu spojuje a k čemu se shodně hlásí všichni členové skupiny, a co tudíž činí skupinu kulturně jednotnou.

Berryho definice dnes již těžko ob stojí právě vzhledem k dramatickému vývoji ve výzkumu etnicity, nacionalismu a menšin od osmdesátých let do dneška, jehož

2 Dějiny menšin vymezených podle právního řádu poválečného československého státu naopak podrobně analyzoval René Petráš v knize *Menšiny v komunistickém Československu: Právní a faktické postavení národnostních menšin v českých zemích v letech 1948–1970*. Praha, VIP Books – Eurolex Bohemia 2007.

3 Spurný cituje z knihy Brewtona Berryho *Race Relations: The Interaction of Racial and Ethnic Groups* (Boston, Houghton Mifflin Comp. 1951, s. 75).

4 BERRY, Brewton: The Concept of Race in Sociology Textbooks. In: *Social Forces*, roč. 18, č. 3 (březen 1940), s. 411–417.

jedním plodem je i teze o „sociální konstrukci“ menšin. Podle této teorie nejsou národy či národnostní a etnické menšiny nějakou fixní skupinou, která sdílí stejnou kulturu. Stěžejní pro definici národních či etnických skupin je naopak sociální interakce – vymezování vůči jiným (jazykově, nábožensky či jinak definovaným) uskupením, a na druhou stranu pocit sounáležitosti v rámci jedné skupiny. Pokud přistoupíme na tento přístup k etnickým skupinám, je zřejmé, že etnická identifikace je situačně proměnlivá a má u jednotlivců často velice různý obsah (své češství si mohou definovat jinak než jiný Čech, mohou být Romem jinak než jiný Rom). Důraz je pak kladen na definici samotných aktérů – ať už lidí, kteří se identifikují s nějakou menšinou a často se zároveň vymezují vůči jiným skupinám, nebo lidí z jiných skupin, kteří si o té či oné menšině vytvářejí nějaký obraz. S tímto obrazem zvenčí sice členové dotyčné menšiny nemusejí souhlasit, ale i tak se s ním (zvláště pokud jde o většinový názor) musejí nějak vyrovnat. Naše skupinová identita, ať už jakákoli, je tak výsledkem určitého vyjednávání.

Spurný klade vedle sebe tyto těžko kombinovatelné pojmy, aniž by si rozpor uvědomoval. Po zmínce o „sociální konstrukci“ etnických skupin se totiž opět vrací k definici etnika, kde je „základní moment homogenita a historické kořeny“ (s. 19). S odkazem na Hartmuta Essera pak následuje výčet čtyř základních oblastí, podle nichž mají být etnické menšiny rozpoznatelné: „sdílené etické či morální hodnoty, kulturní kapitál, sociální kapitál a alespoň základní organizace nebo institucionální báze“ (tamtéž).⁵ Jakkoli se může tento Esserův výčet zdát vyčerpávající, lze ho též rychle zpochybnit. Tato definice může být podle mne bez jakýchkoli změn použita kupříkladu i na členství v nějaké náboženské kongregaci. Dost možná, že pro členství v jedné z církví nebo ve skautské organizaci je dokonce výstižnější než pro etnikum. Klade si otázku nad tím, zda kupříkladu Čechy spojují sdílené etické a morální hodnoty či zda by se všichni Češi shodli na českém kulturním kapitálu.

Při definování etnicity by mohla pomoci kniha soudobého britského sociologa Richarda Jenkinse, který se podobně jako Matěj Spurný snaží koncept etnicity obhájit, a zároveň vyjít vstříc novým konceptům založeným na představě o „sociální konstrukci“ etnických skupin. Jenkins přiznává etnické skupině její proměnlivý, interaktivní a situační charakter. I on však má problém při definování toho, co tedy má menšinu činit etnickou, a nikoli jinou. Přebírá z ostatních sociologických konceptů názor, že etnikum spojuje něco jako „kultura“, ale má ji v uvozovkách, protože sám váhá nad tím, co je obsahem tohoto slova. „I když se o těchto termínech (etnicitě a ‘kultuře’ – pozn. autorky) neustále hovoří, ani etnicita, ani ‘kultura’ není ‘něčím’, co lidé ‘mají’ nebo k čemu ‘patří’. Je to spíše složitý repertoár, který lidé zažívají, užívají a učí se ‘dělat’ ve svém každodenním životě, díky němuž si konstruují průběžně pocit sebe sama a porozumění pro své bližní.“⁶ Etnická pří-

5 Spurný cituje studii: ESSER, Hartmut: Die Mobilisierung ethnischer Konflikte. In: BADE, Klaus J. (ed.): *Migration – Ethnizität – Konflikt: Systemfragen und Fallstudien*. Osnabrück, Universitätsverlag Rasch 1996, s. 63–88.

6 JENKINS, Richard: *Rethinking Ethnicity: Arguments and Explorations*. Los Angeles – London, Sage 2008, s. 15 (2. vydání).

slušnost pak není pro Jenkinse tím, za co ji běžně považujeme v historiografii, kde se etnicita chápe jako pojem těsně související s nacionalismem, jako předstupeň či podmínka nacionalismu. Jenkins chápe naopak etnicitu jako širší pojem, na který mohou navázat všechny možné -ismy, které tyto každodenní rozdíly v chování lidí nějak mobilizují. Může se jednat o nacionalismus, ale i o lokální patriotismus, případně rasismus.⁷ Člověk se pak ale u takto opatrného vymezení etnicity neubrání myšlence, zda nám ještě k něčemu slouží. Vyjadřuje naši přirozenou snahu někam patřit a nebýt jen jedním ze sedmi miliard lidí na světě. Z etnika se tak stává pojem zahrnující skoro jakoukoli skupinu obyvatel, která si myslí, že ji něco spojuje, i když si to každý její jedinec může myslet jinak. Navíc, pokud se termín „etnikum“ začne používat s tak odlišným obsahem, hrozí častá nedorozumění. Někteří historici se domnívají, že koncept etnické skupiny je již natolik zatížen onou představou fixní a neměnné kategorizace skupin obyvatelstva, že je lépe ho již vůbec nepoužívat.⁸ Sama se též k tomuto názoru kloním.

Když se vrátíme ke Spurného výběru tří menšin, je myslím spíše zavádějící definovat je jako etnická společenství. V úvodní kapitole autor tvrdí, že se nezabývá menšinami, tak jak je definovala československá vláda, ale podle analytické definice menšiny. Shora uvedený Esserův výčet sdílených hodnot a kapitálů má podle Spurného platit pro všechny tři skupiny. Mám nad touto tezí pochybnost u všech tří skupin, a nejvíce u poslední. Pokud by Spurný zůstal u avizovaných volyňských Čechů, byla by právě tato skupina jasně nejkoherentnější. Mnohem silněji, než tomu bylo u Němců a Romů, spojovala volyňské Čechy jejich sdílená minulost z určitého regionu, často i společný přesun do pohraničí a význam náboženství pro jejich každodennost. Matěj Spurný se ale v šesté kapitole nevěnuje pouze volyňským Čechům, nýbrž překvapivě všem reemigrantským společenstvím. Považovali se však čeští reemigranti z Rumunska, Jugoslávie, Slezska, Volyně a jiných míst za jednu skupinu (menšinu)? Nejvíce místa vedle volyňských Čechů autor věnoval Čechům ze Slezska. Právě na srovnání těchto dvou skupin přitom mohl poukázat na paradox, jak rozdílné skupiny začlenil stát pod stejnou nálepku reemigrantů. Stojí tu vedle sebe Češi, kteří žili po generace mezi Němci a museli bojovat ve wehrmachtu, a tací, kteří žili mezi Poláky a Ukrajinci a (oproti většině domácího českého obyvatelstva) bojovali aktivně v Rudé armádě za osvobození své vlasti. Zatímco volyňští Češi byli po válce obávanými kritiky Sovětského svazu, protože o životě v Sovětském svazu věděli své, Češi ze Slezska, kteří ještě před několika málo měsíci bojovali proti Sovětům na frontě, naopak po válce aktivně zakládali místní pobočky Svazu československo-sovětského přátelství, aby tak alespoň částečně kompenzovali svou válečnou minulost.

7 *Tamtéž*, s. 148.

8 Viz např. KING, Jeremy: *The Nationalization of East Central Europe: Ethnicism, Ethnicity, and Beyond*. In: BUCUR, Maria – WINGFIELD, Nancy M. (ed.): *Staging the Past: The Politics of Commemoration in Habsburg Central Europe, 1848 to the Present*. West Lafayette, Purdue University Press 2001, s. 112–152.

Členění Spurného knihy má ale dobré důvody a výběr tří skupin obyvatelstva je promyšlený a nosný. Oproti tomu, co tvrdí sám autor, však kniha nepojednává o etnických menšinách, které by dokonce samy sebe takto definovaly (s. 19), ale o skupinách osob, které byly do jednoho pytle vhozeny československým státem. Avizovaný analytický přístup k menšinám tak spočívá spíše v tom, že Spurný odkrývá podobnosti ve většinovém vidění tří menšin, které přitom podle právního řádu jistě na stejné úrovni nestály. Ve všech třech případech hrála v jejich vyčlenění nějakou roli národnost – nikoli však národnost členů vymezených skupin, ale úvahy o národnosti, jinakosti a národní loajalitě, jak si je do dotyčných menšin promítali politici, úředníci a většinová společnost: Němci byli vnímáni jako jazyková a národnostní menšina; Romové byli také v některých fázích daného období považováni za národnostní skupinu, často však byli definováni spíše jako sociálně problematická skupina; a reemigranti neměli sice statut národnostní menšiny, nebyli ale často pokládáni jednoznačně ani za Čechy a v ekonomickém ohledu pak byli viděni jako jedna ze zájmových skupin ve sporu o konfiskáty.

Knihy tak upozorňuje na jeden ze zásadních mechanismů fungování státní moci, kdy si s oporou ve většinovém, často velmi předsudečném vnímání společnosti vytvoří úředníci kategorie obyvatelstva podle účelových kritérií, aniž by znali nebo chtěli pochopit potřeby, názory a požadavky daného obyvatelstva. Tyto kategorie státních dokumentů se často nejen nekryjí s uskupeními občanů, kteří opravdu cítí nějakou sounáležitost. V nedemokratických státech, jakým bylo Československo od konce války, a zvláště později za diktatury jedné strany, byly tyto kategorie občanů a opatření proti nim účinným prostředkem pro upevnění moci a pro manipulaci veřejného mínění.

Národnostní menšiny za komunismu

Ve třetí kapitole knihy *Nejsou jako my* seznamuje Matěj Spurný vůbec poprvé české čtenáře s diskusí o postavení národnostních menšin za komunismu, která se vede především v souvislosti s národnostními menšinami ve stalinském Sovětském svazu (s. 82–90). Přestože poměrně bouřlivá výměna názorů na toto téma začala v anglicky a německy psané historiografii již v polovině devadesátých let minulého století a je stále živá, v české historiografii zatím reflektována nebyla.⁹ Spurný kapitolu o marxismu-leninismu, stalinismu a etnicitě začíná výstižnou kontrapozicí citátů od Jörga Baberowského a Yuriho Slezkina. Jestliže Baberowski chápe stalinismus „jako ideologicky podložený systém násilného podmaňování cizího“, ¹⁰ Slezkine zdůrazňuje, že národnostní skupinová identita hrála pro stalinský Sovětský svaz

9 Vůbec první analýzu postavení národnostních menšin v Sovětském svazu, která předběhla dobu o několik desítek let a která je neprávem přehlížena, najdeme u Hanse Kohna v jeho spisu *Der Nationalismus in der Sowjetunion* (Frankfurt/M., Societäts-Verlag 1932).

10 Spurný zde cituje z článku Jörga Baberowského „Entweder für den Sozialismus oder nach Archangel'ski!“ Stalinismus als Feldzug gegen das Fremde. In: *Osteuropa*, roč. 50, č. 6 (2000), s. 621.

stěžejní roli a že formálně dokonce sovětský režim podporoval rozvoj národnostních menšin, i když je často nově definoval a jejich počet drasticky redukoval.

Od padesátých do osmdesátých let byla národnostní menšinová politika Sovětského svazu dominantně popisována jako jednoznačně restriktivní, ba genocidní. Interpretace sovětské národnostní politiky je často rozpoznatelná již z názvu publikací, jako například u Roberta Conquesta a jeho knihy *Vrahové národa: Sovětská deportace národností*.¹¹ Mnozí autoři, kteří v těchto desetiletích popisovali sovětská diskriminační opatření vůči různým národnostním menšinám, byli sami političti uprchlíci ze Sovětského svazu, kteří se opírali o vlastní zkušenost či o zkušenost svých blízkých. Je banální zmiňovat, že tato historiografie, která přinesla velice důležitá svědectví, byla zároveň silně zakotvena v černobílém vidění, typickém pro období studené války.

Jedním ze zásadních textů, který tímto pohledem otrásl, byl článek Yuriho Slezkina ve *Slavic Review* z roku 1994 s příznačným názvem „SSSR jako komunální byt¹² aneb Jak socialistický stát podporoval etnický partikularismus“.¹³ Od té doby se tématu z podobné perspektivy věnovala řada dalších historiků.¹⁴ Tento nový výzkum změnil zaběhnutý pohled na národnostní politiku Sovětského svazu a značně zkomplikoval možnost nějaké jednoznačné interpretace postavení národnostních menšin za komunismu, a to hned ve třech ohledech.

Do očí nejvíce bije rozpor mezi obdobími podpory národnostních menšin a periodami jejich diskriminace, během nichž někdy docházelo i k deportacím či genocidě. Historici se shodují, že především v letech 1929 až 1932 vynaložil Sovětský svaz enormní finanční prostředky na podporu vydávání knih v národních jazycích, na národní školství, kulturní organizace národních skupin a na projekty, které měly zaručit určitou územní autonomii a ekonomickou nezávislost národních celků.

11 CONQUEST, Robert: *The Nation Killers: The Soviet Deportation of Nationalities*. London, MacMillan 1970.

12 Komunální byt (*komunalnaja kvartira*, též *komunalka*) byl v SSSR po generace běžnou formou bydlení, kdy v jednom bytě žilo vícero rodin nebo osob, které užívaly společnou koupelnu, záchod a kuchyň. Za upozornění na tento specifický pojem děkuji Dereku Patonovi.

13 SLEZKINE, Yuri: The USSR as a Communal Apartment, or How a Socialist State Promoted Ethnic Particularism. In: *Slavic Review*, roč. 53, č. 2 (léto 1994), s. 414–452. Článek byl v roce 2000 zahrnut do sborníku Sheily Fitzpatrickové *Stalinism: New Directions*, ze kterého cituje Matěj Spurný.

14 Z dalších významných textů, které se komplexněji zabývají sovětskou národnostní politikou, viz např. HOLQUIST, Peter: To Count, to Extract, to Exterminate: Population Statistics and Population Politics in Late Imperial and Soviet Russia. In: MARTIN, Terry – GRIGOR SUNY, Ronald (ed.): *A State of Nations: Empire and Nation-Making in the Age of Lenin and Stalin*. Oxford, Oxford University Press 2001, s. 111–144; HIRSCH, Francine: The Soviet Union as a Work-in-Progress: Ethnographers and the Category Nationality in the 1926, 1937, and 1939 Censuses. In: *Slavic Review*, roč. 56, č. 2 (léto 1997), s. 251–278; WEINER, Amir: Nature, Nurture, and Memory in a Socialist Utopia: Delineating the Soviet Socio-Ethnic Body in the Age of Socialism. In: *American Historical Review*, roč. 104, č. 4 (1999), s. 1114–1155; DUFAUD, Grégory: The Establishment of Bolshevik Power in the Crimea and the Construction of a Multinational Soviet State: Organisation, Justification, Uncertainties. In: *Contemporary European History*, roč. 21, č. 2 (květen 2012), s. 257–272.

Na druhou stranu hned v letech 1936 až 1941 následovalo v rámci Velkého teroru pronásledování čerstvě ustavených politických vůdců jednotlivých národních reprezentací a v několika případech i deportace a genocida vybraných „šovinistických“ a sovětskému projektu údajně nebezpečných národnostních skupin.

V československém kontextu se sice tyto extrémní postoje nevyskytovaly. Jak ale Spurný přesvědčivě dokazuje především na německy mluvícím obyvatelstvu, i zde se období osobního ohrožení, kdy byla reálná možnost vyhnání či každodenní diskriminace, střídala s nabídkou občanství a úvahami o školách s německým vyučovacím jazykem, jakkoli kvůli odporu české společnosti nakonec otevřeny nebyly.

Druhým závažným důvodem, proč je národnostní politika Sovětského svazu i dalších socialistických států těžko uchopitelná, je oscilace mezi možností subjektivní volby jedince, do jaké národnostní – či podle dobové terminologie etnické – skupiny se zařadí, a mezi direktivním zařazením osob do národnostní skupiny, často proti vůli jedince. S oběma možnostmi se můžeme v sovětské historii setkat, i když v letech 1936 až 1953 jasně převažovala možnost druhá. Jak píše Matěj Spurný, děti neruských rodičů byly kupříkladu na konci třicátých let nuceny navštěvovat menšinové školy podle rodného jazyka svých rodičů, i když by je jejich rodiče raději posílali do ruských škol (s. 85). Eric D. Weitz přichází dokonce s radikální tezí, že Sovětský svaz v této době aplikoval rasovou politiku bez ideologie rasismu.¹⁵ Na konci třicátých let dědilo každé sovětské dítě národnost po rodičích, a individuální národnost se tak stala biologickou kategorií. I kdyby se lidé chtěli hlásit k národnosti jiné, museli se podrobit diktátu údajné dědičnosti národnosti. Třebaže marxismus-leninismus teoreticky hlásal primát třídního dělení před národními rozdíly, lze právě v tomto období nalézt kořeny pozdějšího vzestupu nacionalismu ve východním bloku, který přerostl v řadu krvavých konfliktů po pádu Sovětského svazu.

Tím nejzávažnějším aspektem národnostní politiky Sovětského svazu a potažmo dalších socialistických států je – v protikladu k deklarované dědičnosti a objektivnosti národnostní příslušnosti – naopak umělá sovětská konstrukce národnostních menšin. Podle známého Stalinova sloganu z jeho proslovu na šestnáctém sjezdu sovětských komunistů v roce 1930 měly být národní kultury v Sovětském svazu národní pouze svou formou, obsahem však socialistické. Národní kultura (především jazyk) měla být pěstována a podporována právě proto, aby se každému dostalo v jeho rodném jazyce „osvobozující“ ideologie marxismu-leninismu, a tudíž aby se jednotlivé národnostní skupiny zbavily údajného šovinistického nacionalismu, který jim prý diktuje jejich buržoazie a klerikální vůdci. Yuri Slezkine tento projekt nazývá s jistou nadsázkou misionářským. Tak jako někteří křesťanští misionáři věřili, že základní podmínkou pro šíření křesťanských myšlenek je znalost a podpora rodného jazyka lidí, které chtěli obrátit na víru, i Stalin tvrdil již v roce 1913, že jen rodný jazyk umožní plný rozvoj intelektuálních schopností tatarského a židovského dělníka.¹⁶ I když se Sovětský svaz tvářil, že mu jde o podporu a rozvoj národních

15 Viz WEITZ, Eric D.: Racial Politics without the Concept of Race: Reevaluating Soviet Ethnic and National Purges. In: *Slavic Review*, roč. 61, č. 1 (jaro 2002), s. 1–29.

16 Viz SLEZKINE, Y.: The USSR as a Communal Apartment, s. 418.

kultur, ve skutečnosti lze na mnoha příkladech dokázat, že šlo pouze o ubohou formu, zatímco obsah, tedy vlastní tradice a hodnoty určitých společenství, byl naopak potírán. Vedle jazyka tak byla podporována pouze kultura poplatná komunistickému režimu nebo folklor oproštěný od jakýchkoli náboženských či na historii společenství odkazujících prvků. Lze tedy kupříkladu obdivovat státní podporu škol s vyučovacím jazykem jidiš v meziválečném Sovětském svazu nebo poválečném Polsku. V obou případech se však mnozí tradiční Židé bránili posílat do nich své děti, protože zde byly děti mnohem více přesvědčovány o škodlivosti židovského náboženství a sionismu než ve školách ruských či polských.

Zde spočívá podle mne nejproblematičtější bod diskusí o postavení národnostních menšin v socialistických státech. V knize Matěje Spurného to vychází na povrch především v kapitole o Romech. Nejde ani tak o rozpor mezi fázemi podpory Romů jako národnostní menšiny a opačným tlakem na jejich asimilaci. I když byli podporováni ve své jinakosti, byla to jinakost nadiktovaná shora. Spurný na to upozorňuje kupříkladu v souvislosti s fotografiemi Evy Davidové, která Romy fotila v padesátých letech v jejich každodennosti. Pro režim tudíž nebyly podle Spurného žádoucí: „Občan cikánského původu měl být zobrazován, jak se integruje do nové společnosti, nikoli jako chudý a svérázný příslušník menšiny žijící na okraji společnosti.“ (s. 253) Pilířem integrace Romů byly spíše internátní školy, které výrazně omezovaly styk dětí s rodiči, a zařazení do pracovního procesu při budování socialistické společnosti.

Spurný nicméně vyzdvihuje pokus z let 1952 a 1953 postavit státní politiku vůči Romům na nové základy. Romové by byli uznáni za národnostní menšinu, zavedla by se výuka romštiny a její studium na vysoké škole a romské školy. Podpoře se měla těšit i romská kultura a umělecká tvořivost (s. 274 n.). Z návrhu se ovšem nic nerealizovalo, protože v dalších letech nastolil československý stát spíše restriktivní kurz, který kulminoval zákazem kočovnictví v roce 1958. Důvodem této restriktivní politiky byl údajně (tak jako u návrhu na německé školy) odpor nižších stranických funkcionářů a místní společnosti. V závěru se pak k tématu Romů a jejich „emancipaci“ Spurný vrací. Tvrdí, že komunistická strana, zvláště do roku 1948, velice účinně využívala nacionalistické rétoriky, která také výrazně přispěla k její tehdejší popularitě. Po upevnění moci však komunisté mohli „sáhnout i ke krajně nepopulárním krokům, které se nesly v duchu emancipace dosud okrajových či diskriminovaných skupin, jako byli Romové ... nebo zůstavší Němci, postižení poválečnými perzekucemi“ (s. 341 n.).

Lze však tyto návrhy, které navíc neprošly, přestože KSČ měla moc ve státě plně pod kontrolou, nazývat „emancipačními“? Je přece zřejmé, že i kdyby byly školy s němčinou či romštinou povoleny (v sousedním Polsku byly kupříkladu německé školy povoleny v několika pohraničních městech), o žádném rozvoji kultury mimo jazyka a bezobsažného folkloru by zde nemohla být řeč. Právě takzvané menšinové školy byly v sovětském bloku známé jako obzvláště zideologizované, protože učitelé si uvědomovali riziko obvinění z národnostního šovinismu a byli také pod zvýšeným dohledem státních úřadů. A je vůbec možné mluvit o „emancipaci“, tedy zrovnoprávnění, v prostředí diktatury?

Knihy Matěje Spurného *Nejsou jako my* poprvé vnášejí tato stěžejní témata do české historiografie. Analyzuje politiku vládních a regionálních úřadů vůči třem vybraným skupinám, které si stát sám vymezil jako skupiny s problematickou národnostní loajalitou. Kniha detailně rozebírá českou nacionalistickou ideologii v poválečném období, která dominovala médiím a politickému boji přinejmenším do konce čtyřicátých let. V souvislosti s vyhnáním Němců a s ideologií osidlování a „očišťování“ pohraničí vystupují jednotlivé argumentační linie dobového českého nacionalismu zřetelněji na povrch než při studiu dění v centru. Co je však nejdůležitější, Spurného kniha významně obohacuje diskusi o charakteru komunistického režimu jako takového.

Recenze

O konci, nebo začátku?

Česká historiografie a výzkum závěrečné fáze druhé světové války

Radka Šustrová

HRBEK, Jaroslav – SMETANA, Vít – KOKOŠKA, Stanislav – PILÁT, Vladimír – HOFMAN, Petr: *Draze zaplacená svoboda: Osvobození Československa 1944–1945*, sv. 1–2. Praha, Paseka 2009, 351 a 358 stran;

KOKOŠKA, Stanislav a kol.: *Nultá hodina? Československo na jaře 1945 ve strategických souvislostech*. (Edice Prostopravdy, sv. 2.) Praha, Euroslavica – Nadační fond angažovaných nestraníků 2011, 256 stran.

Výzkum závěrečných dvou let druhé světové války a prvních poválečných týdnů se dostává do obliby u řady historiků.¹ Zájem lze vysvětlit na jedné straně pocitem, že první léta druhé světové války jsou relativně dobře historiograficky zpracovaná. Na straně druhé ovlivňuje tento posun i současný mainstream, jímž už dávno nejsou dějiny nacismu, ale zkoumání komunistické diktatury. Historici tak mají dojem, že je mnohem více třeba vysvětlit přechod a souvislosti mezi oběma obdobími, napří-

1 Následující text částečně vychází z mé již publikované recenze na knihu *Draze zaplacená svoboda* v časopise *Securitas Imperii*, roč. 17, č. 2 (2010), s. 186–191.

klad ve vztahu k pozdějšímu zániku třetí republiky. Tato proměna se ovšem netýká pouze českého výzkumu. Rovněž evropská a světová historiografie se stále častěji orientuje na přelomová léta 1944 a 1945, v nichž nachází významné a nezmapované příběhy těchto dramatických měsíců. Postoupit o krok dále ovšem v žádném případě nepředstavuje jednoduchý úkol. Přesvědčil se o tom i Ian Kershaw při psaní nejnovější práce *Konec: Boj až do zániku nacistického Německa 1944–45*, v níž se zamýšlel nad otázkou, jak pojmut do jedné dějin onu rozmanitou škálu aspektů zániku třetí říše.² Tato jeho zatím poslední kniha je pokusem o sepsání „integrálních dějin dezintegrace“ v časovém úseku od vylodění spojeneckých vojsk v Normandii po kapitulaci Německa.³ Nejedná se ovšem o příspěvek k vojenským dějinám, který by chronologicky, stroze a do detailu popisoval pohyby armád na mapě Evropy, jak by snad název naznačoval. Kershaw se snažil zachytit skrze dynamiku a dramatiku doby vybrané klíčové otázky, jimž dal dostatek prostoru, aby se vojenské operace odehrávaly kdesi na pozadí jeho vyprávění, aniž by přitom zmizely z autorovy i čtenářovy optiky úplně. Kershawovy zpočátku nejasné představy o metodologickém zvládnutí studované látky jsou nicméně zásadní i pro české prostředí, neboť na jaře 1945 se nehroutila pouze třetí říše, ale také Protektorát Čechy a Morava.

Příspěvky k dramatickému dění závěrečných dvou let války pronikají v poslední době do povědomí čtenářů prostřednictvím celé řady témat. Vedle tradičních vojenských a politických dějin⁴ lze uvést zejména témata z výzkumu společnosti, kam můžeme řadit rovněž vzpomínky a edice ego-dokumentů.⁵ Své vlastní místo již našly také odborné práce vycházející z paměťových studií, jež akcentují především bombardování či odsun německého obyvatelstva.⁶ V neposlední řadě hraje význam-

2 KERSHAW, Ian: *Das Ende: Kampf bis in den Untergang. NS-Deutschland 1944–45*. Bonn, Bundeszentrale für politische Bildung 2011. Originál Kershawovy práce vyšel v angličtině pod názvem *The End: Hitler's Germany 1944–45* (London, Allen Lane 2011).

3 *Tamtéž*, s. 14.

4 Zryze vojenských dějin se do této skupiny řadí např. ZIMMERMANN, John: *Pflicht zum Untergang: Die deutsche Kriegführung im Westen des Reiches 1944/45*. Paderborn, Schöningh 2009; HOLLAND, James: *Italy's Sorrow: A Year of War, 1944–1945*. London, Harper Press 2008; MARTINEZ, Gil – MANUEL, Eduardo: *Espanoles en las SS y la Wehrmacht 1944–45: La unidad de izquierda en la batalla de Berlin*, Madrid, Almena 2011. Pohled do dění v Pacifiku nabízí např. práce: HAMMEL, Eric M.: *Islands of Hell: The U.S. Marines in the Western Pacific, 1944–1945*. Minneapolis, Zenith 2010.

5 Výběrově srv. např. PRITCHARD, Gareth: *Niemandland: A history of Unoccupied Germany, 1944–1945*. New York, Cambridge University Press 2012; SCHRIJVERS, Peter: *Liberators: The Allies and Belgian Society 1944–1945*. New York, Cambridge University Press 2009. Situaci na domácí frontě, každodennosti civilního obyvatelstva a nasazením žen v posledních válečných měsících se zabývá např. práce: UEBERSCHÄR, Gerd R. – MÜLLER, Rolf-Dieter: *1945: Das Ende des Krieges*. Darmstadt, Primus 2005; SZEPESI, Eva: *Ein Mädchen allein auf der Flucht: Ungarn – Slowakei – Polen (1944–1945)*. Berlin, Metropol 2011.

6 Srv. např. FUCHS, Anne: *After the Dresden bombing: Pathways of memory, 1945 to the present*. Basingstoke, Palgrave Macmillan 2012; FISCHER, Henning: *„Erinnerung“ an und für Deutschland: Dresden und der 13. Februar 1945 im Gedächtnis der Berliner Republik*. Münster, Westfälisches Dampfboot 2011.

nou roli problematika koncentračních táborů a jejich osvobození.⁷ V některých případech také dochází k prolínání jednotlivých témat a přístupů.

Kam se české bádání o Protektorátu Čechy a Morava na konci jeho vlastní existence, v širší perspektivě pak o druhé světové válce, za poslední dobu posunulo, je otázka, na niž se neodpovídá snadno. Čeští historici, jak bude dále zjevné, se skálopevně drží výsostných vojenských a politických, potažmo diplomatických dějin, které vyprávějí příběhy o postupném dobývání území pod cizí nadvládou, jimž téměř výhradně vévodí politické a armádní elity jako „tvůrci dějin“.⁸ Onu zmíněnou paletu témat tak česká historiografie druhé světové války důsledně přehlíží. Nenechme se ovšem zmást tím, že by absence této pestrosti znamenala její fatální krizi. Politické a vojenské dějiny jsou stejně svébytným oborem jako dějiny kulturní, sociální či hospodářské a podobně jako ony mohou nabídnout řadu přitažlivých otázek a ještě zajímavějších odpovědí. Nakolik se podařilo tuto možnost využít autorům obou recenzovaných publikací – *Nulté hodiny?* a *Draze zaplacené svobody?*⁹

Na první pohled spojuje knihy nápadně podobné složení autorského kolektivu. Obě pocházejí z produkce Ústavu pro soudobé dějiny AV ČR, v. v. i.; první je vý-

7 Srv. STRZELECKI, Andrzej: Ewakuacja, likwidacja i wyzwolenie KL Auschwitz. Oświęcim, Państwowe Muzeum Auschwitz-Birkenau 2008; ELLGER, Hans: *Zwangsarbeit und weibliche Überlebensstrategien: Die Geschichte der Frauenaußenlager des Konzentrationslagers Neuengamme 1944–45*. Berlin, Metropol 2007; LIEDKE, Karl: *Das KZ-Außenlager Schillstraße in Braunschweig 1944–1945*. Braunschweig, Appelhaus 2006; ERPEL, Simone: *Zwischen Vernichtung und Befreiung: Das Frauen-Konzentrationslager Ravensbrück in der letzten Kriegsphase*. Berlin, Metropol 2005.

8 Česká historiografie se obecně méně zpracovanému období let 1944 a 1945 věnuje s velice proměnlivou intenzitou a teprve se ukáže, zda vydání *Draze zaplacené svobody* a *Nulté hodiny?* nepatří jen mezi výjimky potvrzující pravidlo. Z již dříve vydaných monografických příspěvků k tomuto období viz např. NESVADBA, František (ed.): *Osvobození Československa Rudou armádou 1944–1945*, sv. 1. Praha, Naše vojsko 1965; TVARŮŽEK, Břetislav (ed.): *Osvobození Československa Rudou armádou 1944–1945*, sv. 2. Praha, Naše vojsko 1965; SLÁDEK, Oldřich: *Ve znamení smrtihlava: Nacistický protipartyzánský aparát v letech 1944–1945*. Praha, Naše vojsko 1991; KOKOŠKA, Stanislav: *Praha v květnu 1945: Historie jednoho povstání*. Praha, Nakladatelství Lidové noviny 2005; VESELÝ, Martin: *Hvězdy nad Krušnohořím: Letecká válka nad severozápadními Čechami (1944–1945)*. Praha, Naše vojsko 2005. Významná a pro vykreslení závěrečných dnů protektorátu nepostradatelná je rovněž práce René Küppera *Karl Hermann Frank (1898–1946): Politická biografie sudetoněmeckého nacionálního socialisty* (Praha, Argo 2012). Poněkud geograficky stranou protektorátního území stojí historiografický double o padlých u Dunkerque: MARŠÁLEK, Zdenko – HOFMAN, Petr: *Dunkerque 1944–1945: Ztráty Československé samostatné obrněné brigády během operačního nasazení ve Francii*. Praha, Nakladatelství Lidové noviny 2011; PLACHÝ, Jiří: *Kříže a hvězdy od Dunkerque: Černá kniha Čs. samostatné obrněné brigády 1944–1945*. Cheb, Svět křídel 2011.

9 Na tomto místě považuji za nutné doplnit, že sami autoři *Draze zaplacené svobody* označují tuto kolektivní monografii za doplnění syntézy z řady *Velkých dějin země Koruny české* nakladatelství Paseka (svazků XVa a XVb) z pera Jana Kuklíka a Jana Gebharta (sv. 1, s. 10), čímž zdůvodňují absenci některých témat (např. právě dějin společnosti). Faktem ale zůstává, že recenzovaná publikace vzešla z grantu s názvem „Osvobození Československa“, který probíhal v letech 2002–2004, zatímco zmíněná dvousvazková syntéza vyšla až po jeho ukončení, v letech 2006 a 2007.

sledkem grantového projektu, druhá pak ohlédnutím za seminářem k šedesátému pátému výročí května 1945, uspořádaným ve spolupráci Nadačního fondu angažovaných nestraníků a Ústavu pro soudobé dějiny.¹⁰ *Draze zaplacená svoboda* je koncipovaná jako jednotlivý a chronologicky řazený text, rozčleněný do jednotlivých svazků, hlav a kapitol. Její autoři se soustředili zejména na otázky, jakou roli sehrálo území Československa ve strategických plánech Spojenců a při vítězném tažení proti nacistickému Německu a jak byla budoucnost Československa plánována ve vzájemné interakci exilové reprezentace s představami vítězných mocností. *Nultá hodina?* obsahuje šest samostatných statí, které spojují do jednoho celku pouze dva aspekty – časový horizont jara 1945 a téma Československa. Narozdíl od první publikace doplňují texty ze semináře i vybrané edičně zpracované dokumenty.

V obou publikacích lze ovšem vysledovat tři zřetelné tematické linky, jichž se autoři drželi. Zaprvé se jedná o hledisko ryze vojenských dějin, v jejichž centru jsou zejména operace armád. Na druhém místě se autoři snažili popsat události na poli politiky či diplomacie. Konečně zatřetí se zajímají o situaci v Protektorátu Čechy a Morava na sklonku jeho existence.

Vojenské aspekty osvobození Československa lze nicméně bez nadsázky označit za ústřední pro obě publikace, neboť v *Draze zaplacené svobodě* je jim věnováno více než tři sta stran (v součtu by to byl téměř celý jeden svazek) a v *Nulté hodině?* čtyři ze šesti statí. Autorsky se na nich podílel zejména Jaroslav Hrbek, dále pak Stanislav Kokoška, Zdenko Maršálek, Petr Hofman a Vladimír Pilát. Jaroslav Hrbek, jeden z hlavních autorů dvousvazkové práce a zároveň autor úvodní studie *Nulté hodiny?*, se pokusil o velice detailní zachycení vojenské tematiky posledních válečných měsíců v Evropě. Ve svých textech kombinuje na jedné straně velice obecný pohled na vývoj druhé světové války v evropském prostoru, potažmo na severoafrickém bojišti, s podrobným popisem situace na Podkarpatské Rusi a neúspěšného pokusu o osvobození Slovenska v roce 1944 na straně druhé. Hrbek pojal většinu svých příspěvků natolik obšírně, že v nich čtenář ústřední československé téma často hledá pouze s obtížemi. Zejména při líčení strategické situace v Evropě v roce 1944 (*Draze zaplacená svoboda*, kapitola 5), kdy se soustředil na události v severní Africe a na Balkáně, uniká střední Evropa z autorova obzoru prakticky zcela úplně. Čtenář tak nabývá dojmu, že autor ve svých úvahách postupoval spíše na Berlín než ku Praze. Detaily Slovenského národního povstání jakožto jedné z klíčových vojenských událostí v závěru války jistě mají své opodstatnění a autorovi také nabídly možnost hlubší analýzy. Příslušné pasáže k povstání na Slovensku (kapitola 11) a karpatsko-dukelské operaci (kapitola 12) jsou však především přehledem strategických plánů a vojenských operací, v němž autor až na několik výjimek víceméně rezignoval na historickou interpretaci.

Zmiňované obecné perspektivě odpovídá rovněž Hrbkův krátký úvodní příspěvek „Konec druhé světové války v Evropě“ v *Nulté hodině?*, jenž byl ovšem do knihy zařazen až po úvaze vydavatelů a s původní koncepcí semináře nesouvisel. For-

10 Seminář „Květen 1945 v českých zemích: Vojenské a politické aspekty osvobození Československa“ se uskutečnil 17. května 2010 na půdě ÚSD AV ČR, v. v. i. v Praze.

mou zpracování je také poněkud vzdálen ostatním studiím, které lze označit spíše za případové. Zatímco Stanislav Kokoška v příspěvku „Ztracené vítězství: Operace amerických jednotek na českém území“ doplňuje rozbor vojenských operací Američanů v závěrečné fázi války, o nichž psal již Jaroslav Hrbek a Vladimír Pilát v *Draze zaplacené svobodě* (kapitola 22), studie Zdenko Maršálka „Vojáci v moci politiků: Československá armáda na jaře 1945“ jako jedna z mála překlenuje propast mezi obšírným líčením událostí na frontách a československou otázkou v malém prostoru. Maršálek se zde věnuje střetávání vojenských a politických zájmů na příkladu nasazení československé vojenské jednotky po boku amerických vojsk při postupu do západní části osvobozovaného Československa. Kromě vytváření československých vojenských jednotek (patří sem také problém rekrutování vojáků a míry jeho dobrovolnosti i další personální záležitosti) se zabývá vznikem, formováním a aktivitou Kombinovaného oddílu, který jako první československá vojenská jednotka vstoupil na české území. Autor tak naznačuje, nakolik byla účast československých jednotek na osvobozování vlasti podstatná jak pro politické elity, tak pro samotné vojáky, a pozitivně hodnotí účinek jejich mise na obyvatelstvo na osvobozovaném území.

Specifické téma otevřel ve svém příspěvku „Ve stínu osvobození“ Petr Hofman, který sledoval činnost sovětských represivních složek na československém území v letech 1944 a 1945, zejména zatýkání bývalých ruských a ukrajinských emigrantů. Částečně tak o novou perspektivu doplnil příspěvek Jana Němečka „V sovětském objetí: Prezident a vláda v osvobozených Košicích“, zabývající se izolací československé reprezentace na východním Slovensku od zástupců západních vlád a velice autoritativním jednáním sovětské strany. Dějiny diplomacie ovšem v obou publikacích reprezentují s drtivou převahou příspěvky Víta Smetany.

Smetana se ujal rovněž úvodní přehledové pasáže *Draze zaplacené svobody* (Prolog), kde zrekapituloval diplomaticko-politická jednání v letech 1939 až 1943 a připomněl státoprávní vývoj, úspěchy a neúspěchy československé emigrace v Londýně. Prolog končí podpisem československo-sovětské spojenecké smlouvy v prosinci 1943, jež je z pohledu všech autorů jedním z nejpodstatnějších momentů pro následující vývoj. V dalších částech sleduje Smetana londýnskou emigraci v soukolí diplomatických vyjednávání s jejími západními protějšky, kdy se již československá strana ocitala pod výrazným tlakem Moskvy. Oproti zažitým výkladům Benešovy role v osvobozovacím procesu nabízí autor odlišný pohled na ústředního protagonistu londýnské emigrace. Beneš se ve Smetanově pojetí stává politikem, který nedokáže správně odhadnout situaci při vyjednávání jak s nejvyššími francouzskými, britskými, a zvláště sovětskými představiteli, tak i v zákulisí jako hlava československého zahraničního odboje. Zřejmě je tu především jeho naivita a iluze ve vztahu k Sovětskému svazu. Předně ale výklad dokládá tezi o československo-sovětském sblížení již ve válečných letech a autonomní československé volbě jít cestou socialismu. V *Nulté hodině?* se zabýval Smetana v zásadě identickými otázkami, avšak tentokrát se pokusil o jejich více sumarizující výklad. Na základě analýzy archivních dokumentů se ve stati „Národní mytologie mezi Východem a Západem: Sedmero příběhů o Československu v roce 1945 ve světle pramenů“

pokusil zpochybnit tradované mýty o druhé (tentokrát poválečné) a údajně předem dojednané „zradě“ západních velmocí na Československu.

Diplomatické dějiny doplňuje krátkým, nicméně pro vlastní vyvážení obsahu podstatným příspěvkem Petr Hofman, který shrnul aktivity a představy komunistického exilu o budoucím vývoji na osvobozeném území (*Draze zaplacená svoboda*, kapitola 2). Vývoj v Protektorátu Čechy a Morava zde představuje ve srovnání s nastíněnými vojenskými a politickými souvislostmi spíše okrajové téma, které je významněji diskutováno až v samém závěru knihy v kapitolách o situaci domácího odboje na jaře 1945 a o květnovém povstání (kapitoly 20 a 21). Ve druhém případě líčí Stanislav Kokoška jednak postupné šíření nepokojů a živelných projevů sympatií k osvobozovacímu procesu, jednak útok německých jednotek na Prahu. Pravděpodobně z toho důvodu, že právě v květnovém povstání spatřuje „důležitý činitel, který urychlil osvobozování českých zemí“ (sv. 2, s. 190), nepovažoval Kokoška za nutné důkladněji se zabývat protektorátní správou v závěrečných měsících války. Protektorát je tak redukován pouze na odbojové skupiny a vyvrcholení revolučních představ projektovaných do květnového povstání. V případě obou recenzovaných knih proto jednoznačně platí, že proces osvobozování Československa zde nemá až do Pražského povstání žádnou hlubší souvislost s protektorátním územím až na to, že je pojednán jako předmět vojenskostrategických a diplomatických her.

Nultá hodina? působí jako jisté doplnění dříve vydané dvoudílné publikace, jež zcela evidentně míří za náročnějším čtenářem. Studie Zdenko Maršálka či Petra Hofmana (popřípadě též edice dokumentů) proto v této knize poněkud zapadají, ačkoli by si jistě zasloužily více pozornosti, kterou jim mohla nabídnout právě *Draze zaplacená svoboda*. Obě knihy tak spojuje nikoli výše naznačený Kershawův motiv konce či zániku, ale jasně se rýsující obrysy nového začátku. Vysvětlení je ovšem poměrně jednoduché, jelikož destrukci protektorátu ani jedna z publikací netematizuje a soustřeďují se přednostně na vnější procesy, především diplomatická jednání. Protektorát a jeho obyvatelstvo se dostávají do zorného pole autorů až v souvislosti se závěrečnými boji války a s operacemi vojenských jednotek na jeho území. Autoři se přitom shodují, že minimálně od roku 1943 výrazná prosovětská orientace exilové vlády nastartovala směřování Československa do náruče Sovětského svazu a předznamenala jak jeho bezprostředně poválečný, tak i dlouhodobější vývoj vstříc komunistické diktatuře.

Recenze

Kde domov můj?

O ztrátě a (ne)nalezení nové vlasti

Sandra Kreisslová

KOSSERT, Andreas: *Chladná vlast: Historie odsunu Němců po roce 1945*. Z němčiny přeložili Jiří Strážnický a Jan Matuš. Brno, Host 2011, 480 stran.

Po skončení druhé světové války došlo v geografickém prostoru střední a východní Evropy k různým formám nucené migrace přibližně čtrnácti milionů obyvatel německého původu. Zatímco k samotnému tématu poválečného vysídlování Němců již existuje mnoho odborné literatury a jiných publikací, další osudy těchto vyhnanců ve válkou zničeném Německu dosavadní historiografie reflektuje v mnohem menší míře. Významný posun v tomto směru by mohla přinést kniha *Chladná vlast* německého historika Andrease Kosserta, která je vedena snahou o ucelený a kritický pohled na poválečný život přesídlenců v jejich nové vlasti. Na německém trhu se Kossertova publikace objevila v roce 2008 a tamní recenze shodně psaly o nastavení zrcadla německé poválečné společnosti a prolomení mýtu o úspěšné integraci nově příchozího německého obyvatelstva.¹

1 KOSSERT, Andreas: *Kalte Heimat: Die Geschichte der deutschen Vertriebenen nach 1945*. München, Siedler 2008. Srv. např. ULLRICH, Volker: Keine Landsleute, sondern Fremde: Andreas Kossert zerstört den Mythos von der erfolgreichen Integration der Vertriebenen im

Zásluhou brněnského nakladatelství Host vyšla tři roky po německém vydání Kossertova práce také v českém překladu.² Domnívám se, že také pro českého čtenáře se touto publikací otevírá nepříliš známé téma, o němž zde bylo doposud publikováno jen několik dílčích studií.³ V České republice někteří politici populisticky podporují negativní obraz sudetských Němců, které spojují především se Sudetoněmeckým krajanským sdružením a s požadavky jeho funkcionářů. S nepochopením a nedůvěrou tak mnohdy česká veřejnost přihlíží nostalgickým návratům těchto lidí do země jejich původu a vytváření různých míst paměti odkazujících na německou minulost českých zemí.⁴ Kniha v tomto ohledu může bezpochyby přispět k lepšímu porozumění celé problematice a k odbourání mnohých stereotypních představ o této skupině.

Rovněž v Německu zůstává vysídlenecké téma v popředí, což se odráží také ve zdejší literární produkci. Právě velké množství nejrůznějších citovaných titulů je hlavním těžištěm Kossertovy publikace. Autor odkazuje na vědecké práce celoněmeckého významu i na regionální studie, které pojednávají o vyhnání a nuceném vysídlení Němců a jejich následném životě v poválečném Německu. Využívá přirozeně také memoárů sepsaných vysídlelci či literární produkce vyhnaneckých svazů a nezapomíná ani na zobrazení vyhnanecké tematiky v krásné literatuře a filmové tvorbě.⁵

Nachkriegsdeutschland. In: *Die Zeit*, roč. 63, č. 23 (2008), s. 59 (www.zeit.de/2008/23/P-Kossert); SCHWARTZ, Michael: Andreas Kossert: Kalte Heimat. In: *Sehepunkte*, roč. 8, č. 11 (2008) (www.sehepunkte.de/2008/11/14528.html). *Sehepunkte* je elektronický recenzní časopis pro historické vědy.

- 2 Stojí za připomenutí, že nakladatelství Host v roce 2004 vydalo k tématu poválečného nuceného vysídlení Němců již jednu knihu: ZAND, Getrande – HOLÝ, Jiří: *Transfer v kontextu české literatury: Vyhnání, odsun*. Brno, Host 2004.
- 3 Srv. např. KRAUSS, Marita: Vysídlení sudetští Němci v Bavorsku po roce 1945. In: SCHOLL-SCHNEIDER, Sarah – SCHNEIDER, Miroslav – SPURNÝ, Matěj (ed.): *Sudetské příběhy: Vyhnaní, starousedlíci, osídlelci / Sudetengeschichten: Vertriebene, Alteingesessene, Neusiedler*. Praha – Augsburg, Antikomplex – Lehrstuhl für Bayerische und Schwäbische Landesgeschichte, Universität 2010, s. 31–73; SOBĚHART, Radek: Nový domov? Osud Němců odsunutých z Československa v Bavorsku v letech 1945–1949. In: RAFOTH, Tereza – COUFALOVÁ, Iveta (ed.): *Identita versus integrita: Spolužití Čechů, Němců a Židů v oblasti Šumavy a Českého lesa / Identität versus Integrität: Zusammenleben von Tschechen, Deutschen und Juden auf dem Gebiet des Böhmerwaldes und des Böhmisches Waldes*. Plzeň, Grafia 2007, s. 153–160.
- 4 Sudetští Němci označují zemi svého původu jako *alte Heimat*. Samotný pojem *Heimat* (domov, vlast) není snadné definovat, jelikož je silně emocionálně zatížen. Je úzce propojen se světem každodennosti a jedná se o typ lokální identity. Silné ztotožnění s *Heimat* existuje i u jedinců či skupin, kteří reálně svůj domov ztratili. Právě ztráta domova se stala pro nuceně vysídlené Němce jednou z hlavních komponent jejich kolektivní identity a paměti. (K fenoménu *Heimat* blíže viz např. HEILINGSETZER, Georg Christoph: *Identität = Heimat? Interdisziplinäre Untersuchungen zu scheinbar einfachen Begriffen*. München, GRIN Verlag 2004.)
- 5 Srv. PEROUTKOVÁ, Michaela: *Vyhnání: Jeho obraz v české a německé literatuře a ve vzpomínkách*. Praha, Libri 2008.

V úvodním stručném historickém exkurzu Andreas Kossert přibližuje dějiny německy hovořících menšin ve střední a východní Evropě. Zvláštní kapitolu pak věnuje jejich poválečné situaci, přičemž se dotýká vztahu jednotlivých států k domácímu německému obyvatelstvu i příprav a realizace jeho transferu. V této úvodní části, která sice nepředstavuje těžiště Kossertovy publikace, avšak je nezbytná pro pochopení bližších souvislostí sledované problematiky, si autor vystačil s kompilací literatury německy píšících autorů. Je škoda, že zde opomíjí práce především českých a polských historiků, kteří využívají archivní prameny zpřístupněné v postkomunistických zemích po roce 1989. Vyvaroval by se tak možná faktografických nepřesností a zjednodušení, jako například v tvrzení, že v Československu byli z transferu vyňati pouze antifašisté (s. 41), kteří v tomto ohledu ovšem netvořili ani nejpočetnější skupinu. Vedle uznaných antifašistů, kteří nakonec opustili Československo ve zvláštních transportech, nebyly do transferu zahrnuty i další kategorie německých obyvatel: takzvaní specialisté, tedy odborníci z různých oborů důležití pro nerušený chod národního hospodářství, dále příslušníci národnostně smíšených rodin, osoby vyjmuté z transferu cestou milosti, Němci židovského původu a v neposlední řadě i osoby, které byly zařazeny do nakonec nerealizovaných transportů v roce 1947. Kromě toho se zde vyskytují i nepřesnosti terminologického rázu, jako například označení „němečtí Češi“ (s. 369), jež se v českém vědeckém diskurzu neužívá (je ovšem možné, že tento prohrěšek spadá na vrub překladu). V charakteru zpracování úvodní části knihy se nepochybně odráží fakt, že Kossert sleduje především situaci německého obyvatelstva nuceně vysídleného z území dnešního Polska (což koresponduje s jeho převažujícím badatelským zaměřením), zatímco německým vyhnancům z jiných zemí nevěnuje zdaleka tolik prostoru.

Hlavní část knihy podává celkem plastický obraz nesnadné situace vysídlených osob v jejich nové vlasti. Autor dospěl například k závažnému zjištění, že Spojenci se snažili urychlit jejich asimilaci, a proto na mnoha místech rozptylovali komunity dřívějších obyvatel jedné obce do různých regionů v západních okupačních zónách. Toto „organické splynutí s místním obyvatelstvem“ měl podpořit i zákaz spolčování vyhnanců, vydaný okupačními úřady v roce 1946 (s. 107).

Jak se z Kossertovy práce dovídáme, nejčastěji byli nově příchozí rozmisťováni na venkov či do malých měst. Místní obyvatelstvo je vnímalo jako cizorodý element, odlišující se kulturně, religiózně i jazykově od jejich komunity. Stali se proto občany druhé kategorie, stigmatizovanými bezdomovectvím a chudobou. Podle Kosserta vše umocňovala v Německu zažitá stereotypní konstrukce osob „z Východu“, radikalizovaná nacistickou ideologií, jež mezi nimi vytvářela kategorii „podlidí“. Vyhnanci tak byli pejorativně označováni jako „kočující cikáni“, „bezdomovci“ a „asociálové“ (s. 59). Také dotazníkové šetření provedené na počátku roku 1949 v bizonii poukazovalo na špatné vztahy mezi místním a přistěhovalým obyvatelstvem. Přistěhovalci byli vnímáni jako arogantní, staromódní, lhostejní a nespokojení. Obdobně negativní charakteristiky přisuzovali i vyhnanci starousedlíkům, když je označovali jako sobecké, bezcitné a lakomé. Jiný výzkum podniknutý ve stejném roce ukázal, že dvaosmdesát procent vyhnanců toužilo po návratu do své původní vlasti, a tento trend se i v dalších letech měnil velice pozvolna.

Kossert popisuje také snahu nově příchozích obyvatel přizpůsobit se novému prostředí. Ovšem odlišný dialekt vyhnanců ihned prozradil jejich původ a vedl k sociální exkluzi této skupiny. V padesátých a šedesátých letech pak ve Spolkové republice Německo vznikala vyhnanecká sídliště a satelity, v nichž se místní obyvatelé vraceli ke svým tradicím a obyčejům a znovu vytvářeli svou původní identitu. Názvy zdejších ulic často nostalgicky odkazovaly na krajinu původního domova: Weinland (Vinný kraj), Haferland (Kraj ovsa), Altes Land (Stará země) a podobně. S tím kontrastovala pejorativní označení těchto osad a sídlišť v řeči starousedlíků: například Nové Polsko, Nová Korea, Mau Mau, Bolševikovo, Barákovo.

V poválečném Německu ovšem najdeme i nově založené obce, jako například lokalitu Neugablonz (Nový Jablonec), vystavěnou v Bavorsku v roce 1952, kam se uchýlili původní jablonečtí obyvatelé, kteří zde dále provozovali sklářské a šperkařské řemeslo. Obdobně se obnovilo hrnčířství ze slezského Bolesławce (Bunzlau, Boleslavce) či výroba různých původních produktů, jako byly bezlepkové a diabetické výrobky firmy Schneekoppe (Sněžka), bylinný likér Stondsorfer, pocházející z dnešního Staniszowa v Polsku, nebo sladké oplatky odkazující na původní karlovarskou výrobu. Andreas Kossert také přináší etnograficky zajímavé postřehy, když píše o uchovávaní různých kulturních specifíků vyhnanců. Dokládá to na příkladu gastronomie a stravovacích návyků. Vyhnanci přinesli do Německa dříve neznámá jídla, jako kynuté knedlíky, noky či české buchty. Nedílnou součástí krajanových srazů na každoročně pořádaných Sudetoněmeckých dnech je také nabídka koláčů (*Kolatchen*), palačinek (*Palatchinken*) a podobně.

Značnou pozornost věnuje autor také otázce zachování kulturního dědictví vyhnanců, o což se snaží především různá krajanová sdružení. Již v době platného zákazu sdružování vyhnanci toto opatření obcházeli a začali zakládat první krajanové organizace, většinou nepolitického charakteru za účelem pomoci lidem v nouzi. Jak se toto omezení v letech 1948 až 1950 postupně rušilo, vznikaly již legálně v hojném počtu různé vyhnanecké spolky a sdružení. Primárně to byly svépomocné organizace, jež měly řešit nejtěžší sociální a materiální strádání těchto lidí a pomáhaly při vyřizování podpor a hledání rodinných příslušníků. Autor blíže představuje různá vyhnanecká krajanová sdružení a jejich vývoj. Mezník v něm znamenalo v roce 1957 spojení jednotlivých sdružení pod záštitou Svazu vyhnanců – Spojených krajanových sdružení a zemských svazů (*Bund der Vertriebenen – Vereinigte Landsmannschaften und Landverbände*, BvD), který se úspěšně angažoval ve věci vyrovnávání materiálních břemen vyhnanců. Naproti tomu ale bez úspěchu zůstala jeho „politika domoviny“ (*Heimatspolitik*). Jak autor vysvětluje, bylo to z důvodu neschopnosti svazu obhájit pozici bojovníka za lidská práva a vyvrátit obavy z revizionistických tendencí. Roli hrála i tehdejší zahraniční politika Spolkové republiky, která se utvářela zejména v závislosti na Spojených státech (s. 189). Především v generaci, jež měla přímou zkušenost s nuceným vysídlením, se ztráta domova přetavila v kolektivní trauma, které se stalo také základem její kolektivní paměti, a nevyhnula se mu ani postupná politická instrumentalizace. Traumatizující sdílená zkušenost „odsunu“ se ve Spolkové republice stala pojítkem členů této specifické generace a jejich vzájemného porozumění.

Oproti tomu na území Sovětské okupační zóny Německa a později Německé demokratické republiky se téma vyhnání a nuceného vysídlení stalo, jak upozorňuje Kossert, veřejným tabu a vzpomínání zůstalo na dlouhou dobu soukromou záležitostí. Vyhnanecům v NDR byl odepřen status oběti a vládnoucí moc je označovala za přesídlence. Autor píše, že „vyhnanci měli na svou vlast zapomenout, uznat, že nesou obzvláště těžkou vinu, za kterou pykají ztrátou vlasti“ (s. 263). Vedle záměrného zamlčování paměti „odsunu“ a bývalé domoviny byla ve východoněmeckém státě také prosazována nucená asimilace imigrantů a mezi represivní praktiky uplatňované vůči této skupině obyvatel patřil zákaz shromažďování nebo zpěvu krajských písní. Jakýkoli odkaz na minulost, například i užití původního německého názvu obce ze staré vlasti, mohl být důvodem k podezření z revanšismu a případné perzekuci. Přesto až do roku 1961 vyhnanci z Východního Německa tajně navštěvovali krajské srazy v Západním Berlíně a také pořádali nelegální srazy krajanů přímo na území NDR, kdy se oblíbeným místem setkávání stala například zoologická zahrada v Halle. Po pádu železné opony pak mnohé postižené osoby z bývalé NDR využily možnosti přidat se k vyhnaneckým organizacím na Západě nebo v nových spolkových zemích zakládaly vlastní krajské svazy.

Ovšem ani v Západním Německu nebylo v prvních letech po válce vítané veřejně formovat paměť „odsunu“. Kossert v knize hovoří o lhostejnosti poválečné generace k osudu vyhnanců, k jejich bolesti a smutku. Nutno ovšem dodat, že atmosféra po válce v Německu nebyla obecně vzpomínání nakloněna. Německá kulturoložka Aleida Assmannová vysvětluje, že charakter této doby byl ryze moderní a vše mělo směřovat k budoucímu pokroku; možná právě proto nevznikl diskurzivní prostor, v jehož rámci by se odehrávalo aktivní zpracování traumatických vzpomínek.⁶ Po válce tak vznikla „koalice ticha“, tedy generace svědků, jež nebyla ochotna hovořit o své minulosti.⁷ Z veřejného prostoru tak byla eliminována i paměť „odsunu“. Dokládají to mimo jiné výsledky empirického šetření z roku 2003, které ukázaly, že němečtí občané vědí o nuceném vysídlení svých krajanů velice málo a počet vysídlenců značně podhodnocují.

Neméně zajímavě autor přibližuje individuální rozměr vyhnaneckého traumatu. Uvádí zde data z výzkumu traumatických zážitků vyhnanců, z nějž vyplynulo, že tři čtvrtiny respondentů zažily náhlou ztrátu rodinného příslušníka odtržením nebo násilnou smrtí. Dvaasedesát procent dotázaných vykazovalo intruzivní symptomy, u čtvrtiny byl diagnostikován částečný posttraumatický stresový syndrom, v pěti procentech případů byl tento syndrom plně rozvinutý. Kossert na příkladu

6 Datum narození je naše jediná historická výbava... Rozhovor s Aleidou Assmannovou o historické paměti, kolektivním zapomínání a politice. In: *Dějiny a současnost*, roč. 30, č. 4 (2008), s. 18–20.

7 Jako „koalice ticha“ označuje německý sociolog Bernhard Giesen generaci, jejíž žitou zkušeností bylo trauma druhé světové války, protože nebyla schopna zpracovat svou nacistickou minulost. Až s nástupem nové generace 60. let je spojeno prolomení tohoto mlčení a nastává vnější zpracování traumatu pachatelů. (Srv. GIESEN, Bernhard – SCHNEIDER, Christoph: *Tätertrauma: Nationale Erinnerungen im öffentlichen Diskurs*. Konstanz, UVK Verlagsgesellschaft GmbH 2004.)

dalších šetření dokládá, že nezpracovaná psychická traumata ovlivňovala i následující generaci vyhnanců. V jejich podvědomí se internalizovala poselství rodičů, jako například že se nemají stát oběťmi, nesmějí ztratit svůj majetek nebo že toho musí mnoho dokázat, aby se rodičům nahradila jejich ztráta. Tato tvrzení autor obohacuje vzpomínkami pamětníků z oné druhé vysídlenecké generace.

Důkazem zmíněné internalizace je i vznik Kossertovy práce. Sám autor je potomkem německých prarodičů nuceně vysídlených z bývalého východního Pruska, a právě tato životní historie rodiny ovlivnila jeho badatelské zaměření. V knize je jasně cítit autorova osobní zainteresovanost, což se v některých případech zdá být na úkor celkové objektivity textu. Za svůj hlavní cíl Kossert pokládá především „horovat za nový, nepokřivený a neideologický pohled na události“ (s. 430). Do jisté míry se to autorovi podařilo. Jeho publikace opravdu předkládá relativně nový, a především ucelený pohled na poválečný osud vyhnanců, což je podle mého názoru její největší hodnota. Bohužel se však přitom autor nevyhnul ani jistému zjednodušení, paušalizaci a tendenční interpretaci. Odbourává sice mýtus o úspěšné integraci, jež byla navenek deklarována, sám však vytváří schematický obraz „dobrých vyhnanců“ a těch druhých, „zlých Němců“. Je nepochybné, že být vyhnancem znamenalo být nositelem stigmatizovaného typu sociální identity. Je ovšem neméně důležité si uvědomit, že situace ve zničeném a zbídačeném poválečném Německu nebyla jednoduchá ani pro původní zdejší obyvatelstvo, což jistě přispívalo k negativnímu vnímání imigrantů.

Vyzvednout si zaslouží široká škála pramenů, z níž Kossert při zpracování látky čerpal. V textu odkazuje na výzkumy a studie z oblasti historiografie, sociologie, etnografie, psychologie či psychiatrie. Bohužel však nevychází z žádného vlastního, ať již archivního či orálněhistorického výzkumu, což by pro výsledek bylo jistě přínosem. Důležité místo v autorově líčení zaujímají též písemné vzpomínky pamětníků. Právě zde bych však očekávala také kritickou reflexi, s jakými problémy se vědec při práci s materiálem biografické povahy potýká.

Recenze

Důstojný pokračovatel velkého otce

Politická biografie Prokopa Drtiny

Jakub Rákosník

KOUTEK, Ondřej: *Prokop Drtina: Osud československého demokrata*. Praha, Ústav pro studium totalitních režimů – Vyšehrad 2011, 435 stran.

Jako důstojného pokračovatele velkého otce označil Ondřej Koutek v závěru své biografie Prokopa Drtinu, jakkoli otec František, klíčový český filozof počátku dvacátého století, zesnulý v roce 1925, sehrává v jeho vyprávění jen okrajovou úlohu. Pohnuté osudy jeho syna Prokopa svádějí k sentimentalitě, které se autor usilovně snaží ve svém vědeckém pojednání vyvarovat. V tomto smyslu také v úvodu knihy konstatuje: „Přiznávám, že mě osobnost Prokopa Drtiny zaujala, nicméně smyslem této práce nemá být nějaká apologie.“ (s. 9) Této spisovatelské maximy se také přidržuje s takovou důsledností, že jen stěží na některém místě knihy nalezneme jeho subjektivní vklad v podobě, kdy jako interpret minulosti hodnotí význam a smysl skutků tehdejších aktérů. Ústupek činí pouze v případě „Vítězného února“, kdy se kriticky zamýšlí nad postupem nekomunistických stran. Ztotožňuje se s obvyklým tvrzením o nedostatečně připraveném a nekoordinovaném postupu nekomunistů a rezignuje na jakékoli promyšlení dalších možných vývojových alternativ. Nejenže je Ondřej Koutek obezřetný vůči jakýmkoli hodnocením, podobně zachází i s kontrafaktuálními úvahami. Za zvláštní pozornost v tomto směru stojí dva takové, jinak

zcela ojedinělé pokusy. Zaprvé to je zvažování možnosti, že by národní socialisté rezignovali na předsednictví Ústavodárného národního shromáždění v roce 1946, což by jim umožnilo získat další ministerské křeslo, které jim pak osudově chybělo v únoru 1948, zatímco parlament byl tehdy kompletně vyřachován ze hry (s. 227). Zadruhé je to pak autorova úvaha nad tím, co by se stalo, kdyby se bývalo Drtinovi podařilo po komunistickém převratu emigrovat. Jakkoli lze mít oprávněné pochybnosti, Koutkova spekulace na straně 356 přinejmenším stojí za další promyšlení. Na uvedeném místě píše: „Pokud by se hypoteticky Drtinův únos přece jen zdařil, patrně by to výrazně ovlivnilo dějiny poúnorového exilu. Prokop Drtina totiž zosobňoval boj za spravedlnost proti komunistickému bezpráví. Měl také nemalé předpoklady stát se určitým sjednocujícím prvkem, jenž by napomohl překlenout spory rozdělující poúnorový exil.“

Autor prokazuje širokou znalost pramenů a literatury, kterou osvědčuje v důkladném poznámkovém aparátu, jímž je práce opatřena. I proto by bylo navýsost žádoucí, kdyby svou práci obohatil širšími úvahami o kontextu, v němž Drtina působil. Tematicky úzké vymezení redukuje se striktně na Drtinovu životní pouť a jeho politické aktivity vede k tomu, že řadu věcí si musí čtenář domýšlet. Asi nejlépe je to vidět na vrcholném období Drtinových politických aktivit, tedy v pojednání o třetí republice. Z autorových postřehů lze jen dovozovat, jak málo tehdejší nekomunisté, respektive přinejmenším konkrétně Drtina, rozuměli svým politickým soupeřům a jak nekonzistentní byl jejich taktický postup. Autor na základě pramenů uvádí, že Drtina byl velmi nespokojen s výsledky moskevských jednání z března 1945, kde byly dojednány parametry poválečného lidovědemokratického režimu, a oprávněně dovozuje, že Drtina „doufal, že jednotným a promyšleným postupem nekomunistických sil bude ještě po válce možné zachránit demokracii v Československu“ (s. 159). Z následujících subkapitol je pak zřejmé, nakolik se národní socialisté i Drtina sám ve vztahu ke svým partnerům, v největší míře pak vůči slovenským demokratům, prohřešovali proti této maximě. Důsledně začali tuto politickou linii uskutečňovat teprve po krachu jednání v Moskvě o přistoupení k Marshallovu plánu v červenci 1947 (s. 289).

Jak málo Drtina věděl o skutečném fungování světového komunistického hnutí, můžeme usuzovat ze tří Koutkových nenápadných postřehů. Zaprvé to byly jeho zážitky z cestování vlakem přes Ukrajinu v listopadu 1944. Ve svých pamětech k tomu později bezděky poznamenal: „My jsme to tehdy ovšem přičítali výlučně válce, méně nebo vůbec ne sovětskému hospodářství a jeho systému.“ (s. 152) V tom ovšem Drtina rozhodně nebyl sám. Zadruhé to bylo jeho rozčarování z faktu, že během jejich moskevského pobytu Klement Gottwald tajně separátně vyjednával se Stalinem a že z něho měl zřejmý strach (s. 281). Třetí indicie pochází až z roku 1952, kdy Drtina začal být při výsleších ve vězení dotazován na tajné kontakty Otto Šlinga či Rudolfa Slánského s národními socialisty. Domníval se prý proto tehdy, že v zemi došlo k nějakému převratu a vládnou fašisté, kteří začali likvidovat jednotlivé komunistické funkcionáře (autor zde, navzdory svému poctivému odkazování na prameny, zrovna neuvádí zdroj – s. 362). Na druhou stranu je nutné uznat, že Koutkovo strážlivé oproštění od jakýchkoli souvisejících reflexí zajišťuje čtenářsky

přijatelný rozsah knihy. Strážlivost a solidnost autorovy práce se projevuje i v tom, že rezignuje na hledání jakýchkoli pikanterií a „drbů“ ze soukromého života. O Drtinově manželství, které s ohledem na jeho osudy jistě bylo vystaveno řadě zkoušek, jen diskrétně poznamenává, že „procházel v některých etapách jejich společného života nelehkými obdobími a po jistou dobu poznamenalo jejich vztah i partnerské odloučení“ (s. 29). Zcela také rezignuje na pokus o přímý psychologický portrét zkoumané postavy, jakkoli jistě není bez zajímavosti, že Drtina ve chvílích obou velkých politických tragédií svého života (v září 1938 a únoru 1948) jako řešení zvažoval sebevraždu; ve druhém případě ji také spáchal, byť neúspěšně. Podobně vzbuzuje otazníky Drtinovo sepsání závěti před cestou do Moskvy v létě 1947, s temnou a těžko interpretovatelnou poznámkou, že tak činí pro případ, kdyby se mu „stalo neštěstí při cestě do Moskvy“ (s. 279).

Autorovi lze také vytknout, že na některých místech knihy čtenáře zahlcuje záplavou jmen, aniž by třeba alespoň v poznámce stručně uvedl, o koho se jedná (srv. s. 39 a 120). Kniha jinak totiž má zjevnou ambici nebýt jen četbou historiků, kterým jsou zpravidla uváděná jména známa. Naopak autor zasluží ocenění za snahu o faktografickou přesnost. Lze sice narazit na zjevné omyly, jako když tvrdí o Rudolfu Smetánkovi, že byl poslancem za Ligu proti vázaným kandidátkám, která v době výkonu jeho mandátu již dávno neexistovala (s. 106), avšak tato nepřesnost zdá se být v jeho textu pověstnou výjimkou potvrzující pravidlo.

Kniha je, jak už to bývá u biografí obvyklé, důsledně chronologicky členěna. Je také pochopitelné, že se v jejím ději proměňuje rytmika plynutí času. U významných mužů, kteří byli veřejně aktivní jen po část svého života, je nevyhnutelné, že vyprávění o některých životních etapách i z důvodu menšího množství relevantních pramenů má rychlejší tempo. Důslednou chronologickou linii nenarušuje ani zařazení subkapitoly nazvané „Příběh memoárů“ do poslední kapitoly, protože do biografického líčení z hlediska časového organicky zapadá. Není nijak překvapující, že právě Drtinovy monumentální paměti jsou autorovi klíčovým pramenem. Využívá je především pro zachycení Drtinovy reflexe jednotlivých událostí. Bylo by jistě prospěšné a zvýšilo by to vyváženost textu, kdyby v některých případech byla tato memoárová interpretace více konfrontována s perspektivou dalších pamětníků.

Ondřej Koutek svou knihu důsledně koncipoval jako standardní biografii politika. Ačkoli poměrně rozsáhle referuje o jeho rodovém původu a vztazích v širší rodině, některé nepochybně dostupné informace zde nenalezneme. Jistě by si větší pozornost zasloužilo rozpracování životní úrovně Drtinovy domácnosti. O této věci se v knize dočteme jen zcela nahodile (poněkud více jen pro období po jeho propuštění z vězení po amnestii z roku 1960). Zajímavé jsou také autorovy (ovšem nahodilé) postřehy o fungování klientelismu v české společnosti. Mladý Drtina se zjevně čistě díky protekci a otcovým konexím vyhnul v závěru první světové války narukování do císařské armády (s. 20). Přemysl Šámal, blízký otcův přítel, pak pro něho získal pracovní uplatnění na finanční prokuratuře v Praze v roce 1924, stejně jako později v roce 1930 i místo v Kanceláři prezidenta republiky.

Je velmi snadné psát z pozice kritika, co by mohlo a mělo být v recenzované knize. Výše uvedené námitky by neměly zastřít skutečnost, že autor napsal kvalitní

biografickou práci, argumentačně vyváženou a opřenou o reprezentativní soubor pramenů a literatury. Je to jistě i nepočetnost obdobně důkladných biografii věnovaných čelným osobnostem české politiky dvacátého století, co znesnadňuje studium českých elit nejen jako jednotlivců, nýbrž jako sociální skupiny. Ondřej Koutek se neprofiluje jako sociální historik a nepředsevzal si pojmout Prokopa Drtinu ve svém vyprávění jako lidský typ reprezentující určité společenské *milieu*. Zajímal jej jako jedinečná historická postava, a proto také vytvořil v dobrém smyslu toho slova solidní pozitivisticky pojatou politickou biografii, která zasluhuje být oceňována jako velmi zdařilý historiografický debut mladého autora.

Recenze

Biografie Sidonie Nádherné jako zrcadlo doby

Milena Lenderová

WAGNEROVÁ, Alena: *Sidonie Nádherná a konec střední Evropy*. Z němčiny přeložil Vratislav Slezák. Praha, Argo 2010, 214 stran.

Postava baronky Sidonie Nádherné z Borutína, jejíž životní dráha byla vyměřena lety 1885 až 1950, není rozhodně v českém prostředí neznámá. Po studiích Jiřího Tywoniaka, Lubomíra Sršně či Jaromíra Loužila (analyzoval korespondenci, kterou si Nádherná vyměnila s památkářem Václavem Wagnerem),¹ po beletrizovaném životopise Otto Janky (jmenujeme-li jen ty významnější)² vyšla v roce 2000 práce

1 Viz TYWONIAK, Jiří: *Janovický zámek v kulturních dějinách*. Praha, Nadace Společnosti Rainera Marii Rilka 1994; SRŠEŇ, Lubomír: Vztah Maxe Švabinského k Sidonii Nádherné a k jejím bratrům ve světle písemných a ikonografických pramenů. In: *Sborník Národního muzea*, řada C, č. 41. Praha, Národní muzeum 1996, s. 1–104; LOUŽIL, Jaromír: Der Lebensabend der Sidonie Nádherný von Borutin in ihren Briefen an Václav Wagner. In: *WZ-Halle*, roč. 41, č. 1 (1992), s. 19–29.

2 JANKA, Otto: *Nádherná Sidonie: Příběh poslední šlechtické majitelky zámku Vrchotovy Janovice*. Praha, Národní muzeum 1998.

Roberta Saka a Zdeňka Bezecného *Dáma z rajského ostrova*.³ Zdařilá kniha vzbudila zasloužený ohlas a vedla k nebyvalému vzestupu zájmu o tuto ženu, o čemž svědčí množství odkazů, jež jsou k dispozici na kterémkoli internetovém vyhledávači, stejně jako několik rozhlasových a televizních pořadů realizovaných v posledním desetiletí.⁴ Sidonie Nádherná, představitelka rodiny nobilitované koncem třicátých let 19. století (roku 1865 byl jejím členům predikát „šlechtic“ změněn na „rytíř“, na konci století se Nádherní z Borutína stali „svobodnými pány“), oprávněně žije v povědomí české i evropské kulturní veřejnosti jako přítelkyně básníka Rainera Marii Rilka a spisovatele a novináře Karla Krause, jako bytost neodmyslitelně spojená se zámkem ve Vrchotových Janovicích a jeho rozsáhlým parkem.

Zatím poslední životopis Sidonie Nádherné vydala spisovatelka a publicistka Alena Wagnerová, mimo jiné autorka i česky vydaných biografii novinářky Mileny Jesenské a příslušníků rodiny Franze Kafky nebo knihy o německých antifašistech z meziválečného Československa.⁵ Životopis vyšel nejprve německy,⁶ o sedm let později se jej pak ujalo nakladatelství Argo v překladu Vratislava Slezáka (verše Karla Krause přeložila Michaela Jacobsenová). Wagnerová pro české vydání text přehlédla a doplnila o některé nové poznatky. Třebaže primárním cílem její práce bylo zasadit život Sidonie do jasně ohraničeného prostoru Vrchotových Janovic – místa ležícího „ve staré kulturní krajině, která jako by byla obrazem celých Čech“ (s. 11), místa, v němž mladá baronesa a posléze dospělá baronka Nádherná prožila nejdelší a většinou šťastné období svého života – autorka vytčený chronologický a topografický rámec na mnoha místech překračuje. Oprávněně: jde přece o střední Evropu, k níž hlavní postava knihy neodmyslitelně patřila. Životopis Sidonie Nádherné dovádí Wagnerová až do smutného konce, do jejího odchodu do Anglie po komunistickém převratu v roce 1948, kde jako emigrantka o dva roky později ve věku šestašedesáti let umírá. Tím zároveň vymřela janovická větev rodu.

Alena Wagnerová představuje svou protagonistku jako neobyčejně zajímavou ženu, jež vstoupila do evropského kulturního povědomí původně coby adresátka dopisů Rainera Marii Rilka a Karla Krause. Jak přitom upozorňuje, ve vydáních jejich korespondence byly akcentovány osobnosti mužů-literátů;⁷ teprve nedávna edice dopisů, jež si Sidonie vyměňovala s Rilkem, tento zažitý úzus změnila (od-

3 SAK, Robert – BEZECNÝ, Zdeněk: *Dáma z rajského ostrova: Sidonie Nádherná a její svět*. Praha, Mladá fronta 2000.

4 Viz alespoň dokumentární film režiséra Josefa Platze *Baronka Sidonie Nádherná aneb Konec šlechty v Čechách*, který uvedla Česká televize v roce 2004.

5 WAGNEROVÁ, Alena: *Milena Jesenská*. Praha, Prostor 1996; TÁŽ: *V ohnisku nepokoje: Hermann Kafka a jeho rodina*. Praha, Prostor 2003; TÁŽ: *A zapomenuti vejdeme do dějin: Němci proti Hitlerovi. Životní příběhy německých odpůrců nacismu v Československu*. Praha, Nakladatelství Lidové noviny 2010.

6 TÁŽ: *Das Leben der Sidonie Nádherný: Eine Biographie*. Hamburg, Europäische Verlagsanstalt 2003.

7 Viz např. KRAUS, Karl: *Briefe an Sidonie Nádherný von Borutin: 1913–1936*, 2 sv. Ed. Friedrich Pfäfflin. Göttingen, Wallstein 2005.

razilo se to už v rovnocenném postavení obou jmen v titulu knihy).⁸ Wagnerová jako první z biografů Sidonie Nádherné reflektuje osobnost baronky z aspektu proměn feminizmu: fáze, která se na Západě zformovala na přelomu šedesátých a sedmdesátých let minulého století, skoncovala s radikálními formami tohoto hnutí a zdůraznila místo a postavení žen v kontextu nově uchopených kulturních dějin. Sidonie Nádherná, jejíž život hluboce poznamenaly všechny proměny a katastrofy, které ve dvacátém století postihly střední Evropu, od rozpadu Rakousko-Uherska přes nacistickou okupaci po komunistický převrat, je skutečně pozoruhodná nejen svou výjimečnou inteligencí, talentem, empatií ve vztahu ke všemu živému či půvabem, ale především vytrvalým úsilím, s nímž si tato na první pohled křehká bytost hledala své místo a poslání v měnící se společnosti.

Jak napovídá prolog i bibliografický seznam na konci knihy, autorka pracovala s několika typy pramenů – těžila z veřejných i soukromých archivů, kde se v prvé řadě obracela k pramenům osobní povahy, využívala editované zdroje a také neopomněla prameny orální, když vyzpovídala žijící pamětníky. Bohatá fotodokumentace, propojená s textem, jí přitom umožnila faktografii zakotvit vizuálně. Díky širokým znalostem české i německé literatury se vztahem k hlavní aktérce, osobnostem vstupujícím do jejího života, poměrům a událostem tvořícím jeho kulisy a určujícím jeho směr se jí podařilo zasadit barončiny osudy do kontextu středoevropských kulturních a politických dějin. Struktura knížky ctí biografickou metodu: sleduje život hrdinky od narození (s hlubokou retrospektivou rodového *backgroundu*) přes dospívání (s nezbytnou formativní cestou do Paříže) a dospělost (poznámenanou rozhodujícími vztahy a rostoucí odpovědností za rodový majetek) do stáří. Narozdíl od předchozích biografí Wagnerová významnou pozornost věnuje dětství Sidonie, tomu „bezstarostnému času“, a jejím vztahům k bratrům (prozradme, že při psaní knihy vzbudila pozornost autorky dochovaná korespondence a deník nešťastného Jana (Johannesa) Nádherného, jejichž edice by se na knižních pultech měla objevit do nevidět) i dětským přátelům. Epilog knihy pak líčí dramatické osudy zámku, jeho zařízení a zahrady od září 1948, poté co je majitelka opustila. Její život končí pro československé soudy až dva roky po její smrti: v roce 1952 bylo zastaveno trestní řízení pro svévolné opuštění republiky vzhledem „k smrti obviněné“ (s. 189).

Co do možností, jež biografická metoda nabízí, kombinuje autorka přístup heroický (tématem biografie je hrdina – v tomto případě hrdinka – dostávající se do konfliktu s osudovými silami ničícími střední Evropu) s přístupem hermeneutickým (zobrazovaná postava přispívá k porozumění struktury lidského bytí ve světě, je zachycována v určitém historickém a sociálním kontextu).⁹ Wagnerová tak respektuje zásadu, že se každá osobnost formovala (a formuje) interakcí se svým okolím, že ke svému vývoji potřebovala (potřebuje) výměnu formativních

8 RILKE, Rainer Maria – NÁDHERNÝ, Sidonie von Borutin: *Briefwechsel 1906–1929*. Ed. Joachim W. Stork ve spolupráci s Waltraud a Friedrichem Pfäfflinovými. Göttingen, Wallstein 2007.

9 Viz DOSSE, François: *Le pari biographique: Écrire une vie*. Paris, La Découverte 2005 a 2011, s. 9 a 213.

zkušeností. Smyslem biografické metody je víc než rekonstrukce života zkoumané osoby. Na příkladu života a působení určitého jednotlivce, popřípadě skupiny osob, je možné charakterizovat danou historickou skutečnost, vztah či úsek dějin. Byť při tomto přístupu vyvstává otázka podílu individuálního charakteru na jedné a vnějších podmínek na druhé straně v utváření osobnosti, nelze popřít, že skrze příběh konkrétního člověka poznáváme strukturu společnosti, její politické zřízení i každodenní život, vzdělanost a její meze, ekonomiku, sociální strategie, mentalitu. Postava vybraná jako téma hermeneuticky pojatého biografického bádání je sondou do života společnosti v daném období; její tužby, chování, názory, snahy i trápení vyjadřují obecnější tendence a vazby.

V tomto smyslu nezůstala Alena Wagnerová své hrdince, mimořádné osobnosti Vrchotových Janovic i střední Evropy, nic dlužna.

Recenze

Ze spojenců protivníky

O československo-italských vztazích mezi válkami

Miroslav Šepták

HOUSKA, Ondřej: *Praha proti Římu: Československo-italské vztahy v letech 1922–1929*. (Fontes, sv. 3.) Praha, Filozofická fakulta Univerzity Karlovy 2011, 214 stran.

Třebaže česká a slovenská historiografie dosáhly v posledních letech při výzkumu dějin mezinárodních vztahů řady pozoruhodných výsledků, nadále zde existují zásadní mezery. Jedním z pomyslných „bílých míst“ jsou z hlediska zahraniční politiky první republiky významné diplomatické vztahy mezi Československem a Itálií. Ústřední otázkou nadále zůstává, proč válečné spojenectví brzy přerostlo ve vzájemné podezřívání a nedůvěru. Do nedávné doby existovaly pouze dva stručné přehledy o politických vztazích mezi Prahou a Římem, které na velmi omezené ploše logicky nemohly postihnout dynamický vývoj vzájemné (ne)spolupráce.¹ Zásadní

1 Srv. LEONCINI, Francesco: Italien und die Tschechoslowakei 1919–1939. In: BOSL, Karl (ed.): *Gleichgewicht – Revision – Restauration: Die Außenpolitik der Ersten tschechoslowakischen Republik im Europasystem der Pariser Vorortverträge*. München – Wien, Oldenbourg 1976, s. 337–353; CACCAMO, Francesco: Československo v italské zahraniční politice dvacátých let, 1–2. In: *Střední Evropa: Revue pro středoevropskou kulturu a politiku*, č. 82 (1998), s. 109–117; č. 83, s. 79–90.

slabina dosavadního bádání spočívala v nedostatečné reflexi nevydaných pramenů, především československé a italské provenience.

Recenzovaná monografie mladého historika a publicisty Ondřeje Housky navazuje na autorovy dílčí studie, v nichž rozebíral různé aspekty československé zahraniční politiky ve dvacátých letech minulého století.² Časově ji autor vymezil lety 1922 až 1929. První mezník zvolil s ohledem na nástup fašistů k moci v Itálii, druhý má souvislost s neprodloužením vzájemné smlouvy o srdečné spolupráci, čímž vztahy obou zemí pozbyly jakékoli smluvní báze.

Houska zvolil formu popisné případové studie s diachronním přístupem k historickému vývoji, tedy v podstatě metodu tradičně pojímaných dějin mezinárodních vztahů. Tento přístup je sice neprávem čas od času kritizován za svou „přežilost“ a „suchopárnost“, jedná se však nadále o nosný způsob, jak dosáhnout nové vědecké interpretace – zvláště když autor pojímá téma narozdíl od dosavadní odborné literatury jako plnohodnotnou vztahovou studii, a nikoli pouze jako československý pohled na italskou politiku.

Práce je členěna na úvod, sedm kapitol a závěr. Hned v úvodu podává mladý badatel přehled relevantní odborné literatury a pramenů, prokazuje jejich spolehlivou znalost a nastavuje tak vysokou laťku. První kapitola je stručným nástinem italsko-československých vztahů od skončení první světové války do nástupu fašistů k moci. Praha poměrně brzy po válce začala dávat přednost spolupráci s Paříží před Římem, neboť v ní oprávněně spatřovala garanta proti případnému německému tlaku. Již na versailleské mírové konferenci se ve vzájemných vztazích objevily první třecí plochy. Hlavním dělítkem se pozvolna stával postoj k nově vzniklému jihoslovanskému státu a uspořádání poměrů ve střední Evropě, především otázka budoucího vývoje Rakouska. Jisté zlepšení československo-italského poměru přineslo období, kdy kormidlo diplomacie státu z Apeninského poloostrova převzal Carlo Sforza, ten však pro svou strategii narovnání vztahů s nástupnickými státy habsburské monarchie nezískal širší politickou podporu na domácí scéně. Lze tedy

2 Srv. především HOUSKA, Ondřej: Edvard Beneš a plán zavedení preferenčních cel mezi Československem a Rakouskem v roce 1925. In: *Moderní dějiny: Sborník k dějinám 19. a 20. století*, č. 12. Praha, Historický ústav AV ČR 2004, s. 125–152; TÝŽ: Československo, Itálie a projekty k upevnění nezávislosti Rakouska v roce 1925. In: *Český časopis historický*, roč. 104, č. 2 (2006), s. 304–332; TÝŽ: Od Locarna do Tirany: Československo-italské vztahy od října 1925 do listopadu 1926. In: KOVÁŘ, Martin – NÁLEVKA, Vladimír (ed.): *Dvacáté století 2006: Ročenka Semináře nejnovějších dějin Ústavu světových dějin Filozofické fakulty Univerzity Karlovy v Praze*. Praha, Filozofická fakulta Univerzity Karlovy 2006, s. 39–98; HOUSKA, Ondřej: Edvard Beneš a Benito Mussolini. In: DEJMEK, Jindřich – LOUŽEK, Marek (ed.): *Mnichov 1938: Sedmdesát let poté*. Praha, Centrum pro ekonomiku a politiku 2008, s. 197–209; HOUSKA, Ondřej: Československo-italská politická smlouva z roku 1924. In: *Český časopis historický*, roč. 107, č. 1 (2009), s. 95–118; TÝŽ: Beneš, ten „nevypočítatelný slovanský zednář“: Postoj Itálie k politice Edvarda Beneše ve střední Evropě a Podunají v letech 1927–1928. In: *Acta Oeconomica Pragensia*, roč. 17, č. 2 (2009), s. 66–82; TÝŽ: Itálie a nové uspořádání ve střední a jihovýchodní Evropě ve dvacátých letech. In: DEJMEK, Jindřich (ed.): *Zrod nové Evropy: Versailles, St.-Germain, Trianon a dotváření poválečného mírového systému*. Praha, Historický ústav AV ČR 2011, s. 305–320.

souhlasit s autorovou tezí, že Itálie a Československo se již v prvních poválečných letech staly spíše konkurenty než partnery a atmosféru spolupráce vystřídala oboustranná žárlivost a nedůvěra.

Druhá kapitola pojednává o vzájemných vztazích v prvním roce fašistické vlády. Mussoliniho „pochod na Řím“ v říjnu 1922 nezpůsobil žádnou zásadní změnu, naopak počáteční manévrování fašistů v mezinárodní politice, jež bylo typické i pro předchozí liberální diplomacii, přineslo krátkodobé zlepšení. Zlom nastal až s událostmi kolem takzvaného korfského incidentu, na jehož zásadní význam autor narozdíl od dosavadního dějepiscectví právem upozorňuje, protože poprvé naplno odhalil politické a ideologické rozdíly mezi oběma zeměmi.

Pozadí vzniku československo-italské smlouvy z roku 1924 přibližuje třetí kapitola. Motivace obou zemí k jejímu podpisu byly rozdílné. Zatímco Československo se snažilo vyjít z určité izolace a vyvážit přílišnou vazbu na Francii, Itálie po podpisu obdobného dokumentu s Královstvím Srbů, Chorvatů a Slovinců chtěla posílit vlastní vliv na politiku Malé dohody. Její další význam autor výstižně shrnul konstatováním, že „československo-italská smlouva o srdečné spolupráci zůstala pouze na papíře a nestala se základem pro vzájemné vztahy obou zemí“ (s. 67).

Čtvrtá kapitola ukazuje odlišné postoje obou států k rakouské otázce na příkladě Benešova projektu z jara 1925. Československý ministr zahraničí tehdy navrhl vznik preferenčního dvojbloku Praha–Vídeň, jenž se měl stát základem širšího uskupení středoevropských států. Beneš ze svého plánu záměrně vyloučil Itálii, neboť předpokládal, že by Řím v jeho rámci získal dominantní postavení. Itálie ministrův zájem odhalila a rozhodujícím způsobem přispěla k nezdaru plánu.

Pátou kapitolu považují za nejzdařilejší; s pomocí italských archivních dokumentů autor podrobně rozebírá málo známou, leč pro bilaterální vztahy významnou Zaniboniho aféru – pokus italského socialisty Tita Zaniboniho zavraždit Mussoliniho. Houska se varuje odvážných a pramenně nepodložených hypotéz, jako profesionální historik zachovává potřebný odstup. Výsledkem jeho věcného a strážlivého úsudku je nanejvýš zajímavý závěr: částku tři sta tisíc franků poskytl Zanibonimu na podporu protifašistické činnosti československý sociální demokrat Gustav Winter; ten však plnil roli pouhého prostředníka, poněvadž peníze s největší pravděpodobností pocházely přímo z Hradu (s. 102).

Šestá kapitola přibližuje důsledky italské ofenzivy na Balkán od března do prosince 1926 se zvláštním zřetelem na růst napětí mezi Římem a Bělehradem. Italské aktivity zaměřené proti jihoslovanskému státu, s jehož existencí se na Apeninském poloostrově smiřovali jen velmi neradi a s krajní nevolí, totiž narušovaly v konečném důsledku rovněž stabilitu Malé dohody. Houska při analýze rostoucí italské aktivity neopomíná zdůraznit fakt, že v polovině dvacátých let *duce* již zcela vážně považoval válku za jediný prostředek k dosažení vlastních hegemoniálních cílů a Československo zařazoval do tábora potenciálních nepřátel.

Sedmá kapitola pojednává o vzájemných vztazích na konci vymezeného období, v letech 1927 až 1929. Všímá si zejména Benešova plánu na konsolidaci střední Evropy, motivovaného obavami z italských aktivit v tomto regionu. Projekt předjímal užší hospodářskou spolupráci na bázi preferenčních cel mezi Československem,

Rakouskem, Maďarskem, Rumunskem, Královstvím Srbů, Chorvatů a Slovinců, perspektivně rovněž Řeckem a Bulharskem. Beneš konstruoval uvedený blok bez aktivní účasti velmocí s cílem zabezpečit v něm vedoucí roli Československu. Itálie opětovně ministrův plán odmítla a neváhala učinit mnohé k jeho ztroskotání.

V závěru knihy lze souhlasit s autorem, že Československo a Itálie v letech 1922 až 1929 nedokázaly najít základnu pro společnou politiku vůči střední a jihovýchodní Evropě. Spory mezi oběma zeměmi pramenily především z rozdílných zahraničněpolitických koncepcí. Zatímco Itálie byla až do nástupu nacistů v Německu nejvýznamnějším protivníkem postversailleského *statu quo*, Československo se jej snažilo udržet a posílit.

Houskovu monografii doplňuje obsáhlý poznámkový aparát, soupis hlavních zkratk, podrobný seznam použitých pramenů a odborné literatury, jmenný rejstřík a anglické resumé. Faktograficky bohatý text rozhodně nenudí. Publicistické obraty typu „čára přes rozpočet“ nebo „silná káva“ nepovažuji za nedostatek. Naopak, mnohdy poměrně složitá jednání, rozhovory či motivace jednotlivých účastníků tím dostávají „lidský“ rozměr. Nejsilnější stránku práce mladého badatele představuje pečlivá heuristika zahrnující v českém a slovenském prostředí unikátní využití a vzájemnou konfrontaci nevydaných pramenů české, rakouské a italské provenience. Z využitých fondů bych upozornil zejména na velmi zajímavé materiály deponované v římském Historickém diplomatickém archivu ministerstva zahraničních věcí (*Archivio Storico Diplomatico del Ministero degli Affari Esteri*), kde kromě pramenů k zahraničněpolitickému vývoji Československa lze nalézt mnoho důležitého k vnitřnímu hospodářskému a sociálnímu vývoji první republiky.

Za jeden z podstatných přínosů monografie pokládám kritické hodnocení činů Edvarda Beneše, jenž jako každý politik působil v reálném čase bez možnosti následného přehodnocení svých kroků, a proto se dopouštěl mylných odhadů. Někdy přitom podléhal svému pověstnému optimismu, jako v případě sumarizace výsledků cesty do Itálie v srpnu 1923 (s. 37), hodnocení Locarna (s. 96), podcenění významu italsko-maďarské smlouvy z roku 1927 (s. 149), iluzorního předpokladu dobrovolného pozbytí doložky nejvyšších výhod pro Itálii v obchodních smlouvách ze strany Francie a Velké Británie (s. 154) nebo při reakci na Mussoliniho projev z jara 1928 (s. 170 n.). Jindy zase Benešův omyl vyplýval z přílišné důvěry v informace z italského opozičního tábora (s. 59) nebo od československého vyslance v Římě Vlastimila Kybala (s. 64). Obdobně kriticky jako k Benešovi pak Houska přistupuje k československým titulářům v Itálii Vlastimilu Kybalovi a Vojtěchu Mastnému, přičemž nezamlčuje jejich určité sympatie k fašistickému režimu, mylné odhady situace či přehmaty (s. 32–34, 62 n., 138 n.).

V knize je rovněž naznačeno vedlejší téma se značným badatelským potenciálem – analýza Benešových pracovních metod. Ministr rád vysvětloval principy a motivy své politiky v dlouhých rozhovorech a vládu i podřízené informoval nanejvýš stručně (s. 51, 58, 90). Pasáže o zákulisí diplomacie jednoznačně dodávají textu na atraktivitě, protože poskytují čtenáři možnost nahlédnout „pod pokličku“ před veřejností dlouho utajených procesů a postupů.

Přestože je mé hodnocení pozitivní, v knize se vyskytují i určité nepřilíš závažné nedostatky. Autor bezpochyby bezpečně znalý problematiky by neměl zapomínat, že po práci mohou sáhnout rovněž zájemci z řad širší veřejnosti, a měl by tak některé informace opatřit přinejmenším vysvětlující poznámkou. Bez dalšího udání podrobností se například dočteme o obsazení Fiume (Rijeky) po první světové válce pod vedením nacionalistického spisovatele Gabrieleho d'Annunzia (s. 23), o nevoli, kterou v Itálii vzbudila takzvaná Lánská smlouva mezi Československem a Rakouskem (s. 27), o Malé dohodě (s. 36), italském ministerském předsedovi Antoniu Salandrovi (s. 63 n.) nebo o sporu o Husovy slavnosti (s. 128).

Při čtení knihy jsem se také nemohl ubránit dojmu, že plastickému vykreslení politických vztahů mezi Československem a Itálií chybí alespoň krátký exkurz do ekonomických vztahů obou zemí. Nemá přitom samozřejmě smysl vypočítávat objemy konkrétních obchodních komodit a unavit čtenáře nekonečným výčtem číselných statistik. Tázání po italské hospodářské strategii ve střední Evropě a vůči Československu by mohlo být ale v mnohém podnětné.³ Stojí za zvážení, zda by autor nemohl v budoucnu napsat alespoň jednu kratší stať o vzájemném obchodně-politickém poměru v meziválečné době.

Uvedené drobné připomínky nemohou v žádném případě snížit vysokou kvalitu recenzované práce. Ondřej Houska prokázal velmi dobrou odbornou zdatnost a kritický přístup v hodnoceních. Výsledkem je precizní, faktograficky bohatá a čtivá analýza, která úspěšně zaplnila jednu ze zásadních mezer ve zkoumání zahraniční politiky první Československé republiky. Kniha mimo jakoukoli pochybnost naplňuje (autorem nevyslovenou, přesto ale logickou) ambici být spolehlivou bází pro další bádání. Závěrem lze vyslovit přání, aby jeden z nejperspektivnějších badatelů nastupující generace v dané oblasti měl v budoucnu možnost pokračovat ve svém výzkumu a obohatil tak českou historiografii o další významné příspěvky k dějinám mezinárodních vztahů v „krátkém“ dvacátém století.

3 Srv. RAFALSKI, Traute: *Italienischer Faschismus in der Weltwirtschaftskrise (1925–1936): Wirtschaft, Gesellschaft und Politik auf der Schwelle zur Moderne*. (Schriften des Zentralinstituts für Sozialwissenschaftliche Forschung der Freien Universität Berlin, sv. 45.) Opladen, Westdeutscher Verlag 1984.

Recenze

Národní jednota versus náboženský svár

Marek Šmíd

ZMÁTLO, Peter: *Katolíci a evanjelici na Slovensku (1929–1932): Ludáci a národnári na ceste k spolupráci*. Ružomberok, Verbum 2011, 368 stran.

Kniha slovenského historika Petera Zmátla je zajímavou sondou do dějin první Československé republiky, podrobným vylíčením dramatických událostí na přelomu dvacátých a třicátých let minulého století ve slovenském prostředí, ve kterých se prolínala politika, náboženství, hospodářství a kultura. V centru autorovy pozornosti je činnost a vzájemné vztahy dvou nejvýznamnějších politických subjektů tehdejšího Slovenska – katolické Hlinkovy slovenské lidové strany (HLSLS) a evangelické Slovenské národní strany (SNS), v jejichž čele stáli Andrej Hlinka a Martin Rázus – v období „postupného zblížovania slovenských katolíkov v HLSLS a evanjelikov v SNS, ktoré vyvrcholilo podpísaním Zvolenského manifestu v boji za autonómiu Slovenska“ (s. 5).

Peter Zmátlo (1965) patří ke střední generaci slovenských historiků. Po studiu historie a slovenského jazyka a literatury na Filozofické fakultě Prešovské univerzity absolvoval tamtéž doktorandské studium v oboru slovenské dějiny. V současné době působí jako odborný asistent na katedře historie Filozofické fakulty Katolické univerzity v Ružomberku. Ve svém výzkumu se specializuje na politické a kulturní dějiny Slovenska první poloviny dvacátého století a na regionální dějiny východního Slovenska. K tématu první republiky již publikoval četné studie v odborných

časopisech a sbornících¹ a je rovněž autorem vysokoškolských skript *Internet pre študentov histórie*.²

V recenzované publikaci se Peter Zmátlo s ohledem na bohatství archivního materiálu rozhodl omezit svůj časový záběr pouze na období od podzimu 1929 do podzimu 1932, jehož mezníky zde tvoří parlamentní volby v říjnu 1929 a podepsání zmíněného Zvolenského manifestu. Jako zdatný vypravěč přitom plynule a zasvěceně provází čtenáře těmito a dalšími událostmi, jako byl Tukův případ, jmenování nového zemského prezidenta na Slovensku, boj za slovenské vysoké školství, diskuse o nových *Pravidlech slovenského pravopisu* z roku 1931, obecní volby v tomtéž roce nebo sjezd mladé slovenské inteligence v roce 1932. Právě tato doba přivedla nejsilnější slovenskou stranu HSLS z vládní koalice³ do tábora slovenské opozice a zesílila její volání po autonomii. Za logickou a zároveň velmi podnětnou považují koncepci práce, kdy autor pohlíží na dobu první republiky optikou volebních období. Vzhledem k tomu, že parlamentní volby znamenaly vždy citelnou změnu poměrů, lze každé volební období vnímat jako určitý specifický celek.

Zmátlova monografie je rozdělena do dvaceti kapitol, jejichž rozsah působí někdy dosti disproporčně. Největší část knihy, věnovaná roku 1932, zaujímá pětasedmdesát stran (s. 207–282), zato například pátá až sedmá kapitola mají po třech stranách. V žádném případě ale nelze říci, že by kniha byla časově nevyvážená. Autor chronologicky přibližuje složité sbližování mezi slovenskými katolíky a evangelíky, spíše však s ohledem na pragmatické prosazování slovenské autonomie než na křesťanskou blízkost obou církví, na jehož konci se podařilo na půdě autonomistického programu sjednotit na podzim 1932 dva dosud svébytné proudy slovenské politiky, Hlinkovu slovenskou lidovou stranu a Slovenskou národní stranu. Svůj příběh začíná Zmátlo před parlamentními volbami na podzim 1929, kdy se podrobně zabývá procesem s poslancem HSLS Vojtechem Tukou, jenž byl v tomto roce zatčen a odsouzen na patnáct let do vězení za špionáž ve prospěch Maďarska. Právě v důsledku jeho uvěznění vystoupila Hlinkova strana 8. října 1929 z vládní koalice. V následujících volbách ztratila na sto tisíc hlasů, zaznamenala ale také nástup mladé generace politiků, jako byl Karol Sidor a Ferdinand Ďurčanský. Detailně nechává autor nahlédnout do prostředí této strany, pro českého čtenáře bude pak

1 Viz např. ZMÁTLO, Peter: *Dejiny Slovenskej ligy na Spiši*. Kraków, Towarzystwo Słowaków w Polsce 2007; TÝŽ: Česi v Levoči po roku 1918. In: CHALUPECKÝ, Ivan (ed.): *Z minulosti Spiša*, roč. 17. Levoča, Spišský dejepisný spolok 2009, s. 153–186; ZMÁTLO, Peter: Marmagího aféra v dobovej stránickej tlači na Slovensku. In: NEMEŠ, Jaroslav – PAPAJÍK, David (ed.): *Ružomberský historický zborník*, roč. 3. Ružomberok, Katolícka univerzita v Ružomberku 2009, s. 173–204; ZMÁTLO, Peter: Slovenská regionálna tlač na Spiši v období prvej Československej republiky z pohľadu historika. In: CHALUPECKÝ, Ivan (ed.): *Z minulosti Spiša*, roč. 15. Levoča, Spišský dejepisný spolok 2007, s. 121–162.

2 ZMÁTLO, Peter: *Internet pre študentov histórie*. Ružomberok, Katolícka univerzita v Ružomberku 2007.

3 Do československé vlády vstoupili v lednu 1927 členové HSLS Jozef Tiso (1887–1947) a Marek Gažík (1887–1947) za široké podpory Jana Šrámka a Československé strany lidové.

asi zajímavá především kapitola pojednávající o jejich vztazích k Československé straně lidové na přelomu dvacátých a třicátých let.

Peter Zmátló neváhá upozornit na mnohé chyby pražského centralismu ve zmíněném období první republiky, není ale nekritický ani k neúspěchům tehdejší slovenské politiky, jako bylo zamítnutí druhého návrhu HSLŠ na autonomii Slovenska, a snaží se je zasadit do širšího rámce meziválečných slovenských dějin i autonomistických snah ze dvacátých let. Jejich vyvrcholením byl Zvolenský manifest, přijatý za účasti národní katolické i evangelické politické reprezentace a dalších patnácti tisíc Slováků v říjnu 1932 ve středoslovenském městě, podle nějž nese název. Manifest se preambulí hlásil k národní svébytnosti a samostatnosti a odmítal ideu československého národa: „Chceme byť národom nie len oslobodeným, ale i slobodným. Boli sme od vekov slovenským národom, chceme ním ostať i v budúcnosti. Vyhlasujeme, že národ ‘československý’ neuznávame, ‘československého’ národa niet. Náhľad, akoby Slováci boli Česi a Česi Slováci, nie je správny.“ (s. 275) Současně tento program usiloval mimo jiné o vtělení Pittsburské dohody z roku 1918 do současné československé ústavy a o svěření správy Slovenska do rukou Slováků namísto centralistických orgánů v Praze. Autorův výklad, směřující k tomuto důležitému momentu, je dynamický, přehledný a důkladný. Některé osobnosti slovenského života, jako Milan Hodža, Anton Hlinka nebo Vavro Šrobár, by si však podle mého názoru zasloužily kritičtější zhodnocení, jež zatím přinášejí spíše české než slovenské studie a monografie.

Jak již bylo naznačeno, autor reprezentuje pozitivistický směr v historiografii; více popisuje a analyzuje, než hodnotí, je to ale jeho výsostné právo a nelze mu je upírat. V množství uváděných poznatků se pochopitelně nemohl vyhnout některým drobným chybám a nepřesnostem, které však nesnižují celkově vysokou hodnotu práce. Na straně 87 v poznámce tak uvádí, že slovenský nacionalistický kněz a politik František Jehlička měl oporu ve vatikánských kruzích, což však neodpovídá nově zpřístupněným vatikánským archivům. Již v závěru roku 1919 prohlásil státní sekretář Pietro Gasparri, že „ujištění Jehličky, podle něhož mu Svatý stolec slíbil podporu proti aktivitám Čechů na Slovensku, neodpovídá pravdě“.⁴ Masarykovy citáty (s. 109 a 220) by si zasloužily odkazovat na archivní či vydané prameny, nikoliv na deník konzervativní katolické pravice *Slovák* či na studie slovenského nacionalistického historika Františka Vnuka. Myslím, že by práci prospěl i větší zřetel na názory oponentů dvou hlavních politických stran na Slovensku, zejména z kruhů vlády a jejích příznivců, neboť by to umožnilo pohlížet na danou problematiku více z odstupu, v širším československém a středoevropském kontextu. Uvítal bych rovněž detailnější pohled na český katolický tábor, zejména v souvislosti se svatováclavskými oslavami v roce 1929 či s rezignací pražského arcibiskupa Františka

4 *Archivio Segreto Vaticano* (Řím), fond Sacra Congregazione degli Affari Ecclesiastici Straordinari Austria-Ungheria, periodo III, svazek (*fascicolo*) 589, místo archivního uložení (*posizione*) 1459–1461, strana (*foglio*) 63, list státního sekretáře Vatikánu kardinála Pietra Gasparriho kardinálovi Clementemu Micarovi z 19.12.1919.

Kordače v roce 1931, případně vysvětlení, proč se tyto události českých církevních dějin odehrávaly mimo hlavní zájem slovenských katolíků.

Autor vychází z nejnovějších slovenských a českých pramenů a literatury, přičemž neopomíná žádné ze zásadních českých děl pojednávajících o první republice. Překvapivě však bez povšimnutí přechází velmi podnětné a pro katolické Slovensko zásadní studie slovenských historiků Emílie Hrabovec či Ľubomíra Hromjáka, kteří podrobně prostudovali písemnosti z vatikánských fondů k dějinám meziválečného Slovenska. Důkladně se autor věnoval studiu pražských archivů, konkrétně Archivu Kanceláře prezidenta republiky, Masarykova ústavu a Archivu Akademie věd ČR a Národního archivu. Právě poslední zmiňovaný archiv (zejména fond Presidium ministerstva vnitra – Archiv ministerstva vnitra) obsahuje množství cenného materiálu k činnosti slovenských politických katolíků i evangelíků v meziválečném Československu, zatím však nebyl slovenskými historiky systematicky probádán (zřejmě i s ohledem na svůj rozsah). Na druhé straně pracoval Zmátlo i s dokumenty slovenského Archivu literatury a umění ve Slovenské národní knihovně v Martine, zejména v souvislosti s osobností Martina Rázuse, avšak zapomněl jej uvést v závěrečném soupisu archivních pramenů. Žádoucímú zasazení slovenské problematiky do mezinárodního kontextu by samozřejmě prospěla i reflexe německých, rakouských, polských a maďarských archivů, autor však zejména neměl ponechat stranou Tajný vatikánský archiv v Římě, zvláště když sleduje dva určující křesťanské politické proudy na Slovensku a hodnotí pozici katolíků v politicko-náboženském prostředí první republiky. Přínosná a zároveň nevyhnutelná pro kvalitní zpracování tématu byla i dobová periodika, zejména slovenská (*Lidové noviny, Národné noviny, Národný denník, Politika, Pondelný list, Slovák, Slovenský denník*). Zajímavý soubor pramenů pro prvorepubliková léta, zatím v československém prostředí příliš nevyužívaný, představuje digitální knihovna Poslanecké sněmovny Parlamentu České republiky, jež obsahuje stenografické záznamy z jednání Poslanecké sněmovny i Senátu meziválečné ČSR. Její záznamy autor zohlednil v souvislosti s vystoupením politiků HSLŠ a SNS v Poslanecké sněmovně ve sledovaných letech 1929 až 1932.

Kromě vlastního textu kniha obsahuje výběrový soupis pramenů a literatury, podrobný jmenný rejstřík, cizojazyčné resumé a šestnáct textových příloh. Čtenář by nejspíš ocenil základní biografické informace u významnějších osobností zmiňovaných v textu, na něž se bohužel nedostalo ani ve jmenném rejstříku na konci knihy.

Knize Petera Zmátla by měla věnovat pozornost i česká odborná veřejnost, protože jednak líčí epizody ve zdejším prostředí nepříliš známé a jednak i události známější nabývají ve slovenském zrcadle jiných kontur. Již nyní se můžeme těšit na chystané pokračování, které autor hodlá dovést od roku 1932 do prezidentské volby na konci roku 1935.

Recenze

Dánsky azyl pre židovských detí z Československa

Pavol Jakubec

RÜNITZ, Lone: *Diskret ophold: Jødiske flygtningebørn under besættelsen. En invandrerhistorie.* (Studies in History and Social Sciences, sv. 399.) Odense, Syddansk Universitetsforlag 2010, 298 stran + 35 fotografii.

Prezentovaná monografia *Diskrétny pobyt: Židovskí detskí utečenci počas okupácie. Príbeh o prístahovalcoch* sa zrodila ako „vedľajší produkt“ autorskej účasti na projekte o dánskej politike voči utečencom v rokoch 1933 až 1945, tj. tvárou v tvár politickým a sociálnym premenám, ktoré na európskom kontinente spôsobil nacistický totalitný režim. Pôvodom nemecká historička Lone Rünitzová v nej využila jednak svoje dlhodobé pôsobenie v Dánsku, jednak systematické štúdium dejín holokaustu a nedobrovoľnej migrácie v problémovom období. Kvalifikované východisko sa odzrkadlilo pri voľbe témy (osudy židovských detských migrantov z Nemecka, Rakúska a Československa), pri prehľadnej a logickej štruktúre celého diela a príkladnej práci s prameňmi.

V úvode Rünitzová pripomína (nielen) v Dánsku rozšírenú tradíciu humanitárnej akcie v prospech existenčne ohrozených detí, zorganizovanej na súkromnej báze za minimálnej spoluúčasti štátnych orgánov (spravidla formou udelenia nevyhnutných víz a povolení na pobyt, v tomto konkrétnom prípade pre tristo detí

v päťdesiatčlenných skupinkách).¹ Osobitne upozorňuje, že severská krajina mala byť pre mladých židovských migrantov iba tranzitnou stanicou, kým sa im v rámci programu takzvanej Mládežníckej alie (*Jugend-Alijah*), financovaného americkými sionistickými organizáciami, naskytne možnosť definitívne emigrovať do Palestíny pod britskou mandátnou správou (v rokoch 1932 až 1950 sa takto na území dnešného Izraela usadilo vyše päťdesiat tisíc imigrantov zo strednej Európy).

Počas pobytu v Dánsku mali deti nájsť prístrešie v hostiteľských rodinách, najčastejšie na vidieku, a tak organizátori zdôrazňovali ich pôvod z obdobného prostredia (čím sa naznačovalo, že sa migranti vo veku trinásť až šesťnásť rokov dokážu podieľať na chode poľnohospodárskych usadlostí). Už pri prvých skupinkách, ktoré prichádzali od októbra 1939, sa ukázalo, že táto informácia sa nezakladá na pravde a deti pochádzajú z väčších miest, napríklad z Prahy. Od začiatku prevažovali chlapi, ktorým doma hrozilo zaradenie do pracovnej služby a ktorí pre svoj fyzický potenciál boli ako pionieri kibucov zaujímavejší. Vyslať dieťa týmto spôsobom do zahraničia bolo nákladné, miesto v transporte mohlo stať aj tridsať tisíc Korún československých (s. 84). Fakt, že iba veľmi malé percento chovancov malo priamu skúsenosť s poľnohospodárstvom, sa podpísal pod ich ťažkú aklimatizáciu v nových podmienkach – nejedného hospodára tieto deti zaujímali najmä ako lacná pracovná sila. Odrzkadlilo sa to aj v sťažnostiach detí (obzvlášť z Prahy) adresovaných predsedkyni dánskej odbočky Medzinárodnej ženskej ligy za mier a slobodu Thore Daugaardovej, ktorá bola *agent movens* celej akcie. Rünitzová netají, že postaršej ženskej aktivistke chýbalo pochopenie pre psychologické potreby dospelujúcej mládeže (patrila k nim najmä túžba po čo najužšom kontakte s vrstovníkmi) a v komunikácii s deťmi sa málokedy zdráhala priamo poukázať na ušľachtilosť, ktorej sa im zo strany Dánska dostáva a za ktorú je slušné vhodným spôsobom poďakovať. Situácia sa v tomto ohľade zmenila až po výmene na čele ligy v roku 1943.

Hoci sa v dôsledku vojnových udalostí napokon do Palestíny vypravila iba malá časť detí, sionistické organizácie v pozadí Mládežníckej alie dbali o sústavnú prípravu a školenie „pionierov“, najmä v hebrejčine a histórii židovského národa. Pre mládež tak nastala ťažká situácia, keď sa musela podriaďiť dvom často si protirečiacim autoritám súčasne – hostiteľskej lige a sionistickým učiteľom. Konflikt vyriešilo obsadenie Dánska wehrmachtom v apríli 1940: s vyučovaním sa muselo prestať a prioritou sa stala bezpečnosť detí. Okupácia, popri neistote (keďže nebolo všeobecne známe, že sa Berlín rozhodol v mnohých ohľadoch rešpektovať dánsku suverenitu), spôsobila nové problémy – napríklad v novembri 1940 bolo nevyhnutné provizórne sústrediť sedemdesiatpäť detí po tom, ako wehrmacht vyhlásil severné a západné Jutsko za „bezpečnostnú zónu“. Lige sa našťastie podarilo kontaktovať

1 Židovských detí z obsadeného Československa sa týkali ešte akcie organizované od jari 1939 nórskou humanitárnou organizáciou Nansenova pomoc (*Nansenhjelpen*), resp. jej švédskou odbočkou – obe ešte len čakajú na svojho autora, nateraz je k dispozícii iba práca nórskeho publicistu Franka Rossavika *Deváté dítě: Židovský chlapec z Československa v rodině norského fašisty*. Zlín, Kniha Zlín 2010 (pozri moju recenziu v *Dějínách a současnosti*, roč. , č. 1 (2011), s. 46), resp. dokumentárny film *Grunfeld – ukjent opphav* (Grunfeld – pôvod neznámy) z roku 2005.

nové hostiteľské rodiny. Nechýbali ani paradoxné zážitky: „Počas prvých mesiacov sme sa my mladí zhovárali medzi sebou po nemecky, čo vyvolalo vo vojakoch radosť zo stretnutia s 'krajanmi'. Povedali sme im: 'Nuž ale my sme Židia,' no nezdalo sa, že by to zástupcov tretej ríše v Odense nejako rozrušilo.“ (s. 153)

Pomery sa však postupne zostrili. V súvislosti s dánskym pristúpením k Paktu proti Kominterne v novembri 1941 sa minister zahraničných vecí Erik Scavenius dozvedel, že „riešenie židovskej otázky“ sa nevyhne ani jeho krajine. Liga preto v nádeji, že tak zabezpečí právnu ochranu svojich chovancov, trvala na ich pôvodnom označení „deti“, hoci mnohí už dosiahli dospelý vek. Najrizikovejšiu skupinu, asi tridsať najstarších chlapcov, sa podarilo vypraviť do neutrálneho Švédska, kde sa dostali do kontaktu s československými predstaviteľmi (minimálne dvaja boli povolaní do československej brigády vo Veľkej Británii – s. 149 a 260).

Dramatický moment nastal v októbri 1943. Hoci informácia o pripravovanom zaistovaní Židov nemeckými policajnými orgánmi prenikla na verejnosť (v dôsledku čoho dánsky odboj pristúpil k masovej preprave postihnutých do Švédska a zachránil tak vyše sedemtisíc z nich), štyridsaťpäť chránencov ligy (asi štvrtinu) Nemci zadržali a odoslali do Terezína. Rünitzová na základe zachovanej korešpondencie na väčšom priestore predstavuje tento tábor, ktorý na severe Európy nepatrí k najznámejším, a každodennosť internovanej mládeže. Čitateľa rozhodne zaujme skutočnosť, že od februára 1944 pravidelne zasielalo dánske ministerstvo sociálnych vecí do pevnosti potravinové balíčky. Historička sa domnieva, že je otázne, v akej miere sa táto pomoc dostávala aj k mládeži bez priameho vzťahu k Dánsku, na druhej strane uvádza ojedinelé pozitívne svedectvá. Uvedené ministerstvo pritom od jari 1944 – v spolupráci so švédskym Červeným krížom a jeho vedúcim predstaviteľom, grófom Folke Bernardottom – vyjednávalo s nemeckými úradmi o možnosti prepustenia dánskych väzňov z koncentračných táborov. Vec sa napokon podarila² a v apríli 1945 dostala liga správu, že jej chránenci boli prevezení do Švédska.

Koniec vojny neznamenal pre niekdajšie židovské deti z Československa (ktorým sa autorka venuje adresnejšie ako ich nemeckým či rakúskym rovesníkom) aj koniec komplikovaného príbehu. Ich osudy sa rozdelili. Väčšina sa vybrala do bývalej vlasti, kde ich však neočakávali prakticky žiadni príbuzní, no Rünitzová zaznamenáva niekoľko prípadov, keď sa mladí ľudia vrátili do severskej krajiny napriek tomu, že – slovami autorky – „odhalenie genocídy európskych Židov nezmiernilo tamojší náhľad na cudzincov a presvedčenie, že Dánsku by sa najlepšie zaobišlo bez nich“ (s. 252), a že na priznanie štátneho občianstva si museli počkať ešte desať rokov.

Nemeckej historičke sa v recenzovanej práci podarilo pútavo – a vďaka minucióznej práci s prameňmi aj podrobne – opísať jednu z menej známych epizód dánskych, ale aj československých moderných dejín. Hojné a obsiahle citáty – najčastejšie z korešpondencie – prispievajú k autentickému vyzneniu monografie, ktorá by, podľa môjho názoru, nemala ujsť pozornosti českej a slovenskej historickej obce.

2 O akcii tzv. bielych autobusov (*hvite busser*) prehľadne: PERSSON, Sune: Folke Bernardotte and the White Busses. In: *Journal of Holocaust Education*, roč. 9, č. 2–3 (2000), s. 237–268.

Recenze

Příběh ocelového města

Dalibor Vácha

O'HARA, S. Paul: *Gary: The Most American of All American Cities*. Bloomington – Indianapolis, Indiana University Press 2011, 196 stran.

Kniha *Gary: Nejameričtější ze všech amerických měst* vychází z disertace, kterou historik S. Paul O'Hara obhájil na Indianské univerzitě v Bloomingtonu; jedná se o její upravenou a rozšířenou verzi. A právě jedno město v americkém státě Indiana je tématem útlé knihy, která je pokusem o shrnutí průmyslového boomu, fascinace technologickým pokrokem a ekonomického optimismu, jenž dokázal ve Spojených státech vystavět města na zelené louce. Město Gary (dle anglického filologa Roberta Shackletona „zbudované jako na tekutých píscích“) je nyní předměstím Chicaga v bezprostřední blízkosti mezinárodního letiště Griffith-Merriville. O'Harova monografie metodologicky nevisí ve vzduchu, hlásí se k inspiraci celou řadou urbanistických kulturních studií nebo prací zabývajících se industrializací, jež autor zmiňuje v úvodu. Jedná se například o práci věnovanou Chicagu od Daniela Cronona, díla Sama Basse Warnera, Davida P. Jordana, Judith Walkowitzové nebo Petera Fritzscheho.¹

1 CRONON, Daniel: *Nature's Metropolis: Chicago and the Great West*. New York, W. W. Norton 1991; WARNER, Sam Bass: *The Urban Wilderness: A History of the American City*. New York, Harper & Row 1972; JORDAN, David P.: *Transforming Paris: The Life and Labors*

Nové město ve státě Indiana bylo pojmenováno po předsedovi správní rady společnosti US Steel Elbertu H. Garym v roce 1909, kdy bylo v místě na jižním cípu jezera Michigan vystavěno nové výrobní centrum tohoto industriálního giganta. Gary bylo označeno za „město století“ a v lednu 1909 byla zapálena první vysoká pec; tímto okamžikem se datuje jeho počátek. Celý proces zrodu nového města byl fotograficky dokumentován – samozřejmě s důrazem na výrobní zařízení – a fotografie tvoří důležitou součást pramenné základny knihy. K ostatním zdrojům pochopitelně patří institucionální prameny, dobová periodika a prameny osobní povahy, kdy autor zdůrazňuje, že diskurz vytvořený elitami města by neměl tvořit hlavní část jeho výkladu. Město se stalo příkladem pro všechna ostatní v USA, jeho unikátnost a „americký charakter“ vyzvedl v jednu chvíli i prezident Woodrow Wilson, který se později proměnil v jeho kritika. Z hlediska pramenů autor nepomíná ani umělecká díla, jako například píseň Franka Sinatry dokreslující dobu. O'Hara označuje město za „sociální laboratoř“, což možná ukazuje na způsob, jak k tématu přistupoval. K důležitým poznatkům dospívá při analýze kulturní reakce na industrializaci, když líčí vliv překotné industrializace na americkou krajinu, její extenzivní fyzickou a sociální proměnu.

První část „Gary, magické město: Zrození mýtu“ se zabývá zrodem města a je rozdělena do dvou kapitol (Industriální utopie, Jak se dělá město na objednávku). Autor předestírá technologické inovace ocelářské výroby v Gary, která byla ve své době považována za nejmodernější v USA. Ideje objevující se v souvislosti s výstavbou města autor označuje za „industriální utopii“; patřilo k ní však i vědomí sociálního konfliktu, který s sebou silně industrializovaný prostor přináší. V záměrech tvůrců bylo budování města Gary spjato s nedalekým Pullmanem (pojmenovaným podle výrobce železničních vagonů), kde vznikalo město spojující industrializaci s relativním pohodlím pro obyvatele – dělníky a jejich rodiny. Gary a Pullman nabízely organizovanou alternativu k chaosu nedalekého chicagského velkoměsta, od něž se průmysloví giganti hodlali nadále distancovat. Projekt poutal pozornost již od počátku rozmáchlostí a velkorysostí veřejně prezentovaných plánů. Město mělo být v maximální míře ušetřeno sociálních konfliktů a třídních rozbrojů, čemuž (s mírnou nadsázkou) měla sloužit čistá voda, knihovny a městská zeleň (s. 41). Varovně zdviženým prstem byl tvrdý paternalismus tvůrců města Pullman uplatňovaný vůči jeho obyvatelům, který vyústil do sociálních nepokojů a násilných srážek. Podle S. Paula O'Hary si plánovači Gary uvědomovali, že nebezpečí sociálního konfliktu není možné zcela vyloučit, pouze se dá snížit jeho pravděpodobnost. Pullman nebo Gary lze brát jako příklady takzvaných *company towns*, která nejsou v amerických urbánních dějinách zcela výjimečná. Výběr konkrétního místa k výstavbě zcela nového města byl plně podřízen dopravním požadavkům korporace, nezbytné bylo napojení na existující železniční síť. Časopisy jako *Scientific American* od samotného

of Baron Hausmann. Chicago, University of Chicago Press 1996; WALKOWITZ, Judith: *City of Dreadful Delight: Narratives of Sexual Danger in Late Victorian London*. Chicago, University of Chicago Press 1992; FRITZSCHE, Peter: *Reading Berlin 1900*. Cambridge (Massachusetts), Harvard University Press 1996.

začátku stavebních prací přinášely nadšené články, v nichž obdivovaly rozsáhlost plánu, jeho odvážnost a současně věštily městu Gary velkou a světlou budoucnost. Autor sice ponechává nezodpovězenou otázku, zda se případně nejednalo o objednanou reklamní kampaň firmy US Steel. V každém případě však obraz nově se rodícího města přitáhl spoustu pozornosti odborníků i veřejnosti. Jeho zvláštní dvojjedinost přitom tvořila blízkost k Chicagu a současně výstavba na „zelené louce“.

Druhá část „Město postavené na písku: Paradox a smysl“ obsahuje tři kapitoly (Nejmladší město na světě, Gibraltar ocelové korporace, Jsi zatracený lhář – je to utopie). O'Hara se zde nesoustředí pouze na proměny samotného města Gary, ale poukazuje na širší souvislosti, jako například na prezidentské volby v roce 1912, kdy si Woodrow Wilson vybral jako jeden z bodů volební kampaně eliminaci vlivu průmyslových trustů a právě Gary mu v tom posloužilo jako negativní příklad. Zde si autor klade otázku, zda město Gary bylo opravdu ztělesněním monopolistické síly nebo prostě výsledkem průmyslového pokroku. V jeho popisu počátků města se opět objevuje pro americké dějiny tolik příznačná *frontier psychology*, kdy se ulice mladého města často stávaly svědky krvavých rvaček mezi mladými svobodnými muži, hledajícími rozptýlení nejen v alkoholu a hazardu, ale i v násilí (nebylo nijak výjimečné vidět na ulici muže vyzbrojené revolvery). Plánování města kladlo důraz na průmyslové kapacity, nikoliv na ubytování dělníků, jak by se z několika původních záměrů mohlo zdát, a situace v „Patch“ (oblasti, kde žili chudší dělníci a jejich rodiny) byla tristní z hlediska hygieny, kultury bydlení i stravování. O'Hara tvrdí, že město v sobě skrývalo vzrušení pohraničních dobytčářských městeček a současně nebezpečí sociálního konfliktu průmyslové oblasti. Trust US Steel ovlivňoval život města včetně voleb do samosprávných orgánů, kariéry opozičních politiků bývaly obvykle krátké a brzy se opět prosadil kandidát podporovaný korporací a jejími penězi.

V Gary se střetávaly vize „industriálního města“ jeho tvůrců a dělníků (mnohdy nově příchozích z Evropy), kteří doufali, že získají větší vliv, například skrze odbory. V každém případě jejich pragmatismus byl silnější než radikalismus. Zásadní střetnutí mezi US Steel a odboráři bylo pozdrženo vypuknutím první světové války, což odpovídalo situaci v celých Spojených státech. Přesto v roce 1916 vypukly stávkové (organizované odbory) na mnoha místech včetně strategických oceláren v Pittsburghu. Sociální svět v Gary tehdy nebyl formován pouze shora rozhodnutími ředitelů a správních rad, ale pozvolna převládl opačný směr. Mnohem kritičtější situace nastala o tři léta později, v roce 1919, kdy (nejen) v popisované oblasti probíhaly události, jež list *Chicago Tribune* označil jako *this industrial war*, navíc za doprovodu rasových nepokojů. Bouře byly ukončeny vyhlášením výjimečného stavu a příchodem stovek po zuby ozbrojených federálních vojáků. Analýza toho, jak místní i celostátní deníky informovaly o událostech v Gary (včetně narážek na bolševismus stávkujících), rozhodně patří k důležitým místům knihy. (Autor ostatně denní tisk neopomíná v žádné části monografie.) Po nepokojném roce 1919 bylo Gary sice vnímáno jako nepodařený sociální experiment, podivné město plné zahraničních dělníků, kteří dělali nebezpečnou práci na nebezpečném místě (s. 94). Na druhou stranu výroba pokračovala a Gary stále představovalo triumf US Steel

jako modelový příklad ocelárenského komplexu. Proto také Gary nezůstalo mezi masivními projekty US Steel osamoceno; nedlouho po něm (v roce 1910) byl založen menší Fairfield (původně Corey) v Alabamě a poté ještě v roce 1951 Fairless Hills v Pensylvánii.

Komplikovanou otázkou zůstává, jak vlastně vnímali sami sebe a město Gary lidé, kteří tam žili. O'Hara odhaluje nikoliv překvapivý rozpor mezi jejich pýchou a nenávisť. Byli pyšní na rozvinutý průmysl a věhlas městských oceláren, ale nenáviděli vlastní podřadné postavení, nízké výplaty a mnohdy nedůstojné podmínky k životu ve znečištěném a nebezpečném prostředí. Důležitým prvkem byla přináležitost ke skupině; silnější vztah k městu měli ti, kteří patřili k větším etnickým nebo profesním skupinám, s nimiž se mohli identifikovat a o něž se mohli „opírat“. Mezi muži byla rozšířena hrdost na každodenní překonávání tvrdých podmínek. Pohled na město očima žen však v knize absentuje, což lze vnímat jako nedostatek. Opominout nelze ani obraz Gary jako města, kde se skrývali chicagští gangsteři v době mezi svými akcemi a kde kvetl organizovaný zločin, což zřejmě není daleko od pravdy.

Třetí část „Pravý model moderního urbánního rozkladu: Úpadek a pád“ se skládá opět ze dvou kapitol (Gary je ocelové město, mladé, zdravé a rvavé; Epitaf na modelové město). Autor se zde zabývá jednotlivými narativy o městě a způsobem jejich konstrukce v období po druhé světové válce. Jeden z nich by mohl nést název „Sex a ocel“; nárůst počtu prostitutek, heren a „klubů“ ve městě s sebou přinášel drogy a nový rozmach kriminality. Ženy se do příběhu jako by dostávají až v padesátých letech minulého století, kdy usilovaly o uklidnění života ve městě, jejich aktivity ale velký úspěch neslavily. Stejně období do obrazu přináší údajnou sovětskou průmyslovou špionáž, doplňující téměř až komiksový obraz ocelárenského města. Jiný příběh města zase nabízí hledisko rasové a vztahy mezi jednotlivými etnickými skupinami. Nelze než konstatovat, že jejich soužití bylo po většinu času značně výbušné. Postupně se situace uklidňovala, ale přesto bylo lepší z Gary pocházet (čímž se člověk stával v moderní době rodákem z města, odkud pocházel Michael Jackson a jeho rodina) než tam žít. Jackson Five, populární hudební skupinu pocházející z Gary, z níž neúspěšnější sólovou kariéru měl právě Michael, autor ovšem připomíná. Historii města dovádí až téměř do přítomnosti, což mu umožňuje zdůraznit například politické třenice v šedesátých letech, v nichž hlavní úlohu hrály etnické a rasové problémy. Výklad rasové otázky (segregace, integrace, podíl afroameričanů na městské správě a podobně) tvoří podstatnou část závěrečného oddílu knihy.

Autor odůvodňuje výběr Gary jako modelového příkladu tím, že toto město (nejen podle jeho názoru) reprezentuje komplikovaný vývoj zejména průmyslových sídel ve Spojených státech ve dvacátém století. Určující procesy jistě nemusely být vždy totožné, nicméně v mnohém se podobaly. Společnou tendencí pro většinu podobných aglomerací byla „deindustrializace“ v osmdesátých letech, kdy ocelárenské společnosti současně modernizovaly a omezovaly výrobu, což vedlo ke ztrátám tisíců pracovních míst. O'Hara jako ilustraci uvádí, že v roce 1985 obyvatelé Gary oslavovali otevření restaurace rychlého občerstvení řetězce Wendy's, neboť přineslo vytvoření osmdesáti pracovních míst. Mírně stranou jeho pozornosti zůstávají eko-

logické dopady existence Gary na okolní životní prostředí (výjimkou je například zmínka o ekologické katastrofě z roku 1987). Bylo by možno namítat, že recenzovaná práce je poměrně stručná. Přesto se zdá tematicky dobře vyvážená a nabízí dostatečně podnětnou analýzu života jednoho amerického města – vlastně toho „nejameričtějšího“ ze všech. V českých poměrech se pochopitelně nabízí srovnání s Baťovým Zlínem, leč byla by to komparace značně povrchní a prostor pouhé recenze nepostačuje k jejímu serióznímu posouzení.² Velmi zajímavá je autorova práce s názvy kapitol a podkapitol, v nichž spojuje výstižnost a jistou poetičnost, která i jinak prostupuje celou knihou, třebaže jejím cílem je popsat vznik a život značně nepoetického „ocelového města“. Knihu doplňuje poznámkový aparát, soupis vybraných použitých pramenů a literatury a rejstřík, kombinující jmenné a věcné hledisko.

2 Pro inspiraci zde může sloužit např. konference „Společnost měst Baťova koncernu“ (*Company Towns of the Baťa Concern*), která se konala v březnu 2011 v Praze (viz <http://bata-towns.webnode.cz/>).

Kronika

„Minulost je bitevním polem současníků“ *Konference k osmdesátinám Viléma Prečana*

Jiří Hoppe

Ústav pro soudobé dějiny Akademie věd ČR, v. v. i., byl ve dnech 24. a 25. ledna 2013 hlavním pořadatelem konference, pro niž zvolil jako název citát z jednoho novinového interview s profesorem Vilémem Prečanem: „Minulost je bitevním polem současníků.“¹ Konference se konala v pražském Černínském paláci u příležitosti Prečanových osmdesátých narozenin. Jakkoli je zakladatel a první ředitel Ústavu pro soudobé dějiny obecně známou osobností, stojí za připomenutí alespoň to, že se v šedesátých letech podílel na reinterpetaci Slovenského národního povstání a rehabilitaci některých jeho aktérů, po srpnu 1968 byl jedním z hlavních editorů takzvané *Černé knihy*, v roce 1976 se vystěhoval do Spolkové republiky Německo, kde založil Československé dokumentační středisko nezávislé literatury (sídlicí na schwarzenberském zámku v Scheinfeldu ve Středních Frankách, historické části Bavorska), a po demokratické revoluci na konci roku 1989 byl jmenován do čela právě vznikajícího Ústavu pro soudobé dějiny. A právě Prečanův životní příběh a jeho profesní zájmy vytvořily vhodný koktejl témat, z nichž organizátoři kon-

1 Tato zpráva o konferenci byla v poněkud stručnější podobě publikována v březnovém čísle letošního ročníku *Akademického bulletinu*: HOPPE, Jiří: Minulost je bitevním polem současníků. In: *Akademický bulletin*, č. 3 (2013), s. 18–20 (viz také <http://abicko.avcr.cz/2013/03/07/bievni-pole.html>).

ference vybrali a sestavili pět jednacích bloků: Druhá světová válka, Slovensko a česko-slovenské vztahy, Exil, Disent a opozice, Budování oboru soudobé dějiny v Československu a v České republice. Jejich názvy mohou znít poněkud banálně, organizátoři ale záměrně nevymýšleli úzeji vymezená pojmenování, protože chtěli dát co největší volnost přednášejícím. K aktivní účasti na konferenci se nakonec uvolilo celkem dvaadvacet historiků a dalších odborníků z České republiky a ze zahraničí, včetně renomovaných vědeckých osobností. Je pochopitelné, že na tomto místě není možné detailněji rekapitulovat všechny příspěvky, a proto se zaměřím jen na některé z nich.

Po přivítání účastníků ústy současného ředitele Ústavu pro soudobé dějiny Oldřicha Tůmy promluvili na úvod konference Petr Pithart a Milan Drápala. Oba projevy, stylizované jako *laudatio* na oslavence, jsou čtenářům k dispozici na webových stránkách *Akademického bulletinu*.² Proto budiž jen krátce řečeno, že bývalý předseda české vlády a Senátu České republiky v příspěvku „Muž uprostřed časů: Myslit a jednat“ propojil Prečanovu profesní bibliografii a jeho kurikulum, s tím že mluvit o Prečanově díle nejde bez alespoň stručného načrtnutí jeho dramatického životaběhu. Šéfredaktor časopisu *Soudobé dějiny* Drápala poté představil podrobnou a systematicky pojatou Prečanovu biografii, jeho „Klikatou cestu (za) soudobými dějinami“.

První blok otevřel přední slovenský historik, profesor Ivan Kamenec příspěvkem „Problémy interpretácie dejín vojnového Slovenského štátu“, v němž se zaměřil na specifický slovenský, už třiatdvacet let trvající *Historikerstreit* ohledně interpretace válečného slovenského státu jako dějinného fenoménu. Kamencovi šlo nejen o historiografii, ale i o vnímání široké slovenské veřejnosti, kde se podle něj objevuje bipolární vidění. Na jenom pólu lze pozorovat jistou demonizaci, na druhém, daleko častějším, naopak legendarizaci. V debatách na téma Slovenského státu zaznívá i dnes až „šarlatánské vysvětlování“. Jak řekl profesor Kamenec, dějiny se pro lidi stávají zajímavými až v okamžiku, kdy se mění v „klevety“. S projevem Ivana Kamence do značné míry korespondoval příspěvek proslulého polského historika Andrzeje Paczkowského, profesora v Ústavu politických studií Polské akademie věd ve Varšavě a předsedy Rady Ústavu paměti národa, který je i v České republice známý jako autor vynikající knihy *Půl století dějin Polska, 1939–1989*. V referátu s názvem „Druhá světová válka v současné polské paměti a politice“ komentoval průzkum veřejného mínění k určitým dějinným momentům – především polské porážce na začátku druhé světové války a holokaustu – z hlediska historika. Na závěr prvního bloku vystoupili Jan Němeček a Jan Kuklík s příspěvkem „Britové a odsun Němců z Československa 1942–1944“, v němž osvětlili důležitou úlohu sudetoněmecké minority při radikálním obratu britské zahraniční politiky směrem k principu poválečného transferu německých menšin ze zemí střední a východní Evropy.

2 PITHART, Petr: Muž uprostřed časů: Myslit a jednat. In: *Tamtéž*, s. 21 n. (viz také <http://abicko.avcr.cz/2013/03/07/laudatio.html>); DRÁPALA, Milan: Klikatá cesta historika (za) soudobými dějinami (viz http://abicko.avcr.cz/miranda2/export/sitesavcr/data.avcr.cz/abicko/2013/03/images/Precan_80.pdf).

Druhý blok zahájil profesor Harvardovy univerzity a odborník na dějiny studené války Mark Kramer s projevem na téma „Nastolení komunismu na Slovensku“, v jehož rámci také připomněl *extreme help* Viléma Prečana, který mu na začátku devadesátých let zprostředkoval kontakty na slovenské historiky a archiváře. Ve svém výkladu se soustředil na tři rozhodující faktory: na důsledky válečných událostí pro slovenskou politiku, na silný a v mnoha směrech rozhodující vliv Prahy a konečně na sovětské vměšování. Vilému Prečanovi složil poklonu i další přednášející, profesor Roman Holec z Filozofické fakulty Univerzity Komenského v Bratislavě, pro něhož je Prečanova práce příkladem vědeckého perfekcionismu. V řeči nazvané „Vy máte svojho Gibbona, my máme nášho Nejedlého“ rekapituloval postřehy ze studijních cest britského diplomata Moberlyho po Slovensku v letech 1958 a 1959. Moberly zjistil, že na Slovensku je myšlenka samostatného slovenského státu momentálně mrtvá, ale existuje tu stále výrazná snaha mírnit pražský centralismus a posilovat pravomoci slovenských orgánů. Britského diplomata též zaujala silná religiozita, pozoruhodné výsledky industrializace, životní úroveň a otázka maďarské menšiny. Téma zaměřené přímo na oslavence si pro svůj příspěvek zvolil Vojtech Čelko z Ústavu pro soudobé dějiny, jenž hovořil o korespondenci mezi Vilémem Prečanem a Milanem Šimečkou na začátku „normalizace“ (výběr z korespondence vyšel roku 1978 ve Spolkové republice pod titulem *Die sieben Jahre von Prag, 1969–1976: Briefe und Dokumente aus der Zeit der Normalisierung*). Druhý konferenční blok uzavřel profesor Jan Rychlík z Filozofické fakulty Univerzity Karlovy v Praze referátem „Slovensko-česká jednání o vytyčení česko-slovenské státní hranice v letech 1993–1996“, v němž vycházel ze své nedávno podruhé vydané knihy *Rozdělení Československa 1989–1992*.

Třetí blok otevřel Samuel Abrahám, rektor Bratislavské mezinárodní školy svobodných umění (*Bratislava International School of Liberal Arts – BISLA*) a vydavatel časopisu *Kritika & Kontext*, s proslovem „Čechoslovák v těžkých časech“. Ocenil v něm Prečanovo scheinfeldské dokumentační středisko jako klíčové kontaktní místo exilu a českého a slovenského disentu. Na exilovou diskusi z osmdesátých let o pojmu střední Evropa se zaměřil Vladimír Gonč z Masarykovy univerzity v Brně, který upozornil zvláště na názory Karla Bartoška, Jana Vladislava a Václava Bělohradského. Nové archivní prameny pro bádání o exilu a emigraci v sedmdesátých a osmdesátých letech minulého století představil Tomáš Vilímek z Ústavu pro soudobé dějiny v referátu „Emigrace jako forma protestu: Nové možnosti výzkumu“. Tyto nové možnosti podle něj nabízejí materiály evidence Správy pasů a víz, jež obsahují seznamy desetitisíců osob, které se nějakým způsobem podílely na takzvané nepovolené emigraci. Antonín Kostlán, vedoucí Kabinetu dějin vědy Ústavu pro soudobé dějiny, v závěru třetího bloku vysvětlil, jaké okolnosti po roce 1948 formovaly vztah svobodné společnosti na Západě k československým emigrantům a exulantům a jakými cestami se propracovávala k modelu, který se jí jevil za daných okolností jako optimální. Poukázal na skutečnost, že velmocí nebyly na příliv uprchlíků vůbec připraveny a že starost o ně stále podléhala stejným mechanismům, které vznikly na sklonku války za účelem zvládnutí rozsáhlé migrační katastrofy, jež tak či onak souvisela s válečnými událostmi. Podstata pomoci pro lidi pozbyvší

domova měla spočívat v jejich repatriaci, tedy návratu domů, a to bez ohledu na režim, který tam vládne. Začátky československých utečenců v cizině tedy nemohly být jiné než tíživé. Naprostá změna v přístupu k uprchlíkům nastala až po exodu dvou set tisíc maďarských občanů na pozadí krvavě potlačeného povstání v roce 1956.

Závěr prvního dne konference patřil společenskému večeru v Českém muzeu hudby, který uspořádalo Národní muzeum. Martin Sekera, ředitel Knihovny Národního muzea a statutární zástupce generálního ředitele, v částečně osobně laděné promluvě vyjádřil úctu k lidem, jako je Vilém Prečan, s nimiž se počátkem devadesátých let mohli poprvé osobně setkat tehdejší pražští studenti historie. Znamenalo to pro ně rozšíření obzorů a inspiraci, v Prečanově případě pak současně i motivaci v podobě naděje na profesní uplatnění v „jeho“ ústavu. Scheinfeldská sbírka, předaná Národnímu muzeu do správy (nynější Československé dokumentační středisko), představuje podle Sekery hodnotu stejného závazku, jakým někdejší zakladatelé a podporovatelé Vlasteneckého muzea vymezovali étos tohoto ústavu. Ředitel Ústavu pro soudobé dějiny Oldřich Tůma pak ocenil Prečanův klíčový podíl na ustavování oboru a při budování této instituce. Jestliže se ústav těší prestiži a respektu doma i v cizině, je to dáno mimo jiné dobrými základy, o něž se může opírat a ze kterých stále čerpá. Po děkovných slovech Viléma Prečana, jež patřila organizátorům konference a společenského večera, se sálem rozezněla Haydnova a Mozartova hudba v podání Pražské komorní filharmonie. Pokračování pak obstaral raut, v jehož průběhu si účastníci mohli prohlédnout expozici orchestrionů, mechanických pianin a dalších hracích strojků.

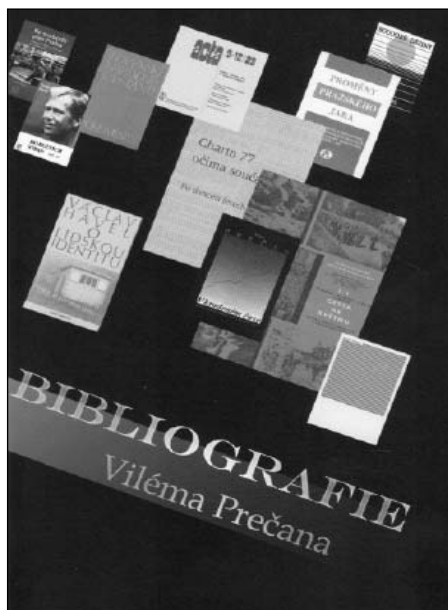
Jednání čtvrtého bloku konference další den zahájila Svetlana Savranskaya z Národního bezpečnostního archivu (*National Security Archive*) ve Washingtonu a Univerzity George Washingtona tamtéž velmi zajímavým příspěvkem nazvaným „Pražské jaro 1968 a Charta 77 jako inspirace pro sovětské disidenty“. Konstatovala, že v posledních třiceti letech Sovětského svazu byly tyto dvě československé události zdaleka nejvíce inspirující pro sovětskou disidentskou komunitu. Pražské jaro poskytlo naději, že také sovětský systém by mohl být reformován podle československého modelu. Charta 77 zase přišla v době, kdy byl tlak na opoziční skupiny nejsilnější a sovětsští disidenti se cítili izolovaní. Chartisté jim dokázali, že nejsou v sovětském bloku sami. Vliv československých myšlenek zasahoval i širokou vrstvu sovětské inteligence a pronikal dokonce k budoucím reformátorům. Po Savranské dostal slovo Jiří Suk z Ústavu pro soudobé dějiny, který se v přednášce „Přítomnost dějin, dějiny přítomnosti: Archivář, editor, historik disentu“ zaměřil především na Prečanovo „scheinfeldské“ období. Jak řekl Suk, Prečan se tehdy stal nejen historikem, ale i historickým aktérem v jedné osobě; byl zakladatelem a inspirátorem dějin disentu, Charty 77 a „druhé kultury“ a zároveň tyto dějiny svou prací spoluvytvářel. Tuto část konferenčního jednání uzavřel profesor Jacques Rupnik, politolog a historik působící jako ředitel výzkumu v Centru mezinárodních studií a výzkumů Národní nadace politických věd v Paříži (*Centre d'études et des recherches internationales, Fondation nationale des sciences politiques*), který přednesl „Deset poznámek o 'vyrovnávání s minulostí'“.

Na začátku pátého bloku se ujal slova Vít Smetana z Ústavu pro soudobé dějiny, který v pojednání „K otázce vymezení soudobých dějin“ „podnikl troufalou výpravu na tenký led teorie a metodologie našeho oboru“. Podnětně tím přispěl do celooborové diskuse na téma „co vlastně jsou soudobé dějiny“ a jaký časový úsek zahrnují. Smetana české soudobé dějiny z řady důvodů datuje od roku 1938, považuje však za logické, že se toto vymezení bude dále pohybovat po časové ose, takže pro příští generace historiků se tento mezník zřejmě posune – možná až do roku 1989. Poté se ujal slova profesor Dušan Kováč z Historického ústavu Slovenské akademie věd v Bratislavě, autor i u nás vydaných *Dějin Slovenska*, který si připravil sedm postřehů k tématu „Metamorfózy idey národního štátu v 20. storočí“. Vědecký program konference zakončil Jaroslav Cuhra z Ústavu pro soudobé dějiny úvahou „Stará a nová bojiště soudobé historiografie“. Seznámil přítomné s projektem vytváření výukové počítačové hry, s jejíž pomocí by si měli studenti gymnázií osvojit některá základní fakta o československé, respektive české historii. Možná právě prostředí počítačových her a internetu bude specifickým způsobem ovlivňovat nové koncepty a interpretační rámce soudobých dějin.

Závěrečné shrnutí konferenčního jednání ponechali organizátoři na Tomu Blantonovi, řediteli Národního bezpečnostního archivu ve Washingtonu, a na jubilantovi Vilému Prečanovi. Tom Blanton jako už tolikrát při podobných příležitostech osvědčil své brilantní řečnické umění, vystihl podstatné momenty konferenčního jednání a narýsoval vnitřní spojnice mezi pronesenými referáty. Řekl, že je v poněkud složité pozici, když na konferenci odezdněly tak rozdílné příspěvky, jejichž těžištěm je Prečanův životní příběh a profesní zájmy. Když už musí vybírat, fascinující mu připadá zvláště vznik *Černé knihy*, v níž Prečan zachytil něco, co většinou v historiografii chybí. Slovy Jiřího Suka, pokoušel se zafixovat skutečnost viditelné jednoty okamžitě, v jejím zhavém stavu. Postihl něco velmi neobvyklého a důležitého: Prečan nás učí, že musíme brát v potaz očitě svědky, kontext, atmosféru a emoce. Samotné studium archivů nedokáže zprostředkovat naléhavost daného okamžiku. Aplikaci „Prečanovy metody“ můžeme obrazně řečeno označit za „sypání pepře do polévky“, což dělá historiografii mnohem sofistikovanejší, přitažlivější a bohatší nejen pro Čechy a Slováky, ale i pro ostatní svět, uzavřel Blanton. Vilém Prečan poté konstatoval, že jej po počátečních rozpacích program konference uklidnil, zvláště proto, že nebyl „přeprečanovaný“. Osobně byl totiž vždy jen jedním z mnoha, kterým šlo o totéž – o důležitá témata, o nichž stojí za to debatovat a pokročit dál při formulování otázek a hledání odpovědí. Nikdy by nic podstatného nedokázal, pokud by neměl podporu mnoha přátel a kolegů, ať už šlo o boj za svobodu a demokracii nebo snahy o lepší podmínky pro svobodné bádání a také o nezávislost na politice. Když se pak ohlíží za „svými předcházejícími životy“ a když poslouchal podrobnou biografickou črtu, kterou v úvodu přednesl Milan Drápala, tak mu v hlavě běžel úplně jiný film. V něm si uvědomoval, co naopak v té které etapě neudělal, co dosud neodevzdal do tisku a co má meškání třeba už patnáct let. Proto vůbec „nespocívá na vavřínech“, když je ještě tolik věcí, které musí dohonit a dodělat.

V úplném závěru konference pak Prečan zformuloval několik otázek, které ho už dlouho napadají, na které ale už podle svých slov nebude mít čas hledat odpo-

vědi. Zároveň vyzval mladší kolegy-historiky, aby si tyto otázky vzali za své. Proto na konci zprávy o konferenci „Minulost je bitevním polem současníků“ přenechejme slovo samotnému jubilantovi: „Já bych se rád vyznal v tom, jak je to s těmi českými, československými, slovenskými svátky dějin. Taková ta vzepětí, jako bylo sociálně-politické hnutí v srpnu a po srpnu 1968, a potom ta chvíle, kdy většina účastníků tohoto hnutí mávla rukou a přizpůsobila se tomu, co bylo. Nebo ten devětaosmdesátý rok, listopad, prosinec, leden, a potom ta pozdější špatná nálada, kdy lidé jsou s to se vysmívat vlastní někdejší euforii. Zdá se mi, že si tady lidé myslí, že po každém převratu, po pozitivním převratu, jako byl ten náš demokratický, se lidé stanou přes noc anděly. A najednou zjistí, že to tak vydrží čtrnáct dní. Že jsou lidé altruističtí, nemyslí na svoje zájmy, jsou schopni obětovat všechny své síly něčemu, co je přerůstá, no a pak to skončí. Skončí svátek dějin, je všední den a lidé jsou takoví, jací jsou. Emanuel Mandler, který tady byl nejednou citován, tehdy bezprostředně po srpnu 1968 napsal: Nedělejme si iluze, to vzepětí byla ochranná reakce organismu, takřka biologická, ale nevydrží to dlouho. Já bych se rád dověděl, jak to tedy je, jestli to souvisí s prostředím české kotliny, že společnost tíhne k tomu, že to vzdá, nebo jestli jsou také nějaké podobnosti, že je to tak vlastně všude, v každém národním nebo státním prostředí. Tak to bych se strašně rád dověděl.“

Na konferenci byla prezentována v knižní podobě kompletní Bibliografie Viléma Prečana, kterou při této příležitosti sestavila Věra Břeňová a vydal Ústav pro soudobé dějiny. Její součástí je i stručná chronologie Prečanova života a díla

Anotace

BALÍK, Stanislav – HANUŠ, Jiří a kol.: *Primasové katolické církve: Země střední Evropy v čase komunismu*. Brno, Centrum pro studium demokracie a kultury 2010, 203 + viii s.

Po druhé světové válce stála katolická církev ve středovýchodní Evropě před jednou z největších výzev v její historii: jak se vyrovnat s diktaturou agresivně prosazující ateistickou ideologii. Musela se naučit fungovat v podmínkách nově vznikajících komunistických režimů, což se zejména v prvních letech proměnilo v boj o samotné přežití církevních struktur a zachování křesťanské víry.

Anotovaný sborník, jenž je dílem několika autorů ze zemí střední Evropy, pohlíží na problematiku soužití církve s komunistickou mocí prostřednictvím osobností, které tehdy zastávaly v těchto zemích nejvyšší církevní úřady, a snaží se o konfrontaci jejich osudů. Autoři se přitom odvolávají na specifickou středoevropského prostoru, ve kterém za rozdílnými politickými koncepty, sociálními strukturami či náboženskými a kulturními aktivitami, jež komunistický režim vyvolal v život, lze rozeznat důležité společné rysy.

Primasové katolické církve jsou v knize rozděleny do dvou generačních kategorií, jejichž mezník spadá do období kolem Druhého vatikánského koncilu, a tomu odpovídá i rozdělení knihy na dvě části.

O jednotlivých osobnostech biskupů přitom pojednávají většinou samostatné kapitoly, pouze poslední dvě statě zpracovávají osudy dvojice protagonistů. V první skupině figurují pováleční katoličtí hodnostáři, kteří museli bezprostředně čelit nástupu komunistické vlády ve svých zemích. Konkrétně je to pět osobností: Josef kardinál Beran, maďarský Jozef kardinál Mindszenty, polský Stefan kardinál Wyszyński, slovenský řeckokatolický eparcha Pavol Gojdič a ukrajinský Josyf kardinál Slipyj. Druhou skupinu tvoří církevní představitelé, pro něž byla již komunistická moc od počátku danou realitou a kteří vedle toho zažívali hluboké změny uvnitř církve vycházející z Druhého vatikánského koncilu, na něž museli reagovat. V této „druhé generaci“ jsou zastoupeni František kardinál Tomášek, polský Józef kardinál Glemp a maďarští kardinálové László Lékai a László Paskai, ovšem chybějí zde zástupci Ukrajiny a Slovenska. V prvním případě je to vysvětleno okolností, že na Ukrajině v „druhé generaci“ již nikdo v pozici odpovídající titulu primase nepůsobil. Absenci slovenského představitele autoři nijak nekomentují a ponechávají tak čtenáře dohadům, zda Pavol Gojdič neměl žádného následovníka nebo se jen nenašel nikdo, kdo by se ujal příslušné kapitoly. Zato jsou v této skupině zařazeni východoněmecký Alfred kardinál Bengsch a Franz kardinál König z Rakouska; tento

hodnostář se sice koncepčně vyčleňuje, protože jinak jsou v publikaci zahrnuti jen primasové ze zemí sovětského bloku, vzájemnou kontrapozicí dvou německojazyčných katolických představitelů z opačných stran železné opony je však publikace obohacena o nový rozměr.

Celkově platí, že první část knihy, věnovaná „první generaci“ primasů, působí značně homogennějším dojmem než část druhá. Všechny kapitoly prvního oddílu mají podobnou koncepci a strukturu, což umožňuje dobře porovnávat příběhy a etapy života jednotlivých osobností, na druhou stranu však přinášejí jen životopisnou faktografii. V druhé části tento rámec překračují rozsáhlejší kapitoly věnované Františku Tomáškovi a Józefu Glempovi, které nabízejí také analýzu vývoje jejich názorů a postojů. Tento analytický pohled je přítomen i v poslední kapitole porovnávající osobnosti Alfreda Bengsche a Franze Königa. V situacích, v nichž se oba nalézají, a v problémech, před nimiž stojí, přitom autor spatřuje překvapivé podobnosti.

Celkově je kniha cenným přínosem k poznání vztahu katolické církve a komunistických režimů. Přistupuje k tomuto tématu netradičně, když tento poměr a situaci církve nahlíží skrze osudy jejích nejvyšších představitelů v zemích střední, respektive středovýchodní Evropy a poskytuje vcelku neobvyklou možnost komparace nanejvýš poutavých životních trajektorií odvíjejících se v napětí mezi zneprátenými autoritami komunistické státní moci a Svatého stolce.

Filip Černý

MIKŠA, Petras Algis: *Okupanti, táhněte domů! Sovětská invaze do Československa v roce 1968 očima litevských vojáků*. Z litevštiny přeložila Věra Kociánová a další. Praha, Wana Printing 2011, 176 s.

Okupace Československa vojsky Varšavské smlouvy v roce 1968 bezesporu představuje významný „bod obratu“ v našich národních dějinách i v dějinách komunistických reži-

mů. Jako výrazná událost, která odstartovala neslavný proces „konsolidace“, právem poutá pozornost mnoha badatelů i zájemců o historii. K materiálům, které se okupací zabývají, přibývají i knížky vzpomínek. Jedna z těch posledních, jež se objevily na českém knižním trhu, je pozoruhodná tím, že zprostředkovává pohled mužů, kteří se invaze zúčastnili jako příslušníci okupační armády – litevských vojáků.

V Litvě kniha vyšla už v roce 1999. Její vznik původně inicioval redaktor časopisu Litevsko-české společnosti Petras Algis Mikša, sám rovněž účastník vojenské invaze do Československa. Na výzvu k bývalým vojákům, kterou zveřejnil v 90. letech ve zmíněném časopise i v celostátním tisku, se přihlásilo se svými vzpomínkami právě tolik pamětníků, aby z jejich textů mohl sestavit knížku. Redaktor knihy evidentně neaspiroval na vysoce odbornou publikaci o sovětské invazi do Československa, jeho záměrem bylo, jak sám říká, „obohatit nepříliš rozsáhlou bibliografii prací na toto téma a rovněž se zařadit mezi dokumenty obviňující sovětský komunistický režim“ (s. 29).

Již z těchto úvodních slov je zřejmé, že litevští vojáci jsou zde prezentováni jako tak trochu jiní okupanti, respektive jako okupanti z donucení. To se mimochodem projevuje i používáním pojmů „okupace“ či „invaze“, které litevské vnímání události roku 1968 jednoznačně přibližují naší současné interpretaci. Pamětnické vyprávění je rámováno dějinnou paralelou mezi sovětskou okupací Československa a předchozí sovětskou okupací a sovětizací Litvy. Redakcí vyzdvihovaná pozice Litvy coby okupovaného národa, porobeného a zbaveného vlastní státnosti, se ovšem odráží i v samotných vzpomínkách.

Sovětský okupant personifikovaný zde litevským vojákem obvykle netrpí velikášským syndromem a nemá potřebu identifikovat se s tehdejší sovětskou verzí vojenské mise v Československu, jak ji proklamovalo moskevské vedení. Je spíše střízlivým, kritickým až ironickým pozorovatelem, který – ač zpočátku nemá žádné, či naopak jen propagandou zkrleslé představy o si-

tuaci – si velmi brzy po příjezdu do Československa vytváří vlastní úsudek. Nežřídka také vyjadřuje sympatie k národu, který přijel „zachraňovat“, a neváhá se vyznat z pocitu hanby, který vůči Československu zažíval. Jak ukazují soudobé ruskojazyčné webové stránky bývalých vojáků sloužících v Československu či některé vzpomínky bývalých sovětských důstojníků, není takový postoj zdaleka samozřejmostí.

Mezi pamětníky jsou zde vojáci základní služby, litevští důstojníci sovětské armády či pro akci speciálně povolání záložníci. Až na výjimky byli z Československa po několika měsících staženi. Není tedy divu, že velkou část vzpomínek zabírá samotný přesun, kdy se vojenské masy shromážděné v okolí Kaliningradu převalily přes Polsko a Východní Německo, aby vstoupily do Československa přes jeho severní hranici. Na českého čtenáře může působit nezvykle líčení reakcí polského venkovského obyvatelstva, které projíždějící sovětské vojáky nadšeně vítalo. Vysvětlení nabízí jeden z pamětníků a nebudu ho zde prozrazovat.

Vhled litevského vojáka do mašinerie této monstrózní vojenské operace je nezřídka nelibostný. Obrazy, jimiž je svéráz sovětské armády vykreslen, jistě nebudou českému čtenáři nepovědomé. Špatné technické vybavení, mizerná organizace, naprosté přezírání potřeb obyčejných vojáků, nedbalost vůči okolí i základním bezpečnostním normám, drancování, náklonnost důstojnictva k alkoholu... Vedle těchto leckdy tragikomických tónů, podkreslujících velkou část vzpomínek, však samozřejmě vystupují také mnohem děsivější kontury nemilosrdné ideologické propagandy, šikany a agresivní manipulace, která obzvlášť ve vojenském prostředí nabývala oblundných rozměrů. Sovětským vojenským vedením neustále omílané fráze o československé kontrarevoluci, o západoněmecké armádě připravené vtrhnout do země, o československých ozbrojených diverzantech smrtelně ohrožujících sovětské vojenské jednotky musely v informačně značně uzavřeném armádním prostředí také nějakým způsobem rezonovat. Jak, to už záleželo na konkrétních jed-

notlivcích, na jejich dispozicích, ochotě či neochotě vnímat okolní svět. V tomto smyslu se vzpomínky litevských vojáků vyznačují poměrně velkou otevřeností a sympatiemi vůči okupované zemi a jejímu obyvatelstvu. Příznivé naladění je ještě umocněno něčím, co jsme si vůči sovětským okupantům sami vždy rádi pěstovali, tedy obrazem civilizovanosti a kulturnosti českého národa, který litevští pamětníci často vyzdvihují, společně s naší umírněností, důmyslností a smyslem pro humor. Český čtenář tedy může být tímto stereotypem vcelku polichocen. Hezký obrázek jen trochu kazí sem tam se objevující záluďné lehké dívky a pragmatičtí kšeftmani.

Marie Černá

PAPEŽOVÁ, Jana: *Plout proti proudu... Publicistika Závěše Kalandry*. Červený Kostelec, Pavel Mervart 2012, 328 s.

Významný český filozof a historik Závěš Kalandra byl především talentovaným novinářem. Od roku 1926 přispíval do komunistického studentského časopisu *Avantgarda*, v roce 1929 nastoupil do redakce *Rudého práva*, kde byl po určitou dobu zástupcem šéfredaktora, působil také jako šéfredaktor *Rudého večerníku* a později *Haló novin*, řídil týdeník *Tvorba*. Po rozchodu s komunistickou stranou se uplatnil především v ilustrovaném týdeníku *Světozor*, ale i v Peroutkově *Přítomnosti*, pro Mazačovo nakladatelství zpracoval řadu hesel pro *Naučný slovník aktualit*, nepříliš úspěšný byl jeho pokus založit komunistický protistalinický časopis *Proletář*. Po válce, kterou strávil v nacistických koncentračních táborech, přispíval zejména do sociálnědemokratického týdeníku *Cíl* a národněsocialistického *Slova pracujících*.

Jana Papežová ve své knize (je výsledkem projektu Specifického výzkumu Filozofické fakulty Univerzity Hradec Králové) vycházela z vlastní studie „Politika a kultura v poválečném Československu v publicistice Z. Kalandry“, otisklé o tři roky dříve ve *Východočeských listech historických*. Pilná

autorka shromáždila veškerou dostupnou literaturu o Kalandrovi (přehled pramenů a literatury podává v úvodu knihy). S pomocí literárního historika Jiřího Brabce, znalce Kalandrova díla, ale i jiných zdrojů, rozšířila původní Brabcovu kalandrovskou bibliografii, zveřejněnou v druhém dílu druhého vydání Kalandrova *Českého pohanství* (Praha, Dauphin 2002) z 615 na 695 titulů. Je třeba připomenout, že Kalandra používal řadu pseudonymů a značek, takže i původní bibliografie zaznamenává případy, kdy je Kalandrovo autorství sporné, nebo naopak existují sporné články, které nebyly do bibliografie zařazeny, i když je Kalandra patrně, pod dalším pseudonymem, napsal.

Vlastní práce, v níž se začínající autorka snažila představit Kalandrovu publicistiku v co největší šíři, na základě zachycení maximálního počtu článků, nedopadla příliš šťastně. Vyložit dílo Závise Kalandy ve všech jeho světonázorových proměnách je samozřejmě nesnadný úkol. Předpokladem k jeho zvládnutí je určitý autorský odstup a jasně stanovená interpretační koncepce. Obojí však v knize chybí. Autorka se až příliš často ztotožňuje s Kalandrou jako bojovným polemikem, i když své obratné pero propůjčoval obhajobě mylných názorů vyvěrajících z ideologické doktríny, které sám později opustil. Tak třeba v polemice Kalandy s Emanuelem Rádlem poukazuje na „Rádlou chybnou interpretaci“ (s. 43), ačkoli nijak nedokázala, že se Rádl v daném případě mýlil a Kalandra měl pravdu. Seznamuje sice detailně s Kalandrovými názory, jak se zračily v jeho publicistice, to však nemůže nahradit jejich kontextuální výklad a hlubší zhodnocení Kalandrovy osobnosti jako novináře a publicisty.

Knihy je napsaná poněkud kostrbatým stylem, dlouhá souvětí často znejasňují obsah. Tomu lze zřejmě přičíst například formulaci sugerující, jako by *Rudé právo* bylo do pátého sjezdu KSČ čtenářsky nudné (s. 55), ač autorka jistě ví, že před sjezdem s redakcí spolupracovala celá plejáda známých českých spisovatelů (Ivan Olbracht byl zástupcem šéfredaktora), kteří se

právě roku 1929 s KSČ rozešli. O tom chybí jakákoli zmínka. Po sjezdu nastoupili do vedení redakce sice novináři vzdělaní a talentovaní (Josef Guttman, Julius Fučík, Závise Kalandra), nicméně jejich vědomé podřízení dogmatické linii Kominterny mělo za následek, že náklad *Rudého práva* klesl z dvaceti tisíc výtisků na čtvrtinu. Na dřívější výši nákladu se komunistický deník dostal teprve po změně politiky Kominterny v polovině 30. let. Na některé formulace v knize („na stránkách tisku propagovat zabránění mocenského ovládnutí“ – s. 200) padne jako ušité Kalandrovo zvolání: „Brr, to je věta...“ (s. 250)

Přímo v knize bychom našli i Kalandrova slova (věnovaná Leninově biografii od Zdeňka Nejedlého), jimiž by se dal výstižně charakterizovat její hlavní problém: „...sesbírat co nejvíce materiálu k dané problematice; nahromaděná kvanta faktů ... přitom Nejedlý stmelí bez vnitřní logiky kvapně dohromady.“ (s. 245) Nakladatelství mělo vzít víc v úvahu připomínky lektorů Jiřího Křesťana a Vítězslava Sommera, jazyková redakce Dagmar Magincové (uveřená v tiráži) měla začínající autorce více pomoci s konečnou úpravou textu. Nepochybným přínosem této publikace tak zůstává bibliografie Závise Kalandy a literatury o něm.

Jaroslav Bouček

PAZDERKA, Josef (ed.): *Invaze 1968: Ruský pohled*. Praha, Ústav pro studium totalitních režimů – Torst 2011, 270 s.

Čtyřicáté výročí okupace Československa vojsky Varšavské smlouvy v roce 2008 přineslo nebývalou vlnu zájmu o tuto událost, která se stala frekventovaným tématem historických konferencí, televizních a rozhlasových pořadů, novinových a časopiseckých článků. Vedle odborných prací a publicistiky se v hojnější míře objevila i svědectví oněch dramatických chvil z léta roku 1968, jak se uchovala v paměti jejich účastníků. Že nešlo o jednorázovou záležitost, dokládá

i anotovaná publikace *Invaze 1968*. Je pozoruhodná především ve dvou ohledech, totiž že propojuje profesionální historický pohled s pamětnickým a že dává nahlédnout tehdejší konflikt takřkajíc z druhého, sovětského břehu – ten ovšem není jednotvárný, ale zahrnuje celou paletu postojů a názorů. V knize se v podstatě střídají odborné statě s rozhovory s aktéry invaze, které přirozeně vyznívají velice subjektivně a často nekorrespondují s obecně přijímanými fakty. Tyto rozhovory bez výjimky vedl editor publikace Josef Pazderka.

Knihy je rozdělena do čtyř částí. První se týká sovětských vojáků, kteří se v Československu ocitli s okupační armádou, další obsahuje dvě studie pracující s informacemi z ruských archivů, třetí část se věnuje sovětským novinářům žijícím v té době v Praze a poslední oddíl předkládá názory příslušníků tehdejší sovětské liberální inteligence.

První část, nazvanou prostě „Vojáci“, uvádí studie Daniela Povolného o řadových sovětských vojácích během okupace, za níž následují tři rozhovory s příslušníky sovětské armády, kteří se osobně účastnili zásahu. Slovo v nich dostal generál Pavel Kosenko, jeden z posledních žijících sovětských velitelů invaze, dále generál Eduard Vorobjov, tehdy kapitán a velitel roty motostřeleckého pluku, jenž se podílel na obsazení oblasti okolo Domažlic, a jako třetí dotazovaný bývalý výsadkář Boris Šmejlov.

Druhá část s názvem „Archivy“ obsahuje dva odborné texty, přeložené Ondřejem Šancou, jejichž autory jsou Olga Pavlenková a Nikita Petrov. Ruská autorka pojednává o roli sovětské ambasády v Praze během pražského jara a při vpádu vojsk Varšavské smlouvy. Článek jejího kolegy se zabývá vlivem Výboru státní bezpečnosti (KGB) na provedení invaze a předkládá závěr, který se objevil už v jiných publikacích, že invaze souvisela s plány Sovětů na rozmístění jaderných raket na československém území.

O sovětských novinářích v Československu, z nichž někteří byli za svůj nesouhlas s invazí deportováni do Sovětského svazu, pojednává Dmitrij Běloševskij. Téma pak rozvíjí v rozhovoru jeden z těchto novinářů

a dnešní ruský ombudsman Vladimir Lukin. Osobní pohled a vzpomínky na dobu pražského jara přináší také Petr Pithart, jehož v závěru kapitoly střídá interview s novinářem Vladenem Krivošejevem.

Poslední kapitola s názvem „Společnost“ obrací pozornost k tomu, jak události pražského jara a srpna 1968 vnímala tehdejší ruská inteligence. Obecně o tomto tématu pojednává rusista Tomáš Glanc, jehož text obsahuje i přepisy básní sovětských autorů reflektujících okupaci Československa. Další komponenty této části tvoří rozhovory s disidentkami Ljudmilou Alexejevovou a Natalií Gorbaněvskou. Druhá jmenovaná byla jednou ze „sedmi statečných“, kteří na protest proti okupaci demonstrovali na Rudém náměstí. Nakonec je zařazen výběr úryvků z deníku Elvíry Filipovičové, které události let 1967–1971 zobrazují z pohledu obyčejného sovětského občana.

Za pozastavení určitě stojí i dobové fotografie, jimiž jsou texty prokládány. Pocházejí ze soukromých archivů dotazovaných osobností nebo jsou dílem profesionálních fotografů, jako je Josef Koudelka, Karel Cudlín, Paul F. Goldsmith nebo Iva Zimová, ale také slovenského amatérského fotografa Miroslava Župníka. V závěru knihy nalezneme medailony autorů a fotografů podílejících se na této publikaci, nechybí ani jmenový rejstřík.

Filip Kubeš

ZÍDEK, Petr: *Po boku: Třiatřicet manželek našich premiérů (1918–2012)*. Praha, Euromedia Group – Knižní klub 2012, 420 s.

Téma „žen ve stínu“ mocných vládců, případně pak těch, které samy pronikly do sféry politiky a zaujaly vlivná místa, je čtenářsky atraktivní a svádí k vytváření barvotiskových obrázků, které by se mohly zařadit do předlouhé řady nevkusných a době prodejných dílek o herečkách, zpěvačkách a rozličných hvězdičkách dnešního šoubyznysu. Je vlastně pozoruhodné a šťastné, že takového tématu se chápou

také historikové, kteří jsou schopni kriticky využít existujících pramenů, dobírají se niternějších vrstev poznání a přitom podávají příběhy poutavou formou. Vedle Jiřího Pernese (*Komunistky s fanatismem v srdci*. Praha, Brána 2006) a Pavla Kosatíka (*Manželky prezidentů: Deset žen z Hradu*. Praha, Mladá fronta 2009, předchozí vydání 1993 a 1999) se nyní zařadil historik a novinář Petr Zídek. Tento muž širokého rozhledu, jeden z klíčových tvůrců vynikající *Orientace*, přílohy *Lidových novin*, na sebe v minulosti upozornil také jako znalec dějin Afriky a Blízkého východu. Jeho pestrá (ale nikoli bezbřehá) publicistická činnost se vyznačuje zřetelnými filozofickými přesahy a smyslem pro aktuální témata a etické souvislosti. Ženským hrdinkám, vstupujícím do minového pole politiky, se přitom nevěnuje zdaleka poprvé; připomeňme jeho vydařenou publikaci *Příběh herečky: Dělnická prokurátorka Ludmila Brožová a její svět* (Praha, Dokořán 2010).

Anotovaná kniha zachycuje celé období od vzniku Republiky československé po současnost. Naděžda Nikolajevna Kramářová a Radka Nečasová, to jsou dvě ženy, které stojí na začátku a na konci knihy, a už tato dvě jména symbolizují skok, který česká společnost učinila ve vývoji téměř již stoletím. Před čtenářem defilují sebevědomé ženy, jež byly rády středem pozornosti a tvořily opory svých partnerů, nebo si dokonce budovaly a zachovávaly svou vlastní odbornou kariéru, z anonymity vystupují skromné strážkyně rodinného krbu (zvláštním případem jsou manželky agrárních politiků, které často přebíraly starost o správu rodového velkostatku) a mihnou se i ty, o nichž se vlastně mnoho nedovíme, neboť nesdílely veřejný život svých manželů v premiérských rolích. Některé „druhé dámy“ si chránily své soukromí tak dokonale, že se nelze dobrat ani základních osobních údajů – dokonce i přesné datum narození například zůstalo autorovi utajeno u Jiřiny Čalfové a Radky Nečasové.

Již v úvodu Petr Zídek konstatuje, že život po boku předního politika bývá „vše jiné než záviděníhodný“ (s. 7). Jeho kniha uka-

zuje různé způsoby, jak „přežít“ úděl, který si většina z nich nevybrala a často ani nepřála. Model „reprezentativní manželky“, který se zrodil v 19. století a přisuzoval choti významného politika především roli jeho pomocnice a nositelky filantropické služby, se postupně měnil. Životní příběhy žen představují pochopitelně také jisté zrcadlo jejich životních partnerů, neboť „chování a životní způsob manželky hodně vypovídá také o jejím manželovi“ (s. 389). „Pány světa“ jsme zvyklí vidat z perspektivy obdivujících davů nebo oddaných spolupracovníků, očima protivníků nebo v jejich zpravidla lichotivé sebeinterpretaci. Pohled ze zorného úhlu životních družek premiérů a dalších rodinných příslušníků se může od všech uvedených náhledů lišit, otevírá zajímavé otázky a přináší občas překvapivá zjištění.

Petr Zídek podstoupil nelehkou cestu studia dostupné literatury a archivních pramenů, využil (kde to ještě bylo možné) svědectví pamětníků, sbíral často jen střípky ze života manželek předsedů vlád a z dostupných informací spřádal jejich rozličné osudy. V každém medailonu se autor pídí po rodinném zázemí a dětství obou partnerů, popisuje jejich seznámení a společný život. V Zídkově vyprávění se dostáváme na jeviště „velké politiky“, ale zažíváme také události soukromé, ba i docela kuriózní, jako například dvojí únos letadel v roce 1948, v nichž cestovala Margita Široká (s. 225–227). Autor nezůstává chladným sběračem faktů a prokazuje vzácnou schopnost vcítění do světa a údělu žen, jak je to patrné například v kritickém i smutném medailonu „psí mámy“ Zuzany Paroubkové. Někdy jako by sám poněkud podlehl zornému úhlu premiérovy manželky; takový pocit jsem měl v medailonu Drahomíry Pithartové, ale na druhou stranu je třeba přiznat, že zvolený přístup je v tomto případě velmi zajímavý a produktivní. Petr Zídek ale dokáže být i nemilosrdný – nejotevřeněji vyjádřil svůj odstup od chotě předsedy vlády u „zlatokopy“ Šárky Grossové: „Jde o manželku zvláštního ražení, která – doufejme – nebude mít žádnou podobnou nástupkyni.“ (s. 389)

V medailonech třiatřiceti manželek dvaatřiceti premiérů (autor omezuje svůj záběr pouze na ženy, jež byly partnerkami předsedů vlád v době, kdy zastávali svůj úřad) přináší Petr Zídek množství informací, s jejichž pomocí plasticky vykresluje životní příběhy „druhých dam“ a jejich mužů, otevírá však také řadu zajímavých otázek obecnějšího charakteru. Jeho kniha se stane užitečnou referenční příručkou pro všechny, kteří se zajímají o svět politiky i z méně obvyklého úhlu. Ocení ji historici a politologové, své čtenáře ale nepochybně najde i v širší veřejnosti se zájmem o moderní české

a slovenské dějiny. Tomu vychází vstříc i kvalitní obrazová příloha, nechybí ale ani seznam premiérů s uvedením jejich stranické příslušnosti, jmenný rejstřík a přehled literatury a pramenů. Za úvahu by myslím stálo, zda by podobné texty, jakkoli se hlásí k populárnímu žánru „literatury faktu“, neměly být vybaveny alespoň základním poznámkovým aparátem, který by zájemce navedl blíže na příslušné archivní a knižní prameny.

Jiří Křestan

Summaries

A Series of Articles on the Welfare State in Czechoslovakia: An Introduction

Jakub Rákosník introduces the central topic of the current double issue of *Soudobé dějiny*, social policy in Czechoslovakia, 1918–89. The introduction is followed by four articles, three based on a research project funded by the Grant Agency of the Czech Republic, ‘The Formation and Development of the Welfare State in Czechoslovakia, 1918–92’, and one based on a project of the Grant Agency of Charles University, ‘Changes in Family Policy from the Protectorate of Bohemia and Moravia to the People’s Democracy of Czechoslovakia’ (the article by Radka Šustrová).

Continuity and Discontinuity: The Development of the Welfare State in Czechoslovakia, 1918–56

Jakub Rákosník

This article is concerned with the long-term trends in the development of social policy between the First World War and the mid-1950s. The author begins by summarizing the main ideas of his own previous articles and books. He emphasizes the continuity and discontinuity in the general conception of Czechoslovak social policy in this period. He also considers conceptual questions, particularly those that would help to explain how the basic terms are employed in historical analysis. The article moves between the two poles of the construction of causality – structural explanation and voluntaristic explanation. The content of the article can be aptly summed up in a neat metaphor: from Bismarck by way of Beveridge to Stalin. In personified form, this shortcut expresses the long-term development of Czechoslovak social policy: from an emphasis on principles of merit, characteristic of the traditional German and Austrian social insurance schemes, by way of a considerably more egalitarian

national insurance from 1948 (strongly influenced by the British system), to the Soviet model of social security, which developed from 1951 to 1956. The article also considers important changes in social legislation in the Czechoslovak Republic in this period, including the Protectorate of Bohemia and Moravia.

‘It Won’t Work without a Social Policy!’ Social Policy in Practice in the Protectorate of Bohemia and Moravia

Radka Šustrová

Social policy in the Protectorate of Bohemia and Moravia, from mid-March 1939 to early May 1945, is a key topic in contemporary research on the history of this brief period. The article is concerned with the possible approaches to research with regard to the latest trends in research on National Socialism. It begins with an outline of the historiography of social policy in the Protectorate, which is marked chiefly by a predominant uniformity of argumentation, a lack of systematic approach to interpretation, and Czech and Czechoslovak historians’ limiting themselves to the ethnically Czech population. Research conducted so far has completely failed to put social policy into the context of social history. The author thus first provides an outline of the social framework, which represents the concept of a *Volksgemeinschaft* (national/ethnic/racial community), in which ideas about the purpose and function of social policy were formed and implemented. In the next part, she focuses on the definition of the term ‘social policy’ as understood by Nazi theorists after 1933. In the last part of the article, she seeks to define the new social relations in the Czech-German environment of the Protectorate of Bohemia and Moravia, and suggests possibilities of its analysis in the area of the implementation of social policy. She believes that it will be fruitful to study the implementation of the relevant criteria in the Reich and the Protectorate at the level of discussions among experts, and to research social policy in practice. The author sees the most important aspects of the implementation of social policy as residing in the various motivations of the régime when implementing social policy in relation to different parts of the population, ranging from social exclusion to forms of social protectionism.

The Metamorphoses of the Czechoslovak Welfare State, 1956–89

Igor Tomeš

This article follows on chronologically from the preceding article published in the current issue of *Soudobé dějiny*, and seeks to identify and explain the main lines in the development of social policy in Czechoslovakia from 1956 to the end of the Communist régime in late 1989. It combines historical analytical narration and eye-witness recollections – for the author was continuously involved, at international

institutes and in Czechoslovakia from the late 1950s onwards, in the theory and practical implementation of social policy (although in the period of re-established hard-line Communism, called 'normalization', beginning in 1969, he was unable to be publicly involved). Since he worked in academia, mostly in the second half of the 1960s, and actively participated in efforts to achieve a fundamental reform of the Czechoslovak social model, he can provide valuable insight into the intellectual ferment of the times. In this article he provides a clear overview of the important social-policy measures that were developed and implemented between two tendencies, in which the welfare state became an instrument of the populist politics of the Communist Party and the Government, while faced with the pressures of economic reality. Throughout the period of adopting the Soviet model of the welfare state, efforts began, with the beginning of de-Stalinization, to develop and liberalize it, and these picked up pace in the months of the Prague Spring of 1968. In the next two decades, however, these efforts were again eliminated with normalization and the return to the Soviet model. The author calls the main feature of normalization social policy (particularly in the 1970s) 'corporatization' – that is, the transfer of a whole range of social tasks from the State to the state-owned enterprises, which, however, had the effect of fatally hampering the efficiency and the profitability of production. In conclusion, the author points to projects created in the Labour and Social Affairs Research Institute in the second half of the 1980s, which were subsequently useful in many aspects of the transformation of social policy following the collapse of the Communist régime in late 1989.

**An Instrument in the Legitimation of Power and Guardianship:
Social Policy and Its Implementation in Czechoslovak
and East German Pension Schemes, 1970–89**

Tomáš Vilímeček

This article is concerned with the topic of socialist social policy as a special feature and an extremely important instrument of legitimating power and of guardianship. Drawing on his extensive archive research, the author compares the starting points of the social-policy measures of the Czechoslovak and the East German Communist leaderships from 1970 to 1989. He discusses the fundamental systemic prerequisites and ambitions of social policy, points out the limits of economic policy, and outlines the individual stages in the development of social policy in the two countries in this period. The focal point of the article is a systematic comparison of the development of pension plans, to which the political establishment in each country paid considerable attention. Providing social security to their senior citizens was a serious problem for both régimes right up to late 1989, and the implemented measures were only partly successful in dealing with it. The article identifies the pitfalls of retirement insurance, and considers the standard of living of pensioners in both countries. From his research, he concludes that old-age pensions were the Achilles'

heel of East German socialism. The unanticipated circumstances of senior citizens, the tangible decline in their standard of living, the considerable employment of people of a post-productive age, and the continuous violation of the publicly declared principle of merit are, however, among the problems that the Czechoslovak régime also struggled with throughout the years of reinstating hard-line Communism in the post-1969 policy of ‘normalization’.

Everyday Life as a Topic and a Concept of Historical Knowledge

Petr Sedlák

In this article, the author aims to provide an overview of the various approaches to research on everyday life in historiography and other social sciences. He then outlines his own attempt to conceptualize everyday life. In his introduction, he argues that historians and their colleagues in related fields who work with everyday life in their research usually do not define it as a theoretical concept or method, and start from a certain intuitive empathy. This leads to semantic confusion. Yet it is generally accepted that the history of everyday life stands in opposition to ‘big’ or political history. In works of popular history, if the discussion comes round to housing, food, or customs, everyday life is usually limited to a description of historical curiosities and anecdotes. The author finds a more systematic interest in everyday life developing amongst historians in the late nineteenth century in connection with its being defined in opposition to traditional, positivist history. A true interest in the lives of ordinary people did not arise till the 1960s and 1970s as part of the emancipation of social and cultural history and it tended to be motivated more by criticism of the establishment than by academic concerns. The history of everyday life then became accepted in the ‘new cultural history’, which characteristically employed an anthropological perspective and became established as a distinctive stream in historical research in the 1990s.

In his survey, the author first examines ethnographic approaches and the history of private life, typical of which is a dual model that divides everyday life into ‘objective reality’ and subjective experience. He then moves to a discussion of the German history of everyday life (*Alltagsgeschichte*), whose chief practitioner (despite all its variety), Alf Lüdtke (b. 1943), is probably, the author argues, the man most responsible for establishing everyday life as an area of historical research and he has defended its position against social historians, who have criticized it for allegedly being unscholarly. In this stream of thought, called ‘social interactionism’, the author includes Michel de Certeau (1925–1986), the French scholar who also formulated his conception of everyday life as an alternative to various forms of social determinism, and put the emphasis on the interpretative dimension of social reality in interaction between the subject and the outside world. The author then critically sets out to come to terms with the concept as used by German cultural historians, especially Martin Sabrow (b. 1954) and Thomas Lindenberger (b. 1955), which was developed into an

analysis of a dimension of everyday life in the Nazi and Communist dictatorships in Germany, called the *Sinnwelt* (in Czech, *myšlenkový svět*). He also returns to current Czech debates about the possible applications of these approaches to the history of Communist Czechoslovakia. In his view, the conception of everyday reality in the phenomenological sociology of Alfred Schütz (1899–1959), an Austrian who developed the philosopher Edmund Husserl's (1859–1938) idea of the natural or experienced world (*Lebenswelt*), is the best thought out and most promising.

In the second part of his article, the author offers his own view of how to conceptualize everyday life for historical research. He endeavours to identify the main features of its structure, which, according to him, comprises corporeality (and the spatiality linked to it), cyclical and linear temporality, and social relations. He then concludes by formulating his own working definition of everyday life: it is, he proposes, the immediately experienced world of a human being, limited by his or her physical being, bound to the flow of time, and woven into the web of social relations, which consists of meanings.

Discordant Lessons of Internationalism: Third World Students and Their Encounter with the Czechoslovak Milieu, 1961–74

Marta Edith Holečková

Using recently released record groups in the National Archives, Prague, the author considers the history of the University of 17 November (Univerzita 17. listopadu), focusing on the lives of foreign students amongst the local inhabitants of the Czechoslovak Socialist Republic in the 1960s and early 1970s. The University of 17 November operated in Prague and then in Bratislava from 1961 to 1974 as an educational institution for students from the 'Third World', but also as training centre for Czechoslovak experts heading out to developing countries. Its existence was also linked with Czechoslovak attempts to gain a foothold in Africa, motivated ideologically, politically, and economically. It was established with the expectation that graduates from the university would become emissaries of Czechoslovak interests in their home countries. But this expectation, argues the author, was not quite met. Behind the comparatively frequent conflicts between the foreign students and the natives of Czechoslovakia the author sees mainly the prejudice and aversion of the closed local milieu, which were not overcome by either the official 'internationalist' propaganda or the inconsistent attempts to deal with incidents that arose. Only after the Prague Spring of 1968, when the University of 17 November was publishing a magazine, *Fórum zahraničních studentů* (Foreign Students' Forum), were these problems reflected upon more openly. Nevertheless, according to the author, one cannot ignore the contribution that this institution made towards the flowering of a number of specialized academic fields in Czechoslovakia, including African studies, Latin American studies, ethnography, and translation studies, and to establishing useful long-term contacts in the Third World.

Discussion

Minorities and the Revision of Post-war Czech History

Pavla Šimková

In his book, *Nejsou jako my: Česká společnost a menšiny v pohraničí (1945–1960)* (They Are Not Like Us: Czech Society and Minorities in the Borderlands, 1945–90; Prague: Antikomplex, 2011), the young historian Matěj Spurný has, according to the author, done excellent work in researching three selected minorities in the Czech borderlands in the first fifteen years since the end of the Second World – the ethnic Germans who were not expelled, the Roma, and the Volhynian Czechs. He focuses mainly on the development of the attitudes of majority society towards these minorities and on their role in the politics of the Czechoslovak state and the Czechoslovak Communist Party. His analysis of the various levels of the subject, his work with the primary sources, and his precise, well-considered use of terms are faultless. But, according to the author, the core of the publication is based on questioning the existing paradigm in the interpretation of post-war Czechoslovak history. This mainly concerns the predominant dichotomous depiction of the régime and society as two separate entities and the periodization of post-war Czechoslovak history with the milestone as February 1948. Spurný supports his ‘revisionist view’ with an analysis of the legitimating strategies of the Communist Party in relation to the minorities, and emphasizes the long-term continuities.

Unreliable Elements: The Object of Social Engineering in the Czech Borderlands?

David Kovařík

In this article the author discusses the main ideas in Matěj Spurný’s *Nejsou jako my: Česká společnost a menšiny v pohraničí (1945–1960)* (They Are Not Like Us: Czech Society and Minorities in the Borderlands, 1945–60; Prague: Antikomplex, 2011). He considers the book an important contribution to the social history of post-war Czechoslovakia, since Spurný attempts not only to identify the changing attitude of majority Czech society and its political élites towards minority groups (Germans, Roma, and Volhynian Czechs), but also to identify the *Sinnwelt* and social practice which emerged in the borderlands after the Second World War against the background of the local processes of expulsion and resettlement. The author focuses on Spurný’s argument that events in the borderlands became, in a certain sense, a laboratory for state-wide developments. But he expresses doubts about the justifiability of linking analyses of the Volhynian Czechs with other groups of remigrants. According to the author of the article, Spurný’s *Nejsou jako my* adds much to our knowledge about

the Czech borderlands and their inhabitants, and is likely to encourage debate about more general questions related to post-war Czech history and its interpretation.

**Minorities under the Communist Régime:
Two Reflections on a Work by Matěj Spurný**

Kateřina Čapková

According to the author of this article, Matěj Spurný's *Nejsou jako my: Česká společnost a menšiny v pohraničí (1945–1960)* (They Are Not Like Us: Czech Society and Minorities in the Borderlands, 1945–60; Prague: Antikomplex, 2011) enriches Czech historiography with its analysis of state policy on minorities in the Czech borderlands after the Second World War. But the work says less about these minorities and the periphery than it does about majority society and the centre. Spurný provides a superb analysis of the language of propaganda and nationalist ideology, introduces key new topics into Czech writing about history, and contributes importantly to the discussion about the nature of the Czechoslovak Communist régime. By contrast, she concentrates on the theoretical framework of Spurný's book, and takes issue with his definition of 'minority', in which, according to her, he unthinkingly combines a social-constructivist approach with an objectivist conception based on his belief in the existence of real criteria of ethnicity. The minorities that are the topic of Spurný's book were not, she argues, actually excluded on the basis of objective national (or ethnic) features, but on the basis of perspectives by which majority society and its representatives gauged them.

The author then discusses the status of national minorities under Communist régimes, particularly minority policy in the Soviet Union. That, according to her, in its extremely contradictory nature, is hard to comprehend, but she considers its most striking feature to be the artificial construct of ethnic minorities. This fact makes problematic, among other things, any credit that the Communist régime is allegedly due for having emancipated minorities, as Spurný writes they had done in connection with the Roma of Czechoslovakia.

Reviews

The End or the Beginning? Czech Historical Writing and Research on the Final Phase of the Second World War

Radka Šustrová

Hrbek, Jaroslav, Vít Smetana, Stanislav Kokoška, Vladimír Pilát, and Petr Hofman. *Draze zaplacená svoboda: Osvobození Československa 1944–1945*, vols 1 and 2. Prague: Paseka, 2009, 351 and 358 pp;

Kokoška, Stanislav et al. *Nultá hodina? Československo na jaře 1945 ve strategických souvislostech*. (Edice Prostopravdy, vol. 2.) Prague: Euroslavica and the Nadační fond angažovaných nestraníků, 2011, 256 pp.

According to the reviewer, the two publications under review – Smetana, Kokoška, Pilát, and Hofman's *Draze zaplacená svoboda: Osvobození Československa 1944–1945* (Freedom at a High Cost: The Liberation of Czechoslovakia, 1944–45) and Kokoška et al.'s *Nultá hodina? Československo na jaře 1945 ve strategických souvislostech* (Starting from Scratch? Czechoslovakia in Spring 1945 in the Strategic Contexts) – to a considerable extent combine the personal outlooks of their authors, a chronological delimitation, and an orientation to military, political, and sometimes diplomatic history, but pay less attention to the circumstances in the Protectorate of Bohemia and Moravia towards the end of the Second World War. The reviewer acquaints the reader with the individual chapters or articles in the publications, together with the authors' principal arguments, and considers the context of historical research on the end of the Second World War and the transition to post-war conditions.

Where Is My Home? Losing One's Home and (Not) Finding a New One

Sandra Kreisslová

Kossert, Andreas. *Chladná vlast: Historie odsunu Němců po roce 1945*. Trans. from the German by Jiří Strážnický and Jan Matuš. Brno: Host, 2011, 480 pp.

In her review of the Czech translation of Andreas Kossert's *Kalte Heimat: Die Geschichte der deutschen Vertriebenen nach 1945* (Munich, 2008), the reviewer welcomes the Czech edition, which presents a comparatively new and comprehensive view of the fate of the ethnic Germans who were expelled from central and eastern Europe after the Second World War and settled in both parts of divided Germany. In the Czech Republic, the perception of their fate is too often distorted, presented without sufficient information. According to the reviewer, however, the author has

not avoided oversimplification, imprecision, and tendentiousness, manifesting on the one hand a lack of knowledge of Czech and Polish primary sources and secondary literature and, on the other, his personal involvement in the topic. Although he dispels the generally declared myth about the expellees' successful integration into the Federal Republic of Germany, he paints an oversimplified picture of the 'good expellees' on the one hand and the 'wicked Germans' on the other.

A Worthy Successor to a Great Father: A Political Biography of Prokop Drtina

Jakub Rákosník

Koutek, Ondřej. *Prokop Drtina: Osud československého demokrata*. Prague: Ústav pro studium totalitních režimů and Vyšehrad, 2011, 435 pp.

The important politician and member of the Czechoslovak National Social Party, Prokop Drtina (1900–1980), the son of a politician and philosopher, Professor František Drtina (1867–1925), had hitherto been one of the eminent figures of Czechoslovak politics who was still without a biography. Making his publishing début, the historian Ondřej Koutek has, according to the reviewer, achieved a successful, positivist, standard political biography in which he portrays Drtina's life, chiefly as a public figure, while paying most of his attention to Drtina's work as Minister of Justice in the post-war government of the National Front. The argumentation of Koutek's book is well balanced, based on a representative selection of primary sources and secondary literature.

A Biography of Sidonie Nádherná as a Mirror of the Times

Milena Lenderová

Wagnerová, Alena. *Sidonie Nádherná a konec střední Evropy*. Trans. from the German by Vratislav Slezák. Prague: Argo, 2010, 214 pp.

Sidonie Nádherná (1885–1950), a baroness and patroness of the arts and a love interest of the great writers Karl Kraus and Rainer Maria Rilke, has been closely linked to the manor house in Vrchotovy Janovice (Janowitz), central Bohemia. Though she has attracted the interest of scholars of literature and historians, she has until recently remained in the shadow of her two famous admirers. In the work under review (the Czech translation of *Das Leben der Sidonie Nádherný. Eine Biographie*, Hamburg, 2003), the writer Alena Wagnerová provides, according to the reviewer, a new view, combining the genre of cultural-historical biography with moderate feminism, truly making her protagonist the centre of interest. Her book is

also a probe into a society, and by means of the life story of Sidonie Nádherná she depicts the trends, hopes, and context of the period.

From Allies to Adversaries: Czechoslovakia and Italy between the Wars

Miroslav Šepták

Houska, Ondřej. *Praha proti Římu: Československo-italské vztahy v letech 1922–1929*. (Fontes, vol. 3.) Prague: Filozofická fakulta Univerzity Karlovy, 2011, 214 pp.

Ondřej Houska, the author of the work under review (whose title translates as Prague against Rome: Czechoslovak-Italian Relations, 1922–29), has, according to the reviewer, created a readable work, based on the careful analysis of a great deal of information, about Czechoslovak-Italian political and diplomatic relations in the 1920s, from the coming to power of Mussolini and his Fascists to the breakdown of treaty-based cooperation between the two countries. In this way, he has largely succeeded in filling a gap in our knowledge of the international relations of the first Czechoslovak Republic. The reviewer praises, among other things, Houska's use of a broad range of Italian archive records and his critical assessment of the actions of the Czechoslovak Minister of Foreign Affairs, Edvard Beneš (1884–1948). He argues, however, that the author has neglected economic relations between Prague and Rome.

National Unity versus Religious Conflict

Marek Šmíd

Zmátlo, Peter. *Katolíci a evanjelici na Slovensku (1929–1932): Ludáci a národnári na ceste k spolupráci*. Ružomberok: Verbum, 2011, 368 pp.

The author discusses the political rapprochement between Slovak Roman Catholics and Lutherans in the late 1920s and early 1930s, which took place mainly with regard to the pragmatic advocacy of national demands and culminated in the adoption of the 'Zvolen Manifesto' in the autumn of 1932, which demanded autonomy for Slovakia in legislative matters in Czechoslovakia. According to the reviewer, the author does a good job of conveying these complicated, dramatic events, is well oriented in the primary sources and secondary literature, and is critical in his assessments of Slovak politics, but his work fails to provide the broader central European context.

Danish Asylum for Jewish Children from Czechoslovakia

Pavol Jakubec

Rünitz, Lone. *Diskret ophold: Jødiske flygtningebørn under besættelsen. En invandrerhistorie*. (Studies in History and Social Sciences, vol. 399.) Odense: Syddansk Universitetsforlag, 2010, 298 pp + 35 photographs.

In this publication, whose Danish title translates as ‘A Discreet Sojourn: Jewish Refugee Children during the Occupation. A Story of Immigrants’, Lone Rünitz, a German historian, considers the fate of Jewish children who fled the Nazi régimes in Germany, Austria, and the former Czechoslovakia, and found asylum in Denmark. According to the reviewer, the author has made good use of her many years in Denmark and her long-term interest in the history of the Shoah and involuntary migration. Her work with the primary sources is exemplary, and the exposition is clear and gripping, also discussing Theresienstadt (Terezín), where some of the children were deported from Denmark.

The Story of a Steel Town

Dalibor Vácha

O’Hara, S. Paul. *Gary: The Most American of All American Cities*. Bloomington and Indianapolis: Indiana UP, 2011, 196 pp.

The book under review tells the story of Gary, Indiana, a town that was founded near Chicago, in the early twentieth century, as the exemplary ultra-modern industrial centre of US Steel. According to the reviewer, the author’s method is influenced by a number of works on urban culture, and presents the process of American industrialization with its rapid rise, fame, and fall, social conflicts, and environmental problems, using this one striking example, Gary. The author has also sought to identify the changing perceptions of the town in public opinion, amongst its own inhabitants, and in the constructions of post-war narratives of industrialization.

*Chronicle***‘The Past is the Battleground of Our Contemporaries’:
A Conference to Mark the Eightieth Birthday of Vilém Prečan**

Jiří Hoppe

Organized chiefly by the Institute of Contemporary History, Prague, a conference, ‘The Past is the Battlefield of the Our Contemporaries’, was held in the Czernin Palais, Prague, on 24 and 25 January 2013, to mark the eightieth birthday of the historian Vilém Prečan, the first director of the Institute and the current Chairman of the Board of the Czechoslovak Documentation Centre. The conference was accompanied by an evening of music and a buffet dinner at the Museum of Music, organized by the National Museum, Prague. The author reports here on all the papers given in the five conference blocks, and concludes with a long quotation of Vilém Prečan’s views on some of the papers and topics presented at the conference.

Contributors

Kateřina Čapková (1973) is a research worker in the Institute of Contemporary History, Prague, and she also lectures at New York University in Prague. Her primary area of scholarly interest is the nineteenth and twentieth-century history of the Jews of central and eastern Europe, religious and national minorities, and refugees and migration. She is the author of *Čeři, Němci, Židé? Národní identita Židů v Čechách 1918–1938* (Prague and Litomyřl, 2005), a revised version of which was published in English translation as *Czechs, German, Jews? National Identity and the Jews of Bohemia* (New York and Oxford, 2012) and in Czech (Prague and Litomyřl, 2013). Together with Michal Frankl, she is the author of *Nejisté útočiřtě: Československo a uprchlíci před nacismem 1933–1938* (Prague and Litomyřl, 2008), which was published in German translation as *Unsichere Zuflucht: Die Tschechoslowakei und ihre Flüchtlinge aus NS-Deutschland und Österreich 1933–1938* (Cologne, 2012).

Marta Edith Holečková (1979) is a PhD student at the Institute of Czech History in the Faculty of Arts, Charles University, Prague. Her research interests include Roman Catholic samizdat in the Bohemian Lands, about which she published *Cesty českého katolického samizdatu 80. let* (Prague, 2009). She was part of a group conducting research on the history of the Faculty of Arts in Prague between 1970 and 1989, which resulted in the publication *Náměstí Krasnoarmějců 2: Učitelé a studenti Filozofické fakulty UK v období normalizace* (Prague, 2012).

Jiří Hoppe (1968) is a research worker in the Institute of Contemporary History, Prague. His chief scholarly interest is twentieth-century Czechoslovak and Czech history, particularly the reform movement of the 1960s which led to the Prague Spring of 1968. Among his publications is *Opozice '68: Sociální demokracie, KAN a K 231 v období pražského jara* (Prague, 2009).

Pavol Jakubec (1983) is a PhD student in the Institute of World History at the Faculty of Arts, Charles University, Prague. His chief research interests are the history of Scandinavia and Poland in the twentieth century, particularly Norwegian and Polish foreign policy.

David Kovařík (1972) is a research worker in the Brno branch of the Institute of Contemporary History, Prague. His chief area of academic interest is Czech and Czechoslovak history after 1945, particularly life in the borderlands, and the modern history of Brno. His publications include *Proměny českého pohraničí v letech 1958–1960: Demoliční akce v českém pohraničí se zřetelem k vývoji od roku 1945* (Brno, 2006), and, together with Adrian von Arburg and Tomáš Dvořák, *Německy mluvící obyvatelstvo v Československu po roce 1945* (Brno, 2010).

Sandra Kreisslová (1981) is a senior lecturer in the Faculty of Economics and Management at the Czech University of Life Sciences, Prague, where she teaches ethnology. Her chief research area is identity construction and collective memory, particularly amongst the ethnic German population of the border regions of the Bohemian Lands and the recollections of the years under the Communist régime.

Milena Lenderová (1947) is a Professor of Czech History in the Institute of Historical Sciences, at the Faculty of Arts, the University of Pardubice. Her main research interests are the history of women and gender, cultural history, the history of everyday life, and the history of Czech-French relations in the eighteenth and the twentieth centuries. Her publications include *K hříchu i modlitbě: Žena v minulém století* (Prague, 1999), *Zdenka Braunerová* (Prague, 2000), *Chytila patrola... aneb prostituce za Rakouska i republiky* (Prague, 2002), *Tragický bál: Život a smrt Pavlínny ze Schwarzenbergu* (Prague and Litomyšl, 2004), *A ptáš se, knížko má... Ženské deníky 19. století* (Prague, 2008), and, together with Karel Rýdl, *Radostné dětství? Dítě v Čechách devatenáctého století* (Prague, 2006).

Jakub Rákosník (1977) is a docent in the Institute of Social and Economic History (and its secretary) at the Faculty of Arts, Charles University, Prague. His research is primarily on topics in modern social history, the history of the welfare state, and social theory. His publications include *Odvrácená tvář meziválečné prosperity: Nezaměstnanost v Československu v letech 1918–1938* (Prague, 2008), *Sovětizace sociálního státu: Lidově demokratický režim a sociální práva občanů Československa 1945–1960* (Prague, 2010), and, co-authored with Jiří Noha, *Kapitalismus na kolenou: Dopady velké hospodářské krize na československou společnost v letech 1929–1934* (Prague, 2012).

Petr Sedlák (1980) is an historian, and teaches at an elementary school. His interests as an historian include anthropological and psycho-social perspectives of research in contemporary history and the history of everyday life right after the

Second World War, particularly Czech society faced with revolutionary changes and the breakdown of traditional ways of life.

Miroslav Šepták (1984) is a professional archivist in the National Archives, Prague, and an external PhD student in the Institute of World History at the Faculty of Arts, Charles University, Prague. Among his chief research interests are Czechoslovak foreign policy between the two world wars, the history of the German-speaking lands and their political and party systems in the twentieth century, and contemporary Czech-Austrian relations.

Pavla Šimková (1986) graduated with a degree in American cultural history, political science, and English literature from the University of Munich. She currently works in the editorial offices of a Who's Who in the history of the Bohemian Lands at Collegium Carolinum, Munich, and is also a PhD student in the 'Environment and Society' programme at the University of Munich. Her chief research interests are retribution in Czechoslovakia after the Second World War and environmental history.

Marek Šmíd (1979) is a senior lecturer in the History Institute of the Faculty of Arts at the University of South Bohemia, České Budějovice. His main current research interest is Czech Church history in the twentieth-century European context. He is the author of *Nepřítel první republika: Radikalizace skupiny českých katolických intelektuálů v letech 1918–1938* (Brno, 2011).

Radka Šustrová (1986) works as an historian at the Lidice Memorial. Her research focuses on Nazi social policy, the history of the ethnic German minority in the Bohemian Lands, and children and youth in the Third Reich and the Protectorate of Bohemia and Moravia. Among her publications is *Pod ochranou protektorátu: Kinderlandverschickung v Čechách a na Moravě: Politika, každodennost a paměť 1940–1945* (Prague, 2012).

Igor Tomeš (1931) is a leading expert on social policy, social security law, and social administration. He is currently Professor of European and Czech Social Policy and Law at the Faculty of Arts, Charles University, Prague. From 1959 to 1963, he was employed abroad in the International Labour Organization. He later worked at the Faculty of Law, Charles University, but was dismissed for political reasons at the start of 'normalization' policy, which followed the defeat of the Prague Spring of 1968. From 1970 to 1989, he was employed as a sociologist and also worked externally on projects in social planning strategy and business methodology. In December 1989, he was made Deputy Minister of Labour and Social Affairs in the Czechoslovak federal government. In 1992, he and Jiřina Šiklová founded the Department of Social Work at the Faculty of Arts, Charles University, and he worked as a consultant on projects for the World Bank and the European Economic Community in a number of European and Asian countries. Among his

most important publications are *Sociální politika: Teorie a mezinárodní zkušenost* (Prague, 1996 and 2011), *Sociální správa* (a volume of articles, which he edited and contributed to; Prague, 2002 and 2009), *Sociální právo Evropské unie* (written with Kristina Koldinská; Prague, 2003), *Úvod do teorie a metodologie sociální politiky* (Prague, 2010), and *Obory sociální politiky* (Prague, 2011).

Dalibor Vácha (1980) is a PhD student in the Institute of History at the Faculty of Arts, the University of South Bohemia, České Budějovice, and teaches at two schools in that city. His principal research interests are the history of everyday life, the mindset of the Czechoslovak legionnaires in Russia, and the history of comics.

Tomáš Vilímek (1976) is a research worker in the Institute of Contemporary History, Prague. His main scholarly interest is Czechoslovak and East German history in the period of the Communist régimes and the democratic revolutions, from a comparative perspective, questions of methodology in contemporary history, and the question of coming to terms with the past. Among his publications is *Solidarita napříč hranicemi: Opozice v ČSSR a NDR po roce 1968* (Prague, 2010).

Contents

Social Policy in Czechoslovakia, 1918–89

A Series of Articles on the Welfare State in Czechoslovakia:

An Introduction (Jakub Rákosník) 11

Articles

Jakub Rákosník	Continuity and Discontinuity: The Development of the Welfare State in Czechoslovakia, 1918–56 15
Radka Šustrová	‘It Won’t Work without a Social Policy!’ Social Policy in Practice in the Protectorate of Bohemia and Moravia 40
Igor Tomeš	The Metamorphoses of the Czechoslovak Welfare State, 1956–89 65
Tomáš Vilímeck	An Instrument in the Legitimation of Power and Guardianship: Social Policy and Its Implementation in Czechoslovak and East German Pension Schemes, 1970–89 89
Petr Sedlák	Everyday Life as a Topic and a Concept of Historical Knowledge 120
Marta Edith Holečková	Discordant Lessons of Internationalism: Third World Students and Their Encounter with the Czechoslovak Milieu, 1961–74 158

Discussion

Pavla Šimková	Minorities and the Revision of Post-war Czech History	178
David Kovařík	Unreliable Elements: The Object of Social Engineering in the Czech Borderlands?	182
Kateřina Čapková	Minorities under the Communist Régime: Two Reflections on a Work by Matěj Spurný	190

Reviews

Radka Šustrová	The End or the Beginning? Czech Historical Writing and Research on the Final Phase of the Second World War	199
Sandra Kreisslová	Where Is My Home? Losing One's Home and (Not) Finding a New One	205
Jakub Rákosník	A Worthy Successor to a Great Father: A Political Biography of Prokop Drtina	211
Milena Lenderová	A Biography of Sidonie Nádherná as a Mirror of the Times	215
Miroslav Šepták	From Allies to Adversaries: Czechoslovakia and Italy between the Wars	219
Marek Šmíd	National Unity versus Religious Conflict	224
Pavol Jakubec	Danish Asylum for Jewish Children from Czechoslovakia	228
Dalibor Vácha	The Story of a Steel Town	231

Chronicle

Jiří Hoppe	'The Past is the Battleground of Our Contemporaries': A Conference to Mark the Eightieth Birthday of Vilém Prečan	236
------------	---	-----

<i>Annotations</i>	242
--------------------------	-----

<i>Summaries</i>	249
------------------------	-----

střed | centre

ČASOPIS PRO MEZIOBOROVÁ STUDIA STŘEDNÍ EVROPY 19. A 20. STOLETÍ

JOURNAL FOR INTERDISCIPLINARY STUDIES OF CENTRAL EUROPE
IN THE 19TH AND 20TH CENTURIES

1/2013

Pomíjivé rozdělení

Hranice ve střední Evropě 1918–2000

Maciej Górny

Der Krieg der Karten, Geografen und
Grenzziehungen in Ostmittel-
und Südosteuropa 1914–1920

Kathleen Geaney

Špatná strana hranice? Anglicky
mluvící levicová komunita
v Československu na počátku
studené války

Miloš Řezník – Martina Power

Funkcionální proměna hranice
a historický diskurz v současnosti:
česko-saský příklad po roce 1989

Martin Sabrow

Der Ort der Erinnerung.
Überlegungen zur Aneignung der
Vergangenheit in der Gegenwart

Pavel Mücke

Cestování a cestovní ruch v Československu
mezi lety 1945–1989 pohledem české
historiografie soudobých dějin

recenze, zprávy, anotace

Střed | Centre je recenzovaný časopis zaměřený na studium společnosti, kultury a politiky ve střední Evropě 19. a 20. století. Byl založen 1. 1. 2009 a vychází dvakrát ročně. Orientuje se na vydávání čísel s monotematicky propojenými původními vědeckými statěmi. Témata jednotlivých čísel jsou v předstihu zveřejňována na internetových stránkách časopisu.

Vydává Masarykův ústav a Archiv Akademie věd ČR, v. v. i.

Gabříkova 2362/10, 182 00 Praha 8, Czech Republic, www.mua.cas.cz, stred@mua.cas.cz